TANER TİMUR

OSMANLI ÇALIŞMALARI

İMGE kitabevi

TANER TİMUR

Osmanlı Çalışmaları

İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine

İMGE kitabevi

Taner Timur

Osmanlı Çalışmaları

İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine

İMGE kitabevi

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7

I. BÖLÜM
GİRİŞ: DEVLET AYGITI VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ
(XV-XVIII. YÜZYILLAR)

Yönetici Zümre ve Zimmîler 15

II. BÖLÜM
XIX. YÜZYIL OSMANLI MANZARALARI

Osmanlı ve "Batılılaşma" 85
Moniteur Universel, III. Selim ve İhtilal Fransası 101
Osmanlı Askeri Düzeninin Çöküşü ve Yeniçeri Kırımı 119
Yeniçeriler: Örnek Olay; Müftü Bahai Efendi,
Bektaş Ağa ve İngiliz Elçisi (1649-1651) 165
Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya 181
Mustafa Reşit Paşa Nasıl Düşürüldü? 211
Lamartine, Osmanlı Devleti ve Burgaz Ova Çiftlikleri 227
Binbirgece Masalları ve Gerçekler
Sultan Abdülâziz'in Avrupa Seyahati 241
Mavroyani Paşa Anlatıyor: Osmanlı Gizli
Polis Örgütü Nasıl Kuruldu? 281
Son Dönem Osmanlı Hekimleri Üzerine Birkaç Not 293
Karl Marx, Johann Bangya Ve... Miralay Mehmet Bey 299
Namık Kemal'in Magosa Sürgünü ve
Uluslararası Politika 305
Sultan Abdülhamit, Uluslararası
İlişkiler ve Ermeni Sorunu (1876-1897) 321

ÖNSÖZ

Devlet yönetimi ve uluslararası ilişkiler açısından bugünkü sorunlarımızın çoğunun kökeninin XIX. yüzyılda olduğuna inanıyorum. Bu dönemle ilgili çalışmaların yoğunluğu, aslında bu inancımın genel bir kanı paralelinde olduğuna bir işaret sayılabilir. Bu yüzden beni son yıllarda XIX. yüzyılla ilgili monografik çalışmalar yapmaya iten neden, aslında güncel sorunlarımızdan ve yaşadığımız demokrasi krizinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmak arzusundan doğdu. Daha açık bir ifade ile, XIX. yüzyıl Osmanlı reformizminin işleyiş biçimi ve işlevi ile çağdaş demokrasimizin işleyiş biçimi arasında önemli benzerlikler gördüm. Günümüzdeki demokrasi ne kadar "gerçek demokrasi" ise, XIX. yüzyıl Osmanlı reformlarının da o kadar "gerçek reform" oldukları kanısına vardım. Bu yüzden bugünkü siyasal rejimimizin hışmına uğrayan ve fikirleri yüzünden şu veya bu şekilde kamu hayatından dışlanan birçok aydınımızın, "Osmanlı reformları" konusundaki övücü tutumları bana garip bir çelişki olarak göründü. Polemik duygusu gütmeden ve mümkün olduğu kadar çeşitli kaynaklar kullanarak, bu çelişkiyi gidermeye yarayabilecek unsurlar ortaya koymaya çalıştım.

Osmanlı Devleti'nin bünyesinden yirmiye yakın devlet çıkmıştır. Bunların hemen hepsi geriliklerinin açıklamasını ve ulusal kimlik arayışlarını, "Osmanlı despotizmi" olgusunun eleştirisine dayandırmışlardır. Osmanlı Devleti'ni benimseyen ve öven tek ulus biz Türkler olmuşuzdur. Bu durum ise, bazı

sosyo-ekonomik nedenlerle, uluslararası plandaki yerimizi gerçekçi bir biçimde anlamakta bir takım güçlükler çıkarmıştır.

Batı'da ulusal akımlar Aydınlanma çağında iki kaynaktan beslenmişlerdi. Biraz şematik olarak diyebiliriz ki bunlardan birincisi –ve en önemlisi– J. J. Rousseau'nun "Toplum Sözleşmesi"nde ifadesini bulmuştu. Rousseau, bu klasik eserinde ulusal egemenliğin sahibi olarak "Genel İrade" kavramını geliştiriyor ve böylece "Ulusların kendi kaderlerini tayin etmeleri" kavramını hazırlıyordu. Nitekim bu ilke kısa bir süre sonra Fransız İhtilali'nin ilan edildiği "İnsan ve Vatandaşlık Hakları Beyannamesi"nde yerini almıştır.

Batı'da ulusal akımların ikinci kaynağı olarak ise J. G. Herder'in eserini gösterebiliriz. Gerçekten daha 1770'lerde Herder, Alman halk şiirini ve halk kültürünü inceleyerek ve "halkın ruhu" (Volkgeist) gibi kavramlar geliştirerek ulusal hareketlere başka bir boyut, bir kimlik boyutu sağlıyordu. XVIII. yüzyıl Avrupası, Almanya ve İtalya'nın bir takım küçük devlet ve prensliklere bölünmüş olarak egemenlikten yoksun oldukları; Polonya'nın sık sık paylaşıldığı; Macaristan, Yunanistan vb. gibi ülkelerin de birtakım imparatorlukların boyunduruğu altında yaşadığı bir dönemdi. Bu yüzden ulusal hareketler gerek Rousseau'nun gerekse Herder'in yaklaşımında ifadesini bulan ilkeleri bayrak yapmışlar, birlikleri ve bağımsızlıkları yönünde bir kavgaya girmişlerdir. Ne var ki geçen yüzyılın sonlarına doğru, kapitalizmin emperyalizme dönüştüğü bir zamanda, aynı ilkelerin anlamlarını ve işlevlerini değiştirdiklerini ve "uygarlaştırıcı görev" ("mission civilisatrice") formülü halinde Batı yayılma siyasetine kılıf hazırladıklarını görüyoruz. Fransa'da Dreyfus olayı ve General Boulanger'nin cumhuriyeti yıkma çabaları; Almanya'da Pangermen Birliği'nin kurulması ve ona yakın fikirlere sahip İmparator II. Wilhelm'in Bismack'ı işten uzaklaştırması; Rusya'da göreli bir reform politikası izleyen Çar II. Aleksandr'ın öldürülmesi ve iktidara gelen III. Aleksandr'ın şoven ve özümleyici bir politikayı benimsemesi bu gelişmeyi simgeleyen olaylardır. Kısaca Batı'da ulusal hareketler iki dönemden geçmiş ve XIX. yüzyıl sonlarında aldıkları şekille ilerici nitelikleri ve itibarlarını tamamen kaybetmişlerdir. Bu andan itibaren Batı romantizminin, İtalyan filozo-

fu B. Croce tarafından altı çizilen çirkin yüzüyle karşı karşıyayız.

Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik, bölücü etkileri nedenleriyle, XX. yüzyıl başlarına kadar tehlikeli bir ideoloji olarak görülmüş ve müslüman yönetici zümre –gizliden gizliye Türk milliyetçiliğini geliştirmekle beraber– uluslaşma sürecindeki Osmanlı halklarının kimlik arayışlarını önlemeye çalışmıştır. Türk milliyetçiliği "Türkçülük akımı" şeklinde ancak 1911'den sonra, Araplar ve Arnavutlar (yani müslüman halklar) arasında da millî uyanışın başlamasıyla açıklık ve resmiyet kazanmıştır. Ne var ki bu dönemde geliştirilen Türk milliyetçiliği, Batı'da aynı ideolojinin XIX. yüzyıl sonlarında aldığı şeklin etkisi altında kalmış, daha açık bir ifade ile Aydınlanma ilkelerine değil, yayılmacı bir ulusculuğun sloganlarına sarılmıştır. Fakat Türkiye'nin sosyo-ekonomik yapısı, Batılı devletlerinkinden çok farklı olduğu için, Türkçülük programına ister istemez ilk dönem ulusal hareketlerinin kimlik arayışları yönündeki bazı eğilimleri de girmiştir. Böylece Türkler, söz konusu özgül koşullar dolayısıyla, ulusal hareketlerin iki çağını birden yaşama durumuyla karşı karşıya kalmışlar ve bundan doğan bir "yabancılaşma"nın öznesi olmuşlardır. Gerçekten bu ikiliğin en iyi örneğini Türkçülüğün kurucusu Ziya Gökalp'in eserinde görüyoruz. Ziya Gökalp bir yandan "hars" ve "medeniyet" ayrımı ve dil-edebiyat alanındaki "halkçı" arayışları ile ulusal romantizmin ilk ve olumlu yönünü yansıtırken, öte yandan ulusculuğa etnik bir renk vererek ve onu gerçekçilikten uzak bir "Pantürkist" perspektifte Alman emperyalizmi ile bütünleştirerek gerici ve ütopyacı bir ideoloji geliştirmiştir. Jön-Türklerin az çok özgür ve çok yönlü bir arayıştan sonra "yabancılaşma"ları bu ikilikten ve yarı-sömürge ekonomisi koşulları içinde yaşarken yayılmacı bir politika gütmeye kalkışmalarından doğmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk, Türkçülüğün bu çelişik yönünü görmüş, onu acı bir şekilde eleştirmiş ve Millî Kurtuluş Savaşı'nı felsefesi ile uyum haline sokan antiemperyalist bir söylem geliştirmiştir. Gerçekten tüm Millî Kurtuluş Savaşı boyunca, Atatürk'ün sadece son dönemdeki durumla ilgili olarak değil, fakat Tanzimat dönemini de kapsar bir biçimde sömürgeciliğe

ve emperyalizme karşı çıktığını biliyoruz. Fakat uluslararası ilişkiler bağlamında, konjonktürel nedenlerden doğan ve ne Osmanlı kültür geleneğinde ne de öncü kuvvetlerin sınıfsal yapısında bir dayanak bulamayan bu değişim, Lozan ve Cumhuriyet'le terkedilmiştir. Daha sonraki dönemde ise bu antiemperyalist milliyetçiliğin yerini, yavaş ve emin adımlarla, düzeltilmiş ve yeni koşullara uydurulmuş bir İttihatçı milliyetçiliği almıştır. Bu dönemin milliyetçilik anlayışını en iyi temsil eden şahsiyet Prof. Fuat Köprülü'dür. Ne var ki Gökalp'ci gelenekten gelen Prof. Köprülü de ulusal tarih anlayışında İttihatçılık döneminden kalma ikilemi aşamamıştır. Bir yandan Herder'in ve ilk dönem kurtuluş savaşçılarının izinde Türk halk şiirini ve Ortaçağ Türk tarihini incelerken, öte yandan Türkiye'nin kurtuluşunu, emperyalizmi gözardı edilmiş bir "Batı" ile işbirliğinde görmüş ve böyle bir diplomasinin başlıca mimarlarından olmuştur. Bu dönemde artık İttihatçı ütopyacıların "Kızıl Elma" ve "Turan" hayalleri bir yana bırakılmıştır ve binbir gayretle kazanılan Misak-ı Millî sınırları korunmak istenmektedir. Ne var ki bunun için, temelli toplumsal reformlar yapılmadığından, en kolay, fakat en aldatıcı yol seçilmiş ve XIX. yüzyıl Osmanlı diplomasisine, yani *Rusya'ya karşı duvar politikası*na dönülmüştür. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, soğuk harp koşullarında Türkiye, komünizm düşmanlığı ile Rus düşmanlığını başarıyla birleştirmiş ve Nato'ya girişimiz coşku ile kutlanmıştır.

Osmanlılar'dan devraldığımız kültürel mirasta felsefi ve sosyal düşünce geleneği yoktu. Bu yüzden belli bir tarih anlayışı, sosyal felsefe yerini tutuyor ve fikir hayatımızı tarihçiler yönlendiriyordu. Oysa Türk Devrimi ile kurulan modern devlet yapısının tüm kurumları, referansları ve sembolleri ile birlikte kollektif belleğimize yerleşmiş bir mücadele tarihi olması gerekirdi. Ne yazık ki gerçek durum çok farklıydı ve Atatürk, Milli Kurtuluş Savaşı sırasında bile cumhuriyetçi fikirlerini bir "milli sır" gibi içinde saklamıştı. Bununla beraber, küçük bir devlet adamı-aydın grubunun ve uluslararası konjonktürün dürtüsüyle çok partili hayata geçilince, aslında yarı sömürgeleşme tarihi olan "Osmanlı Islahat Tarihi" küçük rötüşlarla "Türk Demokrasi Tarihi" haline dönüştürülmüştür. Bu alanda anglo-

sakson Türkologlar'ın büyük katkısı, sosyolojik olarak tipik bir üçüncü dünya ülkesi olan Türkiye'nin dış bağlantılarını gizleyerek, meşrulaştırmıyor mu? Bu konuda sözü uzatmak gereğini duymuyorum. Sadece derim ki "yüz elli yıllık bir özgürlük savaşı"ndan sonra bugün ülkemizde, burjuva demokrasilerinde tamamen legal olan birçok eylemi hâlâ "idam" istemiyle yargılayan bir hukuk sistemine sahipsek, o zaman çok daha karamsar sonuçlara varmamız gerekir. Oysa biz yanlışlığın –daha doğrusu ideolojik saptırmanın– egemen tarih anlayışımızdan geldiği ve Türkiye'de özgürlük kavgasının kitlesel boyutlarda henüz yeni başladığı inancındayız. Bu çalışmamızdaki makaleleri birleştiren ana tez budur.

Burada bir araya getirdiğimiz incelemelerden giriş bölümü ile Yeniçeri kırımı ve Abdülhamit dönemi ile ilgili olanlar ilk defa yayınlanıyorlar. Diğerleri ise, büyük çoğunluğu Tarih ve Toplum dergisinde olmak üzere, daha önce yayınlanmışlardı. İlk bölümde Osmanlı sosyo-ekonomik gelişimini, Batı'da evrensel boyutlar kazanan kapitalistleşme süreci içinde değerlendirmeye çalıştım. XIX. yüzyılla ilgili incelemelerimde ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişimlerin itici gücünün uluslararası ilişkiler ve "Şark Meselesi" olduğunu ve Osmanlı devlet adamlarının ancak bu çerçevede belli bir hareket marjına sahip olduklarını göstermeye çalıştım. Aslında ileri sürdüğüm tezler daha önce farklı biçimlerde ifade edilmişlerdir. Egemen tezlere ters düşen kritik yaklaşımların yine de kimilerinin hoşuna gitmediğini biliyorum. Yurtseverliği, her devirde devleti yönetenleri övmede görenlere ve "Ulu'l emre itaat" ilkesini siyaset felsefesi yapanlara, biraz da yüzyıllar boyunca kötü yönetimden doğan savaşlardan, salgın hastalıklardan, açlıktan ve bakımsızlıktan kırılan milyonlarca halk çocuğunu düşünmelerini öneririm. Gerçek özgürlük tarihi, halk kitleleri kendilerini korumasını ve bu amaçla birlik halinde hareket edebilmesini öğrendikleri andan itibaren yazılacaktır.

Paris, Eylül 1987

I. Bölüm

GİRİŞ: DEVLET AYGITI VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ (XV-XVIII. YÜZYILLAR)

YÖNETİCİ ZÜMRE VE ZİMMÎLER

Boş zamanlarını tarih incelemelerine ayıran Romanyalı bir diplomat, bu yüzyılın başlarında ilginç bir kitap yazdı. "Türkiye'yi Paylaşma Konusunda Yüz Proje" başlığını taşıyan bu eser, 1281-1913 arası gibi uzun bir dönemi kapsayan tasarıları anlatıyordu.[1] Yazardan öğreniyoruz ki Avrupalılar'ın daha ilk Haçlı Seferleri'nden itibaren *Türkiye* olarak isimlendirdikleri Anadolu'yu paylaşma projeleri, henüz Osmanlı Devleti kurulmadan başlamıştı. Gerçi projelerin önemli bir kısmı hayal ürünüydü ve bunları kaleme alanların çoğunun siyasal ya da askeri bir sorumluluğu yoktu. Fakat aralarında Erasmus gibi bir Rönesans temsilcisinin ve Leibnitz gibi bir filozofun dahi bulunması düşündürücüdür. Hatta Fransa Kralı I. François bile, V. Charles'e yenilip Osmanlılar'ı imdada çağırmadan önce, Osmanlı Devleti'ni paylaşma amacıyla bir proje hazırlatmıştı.

Avrupa'nın Osmanlılar'a karşı bu gerçekçilikten uzak tutumu nereden kaynaklanıyordu? Tasarılara genel bir göz atınca bunun nedenini keşfetmek zor değil. Türkler'in Anadolu'ya, sonra da Avrupa'ya yerleşerek kurdukları devletler, büyük bir Hıristiyan nüfusu barındırıyordu. Bu yüzden Avrupa'da yaygın bir düşünceye göre, bu topraklara küçük bir Haçlı ordusu göndermek, büyük bir ayaklanmanın kıvılcımı olacak ve Müslüman yönetimi kısa zamanda çökecekti. Bu görüşün gerçekleşmesi şöyle dursun, Osmanlılar XVII. yüzyıl sonlarına kadar Batı Avrupa'da yayılmaya devam etmişler ve XVIII. yüzyıl boyunca da pozisyonlarını az çok korumuşlardır.

Osmanlı Devleti'ni sonunda zaafa düşüren ve giderek çökerten nedenler gerçekte nedir? Bunların, Avrupa-lıların büyük umut bağladıkları Hıristiyanlar'ın durumu ile ilgisi var mıdır? Varsa, böyle bir neden dinî inancın daha yoğun olduğu yüzyıllarda niçin etkili olamamıştır? Bu soruları tartışma konusu yapmadan önce, Avrupa'ya karşılık olarak Osmanlıların da Batı'ya bakışları ile ilgili bir noktayı saptayalım.

Osmanlı yönetici zümresi, kendi tebaasından müslüman olmayanları "zımmî" sıfatı altında toplamış ve bunları sadece vergi kaynağı olarak görmüştür. Hiç kuşkusuz gayrimüslümler arasında iktisadi gücü ya da herhangi bir alandaki (diplomasi, hekimlik, bazı sanayi dalları vb. gibi) bilgi ve tecrübesiyle Osmanlı Devleti'nde önemli roller oynamış bir çok gayrimuslim olmuştur. Fakat bunlar dahi Osmanlı legalitesi içinde, yonetici zümre arasında yer almamış ve Osmanlı vakayinameleri bunları yok saymıştır[2]. Kısaca Osmanlılar, kendi tarihlerini sadece "ehl-i islam"ın tarihi olarak görmüşlerdir. Burada tarih araştırmalarında çok önemli bir nokta üzerinde biraz durmamız ve tartışmamız gerekiyor. Sorun şudur: Bir tarihî toplumu anlamaya çalışırken, onun kendi hakkındaki görüşünü ve hukmünü nasıl değerlendirmeliyiz? Toplumların kendi hakkındaki düşüncesi tarihin bilinmesi gereken bir parçası olmakla beraber, her toplumu kendi zihniyetiyle değerlendirmekle yetinseydik, tarih disiplininde bir gelişme olur muydu ve tarih alanında objektiflikten söz etmek düşünülebilir miydi?

Ortaçağ tarihçisi G. Duby, feodalizmin ideolojik dünyasıyla ilgili bir eserinde, XVII. yüzyıl başlarında basılan ve birçok kez yaymlanan bir esere dayanarak, Ortaçağ Avrupası'nın kendisini üç zümre çerçevesinde tanımladığını anlatıyor[3]. Ruhban sınıfı, asiller (savaşçılar) ve halk (üreticiler) dan oluşan bu zümrelerin kökenini arayan yazar, VI. yüzyıla kadar giden metinler buluyor ve Fransa'nın, kuruluşundan itibaren, "tarihin tüm baskılarına direnen bir zihin yapısına"[4] sahip olduğunu belirtiyor. Sonra bu "zihin yapısı"nı daha da derinleştiren yazar, bu üç zümreli tanımın, G. Dumezil'in İndüs kıyılarından İrlanda'ya kadar uzanan sahada yaptığı araştırmaların bulgularına dayanan meşhur "üç unsurlu ideoloji"sine bağlanabileceği kanısına varıyor[5].

Ortaçağ toplumu gerçekten bu şemaya uyuyor muydu? Toplumların kendi haklarında mutlaka yanılmaları gerekmediğine göre, "üç unsurlu" tanımlamayı da ciddiye almak zorunda değil miyiz? Fakat Ortaçağ Avrupasını anlamamıza bu şematik görüş yetecek midir? Gerçekten günümüzde, eski ya da çağdaş toplumları anlamak için üretim biçimi, üretim ilişkileri, sivil toplum vb. gibi bir sürü sosyolojik terim kullanıyoruz. Bu kavramlar Ortaçağ'ın açıklanmasında da kullanılmakla beraber, Ortaçağ esprisine tamamen yabancıydılar. Bu bakımdan Ortaçağ'ın kavramları kendi dönemini açıklamada bir ölçüde yardımcı olsalar bile, herhalde bunlarla yetinemeyiz. Marx'ın dediği gibi "nasıl bir kişi hakkındaki hükmümüzü, onun kendiyle ilgili düşüncesine göre vermezsek, bir çalkantılı dönemi de, bunun bilince yansımış şekliyle kavrayamayız"[6].

Osmanlılar, kurucu hanedan itibariyle Hint-Avrupa kökenli bir ulus değillerdi. Bununla beraber, G. Dumezil'in sözünü ettiği "üç unsurlu ideoloji", gerek eski Yunan gerekse Hint-İran kanallarıyla Osmanlı düşüncesine girmiş ve Osmanlı siyasetname yazarları tarafından işlenmiştir. Ne var ki güncel Osmanlı analizlerinde bu görüşün pek bir etkisi yoktur. Bu analizler daha çok yönetim biçimini ve yönetici zümreyi konu alan ve tarihi, idareci kadroların eylemlerinden ibaret gören betimleyici eserlerde egemen olmuşlardır. Örneğin A. H. Lybyer'in bu yüzyılın başlarında yazdığı bir esere göre, Osmanlı yönetimi klasik çağda "yönetim kurumları" ile "din kurumları"ndan oluşuyordu[7]. Bu görüş daha sonra Gibb ve Bowen'in sık sık başvurulan temel eserlerinde de benimsenmiştir[8]. Lybyer, konusu olmadığı için Osmanlıların genel olarak "reaya" adı altında topladıkları halkı (Batı'daki "Tiers Etat"yı) incelemiyordu. Fakat Amerikalı yazar incelediği alan çerçevesinde yeni bir görüş getirmiştir. Bu görüşü burada özet halinde sunmakta yarar görüyorum. Çünkü tam Osmanlı Devleti çökerken ileri sürülen bu görüşün, incelememin başında belirttiğim ve yüzyıllarca Batılılar arasında egemen olan görüşe çok ters bir yönü vardır.

Biraz önce Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma projelerinin, toplum yapısında gördükleri temel bir zaaftan kaynaklandığını söylemiştim. Bu zaafı Osmanlı nüfusunun önemli bir

bölümünün Hıristiyanlar'dan oluşması yaratıyordu. Lybyer analizinde bu zaafı, dolaylı bir biçimde bir güçlülük unsuru olarak ele almıştır. Yazarın ana tezi şudur: Osmanlılar'da klasik çağda *yönetici kurumları* devşirmeler, *İslami kurumları* ise doğuştan Müslüman olanlar işgal ediyorlardı. Devşirmeler sultanın kulu olup, ona kayıtsız şartsız bağlıydılar. Öte yandan Hıristiyan kökenli olmaları, onların din adamları zümresinden farklı bir espriye sahip olmalarını sağlıyordu. Din adamları sultana karşı göreli bir özgürlük içinde bulunup, şeriatın üstünde hiçbir şey tanımıyorlardı. Hatta gerekirse sultana karşı bile direniyorlardı. Buna karşılık devşirme yöneticiler, kökenleri ve konumları itibariyle ulema'dan çok daha ileri fikirli ve yeni buluşlara açıktılar[9]. Fakat fetihler bitince, ulema takımı ve Müslümanlar, devşirmelerin gücünü ve zenginliğini kıskanarak "yönetim kurumları"na da sızmaya başladılar. Böylece imparatorlukta dini bağnazlık arttı ve tüm kurumlara egemen oldu. Yazar, Osmanlıların çöküş sürecine girmelerini de böyle açıklamaktadır.

Lybyer'in tezi objektif verilere ve tarihi gerçeklere uymamaktadır ve çağdaş Türkologlar tarafından tutarlı bir biçimde eleştirilmiştir[10]. Bununla beraber, bu görüşte eleştiri konusu olmayan ve günümüz tarihçileri tarafından da benimsenen bir unsur bulunuyor ki, Osmanlı toplumunun evrimini değerlendirirken mutlaka açıklığa kavuşturulmalıdır. Bu unsuru, Osmanlı padişahının "kul"larının gerçek statüleri sorunu oluşturuyor.

Kullar ve Köleler

Lybyer'den günümüz tarihçilerine kadar tüm araştırıcılar, Osmanlı "kul sistemi"ni "köle"likle eşit tutmuşlar ve Osmanlı toplumsal düzenini pozitif hukuk ve sosyoloji açısından anlamayı zorlaştıran bir durum yaratmışlardır[11]. Bu noktayı açıklamak için Osmanlı zihniyetine egemen olan "üç zümreli ideoloji" (askeriye, ilmiye ve reaya) formülünü aşarak doğrudan Osmanlı pozitif hukukuna başvurmalıyız.

Bilindiği gibi, Osmanlı toplumunda hukuk tüm Ortaçağ

ülkelerinde olduğu gibi sistemli bir şekilde işlenmemişti ve "otorite"lerin kitaplarıyla fetva koleksiyonlarından oluşuyordu. Kanunî çağında hukuk kitapları arasında adeta tekelci bir önem kazanmış eser ise, İbrahim Halebî'nin *Multeka*'sı idi[12]. Multeka, Osmanlı Devleti'nin tebaasını çeşitli açılardan sınıflara ayırıyordu. Bu ayırımlardan en önemlisi "özgür" statüdeki insanlarla, "köle" statüsündeki ("rikkiyet") insanlar arasındaki ayrımdı. Köleler, savaşta esir alınıp ganimet olarak paylaşılan insanlarla, esir pazarında satın alınan ya da varlıklı insanların birbirlerine hediye ettikleri kimselerden oluşuyordu. Köle analardan doğan çocuklarda otomatik olarak köle sayılıyorlardı. Multeka, kölelerin statüsünü ve azad edilme yollarını ayrıntılı bir şekilde göstermiştir[13].

"*Köle*"lerle "*kul*"lar arasındaki temel fark, köleliğin *sivil* bir statü, kulluğun ise *siyasal* bir statü oluşundan ileri gelmektedir. Köleler sahiplerine bir eşya gibi ait olup, her türlü hukukî tasarruf hakkından yoksundular. Hatta sahipleri bunları cezalandırırken, istemeyerek öldürdükleri takdirde dahi en ufak bir sorumluluğa tabi bulunmuyorlardı. Buna karşılık Osmanlı yönetici zümresini teşkil eden "kul"lar, kökenleri itibariyle köle olsalar bile, belli mevkilere gelirken azad ediliyorlar ve sivil statü itibariyle özgür oluyorlardı. Bunlar her türlü hukukî tasarrufa yetkiliydiler ve kendileri de bir sürü "köle" sahibi olabiliyorlardı. Bunların sultana bağlılıkları, dinci dünya görüşünün de pekiştirdiği mutlak bir itaat ve sadakat bağlılığıydı. Bu bağlılık, biçimsel olarak, Batı feodalizminin "vassal"lık ilişkilerinin yoğun bir biçimine benziyordu. Hatta bu bile göreliydi ve sosyolojik planda oluşturulan hiziplerin padişaha karşı cephe aldığı, onu frenlediği ve hatta bazen iktidardan düşürdüğü, Osmanlı tarihinde tanık olunan olaylardandı.

Osmanlı sarayında elbette çoğu cariyelerden ve içoğlanlarından oluşan bir sürü köle vardı. Fakat sadrazam, vezirler ve diğer devlet ileri gelenlerini "köle" saymak, dolaylı olarak sultanın bunları eğer isterse esir pazarında satabileceği anlamına gelir ki, böyle bir durum gülünç ve gerçeklere aykırıdır. Elbette sultanın kulları üzerinde, belli durumlarda "siyaseten kat'l" de dahil olmak üzere bir sürü cezalandırma hakkı vardı. Ancak bunlar da Osmanlı kamu hukukunun, ilkelere bağlanmış birer

parçasıydılar ve bu ilkelerin işleyişini de devamlı değişen siyasal konjonktür ve saray entrikaları belirliyordu[14].

Osmanlılarda *"kulluk"* ile *"kölelik"*i aynı statüde birleştirme çabaları yapılmıştır. Özellikle Lale Devri'nde masrafların gelirleri çok aştığı bir dönemde müsadereler sistematik bir hale getirilmek istenince, Şeyhülislam Behçet Abdullah Efendi bunları meşru kılmak için, 1729 yılında tüm Osmanlı yöneticilerinin aslında sultanın (Sivil) *köleleri* olduğunu açıklayan bir fetva kaleme almıştı[15]. Fakat bu girişimden bir yıl sonra patlayan Patrona Halil İsyanı ve Sultan III. Ahmed'in başına gelenler düşünülürse, Osmanlı toplumsal gerçeğinde çok farklı mekanizmaların yerleşmiş olduğu kolaylıkla farkedilir. Bu mekanizmaların nasıl işlediğini daha ileride tartışmak üzere, aşağıdaki satırlarda Osmanlı toplumunda köleliğin durumunu biraz daha açıklamak gereğini duyuyoruz.

Osmanlılar'da kölelik dinle doğrudan ilişkisi olmayan bir statüydü. Hıristiyanların ve Musevilerin çok büyük çoğunluğu özgür olduğu gibi, Müslüman olmak da, prensip olarak insanları kölelikten kurtarmıyordu. Hatta Hıristiyanların Müslüman köle sahibi olması Osmanlı hukukuna aykırı değildi. Fakat böyle bir durum Müslümanların hiç hoşuna gitmediği için tehlikeli bir şeydi ve pratikte pek uygulanmıyordu. Zaten 1759 tarihinde Sultan III. Mustafa zamanında hukuken de yasaklandı[16].

Osmanlı Devleti'nde kölelik, yönetici zümre ve hatta varlıklı reaya açısından bir zenginlik göstergesiydi. Sarayın ve konakların zenginliği, biraz da haremdeki cariyeler ve diğer kölelerle, ahırdaki atların sayısıyla ölçülüyordu. Çoğu esirciler kâhyasının bir ehli hibre (bilirkişi) yardımıyla denetlediği esirciler pazarından alınan bu kölelerin "pencik" denilen birer kimlik kartları vardı. Esir ticareti çok kârlı bir ticaret alanıydı ve yönetici zümre içinde dahi bu alanda yatırımlar yapan kimseler bulunuyordu. Özellikle genç yaşta ucuz fiyatla bir esir alarak, onu eğitip ve büyüttükten sonra satmak çok kârlı bir işti. Hediye edildiği takdirde ise, bir köle en kıymetli bir armağan yerine geçiyordu.

Kölelik mutlak bir statü değildi ve köleler özgürlüklerine kavuşabilirlerdi. Bu durum ya sahiplerinin arzusu ile ya da

özgürlüğün satın alınması biçiminde gerçekleşebiliyordu. Ancak bu sonuncu halde ödenen paranın, kölelikten önce kazanılmış olması gerekiyordu. Çünkü kölelerin tüm üretim ve kazançları sahiplerine aitti. Bu yolların dışında köleler için, burada ayrıntısına girmeye gerek görmediğimiz bazı şartlı azad olma yolları da vardı.

Osmanlı Devleti'nde kölelerin bir kısmı ev hizmetlerinde kullanılıyorlardı. Bunun dışında, ilerde göstereceğimiz gibi, sanayide ve özellikle ticarete açılmış tarım dallarında köleler üretici olarak da çalıştırılıyorlardı. Evcil kölelik XIX. yüzyıl ortalarına (ve pratikte XIX. yüzyıl sonlarına) kadar sürmekle beraber, epeyce yumuşak ve insancıl nitelikteydi. Bunlar arasından özgürlüğüne kavuşarak, önemli devlet kademelerine yükselenler de eksik olmamıştır.

Kölelik konusunda sözü uzatarak asıl konumuzdan biraz uzaklaşmış bulunuyoruz. Asıl amacımız *kul* statüsündeki yönetici zümre ile, kölelik arasındaki önemli farkı vurgulamaktı. Unutmamak gerekir ki *kul* sözcüğü Türkçe kökenlidir ve Türkler daha İslamiyet'i kabul etmeden ve kölelik sistemine henüz yabancı iken, Göktürkler'den itibaren *vassal* anlamında kullanılıyordu[17]. Osmanlılar kendi devlet sistemlerini "mülk devleti" olarak isimlendirirken de kasdedilen şeyin ne olduğunu açıkça ortaya koymak gerekir. Buradaki "mülk" sözcüğü devletin, sultanın mülkü olduğu anlamına gelmiyor, kamu hukuku planında egemenliğini ifade ediyordu[18]. Çoğu kez bu ayrım yapılmamış ve Osmanlı anlayışına göre devletin, sultanın mülkü sayıldığı düşünülmüştür. Osmanlılar'da toprak mülkiyetinin yadsınmasına yol açan böyle bir yorum, Batı'da da "Doğulu despotizm" kuramcılarının dayanağını teşkil etmiştir. İlk kez Hobbes tarafından geliştirilen[19] ve adeta Osmanlı "mülk devleti" kavramının tercümesine benzeyen "patrimonyal devlet" formülü, M. Weber'de "keyfiliğin en aşırı boyutlarına ulaştığı"[20] bir yönetim şekli olarak tanımlanmaktadır. Weber, "sultanizm" olarak da isimlendirdiği bu idare biçiminin "bütün toprağın tasarrufuna ve bütün tebaanın da köleleşmesine (senyörün satış hakkı) varan"[21] katı biçimler alabileceğini ilave etmektedir. Burada *despotizm* fikrinin Montesquieu'dan da daha katılık içinde formüle edildiğini görüyoruz.

Aslında Türk tarihçileri de, Osmanlı hukukunu şerî ve örfî hukuk ayrımı içinde incelerken, yer yer mantıkî sonuçları itibariyle Weber'in görüşüne varan yaklaşımlar kullanmışlardır. Örneğin bu konuda en etkili olan Prof. Ö. L. Barkan'a göre tamamen padişahın keyfine bağlı bulunan örfî hukuk (kanunnameler) bazen şerî hukukun içine giren konulara da müdahale etmiş ve bu alanda da düzenlemeler yapmıştır[22]. Ne var ki Prof. Barkan'ın buradan hareketle varmak istediği sonuç Weber'inkinden çok farklıdır. Osmanlı yükseliş döneminde dinin yerini sınırlayan ve yönetici zümreyi adeta laikliğe yakın bir espri içinde sunan Prof. Barkan, Osmanlılar'da dinî bağnazlığın bozulma ve çökme devrinin bir ürünü olduğunu göstermeye çalışmıştır. Fakat böyle bir açıklamanın yanıtlamadığı bir nokta kalıyor. Dinî dünya görüşünün sınırlamalarından kurtulan kişisel yönetim, keyfilikten ve "despotizm"den nasıl kurtulacaktır? Prof. Barkan'a göre, sultanın yönetimi "keyfi olmaktan ziyade, hep korunması gerekli addedilen *eski ve ideal bir nizamın muhafazası* (Barkan altını çiziyor) ve bidatlardan temizlenip yeniden tesisi"[23] amacına yöneldiği için "despotik" olmayacaktır. Bu "eski ve ideal nizam" nedir? Klasik çağda göçebe Türkmenlerin nasıl horlandığı düşünülürse, kastedilenin Hülefayı Raşidin devri ve klasik İslam uygarlığı olduğu kolayca anlaşılır. Bunun ise adalete dayanması gerektiğini, kökeni eski Yunan'a ve Hint-İran yönetim felsefesine giden siyasetnameler ve nasihatnameler, yüzyıllar boyunca işlemişlerdir. Burada patrimonyalizm ve mülk devleti ile ilgili parantezi kapatarak, yönetici zümre konusundaki açıklamalarımıza dönelim.

Demek ki Osmanlı yönetici zümresi kölelik değil, özgürlük statüsündeydi ve başta peygamberin vekili sayılan sultan olmak üzere, üslerine itaat bağlarıyla bağlıydı. Osmanlı "Mülk Devleti" kavramı da, medeni hukuk değil, kamu hukuku çerçevesinde sultanın egemenliğini ifade eden ve Osmanlı devlet felsefesini özetleyen bir formüldü.

Osmanlı pozitif hukukunda özgür Osmanlı tebaasının medeni hukuk açısından tabakalara ayrılış biçimi, yukarda anlattıklarımızı daha nüanslı bir biçimde ortaya koyuyor. Şimdi yine Multeka'ya dayanarak Osmanlı tabakalarını açıklayalım[24].

Osmanlı tebaasının en önde gelen tabakası peygamber so-

yundan geldikleri kabul edilen Emir ve Seyid'lerle, hukuk bilginlerinden (fakihlerden) oluşuyordu. Bunları "Rüessa" (reisler) denilen Osmanlı yönetici zümresi izliyordu. Görüldüğü gibi, günümüzde "kölelik" statüsü altında küçültülen Osmanlı idarecileri, Osmanlı hukukuna göre "reisler" sıfatıyla toplumda çok itibarlı bir yer işgal ediyorlardı. Üçüncü sınıf "evzatı sukîye" (pazar adamları) denilen, Müslümanlardan oluşan ve herhangi bir devlet görevi işgal etmeden hayatlarını zenaat ve ticaretle kazanan kimseler oluşturuyordu. Bunlar da tamamen özgürdüler ve daha üst tabakalarla beraber günümüzdeki "vatandaş" kavramına en yakın bir statü içinde bulunuyorlardı. Nihayet en alttaki tabaka da "Hissa" denilen ve gayrimüslimlerle (zimmî) en alt seviyedeki Müslümanlar'dan (köylüler, aşiret mensupları vb.) oluşan zümre biçiminde somutlaşıyordu.

Bu hukukî sınıflama sosyolojik düzeyde somut gerçekleri ne ölçüde yansıtmaktadır? Böyle bir soru bizi Ortaçağ hukukunun toplumsal analizine götürür ve gerçeğe yakın cevaplar bulmak için sorunu Avrupa'yı da kapsayan karşılaştırmalı bir çerçeve içinde ele almak zorundayız. Bunun için de önce Osmanlı hukuku ile ilgili olarak açıkladığımız verilerin aynı dönemde Avrupa ülkelerinde nasıl somutlaştıklarını kısaca gözden geçirelim.

Çağdaş Batılı tarihçiler "eski rejim" olarak isimlendirdikleri Batılı mutlak monarşilerle, "Doğulu despotizm"ler arasmda kesin bir ayrım yapıyorlar. P. Gourbet'ye göre bu ayrımda en etkili tarihçi *R. Mounier* olmuştur ve bu yazarın tezi şudur: "Mutlak monarşinin özü, Doğulu ya da Türk despotizminin tersine, *sınırlı* olmasıdır."[25] Bu formül, çelişik içeriği ve yazarının Osmanlı toplumu ile ilgili bilgi yetersizlikleri bir yana, Avrupa gerçeğini ne ölçüde yansıtmaktadır? Hiç kuşkusuz Osmanlı kamu örgütlenmesi ile Batı monarşileri arasında bazı özlü farklar vardı. Osmanlı Devleti'nin özgül niteliklerini ilerde ortaya koymaya çalışacağız. Fakat bir monarşi, nasıl aynı zamanda hem *mutlak* hem de *sınırlı* olabilirdi? Aslında bu formül Osmanlı Devleti için de geçerli bir eğilimi aydınlatacak bir şekilde yorumlanabilir. Şöyle ki gerek Batılı monarşilerde, gerekse Osmanlı Devleti'nde merkez, mutlak iktidarını pekiştirmeye çalışırken, farklı sosyal ve ideolojik güçler bu iktidarı sınırla-

maya çalışıyorlardı. Bu kavga Batı'da ve Osmanlı Devleti'nde farklı tempolarda gelişmiş ve farklı sonuçlara ulaşmıştır.

Günümüzde Batılı rejimlerin tarihi Makyavel'den XIX. yüzyıl düşünürlerine kadar uzanan *Batı siyasal fikirler tarihi* çerçevesinde ele alınıyor. Oysa asıl araştırılması gereken şey pozitif Batı kamu hukukunun ve kamu felsefesinin ne olduğudur. Biraz önce sözünü ettiğimiz siyasal düşünce geleneği, çağlarında yürürlükte olan ilkeleri ve ilişkileri temsil etmiyorlardı. Tam tersine, modern demokrasilerin fikri temellerini hazırladıkları ölçüde giderek önem kazanmışlar ve bugünkü prestijli statülerine kavuşmuşlardır. Buna karşılık çağlarının egemen felsefesini ortaya koyan eserler ise zamanla unutulmuşlardır. Örneğin Fransa Kralı XIV. Louis'nin, yazarını 22.000 frank vererek ödüllendirdiği "Kraliçe'nin Hakları" isimli eseri bugün kim hatırlar?[26] Aslında sadece kraliçenin değil, kralın hukukunu da sergileyen bu eser, dönemin devlet felsefesini çok iyi ortaya koyan eserlerden biriydi.

A. Bilaine'in sözü geçen eseri "krallar ülkelerinin kanunlarına karşı hiçbir şey yapamamak gibi mutlu bir iktidarsızlığa sahiptirler" şeklinde bir görüş ileri sürdüğü için, Diderot'nun Ansiklopedisi'nde despotizme karşı bir model olarak ele alınmıştır[27]. Fakat zamanın belli bir ihtiyatı gerektiren koşulları ve aynı maddede kralın, tebaasının "mallarına ve hayatına sahip olabileceği" düşüncesinin ileri sürüldüğü göz önünde bulundurulursa, aslında monarşinin de "despotizm"den pek farklı olmadığı dolaylı bir biçimde ifade edilmiştir. Ancak, ansiklopediye göre, kralın bu mutlak iktidarı dini ilkelerle ve kendisinin iyiliği ve sağduyusuyla sınırlandırılacaktır. Burada islam uygarlığının adaleti temel alan *"nasihatname"*lerine benzer bir durumla karşı karşıyayız. Eser ayrıca bu gibi İslamî eserlerde de bulunmayan bir katılık içinde "Krallar, devletlerindeki kanunların gerçek yapıcılarıdırlar ve bizzat bu nedenle onları korumak zorundadırlar"[28] demektedir. Bu ifadeye göre bir Batılı kralın, iktidarı şeriatla sınırlı olan ve örfi yetkisini bile şeriat sınırları içinde kullanma zorunda olan Osmanlı sultanlarından daha büyük bir iktidarla donatılmış oldukları söylenemez mi?

Demek ki, daha birçok örnekle gösterebileceğimiz gibi[29] Batılı mutlak monarşilerle, Doğulu siyasal rejimler arasında ik-

tidarların gücü açısından kesin bir ayrım yapmak kolay değildir. Fark daha çok bu rejimlerin dayandığı toplumsal sınıf ve zümrelerin gelişme derecelerinden doğuyor. Batı'da mutlak monarşiler, feodalizmin tamamen çözülmese bile egemenliğini kaybetmesi, halk (tiers-etat) içinden bir grubun ticaret ve sanayi yoluyla zenginleşerek krallıkla işbirliği yapması ve senyörlerin gücünü kırmasıyla gerçekleşmiştir. Bu gelişimi kolaylaştıran bir faktör de Batılı devletlerin çok küçük bir Yahudi azınlığı dışında[30] din homojenliğine sahip olmalarıyla ilgilidir. Gerçi Batı'da dinde reform hareketi ve Protestanlık'ın doğuşu büyük çalkantılara, kırımlara ve göçlere yol açmıştı. Fakat yine de Katoliklerle Protestanlar arasında ortak Hıristiyan değerler ve bunlara dayanan ortak bir dil olmuş ve mezhep ayrımı da Aydınlanma çağında giderek önemini kaybetmiştir. Oysa iktisadî alt-yapı ve halkın kompozisyonu açısından Osmanlı Devleti farklı bir durumda bulunuyordu. Bu durum Osmanlı üretim biçiminin ne olduğu ve nasıl geliştiği konusunda halen devam etmekte olan tartışmalara yol açmıştır. Osmanlı toplumunun evrim aşamalarının isabetli bir şekilde saptanması açısından, bu konuda yöntem ve özle ilgili bazı gözlemlerde bulunmak istiyorum.

Üretim Biçimleri Üzerine...

Üretim ilişkileri ve üretim biçimleri kavramları Marx'ın geliştirdiği kavramlardır. Fakat Marx, bu kavramları belli "toplumsal formasyonlar" çerçevesinde ele almıştır. Bu formasyonlar da belli bir hukuk sistemi ve iktidar yapısıyla bir "blok" teşkil ediyorlardı. Batı'da, klasik feodal çağda, krallar kendi malikâneleri dışında ancak göreli bir otoriteye sahiptiler. Bu bakımdan feodal üretim ilişkilerine temel teşkil eden toplumsal birimler, senyörlerin *regalien* haklarını kullandıkları senyörlüklerdi. Gerçi feodal malikâneler üzerine kraldan ve kiliseden gelen ikili bir baskı vardı. Fakat kral, uzun süre senyörler arasında "primus inter pares"den öte bir otorite kazanamamıştır.

Batılı modern devletler tarihi bir süreç içinde ve üretim ilişkilerindeki gelişmeye paralel olarak kurulmuşlardır. Batılı

bir toplum bilimci bu oluşumu 1100-1600 tarihleri arasındaki geniş bir devre içinde inceliyor[31]. Kuruluş döneminden XIV. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı Devleti'ni Batılı devletlerle karşılaştırırsak, gelişme süreçlerinde büyük benzerlikler olduğunu saptayabiliriz. Bu benzerliklerin başında her iki devletin de "kutsal" sayılan bir hükümdar ve onun yakınlarından oluşan ve tamamen danışma işleviyle yüklü bir "divan" şeklinde (Batı'da "Kral'ın konseyi") bir iktidar yapısına dayandıklarını görürüz. Modern bürokrasilerin çekirdeğini oluşturan ve "meşveret"i gerçekleştiren bu kurullar zamanla uzmanlaşmış branşlara ayrılmışlardır.

Osmanlı Devleti'yle Batılı monarşilerin, ikinci büyük benzerliği her ikisinde de modern anlamıyla bir bütçenin olmayışı ve hükümdarların kendi gelirlerinden oluşan ayrı bir bütçeye sahip bulunuşlarıdır. Batılı krallar kendilerine ait malikanelerin gelirlerini Osmanlı mültezimlerine benzeyen aracılara toplatıyorlar, Osmanlı sultanları da padişah haslarından, bazı eyaletlerin salyane (yılda bir kez alınan vergi) ve ganimetlerden oluşan zengin bir "Hazine-i Hassa"ye sahip bulunuyorlardı.

Nihayet Batılı devletlerle Osmanlı Devleti'nin başka bir benzerliği her ikisinin de bir "mozaik" gibi hetereojen unsurlardan oluşmalarıydı. Osmanlı Devleti eyalet, sancak, kaza ve köy gibi idari birimlerin dışında, gayrimüslim din cemaatleri, derviş tekkeleri, vakıflar ve esnaf loncaları gibi farklı nitelikte bir sürü toplumsal unsurdan oluşuyordu[32]. Aynı şeklide Batılı toplumlar da dükalıklardan şövalyelere kadar uzanan feodal malikâneler dışında korporasyonlar, belediye ve komün idareleri, kilise ve manastırlar gibi ara birimlerden meydana geliyorlardı. XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde görev yapan bir Fransız konsolosu, Osmanlı sancaklarını dükalık ya da kontluklara, yerel beyleri baronlara ve büyük eyalet paşalarını da kral naiplerine (vice-roi) benzetmiştir[33]. Ne var ki bu genel ve biçimsel benzerliklere karşın Osmanlı Devleti, Batılı devletlerden bazı özlü farklarla ayrılıyordu. Bunların başında Osmanlı Devleti'nin bir *imparatorluk* olarak çok geniş bir sahayı kontrol altında tutması gelmektedir. Çeşitli din ve mezheplerden büyük nüfus gruplarını da barmdıran bu imparatorluk, Batılı monarşilerden çok daha karmaşık bir yapı arzediyordu. Böyle bir im-

paratorlukta, özellikle Avrupa topraklarında bir azınlık olarak kalan Müslüman ulusun siyasal egemenliğini sürdürebilmesi için *devşirme* usulü gibi Makyavelist yöntemlere başvurması gerekmiştir. Oysa Batı'da daha IX. yüzyılda Karolenj İmparatorluğu'nun Verdun andlaşması (843) ile parçalanması sonucunda, Avrupa haritası az çok bugünküne benzer bir biçimde ortaya çıkmıştı ve yeni kurulan krallıklarda asiller, toprağın tasarruf hakkından (beneficum) mülkiyet hakkına doğru gelişen bir evrim içine girmişlerdi. Buna karşılık Osmanlı Devleti devşirme sistemi ile kurduğu Kapıkulu Ocaklarıyla ve bazı eyaletler hariç[34] tüm imparatorluğa yaymaya çalıştığı timar sistemiyle az çok merkezi bir sistem kurmuştur. Osmanlı merkeziyetçiliğini döneminin koşulları içinde göreli olarak düşünmek ve bugünkü merkezi devletlerle karıştırmamak gerekir. Fransız tarihçisi E. Le Roy Ladurie, mutlak monarşinin zirvesini temsil eden XIV. Louis Fransasının XX. yüzyıldaki demokrasilerden çok daha az merkeziyetçi olduğunu kaydeder[35]. Aynı durum *a fortiori* Osmanlı Devleti için de geçerlidir. Osmanlılar, her eyalete bir vali ve bir yeniçeri garnizonu yerleştirmelerine rağmen, uçsuz bucaksız imparatorluğu kontrol edebilecek idari mekanizmalara sahip değildiler. Timar sistemi de feodal rejimin ilk aşamasını oluşturmuş ve devamlı klasik feodaliteye dönüşme eğilimlerini sinesinde taşımıştır.

Yöneticiler, Köleler ve Ortakçı Kullar

Osmanlı üretim ilişkilerini incelerken iki düzeyde muhakeme yürütmemiz gerekiyor. Önce tasarruf ve mülkiyet biçimlerini ve dolayısıyla üretim ilişkilerini hukuk sistemleri belirlediği için, Osmanlı pozitif hukukunun bu konularda ne gibi ilkeler koyduğunu saptamalıyız. Daha sonra ise, bilindiği kadarıyla, sosyolojik verilerin bu hukuki ilkelerle ne ölçüde uyum içinde olduğunu araştırmalıyız. Gerçekten toplumsal realiteler donmuş hukuk kaidelerinin bazen ilerisinde, bazen de gerisinde olurlar. Özellikle incelediğimiz dönemdeki gibi, hukukun *grosso modo* ifade edildiği ve karmaşık yapıda olduğu toplumlarda bu husus daha da geçerlidir. Bununla beraber, Osmanlı

hukukunun bu konuda ne söylemiş olduğunu bilmeden de üretim ilişkileri hakında konuşmak olanaksızdır.

Osmanlı hukukunu içeren eserlere göre, Osmanlılarda toprak "mülk arazi" ve "mirî arazi" olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Hatta başlangıçta sadece mülk arazi vardı ve mirî arazi, Osmanlı merkeziyetçiliğinin doğuşunu ve güçlenmesini sağlayan mekanizmalardan biri olarak, kuruluştan kısa bir süre sonra, fakat "kesinlikle saptanamayan bir tarihte"[36] ortaya çıktı.

Osmanlılarda mülk arazi, *haraç* ödeyen Hıristiyanlara ait olan "haraç arazi"lerle, *öşür* ödeyen ve Müslümanlara ait "öşür araziler" olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Mirî arazi ise, fethedilen toprakların, *cebelî* adı altında süvariler beslemek ve gerektiğinde askerleriyle beraber savaşa katılmak üzere savaşçılar arasında bölünmesinden doğmuştur. Bu arazi, dağıtılan toprakların para birimi olan akçe üzerinden hesap edilen vergi geliri büyüklüğüne göre has, zeamet ve timar olmak üzere üç gruba ayrılıyordu. Bunlardan en büyük kısmı "timar"lardan oluştuğu için sistemin bütününe "timar sistemi" denilmiştir. Osmanlılar, timarların feodal mülkiyete dönüşmemesi için önlemler almışlar, köyleri bölmüşler ve timarları bütün olarak değil, birbirinden ayrı "hisse"ler şeklinde dağıtmışlardır[37] Bununla beraber Osmanlı yükseliş çağında dahi durumu sosyolojik gerçekliği içinde saptamak ve timarların birçok hallerde tasarruf hakkını aşıp, feodal mülkiyete dönüşmüş olabileceğini yadsımak zordur. Batı'da bu gelişim epeyce önceki (VIII-X. yüzyıllar arası) bir dönemde gerçekleşmişti. M. Weber de sosyolog gözüyle, feodal sistemde toprağın tasarruf hakkıyla, mülkiyet hakkının az çok birleşme şeklinde olduğunu kaydetmiştir[38]. Fatih'in "mülk arazi" statüsüne girmiş 20.000 kadar köyü "mirî"leştirmesi, bunun yarattığı toplumsal çalkantılar ve II. Beyazıt'ın bunları tekrar sahiplerine iade etmesi, Osmanlı toprak rejimindeki çelişkili gelişimi iyi ifade etmektedir[39]. Osmanlı yükseliş dönemindeki genel eğilimin, mirî arazi ilkelerini tüm Osmanlı Devleti'ne egemen kılma olduğu söylenebilir. Bununla beraber, Osmanlı sultanlarının II. Beyazıt dönemindeki gerilemelerin gösterdiği gibi, bu alanda tam bir başarıya ulaştıklarını iddia etmek herhalde zordur.

Klasik çağda Osmanlı üretim ilişkilerini kavramak için so-

runa bir de tarımda ve sanayide doğrudan üreticiler açısından bakmak gerekiyor. Osmanlı nüfusunun büyük çoğunluğu köylülerden oluştuğu için, önce bunların statüsünü kavramaya çalışalım.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Müslüman olsun veya olmasın tarımda doğrudan üretici durumunda bulunan köylüler Osmanlı hukukunda "hissa" (hisseler) adı altında alt tabakayı oluşturuyorlardı. Bunlar hukuken özgür sayılmakla beraber, modern anlamıyla özgür sayılmayacak bazı sınırlamalar içinde bulunuyorlardı. Bunların başında tahrir defterlerinde kayıtlı bulundukları toprakları (hisse) timarlı sipahinin ya da zaimin izni olmadan terkedememeleri ve tarlalarını devamlı ekmek zorunda bulunmaları geliyordu. Devlet, Prof. İnalcık'ın gösterdiği gibi, bu doğrudan üreticilerin "çifthane"lerini[40] aynı timarlar gibi sabit kılmak çabasındaydı. Bu kayıtlar dışında "hisse"leri mirasla çocuklarına geçiyor ve feodal serflerin durumunun aksine bir gayrimenkulün (toprağın) parçası sayılmıyorlardı. Nitekim timar sisteminin çözülmesi ile bunların özgürlükleri genişlemiş, fakat Batı'da olduğu gibi "azad" edilmeleri gerekmemiştir. Ancak, içinde bulundukları sosyolojik durum bunları Osmanlı kanunnamelerinden de etkili bir biçimde tarlalarına zaptediyordu. Çünkü bunlar, Marx'ın deyimi ile "göbek bağlarıyla bağlı bulundukları komünal hayatları"[41] dışında pek bir seçeneğe sahip değildiler. Osmanlı reayası, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren timar sisteminin çözülmeye başlamasıyla, daha sonra ele alacağımız yeni bir evrime girmiştir.

Osmanlı reayası büyük çoğunluğu itibariyle yukarıda özetlediğimiz statüde bulunuyordu. Fakat bunlardan farklı hukuki ve sosyolojik koşullar içinde yaşayanlar yok muydu? Burada halen araştırma ve tartışma konusu olan iki ayrı statüden sözetmek gerekiyor. Bunlar kölelikle, feodal serflik statüleridir.

Daha önce belirttiğimiz gibi, kölelik Osmanlı hukukunda ayrıntılı olarak belirlenmiş bir statüydü. Tüm Osmanlı yönetici zümresinin sayıları yüzleri, bazen binleri geçen köleleri vardı. Bu kölelerden bir çoğu özel mülklerde el emeği olarak kullanılıyorlardı. Son yıllardaki araştırmalar, bunların daha çok ticarete yönelik tarımsal işletmelerde yer aldıklarını gösteriyor. Bu şekilde Osmanlı Devleti'nde, Avrupa'da Germen fetihlerin-

den sonra bir kısım kölelerin toprağa yerleştirilerek ve toprağın bir parçası yapılarak serfleştirilmeleri gibi bir duruma mı tanık oluyoruz? Prof. Ö. L. Barkan'ın eski bir incelemesinde ileri sürülen teze göre Trakya'da, İstanbul civarında ve Batı Anadolu'da rastlanan birçok çiftliğe yerleştirilmiş olan "ortakçı kullar"[42] Batı'daki serflere benzer bir statüde bulunuyorlardı. Kimdi bu "ortakçı kullar"?

Ortakçı ya da bazı bölgelerde denildiği gibi "kesimci" kullar, daha çok sultan haslarında ve bazı yüksek yöneticilerin mülk ve vakıf çiftlikleri üzerinde yerleştirilmiş köylülerdi. Bunlar çoğunlukla satın alınan veya savaş esirlerinden oluşan kölelerdi ya da Fatih devrinde olduğu gibi Sırp, Macar, Bulgar topraklarından sürülerek İstanbul civarındaki ya da Batı Anadolu'daki çiftliklere nakledilmiş köylülerdi. Prof. Barkan, bu sonuncular defterlere kaydedilirken daha önce "özgür" olduğunu kanıtlayanların deftere öyle kaydedildiklerini ve haklarında "cizye ve ispençe" vaz olunduğunu yazmaktadır. Bu da göstermektedir ki "feodal" sayılan malikânelerde de farklı statüde köylüler bulunuyordu. Aslında bu doğaldır ve Batı feodalizminde de görülen bir olgudur.

Prof. Barkan, daha sonraki bir çalışmasında[43] "servaj" olarak nitelediği bu çiftliklerin, nicelik olarak son derece önemsiz bir sahayı kapsadıklarını ve ayrıca XVI. yüzyıldan itibaren ortadan kaybolmaya başladıklarını kaydetmiştir. Bununla beraber, yakın tarihlerde Türk ve Batılı tarihçiler tarafından yapılan araştırmalar, Osmanlı düzeninin başka yönlerini ortaya koymuştur.

Prof. Halil İnalcık, birçok araştırmalarının bulgularını sentetik bir biçimde toplayan bir incelemesinde, Osmanlı yükseliş döneminde köleliğin ekonominin hemen her alanında karşılaşılan, önemli bir üretim biçimi olduğunu savunmaktadır[44]. Prof. İnalcık, köle (slave-esclave), serf ve kul kavramlarını çoğu kez eş anlamlı olarak kullanmış ve konuya kavramsal bir berraklık getirmemiştir. Bununla beraber, çoğu arşiv belgelerine dayanan değerli araştırmaları, verimli bir açıklama temeli tyaratmaktadır.

Prof. İnalcık, sözünü ettiğimiz incelemesinde şu tezi ileri sürüyor: "Sonuç olarak ve kesinlikle söylenebilir ki Osmanlı

toplumunda kölelik (slavery) hayatî bir önem taşıyordu. Sadece devlet örgütü değil, ekonominin çeşitli sektörleri –ipek sanayi, büyük çiftlikler, uzun menzilli ticaret, üst sınıfların geniş aile ekonomileri– tamamen köleliğe dayanıyordu."[45] Daha sonra da köle ticaretinin gelişimini anlatmakta ve özellikle İs-tanbul'un ve Kefe'nin fethinden sonra Karadeniz'e tamamen Osmanlı ticaretinin egemen olduğunu, bu kanaldan İstanbul pazarlarına bol miktarda Rus ve Polonyalı esirlerin geldiğini belirtmektedir. En ünlü esir ticaret merkezlerinin İstanbul, Edirne, Bursa ve Üsküp olduğunu belirten İnalcık, sonunda, şaşırtıcı bir biçimde *"Osmanlı toplumu gerçekten köleci bir toplum olarak tanımlanabilir mi?"*[46] diye sormaktadır. İnalcık, bu soruya, nicelikle ilgili verileri göz önünde bulundurarak olumsuz yanıt veriyor ve Osmanlı Düzeni'nin, toplumun en yaygın bir biçimde içerdiği, özgür statülü "reaya-çiftlik" temeli üzerine dayan-dığını belirtiyor.

Bir toplumda egemen üretim biçimini, verilerin *niceliksel* kapsamına dayanarak saptayabilir miyiz? Bunu tartışmadan önce, Prof. İnalcık'ın "kölelik" olarak kabul ettiği statüde, Barkan'ın daha net bir biçimde belirlediği "serf"lerin de bulunduğunu hatırlatalım.

Prof. Barkan bu konuda Osmanlı hukukunu (özellikle kanunnameleri) Batı feodalizmi ile karşılaştırmalı bir biçimde incelemekte, "ortakçı-kullar"ın dayandıkları kanunnamelerde daha çok Batı'daki serf statüsüne yakın olduğunu belirtmektedir[47] Oysa H. İnalcık'ın çalışmalarını yorumlarsak, burada, sanayi ve ticarette çalışanlar köle statüsünde, özellikle ticarete açılmış tarım işletmelerinde çalışanlar ise daha ziyade ortakçı-kullar (serfler) statüsünde görünmektedirler[48]. Aynı yazarın Osmanlı Devleti'nde çeltik ekimi ile ilgili incelemesi bu konuya yeni boyutlar getirmiştir. Bu incelemede Prof. İnalcık'ın gösterdiği gibi, hanedan mensuplarının ve yüksek yöneticilerin çeşitli yollarla kurdukları özel ya da vakıf çiftliklerde "serf statüsü" diyebileceğimiz kısıtlamalar içinde yaşayan köylüler çalışmaktadırlar. Ticarete dönük bu işletmeler XVI. yüzyıl sonlarına kadar büyümüşlerdir.

Osmanlılarda "köle"lerin ve bunlardan bir kısmının "serf"-leşmesinin ekonomik hayatta oynadıkları rol, şimdiye kadar

"Osmanlı Üretim Biçimi" tartışmalarında üzerinde az durulmuş bir olgudur. Oysa yönetici zümrelerin zenginliklerinin ve büyük bir imparatorluğu kontrol edebilen mekânizmaları kurabilmelerinin temelinde bu olgu yatmaktadır. Bu yüzden yönetici zümreyi, Osmanlı hukukunun çerçevesini aşan toplumsal gerçekliği içinde yeniden değerlendirmemiz gerekiyor.

Osmanlı toplumu köylü bir toplumdu ve merkezi sistemini, askeri rejimle vergi rejimini birleştirmek üzere "fazla ürün"ü örgütlemek suretiyle kurmuştu. Osmanlı vergi sistemi bölgelere göre değişiklikler gösterdiği ve homojen bir yapı taşımadığı için tam bir berraklık içinde bilinmemekle beraber, esas itibariyle -Ortaçağ Avrupasmda olduğu gibi- aynî ranta dayanıyordu. Osmanlı evriminin Batı'daki gelişmeden farkı, Avrupa'da XV. ve XVI. yüzyıllardan itibaren para rantına ve para ekonomisine geçilirken, Osmanlıların XIX. yüzyılda bir yarı sömürge ekonomisine dönüşümüne kadar aynî rant çerçevesini aşamamalarıdır. Marx, Kapital'de "Asya'da toprak rantı vergilerin temel unsurunu oluşturur ve aynî olarak ödenir. Durgun üretim ilişkileri üzerinde yer alan bu rant biçimi, eski üretim biçimini devam ettirir. Türk imparatorluğunun uzun sürmesinin sırrı buradadır."[49] der. Bununla beraber Osmanlı ekonomisi elbetteki tamamen para ekonomisi dışında değildi. Sayıca az olmakla beraber, para sektörü içinde yaşayan unsurlar Osmanlı sisteminin en ileri ögelerini oluşturuyorlardı. Başta hanedan mensupları olmak üzere, askeri sınıftan ve Multeka'nın "Evzatı Sukiye" (Pazar insanları) dediği tüccar, esnaf ve sarraflardan oluşan bu zümre, sosyolojik anlamıyla, Osmanlı yönetici zümresini oluşturuyordu. Fakat dönemin asıl servet sahipleri; yüksek yöneticiler, ulema ile tüccar ve sarraflar arasından çıkıyordu. Prof. İnalcık, tereke defterlerine ve kadı sicillerine dayanarak, bu olguyu bir incelemesinde ampirik verilerle saptamıştır[50]. Gerçekten Osmanlı idarecileri has ve zeametlerinin ürünlerini satarak ve şehirlerde imalathaneler, dükkânlar açarak daha da zenginleşiyorlardı. Bunlar arasında büyük çiftliklerden elde edilen hububatı ihraç edenler olduğu gibi, ipek ve pamuk üretimi ve dokumacılığı ile çeltik ekimi gibi pazara dönük etkinliklerde bulunanlar da vardı. Burada Osmanlı hukuku ile toplumsal realitenin karıştırıldığı bir olgunun altını

çizmek gerekiyor. O da şudur: Osmanlı askeriye sınıfının has ve zeametleri şerî hukuktaki mülkiyet hakkına değil, göreve bağlı tasarruf hakkına dayanıyordu. Yani yüksek yöneticiler görevlerini kaybettikleri zaman has ve zeametleri, ilke olarak, çocuklarına geçmiyordu. Bununla beraber, bu mevkileri işgal eden kimseler, görevde bulundukları sürece elde ettikleri gelirlerle, şerî hukuk çerçevesinde mal-mülk sahibi oluyorlar ve çocuklarına miras olabilecek büyük bir "mamelek" meydana getirebiliyorlardı. Böylece kendileri açısından siyasal güç, iktisadi güç kaynağı oluyordu ve bu yüzden devamlı olarak iktidarda kalmak istiyorlardı. Bu ise hizipleşmelere, entrikalara ve kriz hallerinde "siyaseten kat'l" ve müsaderelere yol açıyordu. Buna karşılık, yönetici zümre bu tip müsaderelerden kaçınmak için şerî hükümlere sığınarak "evladiye vakıfları" kuruyorlar ve ailelerinin devamını sağlıyorlardı. Müsadere sistemine ileride tekrar değineceğiz. Şimdi Osmanlı (legal) yönetici zümresinin servet kaynakları ile ilgili olarak "emekçi" unsurunu ele alalım.

Osmanlı toplumunda ticarete dönük tarımsal üretimde daha önce belirttiğimiz kaynaklar "köle"likten "serf"liğe geçiş sürecini ortaya koymaktadırlar. Yani bu çiftliklerde köleler toprağa aynî rant vermek üzere yerleştirilen *ortakçı kullar*'a dönüşmektedirler. Buna karşılık imalathanelerde ve ticarette kullanılan kölelerin, şerî statü olarak köleliklerini devam ettirdikleri görülmektedir. Özellikle Bursa'nın bir sanayi merkezi olduğu yükseliş çağında, ipekçilik ve kadifecilikte, kemha (brokar) dokumacılığında, havluculukta vb. sayısız köle işçi çalışıyordu[51]. Bu dönemde Bursa'da köle ticareti o kadar gelişmişti ki, bizzat padişah bile elden çıkarmak istediği köleleri Bursa'da sattırıyordu[52].

Klasik çağ Osmanlı ekonomisinde kölelik ya da servaj biçimindeki el emeğinin gerçek kapsamı elbette ayrıntılı bir şekilde bilinmiyor. Bununla beraber eldeki veriler bunların ticarete ve para ekonomisine dönük sahalarda stratejik bir yer tuttuklarını göstermektedir. Gerçekten bazı ünlü Osmanlı vezirlerinin terekelerinde yüksek sayıda kölelerin bulunması[53], Osmanlı iktisadi hayatında köle ticaretinin yaygınlığı[54] ve Osmanlı değer sisteminde "köle"lerin en önemli zenginlik göstergeleri arasında sayılması bunun belirtileridir. Bu durum, Os-

manlı evrimine göre değişik şekiller alarak, XIX. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir[55]. Daha çok tarımsal işletmeleri ilgilendiren "serf"lik sistemi ise, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı timar sisteminin bozulmaya başlaması ile yeni ve farklı bir gelişim göstermiştir. Bu konuya geçmeden, Osmanlı servet sahiplerinin legal yönetici zümre dışındaki büyük tüccar ve sarraflardan oluşan gayrimüslim ögelerine bir göz atalım.

Egemen Zümrenin "İllegal" Ögeleri

Osmanlı fetihleri Balkan yönetici zümrelerinin önemli bir kısmının yok edilmesi, diğer bir kısmı ile de işbirliği yapılması şeklinde gerçekleşmiştir. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra kurumsallaşan ve imparatorluğa dönüşen devlet aygıtı yeterli miktarda tecrübeli idareciler ve tüccarlara sahip değildi. Bu bakımdan, zaten Bizans merkezi iktidarına karşı olduğu için Osmanlılar'a cephe almayan, hatta yer yer onlarla anlaşan Bizans "aristokrasi"si ile işbirliği yapmıştır. Bu konuda Fatih Sultan Mehmet'e en büyük yardım, veziriazam Rum Mehmet Paşa'dan gelmişti. En verimli işbirliği alanı ise Bizans'ın klasik maliye araçlarından iltizam ve tekel yöntemleri oldu[56]. II. Mehmet iktidarını pekiştirdikten sonra, imparatorluğun gümrük vergileri, maden ocakları, tuzlaları vb. gibi en zengin gelir kaynakları bunlara iltizama verilmişti[57] Özellikle meşhur Paleolog ailesi bu paylaşımda aslan payını almıştı. Bu aileden Mesih paşa gibi Müslüman olarak legalize olmuş ve büyük haslar elde etmiş olanların dışında, Hıristiyan kalan Paleologlar da çeşitli mukataalar elde ettiler. Bunlar Selanik, Serez ve çevresinde sahip oldukları çeşitli iltizamlardan sonra İstanbul, Galata ve Gelibolu gibi önemli gümrük mukataalarının mültezimliğini de ele geçirdiler[58]. Daha sonraki dönemde, Osmanlı yönetiminde büyük servetiyle rol oynayan ve adeta bir sembol haline gelen şahsiyet Mişel Kantakuzen'dir. Bizans aristokrasisinden gelen ve "şeytanoğlu" lâkabıyla anılan Kantakuzen, imparatorluğun bir sürü gümrük ve tuzlalarının iltizamına sahip olduğu gibi, görevlerin alınıp satılmasında rol oynuyor, Rusya ile kürk ticaretini tekelinde bulunduruyor, Eflak ve Buğdan'ın gelirlerini kontrol ediyor ve gerektiğinde sultanın emrine 60

kadar silahlı tekne verebiliyordu[59]. Kısaca Osmanlı yönetici zümre, yükseliş döneminin idari ve mali sorunlarının çözümünde Bizans aristokrasisi kalıntılarından geniş ölçüde yararlandı[60].

XV. yüzyılın sonlarından itibaren Yahudi cemaati de Osmanlı Devleti'nde önemli bir rol oynamıştır. Yahudi cemaatinin yükselişi Osmanlılarda özellikle 1492'den itibaren İspanya ve Portekiz'i terke mecbur edilen Yahudiler'in büyük bir kısmının Osmanlı Devleti'nin birçok bölgelerine, özellikle Selanik'e yerleşmeleri ile başlamıştı[61]. Bunlar arasından Mendes ailesi, özellikle Yasef Nassi ve Salomon Aben-Ayish gibi son derece güçlü şahsiyetler çıkmıştır. Efsanevî serveti dışında. uluslararası ilişkiler konusundaki büyük bilgiyle Osmanlı diplomasisinde önemli bir rol oynayan Yasef Nassi, hakkında yazılmış bir biyografiye göre "bütün bir nesil içinde hiç kuşkusuz dünyanın en güçlü ve en etkili Yahudisiydi"[62]. Bunun dışında Kanunî zamanında saray hekimi olan Moses Hamon'dan, saray sarraflığı yapan ve Kanunî'nin son döneminden III. Murat dönemine kadar önemli bir politik güce sahip bulunan Ester Kira'ya kadar birçok şahsiyet gelip geçmiştir. Bu derece etkili kişilikler daha sonra ortaya çıkmamış olsalar bile, Yahudiler'in Osmanlı toplumunda yeri ve önemi daha yüz yıl kadar devam etmiş, hatta giderek artmıştır. Bu dönemde 44 sinagogu ve 30.000'i bulan Yahudi nüfusu ile İstanbul, Avrupa'nın en kalabalık Yahudi cemaatini barındıran şehri haline gelmişti[63]. Kudüs'te de 1488'de 70 Yahudi ailesi varken, bu nüfus XVI. yüzyıl başlarında 1500 aileye çıkmıştı. Diğer şehirlerde de bu oran hızla yükselmiştir[64]. Bu suretle, ilerde göreceğimiz gibi, Yahudiler zanaatkâr ve esnaf olarak toplumun orta sınıflarında da önemli bir şekilde temsil edilmişlerdir. Kısaca iktisadi hayatta büyük bir güç sağlayan ve sarraflık kanalıyla politik hayatta da bir rol oynayan Yahudiler toplumun en özgür cemaatlerinden biri olmuşlardır. Osmanlı Yahudiliği'nin tarihini yazan M. Franco "Türkiye Yahudileri bu dönemde o kadar özgür oldular ki; saf fakat uğradıkları bunca zulümden sonra doğal bir hayalcilik, kendilerini yakında bir peygamberin geleceğine inandırdı"[65] demektedir. Gerçekten bir peygamberlik iddiası XVII. yüzyıl sonlarında Yahudi cemaatini temellerinden sarsacaktır.

Daha sonraki yüzyıllarda ise Yunanlılar bağımsızlık kavgasına girecek ve Ermeniler hızla yükseleceklerdir.

Yukarıda verdiğimiz bilgiler, klasik çağda Osmanlı Devlet sisteminin yeni bir biçimde tartışılmasında bir unsur olabilir mi? Yönetici zümre ve üreticilerle ilgili olarak aktardığımız bilgiler bizi bazı kalıplaşmış yargıların revizyonuna götürebilir mi?

Osmanlı Devlet düzeni ile ilgili tartışmalarda en yanıltıcı nokta, bu sistemin aşırı "merkeziyetçi" bir nitelikte görünüşüdür. Bu merkeziyetçilik, son tahlilde, sultanın mutlak iktidarı ve giderek "Doğulu despotizm" olarak yorumlanmıştır. Veya Osmanlı sistemini klasik bir feodal düzen olarak kabul edenler "merkezi feodal sistem"den söz etmişler; Eisenstadt gibi sosyal bilimciler ise "merkezi bürokratik İmparatorluk"[66] gibi kavramlar ileri sürmüşlerdir. Oysa her şeyden önce Osmanlı merkeziyetçiliğinin, Batı'da feodalizmin çözülmesinden sonra kurulan mutlak monarşilerden bazı farkları olduğunu unutmamak gerekir. Batı'da mutlak monarşiler, şehirlerde ve belediye özerkliklerı içinde gelişen burjuva sınıflarının desteği ile gerçekleşmiş ve modern bir bütçeyle devamlı ordulara ancak bu ortamda kavuşabilmişlerdir. Oysa Osmanlılarda merkeziyetçi görünümü sağlayan mekanizmalar farklı niteliktedirler. Bu farklılığı oluşturan en önemli unsurlardan biri Osmanlı yönetici zümresinin heterojen yapısıydı. Gerçekten Batı'da mutlak monarşileri doğuran gelişim, kültürel planda homojen yapıda sınıfların ortaya çıkışıyla paralellik içindedir. Batı'da Osmanlı tipi bir merkeziyetçiliği sağlamak iddiasında olan kurum Papalık olmuştu. Ne var ki bir yandan reform hareketi, öte yandan "ulusal" kiliselerin (Anglikanizm, Galikanizm vb.) özerklik çabaları ve sonunda bağımsızlıklarını elde etmeleri, Papalık'ı, İsa'nın önerisine uygun olarak "Sezar'ın hakkı"ndan vazgeçmeye, spiritüel alanla yetinmeye zorlamıştır. Böylece Batı'da ulusal hareketler, Papalık'tan kopuşla ve mozaik yapıyı teşkil eden çeşitli toplumsal birimlerin farklı derecede ağırlık ve önem kazanmaları biçiminde gelişmiştir. Bu gelişimde ilkel kapitalist birikim ve modern burjuvazilerin doğuşu en önemli rolü oynamış ve "ulusal devletler" bu şekilde doğmuşlardır. Oysa Osmanlı Devleti'nde Müslümanlık, legal olarak "Sezar'ın hakkı" diye bir şey tanımamış, hukuk ve ideolojik tekelini

daima elinde tutmuştur. Oysa Müslüman kadrolarla, çoğunluğu Hıristiyan bir imparatorluğu ayakta tutmak ve yönetmek mümkün olmadığı için, devşirme sistemiyle ve diğer yöntemlerle Hıristiyan nüfustan devamlı takviyeler almak zorunda kalınmıştır. Bu da yetmediği için, Osmanlı ideolojisine aykırı bir şekilde, bir çok Hıristiyan ve Yahudilere malikâneler ve iltizamlar verilmiş ve yönetici zümre, hukuki yapıya ters düşen bir heterojen nitelik kazanmıştır. Bu karmaşık yapı Osmanlı siyasal iktidarı katında, Batı'dakinden farklı gruplaşmalar ve "hizip"leşmelere yol açmış ve Batılı anlamda birleştirici bir "burjuvazi" doğmamıştır. Bu durumda Osmanlı Devleti'nde, farklı nitelikte siyasal kavgalar olmuş ve sadece "hizip" ve kişi çıkarlarına dayanan bu kavgalar yüzyıllarca devam etmiştir. Aynı dönemde Batı'da sermaye birikimi, ilim ve teknolojinin ve yeni bir merkeziyetçiliğin doğuşu, insanlık tarihinde yeni bir çağ açmış ve giderek Batı'nın dünya egemenliğine yol açan bir döneme girilmiştir. Bu yeni uygarlığın Osmanlılar'ı da egemenliği altına alışı uzun bir sürecin sonucu olmuştur. Altyapı planında ilkel sermaye birikimi ve kapitalist üretim biçiminin egemenliği, üst yapı planında da Rönesans, çağdaş bilimin doğuşu ve Aydınlanma çağı aşamalarından geçen bu yeni toplum modelinin Osmanlı toplumunu etki alanına alışının ilk belirtileri XVI. yüzyıl sonları olarak nitelenebilirse de asıl egemenlik XVII. yüzyıl sonlarında *iktisadi* olarak kesinleşmiş ve yüzyıl kadar sonra da *siyasal* alanda perçinleşmiştir. Bu yeni dönemin özelliklerini belirlemeye çalışmamdan, Osmanlı'nın geri kalışını bir ölçüde açıklayabilecek tartışmalı bir konu hakkındaki görüşümüzü daha önceki çalışmalarımıza ve yukarıdaki açıklamalarımıza dayanarak özetlemek istiyoruz. "Tartışmalı konu"dan kastettiğimiz "Osmanlı üretim biçimi"dir.

Klasik Çağ Osmanlı Üretim Biçimi

Osmanlı üretim biçimi ile ilgili araştırmalar cumhuriyet döneminde modern tarihçilik anlayışının doğuşu ile başlamıştır. Bu araştırmalarda temel problematik olarak, Osmanlı Ortaçağı'nı Batı'da olduğu gibi feodal bir rejim olarak sayıp sa-

yamayacağımız düşüncesi sorgulanmıştır. Bu konuda ilk eğilimin, Osmanlı toplum düzeninin "kendine özgü" bir nitelik taşıdığı ve ancak bir "İslam feodalizmi"[67] sayılabileceği yönünde olduğunu söyleyebiliriz. Arşiv çalışmalarıyla bazı bölgelerde (özellikle İstanbul civarında) serf statüsüne benzer bir durumda bulunan "ortakçı kullar"ın varlığını ortaya çıkaran Prof. Barkan ise bunlara bir istisna gözüyle bakmış ve genel olarak Osmanlı köylülüğünün "özgürlüğünü" vurgulamıştır. Ne var ki toplumsal yapıların bazı özgül yönler taşımasını ve tarihçinin bunları vurgulamasını doğal karşılamakla beraber, tüm toplumsal formasyonlarda bazı ortak eğilimler olduğunu ve birbiriyle hiç teması olmayan uygarlıklarda bile birçok benzer noktaların bulunduğunu tarihî bilgi birikimi bize göstermiştir. "Toplumsal bilimler" adı altında topladığımız yöntem ve teori demetinin varlık nedeni de budur. Bu evrensel ortaklık noktalarını, en sistemli biçimde, tarihî materyalist yöntem ve bu yöntemle geliştirilen kavramlar ortaya çıkardığı için, tarihî veriler, geçen yüzyılın ikinci yarısından sonra yeni ve daha inandırıcı bir biçimde değerlendirilmeye başlanmıştır. Bununla beraber, eşitsizlik içinde seyreden tarihî gelişmelerin zenginliği ve milliyetçi tarihçilerin bulgularını selektif ve özgüllüğe ağırlık veren biçimde sunmaları belli evrensel "kanun"ların kanıtlanmasını günümüze kadar olanaksız kılmıştır.

Tarihimizle ilgili Marksist araştırmalar 1960'larda, Batı Marksizminin kendini yenileme çabalarından esinlenerek yoğunlaşmıştır. Batı'daki araştırmalar ise 1920'lerde Sovyetler Birliği'ndeki bazı tartışmaların, Stalin sonrası dönemde yeni bir espriyle ele alınmasıyla başlamıştı. Yeni tartışmaların odak noktasını, Marx'ın "Asya tipi" olarak nitelediği bir üretim biçiminin evrensel gelişme aşamaları içinde sayılıp sayılamayacağı sorunu teşkil etmiştir. Bu yüzden, ne köleci ne de feodal olarak nitelenemeyen Osmanlı toplumunun Asya Tipi Üretim Biçimi (ATÜB) çerçevesinde açıklanıp açıklanamayacağı hararetli tartışmalara yol açmıştır.

Sovyetler Birliği'nde 1920'lerde üretim biçimleri ve bunların tarihî evrimi üzerindeki tartışmalar, ATÜB'ün (Sovyet rejimine karşı bir ideoloji olarak kullanılması gözardı edilmeyerek) 1931'de Leningrad'da düzenlenen bir seminerde sona

erdirilmiş[68] ve klasik evrim şemasına (ilkel komünal toplum, köleci üretim biçimi, feodalite, kapitalizm, sosyalizm) dönülmüştü. Fakat Stalin'in ölümünden kısa bir süre sonra, aynı tartışma yeniden gündeme gelmiştir. Ancak bu kez Batılı Marksistlerin de katkılarıyla konu daha evrensel bir çerçeve içinde tartışılmış ve üçüncü dünya ülkeleri Marksistlerini de etkilemiştir.

Osmanlı üretim biçimi araştırmaları Türkiye'de 1960'larda Batılı Marksist tartışmaların etkisiyle yeni bir döneme girmiştir. Bu konuda ileri sürülen görüşleri ve savunulan tezleri bu genel incelememizde özetleyecek ve bunları tartışacak değiliz. Bu ayrı bir kitabın konusu olabilir. Burada çok genel bir alanda kişisel görüşlerimizi açıklamakla ve bazı sorular sormakla yetineceğiz.

İlk önce bir nokta üzerinde anlaşmak gerekiyor. Osmanlı üretim biçimini ancak Osmanlı tarihini dönemlere ayırarak tartışabiliriz. 1960'larda "Osmanlı Üretim Biçimi" genel başlığı altında "klasik çağ" dediğimiz XV. ve XVI. yüzyıllar tartışma konusu olmuştur. Daha sonraki yüzyıllarda toplum düzeninin nasıl bir evrim geçirdiği pek sorgulanmamıştır. Yapılan tartışmalar da, daha çok Türk tarih-yazımında yeni bir öneri olan ATÜB tezi etrafında yoğunlaşmıştır. Ayrıca bu tartışmalar, tarihçilerden çok toplum bilimciler arasında cereyan etmiş ve tarihi bilgiler ve yayınlanmış arşiv bulguları her zaman gereken titizlikle kullanılmamışlardır.

Osmanlı toplumunda ATÜB'ün egemen olduğu tezi, bu düzende toprak mülkiyetinin devlete ait olduğu "veri"sinden kaynaklanmıştır. Oysa biliyoruz ki daha XVIII. yüzyıldan itibaren A. de Duperron ve özellikle Multeka çevirmeni D'Ohsson gibi şarkiyatçılığın müjdecileri, Batı'da yaygın bu tezin büyük bir yanlış olduğunu, bizzat Osmanlı hukukunu sergileyerek belirtmişlerdi. Bizim ATÜB'cüleri yanıltan, kamu hukuku düzeyinde egemenlik ilkesini ifade eden "mülk" fikrini, özel hukuk çerçevesinde "mülkiyet" olarak yorumlamaları olmuştur. Osmanlı üretim biçimini ATÜB olarak değerlendirmeye götüren ikinci faktör, kanımca Osmanlı Devlet aygıtının "merkeziyetçiliği" ve "despotizm"i konusundaki yanılgıdır. Oysa, feodal rejimler de "mutlakiyetçi" bir çağ yaşadıkları gibi, Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçiliği modern anlamda bir merkeziyet-

çilik olmayıp, "Dar-ül-harb"e karşı cihad esprisinin iktisadî çıkar dürtüleriyle desteklenen seferberliğinden ibarettir. Unutmamak gerekir ki Osmanlı İmparatorluğu'nun altı yüz yıllık ömrü boyunca en uzun barış dönemi 20 yılı geçmemiştir. Despotizme gelince, bunun başlangıçta "Asyalı" rejimlere özgü olduğu tezi ileri sürülmüşse de, Batılı rejimlerin de despotik bir aşamadan geçtikleri veya despotik olabilecekleri bizzat Aydınlanma düşünürleri tarafından ileri sürülmüştür[69] Ayrıca "despotizm" kavramı, "tiranlık", "diktatörlük" vb. gibi çoğu kez dikkatsizce kullanılan ve bilimsel düzeyde tarihi bir içeriğe sahip olmayan bir kavramdır. Osmanlı Devleti tam bir keyfilik rejimi anlamında "despotizm"i frenleyen ara kurumlara her döneminde sahip olmuştur. Kısaca Osmanlı toplumunu ATÜB ve Doğulu despotizm çerçevesinde değerlendiren teze katılmıyoruz. O halde kuruluş ve yükseliş döneminde Osmanlı üretim biçimi neydi?

Osmanlı Devleti'yle ilgili mevcut veriler çerçevesinde, egemen üretim biçimi olarak, bu toplumda ne ATÜB'den, ne köleci toplumdan ne de klasik anlamıyla feodalizmden söz edilebileceği kanısındayım[70]. Bu durumda Osmanlı düzenini nasıl niteleyebiliriz? Bu soruya yanıtım şu olacaktır. Osmanlı toplumu iç dinamiği itibariyle feodalizme geçiş halinde (protofeodal) bir toplumdu. Başka bir deyişle Osmanlı Devleti ele aldığımız dönemde feodalizmin ilkel çağını yaşamıştır. Batı'da da yaşamış olan bu aşama, eğer Osmanlı Devleti belli bir barış dönemine girse, timar sisteminin evrimi ile giderek klasik feodalizme dönüşecekti[71]. Fakat yönetici zümre, iktidarını sağlam tutmak ve bir ekonomik araç olarak gördüğü savaş esprisini sürdürmek için, protofeodal bir rejim olan timar sistemini tüm ülkeye egemen kılmaya çalışmıştır.

Batı'da feodalizm iki aşamada ve iki yoldan gelişti. Bu yollardan birincisinde, köleci üretim biçiminde bir eşya statüsünde olan köleler, tarımsal işletmelere yerleştirilmek suretiyle toprağın parçası haline geldiler ve serfleştiler. İkicisinde ise, Germen fetihleriyle Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, askerî şefler toprağı gaziler arasında paylaştırdılar ve onlara toprağın kullanma hakkını (beneficium) bıraktılar. Fakat zamanla bu hak, tasarruf hakkından "mülkiyet"e dönüşen bir

evrim geçirdi ve feodalizm klasik biçimini aldı. Ancak burada yeri gelmişken belirtelim ki, feodal çağda modern anlamıyla toprak mülkiyeti hiçbir zaman mevcut olmamıştır. Feodal mülkiyet denilen şey, toprak üzerinde hiyerarşik bir haklar sisteminden başka bir şey değildi. Charles Parrain'in belirttiği gibi, "Köylüler toprak üzerinde sadece işgal ve tasarruf hakkına sahiptirler. Toprağın mülkiyeti ise, hiçbiri ona tam anlamıyla malik olmayan; fakat her biri örfün belirlediği bir vergi hakkına sahip bulunan senyörler silsilesine aitti"[72]. Bu silsilenin başında da iktidarı epeyce kısıtlı bir kral bulunuyordu. Böyle bir karmaşık yapının yarattığı anarşi ortamı, özgür köylülerin de giderek güvenlik karşılığında özgürlüklerini feda etmelerine, başka bir deyişle gönüllü olarak serfleşmelerine ve feodalizmi temsil eden "senyörsüz köylü olmaz" ilkesinin yerleşmesine yol açmıştır. Osmanlı toplumunda da böyle bir evrim sonucu timar sisteminin klasik bir feodalizme dönüşmesi mümkündü. Fakat yönetici oligarşinin "cihad" esprisini canlı tutabilmesi, kazanılan savaşların sağladığı çıkarlar ve bir merkezi ordu teşekkülüyle belli bir kontrol mekanizmasının kurulması böyle bir evrimi engelleyen başlıca faktörler oldular.

Osmanlı yönetici zümresini bir "feodal oligarşi" olarak tanımlayanlar vardır[73]. Fakat bunlardan, ulema dışında kalanların hemen hepsinin devşirmelikten gelişleri ve Osmanlı toplumunda asaletin olmayışı, kendilerini Batı'daki senyörlerin krala bağlılığından çok daha fazla sultana bağlıyordu. Ayrıca bunların kırsal alanlarda ve şatolarda değil, İstanbul ve onu taklide çalışan büyük şehirlerde bulunmaları bu bağları güçlendiriyordu. Bu yüzden sultanın iktidarını ancak kişisel çıkarlara dayanan hizipleşmeler ve saray entrikaları ile kısıtlayabiliyorlardı. Gelirlerini has ve zeametin yanı sıra ortakçı ve köle emeğine dayanan çiftlik, imalathane ve dükkânlardan, ganimet paylaşımlarından ve "hediye"lerden elde ediyorlardı. Böylece büyük sarraf ve tüccarlarla beraber Osmanlıların en zengin kesimini oluşturuyorlardı. Batı'da feodal monarşi çağında böyle güçlü ve merkezi bir oligarşi mevcut değildi. Feodal birimleri teşkil eden "senyörlük"ler, kendi regalien haklarına sahip, krala epeyce gevşek vassallık bağlarıyla bağlı, az çok özerk toplumsal kuruluşlardı. Feodalizmin mutlak monarşi döneminde ise, Batı' da

burjuvazi oluşmaya başlamış ve Rönesans'ın da etkisiyle devlet aygıtı farklı bir biçimde kurumsallaşma yoluna girmişti.

Osmanlı klasik çağındaki yönetici oligarşisi, toplumsal bir yöntemle ele alınmamıştır. Bu zümrenin legal ve illegal (gayrimüslimler) olmak üzere iki daldan meydana geldiğini daha önce belirtmiştim. Müslüman yönetici zümre karşısında ciddi bir ağırlık oluşturmasalar bile, illegal unsurlar, esas olarak ticaret ve sarraflıktan elde ettikleri servetlere dayanan politik güçlerini epeyce etkili bir biçimde kullanıyorlardı.

Osmanlı Devleti hiçbir dönemde merkantil bir iktisadi siyaset gütmemiştir. Bununla beraber ticaretin önemini de küçümsememiştir. Gerçekten ticaret, Osmanlılar için gerek kendi ihtiyaçları, gerekse transit gelirleri açısından çok önemli bir yer işgal ediyordu. Sultanın hazinesinin dışında, bir devlet bütçesinin (Hazine-i Amire) oluşumunda gümrük gelirleri küçümsenmeyecek bir rol oynamıştır. Merkezi ordu da ancak böyle bir devlet bütçesi sayesinde kurulabilmiştir. Fakat, ilke olarak, Osmanlı ticaretinin asıl önemi, kapitalizm öncesi bir üretim biçimini çözecek derecede bir parasal sermaye üretip üretmediğinin sorgulanmasıyla ortaya çıkacaktır. Klasik çağda Osmanlı ticaretini ana hatlarıyla bilmekle beraber[74] bu soruyu yanıtlayacak somut verilere sahip değiliz. Ayrıca Batı'da feodal ilişkilerden kapitalist üretim biçimine geçilmesinin sadece parasal sermaye birikimine bağlı olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Bu yüzden, bir referans çerçevesi çizmek ve Osmanlı gerikalmışlığını açıklamak umuduyla, önce Batı'da *ilkel kapitalist birikim* üzerinde durmamız gerekiyor.

Batı'da İlkel Kapitalist Birikim

Batılı iktisatçılar kapitalist üretimi "kapital"le açıklamışlar; fakat bizzat kapitalin (Marx'ın alaylı bir biçimde dediği gibi bu "ilkel günah"ın) nasıl ortaya çıktığını araştırmak gereğini duymamışlardır. Osmanlı Devleti'nin geri kalışı, iktisadi yönüyle, kapitalist ekonomiye geçememek şeklinde ortaya çıktığına göre, bu süreci dikkatle incelemeliyiz.

Batı'da feodalizmden kapitalizm geçiş, gerek iç faktörlerin gerekse bazı dış faktörlerin etkisiyle gerçekleşmiştir. Marx, ka-

pitalizmin *ilkel birikim* aşamasını, bu konudaki ilk ve en klasik model olan İngiltere açısından incelemişti. Marx'a göre "kapitalist üretimin ilk belirtileri bazı Akdeniz şehirlerinde çok erkenden görülmekle beraber, kapitalist çağ ancak XVI. yüzyılda başlamıştır."[75] Bununla beraber sürecin başlaması ile, kapitalist üretim biçiminin egemen olması arasında insanlık için ızdırap dolu yüzlerce yıllık bir dönem geçirilmiştir.

İlkel birikim tarımda feodal ilişkilerin çözülmesi ile başladı: "Kapitalist sistemin temelinde üretici ile üretim araçlarının keskin bir biçimde ayrılışı vardır... *Emeği dış koşullarından ayıran tarihi hareket:* İşte burjuva dünyasının tarih öncesi çağına ait olduğu için ilkel denilen birikimi ifade eden doğru kelime!"[76] Bu demektir ki ilkel birikim, tarımda serflerin önce özgür köylü, sonra da büyük ölçüde proleter haline gelmeleri şeklinde somutlaştı. Bu gelişimin ilk örneğini veren İngiltere'de feodal serflik daha XIV. yüzyılın sonlarında ortadan kalkmıştı. Norman istilasından sonra İngiltere büyük baronluklara bölünmekle beraber, tarım, aralarında feodal malikânelerin yer aldığı bir sürü küçük işletmelerden oluşuyordu: "Kapitalist rejimin temellerini atacak olan devrimin başlangıcı XV. yüzyılın son otuz yılı ile XVI. Yüzyılın başlarında oldu. O zaman feodal senyörlerin işten çıkardığı bir çok insan, birdenbire emek pazarına yurtsuz ve ocaksız bir proleter kitlesi olarak atıldılar."[77] Senyörlerin ve kralın desteklediği bu şiddet hareketinin asıl nedeni, özellikle Flandre bölgesinde gelişen yün imalatçılığının yün fiyatlarını artırması ve hayvancılığı teşvik etmesiydi. Kapitalist çağın başlangıcını teşkil eden ve tarımda mülksüzleşme süreci ile yün imalatı sanayiindeki sıçramanın karşılıklı arz ve talep oluşturmasına dayanan evrim böyle başladı. Bunun sonucu olarak ticaret gelişti ve okyanuslar aşılarak ilk defa tüm dünyayı kapsayan bir pazar oluştu. Aynı nedenle Akdeniz ticareti de giderek ikinci plana düştü.

Batı'da ilkel sermaye birikiminin gerçekleşmesinde çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Fakat bu gelişimin formel temelini teşkil eden "mülksüzleşme" sürecinin, yani serflerin topraktan ayrılarak potansiyel proleterler haline gelmesinin nedenleri nedir? Bunları İngiltere çerçevesinde inceleyen Marx, her yerde geçerli formüllerden kaçınmış ve "son derece değişik ampirik

verilerin, doğal koşulların, etnik ilişkilerin ve dış etkilere bağlı tarihi nedenlerin"[78] altyapı bağlamında ayrı ayrı incelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bununla beraber Marx, ilkel birikimin çeşitli kaynakları olabileceğini söylemekle birlikte, daha çok ticaret ve tefecilik yoluyla biriken parasal sermaye üzerinde durmuş ve bunun feodalizmi çözümleyici etkilerini vurgulamıştır. Bu görüş modern tartışmalarda yeniden gözden geçiriliyor. Sorunun önemini şöyle ifade edebiliriz. Kapitalizme geçişin gerektirdiği sermaye birikimi sadece feodal rejimler çerçevesinde mi gerçekleşmiştir, yani kapitalizme geçmek için mutlaka feodal bir aşama gerekli midir; yoksa parasal sermaye diğer kapitalizm öncesi üretim yapılarında da gerçekleşebileceğine göre, feodalizmin dışında da kapitalizme geçilebilir mi? Batılı Marksistler arasında 1950'lerde başlayan bir tartışma çerçevesinde, genellikle feodalizmin de "birikimci" bir yön taşıdığı ve kapitalizme geçişin sadece dışsal faktörlerle açıklanamayacağı savunulmuştur.

P. Sweezy, tek başına, feodalizmin statikliğini savunurken, feodal birikim yanlıları teknik ilerlemeleri ve feodal sömürünün yeni örgütleniş biçimlerini ileri sürerek kapitalizmin kökeni ile ilgili bilgilerimizi artırmışlardır[79]. Feodal birikimi, Normandiya bölgesi çerçevesinde, ilk elden kaynaklara dayanarak inceleyen G. Bois ise, daha da ileri bir kez ortaya atarak "kapitalizm, sadece ve sadece feodalizmden doğar"[80] sonucuna varmıştır.

Batı'ya paralel olarak ilkel birikim aşamasına giremeyen Osmanlı Devleti açısından önemli husus, Batı Avrupa'daki kapitalist gelişmenin dış dünyadaki etkileri olmuştur. Gerçekten Batı Avrupa, modern kapitalist çağa girerken gerek yeni keşfedilen Amerika kıtası, gerekse Doğu ülkeleriyle yeni ve kendi açısından verimli bağlantılar kurmuştur. Bu bağlantıların ürünü, temelde eşitsiz üretim güçlerinin belirlediği bir "dünya pazarı" şeklinde ortaya çıkmıştır. Batı, sanayi devrimine götüren ilkel birikimi gerçekleştirirken doğusunda ve batısında var olan üretim ilişkilerini etkilemiş ve kendisiyle çıkar uyumu içinde bulunan yeni ilişkiler geliştirmiştir. Bu bağlamda Atlantik Okyanusu aşılarak Amerika'nın kıymetli madenlerine ve bâkir topraklarına el konurken burada köleci üretim yeniden

hortlamış, Doğu'da ise Avrupa'da feodal ilişkilerin çözüldüğü bir anda, feodalizm yeni başlamış ve tarihçilerin "ikinci servaj" dedikleri döneme girilmiştir.

Amerika'nın kıymetli madenleri Avrupa ekonomisini kamçılayıcı bir rol oynamışlardır. Marx bu konuda şunları yazıyordu: "XVI. yüzyılda Amerika'da zengin ve işletilmesi kolay kıymetli maden kaynaklarının keşfedilmesi, Avrupa'da tedavülde bulunan altın ve gümüş miktarını artırdı. Bunun sonucu olarak altın ve gümüşün değeri, diğer tüketim maddelerine oranla azaldı. Fakat emekçilere aynı ücretler ödenmeye devam edildi. Bölece, belli bir miktarda gümüşe karşı, işçiler daha az mal elde ettikleri için ücretleri gümüş cinsinden azaldı. Bu olgu, Avrupa'da sermayenin büyümesini ve burjuvazinin yükselmesini sağlayan *unsurlardan biri* oldu."[81] Görüldüğü gibi Marx, Amerika'da kıymetli madenlerin bulunuşunu, Avrupa'daki sermaye-birikiminin nedenlerinden sadece biri olarak kabul etmiştir. Oysa Keynes ve izleyicileri aynı konuda yalnız bu faktöre dayanmışlardı. P. Vilar'ın açıkladığı gibi, henüz ücretli emeğin sınırlı olduğu bir dönemde, Batılılar sömürüyü kızılderililer üzerinde yoğunlaştırmışlar ve dramatik çalışma koşulları içinde kitlesel ölümlere neden olmuşlardır. Bu durum sadece altın ve gümüş için değil; şeker, kahve, kakao gibi endüstriyel bitkiler için de sözkonusu olduğundan Avrupa'da modern proletarya doğarken, Amerika'da esir ticareti ve kölelik yaygınlaşmış ve Marx'ın deyimiyle "Avrupa işçilerinin gizli köleliği, Yeni Dünya emekçilerinin apaçık köleliği üzerine oturmuştur."[82]

Avrupa'daki sermaye birikimi, Yeni Dünya'da köleciliği geliştirirken, Doğu'da da ikinci bir feodal atılıma neden olmuştur. Şimdi Amerika'daki köleci işletmeleri ve plantasyonları bir yana bırakarak gözlerimizi Doğu'ya çevirelim.

Doğu'da İkinci Servaj ve Osmanlı Toplumu

Batı Avrupa'da mülksüzleşme süreci ilk etkilerini kendi bünyesinde doğurmuştu. Bu gelişim tarımsal ekonomide hayvan yetiştirme çiftliklerinin çoğalmasına yol açarken, dışardan

gelen kıymetli madenlerin de etkisiyle fiyat dengesini sarsmış ve bazı tarihçilerin "fiyat devrimi" dedikleri gelişimi başlatmıştı. Hayvan yetiştirme çiftliklerinin hububat ekimine oranla çok daha az el emeğine ihtiyaç göstermesi, tarımda mülksüzleşme sürecini hızlandıran bir olgu olmuştur. Böylece Batı'da hububat ihtiyacı da artmış ve Batı Avrupa'daki ilkel birikimin ilk etkisi, Doğu Avrupa'da hububat ekiminin daha geniş ölçüde ticari bir nitelik kazanması şeklinde belirmişti. Bu ise Batı'da feodal serflik sona ererken, Doğu'da feodalizmin en ilkel biçimleriyle, emek-rant (angarya) şeklinde yeniden hortlamasına yol açtı. Marx ve Engel'in "ikinci feodal serflik"[83] olarak nitelediklerı bu olay, bugün daha ayrıntılı çalışmalara konu olmaktadır. Bu çalışmaların ortaya koyduğuna göre, Batı'da ilkel birikim XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Avrupa'yı, kabaca Elbe nehrinin doğusu ve batısı olmak üzere iki farklı bölgeye ayırmıştı[84]. Batı'da kapitalizm gelişirken Doğu'da bu gelişmeye organik bir biçimde bağlı yeni bir feodal gelişme kendini gösterdi.

Osmanlı Devleti de bu feodal gelişmenin içinde midir? Bizde sorun veni yeni bu kavramsal çerçeve içinde ele alınmaktadır[85]. Oysa Osmanlı toplumsal düzeninde XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendisini gösteren sarsıntıları, sorunun uluslararası boyutlarına değinmeden anlamak güçtür.

Batı'daki gelişim Osmanlı toplumunu Kanunî'nin son yıllarında etki alanına almıştı. Avrupa'daki fiyat hareketleri, Osmanlı Devleti'nin dış ticareti kontrol etme çabalarına rağmen, İmparatorlukta da tesirlerini göstermekte gecikmedi. Özellikle buğday fiyatlarındaki artışlar, 1548-1564 yılları arasında Osmanlı Devleti'ndeki buğday üretiminde F. Braudel'in "sıçrama" olarak nitelediği artışa yol açtı[86]. Mısır, Makedonya, Teselya ovaları, Bulgaristan ve Tuna eyaletleri Osmanlı Devleti'nin buğday depolarını oluşturuyordu. XVI. yüzyılın ortalarında Mısır'dan, Yunanistan'dan ve Varna'dan bol miktarda buğday ihraç ediliyordu. Bu ticarette Venedikli tacirler, Osmanlı yöneticileri ile işbirliği halinde büyük kazançlar sağlıyorlardı. Ancak gerek iç pazarın ihtiyaçları, gerekse artan nüfusun yarattığı yeni talep çok geçmeden bir buğday krizine yol açtı. Bu kriz buğday ticaretine konan ihracat yasaklarına, bu yasaklar

ise kaçakçılığa neden olmuştur. F. Braudel, 1564-1590 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde önemli buğday krizlerinden söz eder[87] Osmanlı üretim maddelerinin ticari niteliğinin artması, Osmanlı üretim yapısını çeşitli biçimlerde etkilemiştir. Bunlardan en önemlisi ve hemen belirtilmesi gerekeni, Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın sonlarında başlayan, fakat asıl gelişmeyi XVII. ve XVIII. yüzyıllarda gösteren "çiftlik"lerin doğuşu olgusudur.

Osmanlı Devleti'nde "çiftlik" kelimesi başlangıçta bir çift öküzün sürebildiği, bir "hane"yi geçindiren raiyet çiftlik anlamına geliyordu. Arada büyük çiftlikler de bulunmakla beraber, genel kullanım bu yönde idi. Oysa XVI. yüzyılın sonlarından itibaren büyük çiftliklerin yaygınlaşması ile *çiftlik* sözcüğü artık daha çok feodal nitelik taşıyan tarımsal işletmeler için kullanılmaya başlandı. Bu dönemdeki feodal gelişmelerle ilgili somut bilgilerimiz kısıtlıdır. Bununla beraber mevcut veriler, Avrupa tarihi ile ilgili bilgilerimize dayanan kuramsal bir çerçeve içinde anlam kazanmaktadırlar. Bu konuda kısmî verilere dayanarak ve varsayım çerçevesini aşmadan önce şu görüşü ileri sürebiliriz: Osmanlı Devleti'nde feodal gelişim, bir yandan buğday çiftliklerinin öte yandan da hayvan yetiştirme çiftliklerin gelişimine yol açtı. Bunlardan buğday çiftlikleri genellikle imparatorluğun geleneksel buğday yetiştiren ve daha çok Balkanlar'da yer alan ovalarında; hayvan üretme çiftlikleri ise daha ziyade İç Anadolu'da ortaya çıkıyorlardı. Gerçekten buğday çiftlikleri Arnavutluk'un Akdeniz kıyılarında, Alanya ve Draş (Durazza) gibi ovalarda[88], Makedonya'da Vardar nehri kıyılarında[89], Tuna eyaletlerinde, Bosna ve Hersek'te geliştiler[90]. Bunun dışında Osmanlılar Balkanlar'a pirinç (Filibe, Tatar pazarcığı), susam (Maritza) ve pamuk (Edirne, Köstence, Serez) ekimini de götürerek tarımda ileri bir rol oynadılar[91].

Osmanlı Devleti'ndeki *çiftlikleşme* eğilimi, Osmanlı düzeninin sarsılması sonucu gelişmiş, fakat bizzat kendisi de bu sarsıntıyı yoğunlaştırmıştır. XVII. yüzyıl başlarında patlak veren ve "Celalî İsyanları" gibi genel bir başlık altında toplanan sosyal çalkantılar bu gelişimin sonucudur. Bu isyanların biraz ayrıntılı olarak ele alınması, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sözkonusu dönüşümü daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir.

Celalî İsyanları: Deli Hasan Karayazıcı ve Başkaları...

Aslında Osmanlı İmparatorluğu'na XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın başları arasında damgasını vuran toplumsal çalkantılar karmaşık bir yapı arzediyordu ve üç farklı grubun ürünüydüler. Bunlardan birinci grup, merkezden bağımsız olarak Anadolu'da çiflikler ve malikâneler kurma kavgası ve-ren yönetici zümre mensupları (ehl-i örf) idiler. Bunlar yeniçeri ve sipahilerden, sancak ve eyalet beylerine kadar uzanan heterojen bir kategori oluşturuyorlardı. Nasıl feodalitede yönetici zümre şövalyelerden prenslere kadar uzanan hiyerarşik bir ya-pı gösteriyorsa, Anadolu'daki kavgada da benzer bir durum vardı. Ehl-i Örf'ün karşısında topraklarını kaybeden köylüler ve timarları ellerinden alınan sipahiler ikinci grubu oluşturuyorlardı. Nihayet bir üçüncü güç de merkezi devleti temsil eden kuvvetlerdi. Merkezden gönderilen ya da merkez adına hareket eden eyalet valileri ve onların askeri gücünden oluşan bu kuvvetler ise daha ziyade eski düzeni getirme yönünde müdahalelerde bulunuyordu. Bu müdahale toplumsal gelişmeye ters düştüğü için başarılı olamıyor ve bazen merkezin gönderdiği güçler de merkeze karşı bir tutum içine giriyorlardı. Kuyucu Murat Paşa'nın kanlı yöntemi dahi –kısa vadeli bir huzur getirdiyse de– uzun vadede bir başarı sağlayamadı. Şimdi bu unsurları biraz daha ayrıntılı bir biçimde ele almaya çalışalım.

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren ehl-i örf ve Kapıkulu ocakları mensupları giderek hızlanan bir süreç içinde ve daha önce belirttiğim yöntemlerle çiftlikler kurmaya başladılar. Bunlardan Anadolu'da kurulan çiftlikler ne gibi özellikler taşıyordu? Yukarda da değindiğimiz bu sorun önemlidir ve Anadolu'daki mülksüzleşme sürecini hızlandıran bir özelliği ortaya koymaktadır. Prof. Mustafa Akdağ, o dönemle ilgili belgesel çalışmasında şu sonuca varıyor: "Arazi sahipleri ister köylerde yerleşmiş olsunlar, ister ayrı çiftlikler kurmuş bulunsunlar, meraların elverişli yerlerinde ağıllar ve ahırlar yapmak suretiyle çok miktarda hayvan beslemekte idiler. Bu bakımdan arazi sahiplerinin, kıymetli tarlaları zaptederek bir köy ağası şek-

linde köyün içine yerleşmeleri şüphesiz köy halkı için daha zararlı olmuştur. Çünkü *çoğunluğu resmî hüviyet sahibi olan bu yeni tip köy zenginleri,* ziraatten ziyade hayvan besledikleri için, yüzlerce koyun sürüsü ziraati müşkül hale getirmişti. Bu işleyiş aynı zamanda köy halkını angarya hizmetlerinde kullanmayı da kolaylaştırıyordu."[92] Aynı yönde görüşler, dönemle ilgili dikkate değer bir eser veren M. Cezar tarafından da ileri sürülmüştür: "Borçlandıkları parayı ödeyememek yüzünden çiftçinin arazisi elinden çıkar, kendisi eskiden malı olan toprakta ücretle çalışmaya mecbur kalır veya *yeni arazi sahiplerinin bazen tarla ziraati yerine hayvancılığı tercihleri yüzünden* bu imkânı bile elde edemeyerek, sonunda eşkiyalık suretiyle karnını doyurma yolunu tutmaya mecbur kalırken, öte yandan da çift bozan reayanın topraklarının çiftlik haline gelmesi hadisesi gerçekleşmiş oluyordu."[93]

Görülüyor ki Anadolu'da hayvan yetiştirme çiftliklerinin gelişmesi, bu tip üretim biçiminin daha az el emeğine ihtiyaç göstermesi dolayısıyla, köylünün "mülksüzleşme" sürecini hızlandırmış olabilir. Tarihçilerin "eşkiyalık" dedikleri olgu, bir yönüyle hakkı gasp edilen köylülerin bunu geri almak için yaptıkları sınıf kavgasıdır.

Osmanlı toprak düzeninin sarsılmasında ve sonuç olarak köylünün mülksüzleşmesi süresince nüfus artışının da bir baskısı olmuş mudur? Barkan'ın ve Cook'un çalışmaları buna olumlu bir cevap veriyor[94]. Bu yazarlara göre Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında nüfusun hızla arttığını gösteren belirtiler vardır. Anadolu'daki yurtsuz-ocaksız köylülerin sayılarının kabarmasında bu olgunun da etkili olduğunu kabul etmekle beraber, bunun yapısal nedenlerin yanında daha ziyade ikincil bir rol oynadığını belirtmek daha gerçekçi olur sanıyorum.

Tekrar edelim: "Celalî İsyanları"nın temelinde mülksüzleşmiş köylüler ve timarını kaybetmiş sipahiler bulunmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nde, o dönemde de, daha önceki halk hareketlerinde olduğu gibi, yoksul köylüler bağımsız bir kavga verme durumunda değillerdi. Bu bakımdan bunları harekete geçirecek başka kuvvetlere ihtiyaç vardı. Nitekim bunların başlarına kendi içlerinden çıkan halk liderleri değil, kar-

şıt güçlerden gelen oportünist liderler geçmiştir. Bu olgu dönemin koşullarının halk hareketlerine koyduğu sınırları göstermektedir. Bu bağlamda yeniçerilerden ve Altı-Bölük Halkı'ndan (merkezî sipahi ocakları) birçok kimse, yoksul köylülerden "Celalî bölükleri" oluşturmuşlar, baskı ve soyguncukla çiftlikler kurmaya başlamışlardır. Aynı şekilde eyalet ve sancak beyleri, subaşıları vb. yine yoksul halklardan "kapı halkı" dedikleri "yevmli" (ücretli) özel ordular oluşturmuşlar ve derebeyi haline gelmeye çalışmışlardır[95]. Yoksul köylüler başlangıçta padişah fermanlarında "garip yiğitler"[96] olarak isimlendiriliyordu. Daha sonraları "levent"ler olarak anılmaya başlanmışlardır. Bunlardan ücretli asker olarak "ehl-i örf"ün kapı halkını oluşturanlara da daha ziyade "sekban" deniliyordu. Bunların yanısıra Kanunî döneminden itibaren sayıları çok artan ve devamlı bir işsizlik sorunu ile karşı karşıya kalan medreselileri (suhteleri) de saymak gerekir.

Osmanlı Devleti bu ayaklanmaları nasıl değerlendirmiş ve nasıl kontrol altına almaya çalışmıştır? Osmanlı uleması bu ayaklanmaları geleneksel ve kutsal "Osmanlı Nizamı"nı tehdit eden "ihtilal"ler olarak görmüş ve kötülemiştir. Bu bakımdan Osmanlı yönetici zümresinin nazarında köylüler ya da timarı elinden alınan yoksul insanlarla, köylüyü yerinden yurdundan ederek çiftlikler kurmaya çalışan sömürücüler aynı derecede suçludurlar. Bununla beraber köylüler, ayaklanmaların kitle tabanını oluşturduğu için, hareketin bütünü "Celalî İsyanları" olarak isimlendirilmiş ve küçültülmüştür.

Celalî ayaklanmalarına ismini veren Şah Veli Celal, Bozok Türkmenlerinden bir sipahi idi. I. Selim'in saltanatının son yıllarında ortaya çıkmış ve kendini "mehdi" ilan ederek etrafına 20 bin kadar yoksul köylü ("kızılbaş") toplamayı başarmıştı. Kendisi daha sonra merkezi kuvvetlere yenilerek öldürülmüşse de, bundan böyle bu gibi hareketlere "Celalî İsyanları" denilmiştir[97]. Naima'ya göre Celalî İsyanı'nı başlatanlar "etrak-ı bî idrak" (İdraksız Türkler) ile "ekrad-ı dalalet nihad" (hain tabiatlı Kürtler) idiler[98]. Ne yazık ki çağdaş tarihçilerimiz de sorunu toplumsal boyutları içinde incelememişler ve aynı karışıklığın devamında rol oynamışlardır. Konuya değerli bir araştırmayla ışık tutan Prof. M. Akdağ ise, Celalî İsyanları'nın teme-

lindeki sömürü mekanizmasını sergilemekle beraber, özellikle ezilenlerin *etnik* kökenlerini vurgulamıştır. Prof. Akdağ bu konuda şunları yazmıştır: "Ayaklanma gerek genişliği ve gerekse özgenliği bakımlarından tam bir çiftçi-köylü hareketi olarak gelişmişti. Halbuki imparatorluğun kurucusu olan Türk köylü halkının kendi devletine, padişahına ve hükümetine karşı isyan etmiş bulunduğunu açıkça kaydetmeleri o zaman için olanaksız bulunan çağdışı Osmanlı yazarları, bu karışıklıkları büyük bir kızılbaş ayaklanması olarak kaydettiler ve gerçekleri bildirmeye yanaşmadılar. Osmanlıcı ve Enderunlu iktidarın övücüleri olan bu insanlar, bütün bu yüzyılın hatta XVII. yüzyıl başlarındaki büyük olayları ve başkaldırma hareketlerini hep rafizî, mülhid, kızılbaş olarak tanıtma yolunu tutmuşlar ve bu suretle devletin yapıcısı olan Türk toplumunun içine yuvarlandığı ekonomik bunalımın zoru ile devlet düzenini yıkmaya itilmiş olduğunu itizara (kabule) yanaşmamışlardı."[99]

Celalî hareketlerini toplumsal çelişkileri içinde ele alan Sovyet araştırmacısı Tveritinova, Prof. Akdağ'ın aktardığına göre[100] şu analizi yapmıştır: "Osmanlı orta ve küçük feodallerinin arazileri büyük feodaller ve saray bürokrasisi tarafından zapt olunuyordu. Murabahacı büyük ticaret sermayesi de bunların yoksul düşmelerine sebep olmuştur. Timar sahiplerinin isyan etmelerindeki gerçek neden bu idi. Karayazıcı'nın bayrağı altında birleşmiş olan "asiler karargâhı"nı iki mühim unsur teşkil etmiş bulunmakta idi. Bunların birisi, isyana şeflik eden feodaller zümresidir. İkinci zümreyi vergilerin ağırlığı altında ezilen köylüler oluşturuyordu. Bu sonuncular, büyük bir ekseriyet halinde idiler. Böylece hadise esasında bir köylü isyanı iken, şeflerin feodaller olması yüzünden, gaye bunların dar sınıf menfaatleri çerçevesinde kaldı ve hatta feodaller köylülerin hareketlerinden endişeye düşerek, onları terk ile hükümetle barıştılar."[101] Aslında Prof. Akdağ'ın eserinde verdiği ayrıntılı bilgiler bu tezi çürütecek nitelikte değildir. Tam aksine sorunu daha başlangıçtan itibaren kapıkulu askerlerinin Anadolu'ya yerleşmeleri ve timar sisteminin bozulması biçiminde koyan Prof. Akdağ'ın tezi sınıfsal bir analizin unsurlarını içermektedir. Bununla beraber Sovyet yazarının Marksist yaklaşımı Prof. Akdağ tarafından paylaşılmadığı için, yazar; " Osmanlı-Türk

tarihini iyi bile(memekle), öte yandan peşin olarak Batı toplumlarındakinin aynısı sanıp, tarihî maddecilik metoduyla onlarınkinin tıpkısı kalıba dökmek iste(mekle)" [102] suçlanmaktadır.

Eserin aslını okumadan elbette bu tartışmanın içine giremeyiz. Ancak ana fikir ve yöntem planında kaldıkça, sorunun daha önceki açıklamalarımızda olduğu gibi, sınıfsal boyutları içinde konması gereğine inanıyoruz. Nitekim devamlı olarak bu çerçeveden çıkma çabasında olan Prof. Akdağ, açıklamalarında ikna gücü pek olmayan unsurlara başvurma zorunda kalmıştır. Örneğin Akdağ'a göre Osmanlı toplumunda feodalizme varılmasını önleyen unsur "Müslüman-Türk halkın ruh haleti" olmuştur. Prof. Akdağ bu konuda şunları yazmaktadır: "Çift bozan reayanın, büyük arazi sahiplerine hizmetkâr olmayı kabul etmeyerek levendliğe itibar etmesi, Celalî İsyanlarının psikolojik sebepleri bakımından mühimdir. Çünkü, Müslüman-Türk halkının bu ruh haleti, zirai ekonominin geçirmekte olduğu krizin, neticede feodalizme varmasına mani olmuş ve bunun yerine, büyük Celalî kitlelerinin kanlı hareketleri geçmiştir."[103] Aslında Prof. Akdağ'ın sözünü ettiği "ruh haleti", iktisadi dayanakları benzer olduğu sürece evrensel karakter taşıyan bir psikolojik durumdur. Hiçbir dönemde ve hiçbir yerde köylüler topraklarının gasp edilmesine ve kendilerinin de serf haline gelmelerine yol açan bir sürece pasif biçimde seyirci kalmazlar. Ayaklanır ve kendilerini savunmaya çalışırlar. Osmanlı toplumunda da olan budur. Örneğin XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan ayaklanmalarla, aynı yüzyılın ilk yarısında Almanya'da patlak veren köylü savaşları arasında dikkate değer benzerlikler vardır. Bu savaşları inceleyen F. Engels şu gözlemlerde bulunmuştur: "İleri ülkelerde başıboş insanların sayısı hiçbir zaman XVI. yüzyılın ilk yarısında olduğu kadar artmamıştı. Bunlardan bazıları savaş sıralarında asker yazılıyorlardı. Bir başka grup memlekete dilenci olarak yayılıyordu. Nihayet üçüncü bir grup da şehirlerde hayatlarını günlük işlerde ya da korporasyoların tekeli dışında kalan meşgalelerle sefilâne bir şekilde kazanıyorlardı. Bu üç unsur da köylüler savaşında rol oynadılar. Birinci grup, köylüleri ezen prenslerin ordularında yer aldı; ikinci grup, köylü çetelerinde ve ayaklanmalarında rol oynadı ve her an moral bozucu etkileri ortaya

çıktı; üçüncü grup ise şehirli partilerin kavgalarına katıldı."[104] Burada Engels'in "başıboş" insanlar dediği köylüler, tarımdan kopmuş, fakat henüz proleter hale gelmemiş unsurlardı. Osmanlılarda da "yevm"li sekban olarak ehl-i örfün "kapı halkları"nı bunlar oluşturdular. XV. yüzyılın "Condottieri"lerine[105] benzeyen çavuşların ve sipahilerin "Celalî bölükleri"ni bunlar meydana getirdiler. İşte Anadolu köylüsünü ayaklanma "ruh haleti"ne iten maddi koşullar bunlardı. Ancak aynı maddi koşulların ürünü olan bir kısım halkın, yine halka karşı silahlandırılması, sınıf kavgasının daima görülen bir parçasıdır ve Osmanlılarda bu durum Anadolu köylülerinin "Celalî eşkiyası" adı altında kötülenmesine yol açmıştır. Bununla beraber, ünlü bir Celalî lideri olan Köroğlu'nun halk katlarında iyi ve yiğit bir insan imajına sahip olması, resmî Osmanlı ideolojisinin herşeye rağmen halk tabakalarına tam anlamıyla nüfuz edemediğini göstermesi bakımından ilginçtir. Geleneğin naklettiğine göre, Bolu beyine meydan okuyan Köroğlu, "tüfek icad oldu, mertlik bozuldu" demişti. Gerçekten ateşli silahların yayıldığı ve timarlı sipahilerin geleneksel silahlarının gücünü yitirdiği bir dönemde, Köroğlu'nun sözünü ettiği tüfekler, ilk önceleri paşaların ve beylerin kapı-halklarında kullanılmaya başlamıştı[106]. Devlet, "tüfeng Celalî ruhuna bais ve bâdi olmağın (neden oluyor)" diyen fermanlarla bunu önlemeye çalışmış, silah imalathanelerini yasaklamış, fakat özel silah sahibi yeniçerilere göz yummuştur[107].

Yukarıdaki açıklamalar da Celalî İsyanlarının çelişik yönlerini aydınlatmaya çalıştım. Bu ayaklanmalarda çarpışan kuvvetler köylü ve timarını kaybetmiş sipahi kitleleriyle, bunları serfleştirmeye çalışan yönetici zümre mensupları (ehl-i örf), yeniçeriler ve Altı-Bölük Halkı üyeleri idi. Halkçı kuvvetler XVI. yüzyılın sonlarında Karayazıcı'nın liderliğinde bir bütünlük kazanmış, tüm Anadolu çapında boyutlara ulaşmış, Karayazıcı'nın ölümünden sonra da kardeşi Deli Hasan'ın liderliğinde varlığını sürdürmüştür.

Karayazıcı ve Deli Hasan'ın Halkçılığı

Tarihçilerin Karayazıcı'nın kişiliği ile ilgili olarak verdikleri bilgiler fazla aydınlatıcı değildir. Bu bilgileri derleyen Prof. Akdağ, kendisinin önce bir beyin kapısında sekban, yahut bölükbaşı olduğunu ve daha sonra bir sancağın kaymakamlığını elde ederek "Celalî" haline dönüştüğünü tahmin etmektedir[108]. Karayazıcı hareketi karşısında devletin tutumunu ele alarak, bazı tamamlayıcı unsurlar ortaya koyabiliriz.

Daha Karayazıcı hareketi başlamadan Osmanlı Devleti'ni iki çelişik kuvvet arasında çaresiz bir durumda buluyoruz. Bunlardan birincisi köylülerin mülkünü gasp eden "ehl-i örf", öbürü de reayadır. Osmanlı Devleti'nin mantığı, bunları birbirlerine karşı kullanarak bir denge sağlamaya ve böylelikle göreli bir merkeziyetçilik yaratmaya yönelikti. XVI. yüzyılın son çeyreğinde ve XVII. yüzyılda Osmanlı sultanlarının köylüleri korumak istediklerini ve bu yönde "adaletnameler" çıkardıklarını görüyoruz. Çünkü, yeniden feodalleşme süreci merkezi iktidarın sonu demekti. Bu yüzden yayınladıkları adaletnamelerde Osmanlı padişahları ehl-i örfün köylerde "teftiş"e çıkarak halkı bozmalarını yasaklıyorlardı. Yine aynı adaletnameler köylünün ödediği aynî verginin, "kesime bağlanmasını", yani para rantına çevrilmesini de yasaklıyorlardı[109]. Hatta bunlarla da kalmıyor, bu soygunlara engel olabilmeleri için yer yer halkın silahlanmalarına izin veriyorlardı. Bu alanda merkezi iktidar kadılardan yararlanmış ve onların teşviki ile "il erleri" denilen yerel koruma örgütleri kurdurmaya çalışmıştır[110]. Bize göre bu tutum ve adaletnameler, Prof. Akdağ'ın ileri sürdüğü gibi III. Murat ve III. Mehmed gibi sultanların "halkçılığı" ile ilgili değildir[111]. Osmanlı Devleti'nde egemen olan ilke anti-feodal bir tutumla kendi varlığını korumaya çalışmaktı. Bunun için de köylüyü köy cemaati ve çift-hane sistemi içine hapsetmek suretiyle "korumak" gerekiyordu. Sancak beyleri ve bazı yeniçeriler gerçek birer feodal senyöre dönüşme eğilimleri gösterince devlet reayayı korumaya çalışıyordu.

Karayazıcı'nın kuvvetlerini kimler oluşturuyordu? Burada tabanı oluşturan güçlerle, liderler arasında bir ayrım yapmak zorundayız. Tabanı hiç kuşkusuz çift bozan levent yığınları,

Türk ve Kürt aşiret mensupları oluşturuyordu. Buna karşılık öncü kadroları daha ziyade küçük dirlikli ya da dirliklerini kaybetmiş sipahiler meydana getiriyordu. Timarlı sipahiler yoksullaşmış ve halka yaklaşmış durumda iken, kapıkulu askerleri, mevcut yönetici zümreye karşı yeni bir yönetici sınıf olma davasını güdüyorlardı. Burada sorunun ideolojik yönüyle karşılaşıyoruz.

Resmî oligarşinin ve bunlarla birlikte hareket eden yeniçeri ağalarının halkta çoktandır bir antipati uyandırdığı açıktı. Anadolu'daki Türkmen ve Kürt aşiretleri ulusal bir bilinçle hareket edecek düzeyde değillerdi. Fakat kendi topraklarına musallat olan yönetici zümreyi, hiç kuşkusuz kendilerinden saymıyorlardı. Bu koşullarda İran'ın Anadolu'da –politik amaçlarla da– desteklediği Şiîlik'in etkisi altında kalıyorlardı. J. H. Kramers tarafından ileri sürülen bu fikir, Akdağ tarafından eleştirilmekle birlikte gerçeklere uygun görünmektedir[112]. Çünkü çok eskiden beri İran, Osmanlı Devleti'ne karşı Şiîliği bir silah olarak kullanıyor, buna karşılık merkezi devletin ezdiği Müslüman kitleler de zaman zaman İran'ı bir koruyucu olarak görüyordu. Celalî ayaklanmalarını bir bütün olarak Şiîlik'le suçlamak ne kadar yanlışsa, dinin ezilen halkların bir manevi aracı olarak rol oynayabileceğini (a priori) yadsımak da o kadar yanlıştır.

Karayazıcı hareketi, Osmanlı ordusunun Avusturya seferinde bulunmasının da yardımıyla, bir ara tüm Anadolu'da etkilerini hissettirdi. Karayazıcı'nın kuvvetleri, yoksul kitlelere değil şehir halkına saldırıyor ve varlıklı zümrelerden salmalar alıyordu. "Bundan en çok zarar görenler, servetleri herkesten fazla olan kadılar, müderrisler, ayan ve eşraf idi. Bu sebeple Celalîlerden şikâyet her zamandan fazla duyuluyordu. Selanikî'nin de dediği gibi, bunlardan pek çokları kaçıp İstanbul'a doldular ve gürültülerinden Divan'da durulmaz oldu"[113]. Nihayet bunlara karşı vezir Mehmet Paşa serdar tayin ederek, Selanikî'nin ifadesine göre "İstanbul sokaklarında nidalar ettiril(miş); dirlik isteyen gidip paşa kapısına dirlik yazılsın; on beşe, yirmiye ve otuza!"[114] diye haykırılmıştır.

Vezir Mehmet Paşa'nın Anadolu'daki tutumu çok sert olmuş ve bazı beylerbeyi ve kadıların merkeze ilettiklerine göre

gerçek halkı ezenin Mehmet Paşa olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine Paşa azledilerek merkeze çağrılmıştır[115]. Karayazıcı, ancak, daha sonra "Celalî serdarı" seçilen Hasan Paşa'nın kuvvetlerine yenilmiş ve çekildiği Canik dağlarında ölmüştür.

Bundan sonra hareketin başına geçen Karayazıcı'nın kardeşi Deli Hasan ayaklanmayı devam ettirmiş ve egemen olduğu bölgelerde her türlü vergiyi ilga etmiştir. Hareketin halkçı niteliğini ortaya koyan bu girişimler için, tarihçi Hammer, "üç yüz yıldan beri böyle bir şey görülmemişti"[115] diyor. Ne var ki 1603'te İstanbul'da patlak veren sipahi isyanı bastırıldıktan sonra, Deli Hasan iktidarla anlaşmış; kendisi Bosna beylerbeyliğine, diğer önemli liderler Rumeli'deki çeşitli sancak beyliklerine ve 400 bölükbaşı da Altı-Bölük sipahiliğine tayin edilmişlerdir[117]. Böylece halktan olmayan liderler, halkı sürüklemek için yer yer halkçı önlemler almışlar, fakat koşullar değişince savaşı bırakarak merkezi iktidarla pazarlığa girmiş ve temsil ettikleri hareketi satmışlardır.

Deli Hasan'ın ihanetinden sonra da Anadolu'daki hareketler bitmemişti. Osmanlı tarihçileri tarafından Karayazıcı ve Deli Hasan ayaklanmalarının devamı sayılan bu isyanlar içinde en önemlileri Canpolat ailesi tarafmdan Adana ve Kuzey Suriye'de, Kalenderoğlu tarafından da Ankara-Konya yöresinde patlak vermiştir.

Canpolat ailesi Kürt kökenli olup, geleneğe göre ailenin başlangıcı Eyyûbî'lere kadar gitmektedir[118]. Canpolatlar XVI. yüzyılın ikinci yarısında güç kazanmışlar ve Osmanlılar tarafından K.lis sancak beyliğine getirilmişlerdi. Orada düzeni sağlamışlar ayrıca Kıbrıs seferine de katılarak adanın fethinde rol oynamışlardı. Canpolat Hüseyin Paşa, bir ara sadrazam olan Cigalazade Sinan Paşa ile yakın ilişkiler kurmuş ve onun himayesi ile Halep valiliğine getirilmişti. Ne var ki İran seferi dolayısıyla araları açılmış ve Hüseyin Paşa, Cigala'nın isteğine uygun olarak İran seferine zamanında katılmadığı için idam edilmiştir. Daha sonra ailede Hüseyin Paşa'nın yeğeni Ali Paşa'nın liderliği ele geçirdiğini ve çevresine 20.000 "Celalî" toplayarak Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandığını görüyoruz. Ali Paşa Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlığını ilan etmiş, verilen vergiyi durdurmuş, adına hutbe okutmuş ve para bastır-

mıştır. Aynı direniş içinde, Paşa, kendisine iç ve dış müttefikler bulmakta da gecikmemiştir. Gerçekten Osmanlı Devleti'nin düşmanlarının, imparatorluktaki iç ayaklanmaları desteklemelerinin çok sık rastlanan bir olay olduğunu biliyoruz. Burada da durum aynıdır. Nitekim Canpolat Ali Paşa, Osmanlı Devleti'ne karşı bir yandan Lübnan'daki Dürzî reisi ile anlaşmış, öte yandan da Toskana Dükü I. Ferdinand ile 30 maddelik bir anlaşma imzalamıştır. Djuvara'ya göre, bir İtalyan tarafından kaleme alınan anlaşmada bizzat papa da rol oynamıştı[119]. Anlaşmanın hükümlerine göre Rumlar Kıbrıs'ta ayaklanacaklar ve Canpolat Paşa da limanı Avrupalılara açacaktı. Lübnan'da Katoliklere sempati duyan Dürzî Emiri Fahrettin de kendilerini destekleyecekti. 1609'da imzalanan bu anlaşma amacına ulaşamamış, iki yıl sonra da Ali Paşa, Kuyucu Murat'ın kuvvetlerine yenilerek asılmıştır.

Canpolat ailesi Halep'te, Emir Fahrettin Lübnan'da ayaklanma halinde iken Anadolu'da da yeni ayaklanmalar patlamıştı. "Büyük Kaçgun" dönemine rastlayan bu ayaklanmaların en önemlisi Kalenderoğlu Mehmet'in liderliğinde olanıdır.

Kalenderoğlu, Ankara timarlı sipahilerindendi ve vilayet çavuşluğuna kadar yükselmişti[120]. Cigalazade Doğu seferi serdarı iken Mehmet Çavuş'u korumuş, Kuyucu Murat da kendisine Ankara sancağını vermişti. Ne var ki Ankara halkı kendisini şehre sokmamıştı. 1604'te merkezi devlete karşı ayaklanan Kalenderoğlu Mehmet Çavuş, isyanının nedenlerini bir mektubunda açıklamıştır. Buna göre Kalenderoğlu Osmanlı Devleti'ni "ahid şiken" (anlaşma bozan) ve "mütegallibe" (baskıcı ve sömürücü) olmakla suçluyor ve "Üsküdar'dan berisini Osmanlı'ya feragat ettirmek"[121] iddiasında bulunuyordu. Kalenderoğlu; Ankara, Konya, Kayseri civarında bir süre egemen olarak Osmanlı otoritesini sarsmışsa da, sonunda Kuyucu Murat Paşa'nın kuvvetlerine yenilerek, 2000 kişilik kuvveti ile İran'a sığınmıştır.

Anadolu'daki ayaklanmalar Kalenderoğlu hareketinden ibaret değildi. Yusuf Paşa'nın Aydın yöresinde, Kara Sait'in de Kütahya ve Akşehir yöresinde başlattığı hareketler[122] Osmanlı merkezi otoritesini epeyce sarsmış ve yine Kuyucu Murat'ın son derece sert tutumu birliği yeniden sağlamıştır. Burada bi-

raz durmakta ve kuyucu Murat Paşa'nın yöntemlerini ana hatlarıyla gözden geçirmekte yarar görüyorum. Çünkü bu gelişmeler, daha önceki açıklamalarımızın bir devamı olarak, Osmanlı merkeziyetçiliğini sergiler niteliktedir.

Kuyucu Murat Paşa, Derviş Paşa'nın 1606'da idam edilmesi üzerine Belgrat'tan çağrılarak sadaret mührü kendisine verilmişti[123]. Murat Paşa daha önce dört yıl Yemen valiliğinde bulunmuş ve çok servet yaptığı için yiyicilikle suçlanarak azledilmişti. Hatta bir süre de Yedikule zindanlarında hapsedilmişti[124]. Ancak otoriter ve enerjik kişiliği dolayısıyla iç isyanlar sırasında yeniden kendisine ihtiyaç duyuldu ve veziri azamlığa getirildi.

Murat Paşa, merkezi iktidarı yeniden kurmak için esas itibariyle hile, tuzak ve zulüm yöntemlerini kullanmıştır. Tüm toplumsal buhranlarda ortaya çıkan bu makyavelik yöntemleri bir iki somut örnekle sergileyelim.

Murat Paşa, Anadolu ayaklanmalarını bastırmaya başlayınca bazı başkaldırmış liderler kendisine katılmak istemişlerdi. Bunlardan Saraçzade Ahmed, Konya'da kendisine baş eğmiş ve kuvvetleriyle Murat Paşa'ya iltihak etmek istemişti. Kuyucu Murat'ın "kaç kişiyle bana yardım edebilirsin?" sorusuna "30.000 kişiyle" cevabını veren Saraçzade derhal öldürülmüştür. Çünkü 30.000 kişiye hükmeden biri, Murat Paşa'ya göre çok tehlikeliydi[125]. Aydın civarında ayaklanan Yusuf Paşa ise Osmanlı yönetimi için ayrı bir tehditti. Anadolu'daki birçok lider gibi Türkmen asıllı olan Yusuf Paşa, Naima tarihinde "Türk-i bed liva" (çirkin suratlı Türk) olarak tanıtılır[126]. O da, kendisine sözde Karaman beylerbeyliği verilerek İstanbul'a davet edilmiş ve orada tuzağa düşürülerek öldürülmüştür[127]

Bu gibi tuzakların dışında, Murat Paşa'nın sistemli bir şekilde kullandığı yöntem kırım yöntemiydi. Sadece ayaklanma halindeki halkı değil, ayaklanma potansiyeli sezdiği herkesi acımasızca katletmişti. Naima, tarihinde cellatların, yeniçerilerin ve içoğlanların bile öldürmeyi reddettikleri küçük bir çocuğu, Paşa'nın kendi elleriyle nasıl boğarak kuyuya attığını anlatır[128]. Kuyucu Murat bu cinayetini, "Malumdur ki Kalenderoğlu ve Kara Said gibi eşkiyalar anasından at ve mızrak ile doğmadı. Hep böyle çocuk idiler. Sonradan büyüyüp âlemi fesada

verdiler..."[129] diyerek savunmuştur.

Murat Paşa'nm ayaklanmayı bastırma eylemlerinin özü son olarak verdiğimiz örnekte yatmaktadır. Ne var ki bunun bedeli Anadolu halkı için çok ağır oldu. Osmanlı tarihçilerine göre Kuyucu Murat Paşa 70.000-100.000 arasında köylüyü kılıçtan geçirmiştir. İşin ilgi çekici yönü de Murat Paşa'nın bu kırımcı politikasının Osmanlı ideolojisinde övgüsünün yapılmasıdır. Naima tarafından "bütün büyüklükleri nefsinde toplamış" bir "merdi meydan ve pehlivanı devran"[130] olarak övülen Kuyucu Murat Paşa, Osmanlı Devletinin kendine özgü merkeziyetçiliğinin simgesidir.

Siyasal İstikrarsızlık ve Derebeyliğin Doğuşu

XVI. yüzyıl sonlarıyla XVII. yüzyıl başlarına damgasını vuran Celalî ayaklanmaları üzerinde biraz ayrıntılı olarak durduk. Çünkü bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun ve sancılı bir çözülüş devresinin başlangıcıdır. Vakanüvis tarihçiliği bu gelişimi oluşturan "vaka"ları ayrıntılarıyla gözler önüne sermişti. Ancak önemli olan, XVII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl başları arasındaki gelişime egemen olan sosyolojik eğilimleri saptayabilmektir.

XVII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasındaki Osmanlı gelişiminin, Batı ülkelerindeki gelişimin aksi yönünde olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde Batılı ülkelerde mutlak monarşiler kurulurken ve bu rejimlerin kurumsal yapıları aynı yüzyılda skolastiği hırpalamaya başlayan rasyonalizmin etkisiyle biçimlenirken Osmanlı Devleti'nin Kanunî devrindeki istikrarını da yitirdiğini görüyoruz. Özellikle Sokollu'nun ölümünden sonra başlayan devletin zaafı, ancak Kuyucu Murat Paşa, Sultan IV. Murat ve Köprülü Mehmet Paşa gibi çok sert yöneticiler zamanında giderilmiştir. Bu gibi idareciler herhalde doğaları icabı zalim kişiler değillerdi. IV. Murat çok kan dökmekle beraber, tüm savaşlara katılmış, askerî seferlerin bütün cefasını çekmiş ve bu yüzden askerlerinin tam güvenini kazanmıştı[131]. Çok ileri bir yaşta veziri azam olan Köprülü Mehmet Paşa da beş yıllık sadaretinde 36.000 kişi öldürtmesine rağmen[132], Ham-

mer'in kaydettiği gibi, daha önceki uzun devlet hizmetinde hiç de zalim bir insan karakterinde görünmemişti. Nitekim kendi kurduğu "huzur" ortamı sayesindedir ki oğlu Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, Osmanlı Devleti'nin en uzun süren "fazilet" dönemlerinden birini yaşatmaya muktedir olmuştur. Bunları söylemekle, zaman zaman yoğunlaşan Osmanlı zulmünün iğrençliğini hafifsemek istemiyoruz. Sadece Osmanlı kurumsal yapısının yetersizliğinin göreli bir merkeziyetçiliği sürdürebilmek için, periyodik olarak zulüm yöntemlerinden başka bir şey bulamadığını saptıyoruz. Ne var ki, siyasal rejimler devamlı olarak zulme dayanamayacağına göre, Osmanlı rejimi de fetih ruhunu ve zafer olanaklarını yitirdikten sonra, giderek merkeziyetçi yapısını da kaybetme yoluna girmiştir. Özellikle XVIII. yüzyılda belirginleşen bu süreç, iktisadî yönüyle büyük çiftliklerin kurulması, siyasal yönüyle de hanedan ailelerinin ("derebeylerin") ortaya çıkması şeklinde somutlaşmıştır.

Yakın zamanlara kadar Osmanlı tarih yazımına egemen olan görüş, Osmanlı toplumsal düzeninin Doğu'da XVI. yüzyıl sonlarından itibaren başlayan "ikinci servaj" içinde sayılamayacağı yönünde idi. Oysa son yıllarda yapılan birçok somut araştırma, söz konusu dönemde Osmanlı toplumunun gerçek bir feodal yapı yönünde evrime uğradığını ortaya koymaktadır. Fakat bu evrimin anlaşılmasını güçleştiren husus, yine Batı'yla olan bir *dönemleme* farkı, başka bir deyişle bir anakronizmdir. Şöyle ki Batı Avrupa, *feodalizm* denince asıl akla gelen dağınık ve ademi-merkeziyetçi senyörlükler sisteminden uzaklaşarak mutlak monarşilere dönüşürken, Osmanlı toplumu tam tersine "mutlak monarşi" görünümündeki rejimini artık koruyamamakta ve feodal monarşilere benzeyen bir nitelik kazanmaktadır. Gerçekten özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti eyalet ve sancaklara güçlü valilerin ve bir çeşit hanedan ailelerinin egemen olduğu bir toplum haline gelmiştir. Bu evrimin iktisadi yönünün "büyük çiftlikler" kurulması olduğunu söyledik. Prof. İnalcık, bu çiftliklerin çeşitli kuruluş biçimlerini, mevcut verilerin ve araştırmaların sentezini yaparak ortaya koymuştur[133]. Ancak Prof. İnalcık'ın da gösterdiği gibi, çoğu Saray ve Kapıkulu Ocakları mensupları tarafından kurulan[134] bu büyük çiftlikler, aslında sadece

Batı ticaretine açılmış bölgelerde "plantasyon"a benzer bir biçim almış, diğer bölgelerde, köylülerin "çift-hane" çerçevesinde üretime devam ettikleri ve "ortakçı" haline geldikleri küçük işletmeler formunu korumuştur. Bu ikinci durum da feodal gelişmenin dışında sayılamaz. Guy Bois, klasik feodal üretim biçiminin de *küçük işletmeler*in bir araya gelmesinden oluşan malikânelerden oluştuğunu; daha önce sözünü ettiğimiz incelemesinde göstermişti[135]. Bir Bulgar tarihçisi bu gibi çiftliklerin Balkanlar'da yer yer "kapitalist" bir nitelik kazandığını iddia etmiştir[136]. Fakat bu gelişmeler, tüm verilerin ortaya koyduğu gibi, Osmanlı düzenine egemen olacak yoğunluğa ulaşamamışlardır.

Osmanlı merkeziyetçiliğinin çözülmesi ve "büyük çiftlik"lerin kurulması siyasal bakımdan da yeni bir tablo ortaya çıkarmış ve kökeni hakkında açık bilgilere sahip olmadığımız "âyanlık" olgusu giderek meşrulaşmış ve hatta kurumsallaşmıştır. "âyan" sözcüğü "ileri gelenler" anlamında çok eskiden beri Osmanlıca'da bulunuyordu ve devlet bunlardan eyalet ve sancaklarda danışman olarak yararlanıyordu[137]. Fakat "âyan"ın güç kazanması özellikle İkinci Viyana Kuşatması bozgunundan ve 1695'te vergi sisteminde "malikâne" sistemine geçişten sonra hızlanmıştır[138]. 1768-1774 Rus savaşından sonra ise, askeri gücü büsbütün kırılan Osmanlı Devleti, çaresizlik içinde bunlarla işbirliğini yoğunlaştırmış ve kendilerini meşrulaştırmıştır. Bu dönemde "âyan"ın yerli halk tarafından seçildiğini ve kendilerine vali tarafından devlet adına "berat" verildiğini görüyoruz. Böylece kurumsal bir nitelik kazanan "ayan"a, devlet; vergi sağlanması ve tahsili, yerel güvenlik, askerlik, narhın kontrolü, menzilhanelerin bakımı vb. gibi konularda başvuruyordu[139]. Bununla beraber, devlet'in "âyan"la ilişkileri daima hassas ve sorun yaratıcı nitelikte olmuştur. Çünkü aslında "âyan"ı oluşturan kimseler, devamlı olarak güçlerini ve çıkarlarını merkezi devlet aleyhine artırma eğiliminde idiler. Bu ise, elbette İstanbul'daki yöneticilerin hoşuna gidecek bir olgu değildi. Bu yüzden merkeziyetçi kuvvetler kendilerini güçlü hissettikleri anlarda, daima "âyan"ı küçültme ve onları önemsiz bir danışma unsuru haline getirme çabasında olmuşlardır. Ne var ki Osmanlı sosyolojik gelişimi bu yönde olmadığı için,

bu anlamda girişilen "reform" denemeleri başarısızlıkla sonuçlanmış ve âyan'ın yetkileri giderek artmıştır[140]. Âyan'ın artan gücü ve yetkileri, daima Osmanlı Devleti açısından çelişik sonuçlar yaratmıştır. 1768 Rus savaşında bir kısım âyan askerleriyle cephelerde savaşırken, başka bir kısmı da merkezi otoritenin tamamen etkisini yitirdiği bölgelerde nüfuz alanlarını genişletmekten başka şey düşünmemişlerdir[141].

Osmanlılar'da merkeziyetçiliğin çözülmesi sosyolojik planda "âyanlık" kurumunun çerçevesini aşan boyutlar kazanmıştır. Gerçekten Anadolu ve Rumeli'de bir kısım aileler âyan'ın danışma yetkilerini ve bazı durumlarda elde ettikleri mütesellimlik, voyvodalık vb. gibi görevleri küçümsemişler ve belli bölgelerde devlet içinde devlet görünümünde iktidar sahibi olmuşlardır. Anadolu'da Karaosmanoğulları, Çapanoğulları, Caniklizadeler, Küçük Ali Oğulları ve Tekeoğulları gibi "hanedan" aileleri ile Rumeli'de Tepedelenli Ali Paşa ve Serezli İsmail Efendi gibi güçlü aileler bunun örnekleridir. Buna karşılık Zennecizadeler, Müderriszadeler, Emirağazadeler, Gaffarzadeler vb. gibi daha az güçlü aileler[142] merkezle işbirliği yapmışlar ve "resmî âyanlık" işleviyle yetinmişlerdir. Bu nokta bize göre "ayan"la "derebeyi" arasındaki farkı bir ölçüde ortaya koymaktadır. Bir ilke şeklinden çok, bir egemen eğilim biçiminde, âyan'ın merkez kontrolünde ve merkezle işbirliği halinde olmasına karşın, derebeylerinin daha bağımsız ve merkezi otoriteye karşı devamlı bir tehdit teşkil ettiklerini söyleyebiliriz: Ne var ki Çapanoğullarının III. Selim'in Nizam-ı Cedid'ini desteklemesi ve Caniklizadeleri bastırması[143] olaylarında görüldüğü gibi bu şemaya uymayan örnekler de vardır. Kısaca sosyolojik olarak, âyanlık ile derebeyliği arasındaki farkı kesin bir biçimde ortaya koymak zordur[144].

Şimdiye kadar Osmanlı merkeziyetçiliğinin zayıflaması sonucu ortaya çıkan yeni bir toprak oligarşisinin siyasal gücü ve saraya karşı bağımsızlık eğilimi üzerinde durduk. Bu gelişimin anlamı nedir? Âyanlığın ve derebeyliğin gelişmeleri ve XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumuna damgalarını vurmaları, XVII. yüzyıldan itibaren Elbe'nin doğusunda filizlenen "ikinci feodalite"nin somut belirtileri sayılabilir mi? Bu konu yeni yeni aydınlanmaktadır ve bu çalışmamızda yararlandığımız eserlerin

gösterdiği gibi, konuyu giderek açıklığa kavuşturan somut çalışmalar çoğunlukla son yılların ürünüdürler.

D. R. Sadat, Rumeli âyanı ile ilgili bir incelemesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha çok Avrupa topraklarının XVIII. yüzyıl Batı dinamiği içinde bulunduğunu ileri sürmüştür[145]. Araştırmacı "Batı"dan da daha çok Polonya ve Rusya gibi Doğu Avrupa'yı kastetmekte ve Rumeli âyan ve derebeylerini bu ülkelerdeki feodal gelişmeler paralelinde görmektedir. Aslında Anadolu'da durum fazla farklı değildir. Daha önceki açıklamalarımda Karaosmanoğlu, Çapanoğlu vb. gibi hanedan potansiyeli taşıyan ailelerin Anadolu'daki gücünü belirtmiştim. Rumeli'deki büyük çiftlikler pazara dönük üretime daha çok açılmış olsalar bile, Anadolu çiftliklerinin de kendi kendine yeten küçük köylü işletmelerinden ibaret olmadığı ortadadır. Özellikle Batı Anadolu'daki çiftliklerin buğday ve pamuk ticaretine katkıları çeşitli araştırmalarla ortaya çıkmıştır. Ne var ki burada büyük derebeyi aileleri, doğrudan üreticiliği tamamen ortakçı durumundaki köylülere bırakmış olup, kendi kazançlarını idarî ve malî görevleri sayesinde ve ticareti düzenleyerek elde etmektedirler. Bu konuyu Fransız konsolos raporlarına göre inceleyen G. Veinstein, Manisa ve çevresinde egemen olan Karaosmanoğlu ailesi ile Bergama'da hakimiyetini yürüten Araboğlu ailesinin, doğrudan üretimle uğraşmadıkları halde, buğday ve pamuk ticaretini düzenledikleri ve fiyatları da çıkarlarına göre kendilerinin saptadığını belirtiyor[146]. Araştırıcıya göre Fransız ithalatçıları güçlü ailelerîn çemberini kırarak doğrudan üreticilerle temasa girememekte ve sonunda bunlarla işbirliği yapmak ve hatta buları korumak zorunda kalmaktadırlar[147].

Egemen tarih-yazımına göre Osmanlı Devleti'ndeki feodal gelişmeler II. Mahmut'un merkeziyetçi girişimleri ile sona ermiş ve yeniçeri kırımından sonra merkezi idare eski gücüne yeniden kavuşmuştur. Bu ancak kısmen doğru bir görüştür. Bir kez, birçok güçlü aile, biraz indirgenmiş bir şekilde olsa bile, nüfuzlarını XIX. yüzyıl ortalarına kadar sürdürmüşlerdir[148]. İkincisi, Osmanlı yönetiminin yeniden kurmaya çalıştığı "merkeziyetçilik" artık klasik çağdaki gibi bağımsız bir merkeziyetçilik değildir. Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan sonra Os-

manlı Devleti bağımsızlığını yitirmiş ve Rus tehlikesi karşısında İngiltere ve Fransa'nın hegemonyası altına düşmüştür. Kısaca Tanzimatçı merkeziyetçilik, *yarı-sömürge* koşullarında ve Avrupa kuvvetler dengesi ("Şark Meselesi") çerçevesinde kurulmuştur. Bu konuyu kitabımızın ikinci bölümünde, bazı özgül incelemeler çerçevesinde ele alacağız. Şimdi bu döneme gelene kadar Osmanlı merkeziyetçiliğinin özelliklerini devlet aygıtı açısından ve yer yer Batı gelişimi ile karşılaştırmalı gözlemlerle anlatmaya çalışalım.

Osmanlı Devlet Aygıtı: Yarı-Sömürge Statüsüne Doğru...

Üretim biçimlerinin gelişiminde olduğu gibi, devlet aygıtlarının gelişiminde de Batı ülkeleri ile Osmanlı Devleti arasında bir tarihi gelişim farkı olduğunu görüyoruz. Şöyle ki Batı, feodal monarşilerden mutlak monarşilere geçerken, Osmanlı Devleti merkeziyetçi yapısını –feodal çözülme içinde– yitirmiş ve XIX. yüzyıl içinde giriştiği merkezileştirme hareketleri de yarı-sömürge statüsü koşullarında gerçekleştirilmiştir.

Batı'da "modern devlet"in ortaya çıkışı bütçe birliğinin ve düzenli bir ordu ve bürokrasinin kurulmasıyla paralellik gösterir. Feodal monarşilerin Osmanlı Devleti ile bazı benzerlikleri vardı. Her ikisinde de hükümdarların özel bir bütçesi ile, daha çok askeri bir amaçla kullanılan genel bir bütçe bulunuyordu. Osmanlı klasik çağında, Osmanlı genel bütçesi (Hazine-i Amira) batı ülkelerinde olduğundan çok daha gelişmişti ve güçlü bir merkezi ordu (Kapıkulu Ocakları) bu sayede ayakta tutulabiliyordu. Batılı feodal monarklar ülkeyi, Osmanlı sultanlarının "Divan"ına benzeyen ve kralın yakınlarından oluşan bir Danışma Meclisi (Kral'ın Konseyi) ile yönetiyorlardı. Bu meclisin iki temel görevi vardı: Ülkede adaleti sağlamak ve bu amacın gerektirdiği kurumsal mekanizmayı kurabilmek için vergi toplamak. Ortaçağ'ın güçsüz kralları, özellikle vergi toplayabilmek için, asiller ve ruhban sınıfı temsilcilerinden oluşan ve daha sonra kent burjuvazisinin temsilcilerini de kapsayan, daha geniş danışma meclisleri de kurmuşlardır. Modern parlamen-

toların çekirdeğini oluşturan ve ismi ülkelere göre değişen (Parlement, Etats-Generaux, Diet, Cortes vb.) bu meclisler giderek asillerle gelişen burjuvazi arasındaki temel çelişkiyi yansıtmıştır. Osmanlı Devleti'nde bu süreçte "burjuvazi" kanadı farklı bir gelişim göstermiştir. Batı'da şehirlerin özerk bir statü kazanmaları ve M. Weber'in ifade ettiği gibi kendine özgü bir hukuk ve bu hukuku uygulayan mahkemelere sahip olmaları[149] burjuvazinin XV. ve XVI. yüzyıllardan itibaren oluşmasına yol açmıştı. Surlarla çevrili ve kendi özerkliğini savunma amacıyla örgütlenmiş olan şehirler, pazar ekonomisinin hızla gelişmesine olanak vermiş ve senyörlerin siyasal güce dayanan sömürüsünü iktisadi sömürü ile bertaraf edebilmişlerdir. Oysa, Osmanlı İmparatorluğu gibi eski tip devlet yapılarında, sultan ve yüksek yöneticiler başkent ve diğer büyük şehirlerde oturdukları için şehirlerin özerkliği söz konusu olmamış ve bu yönde öncü olabilecek korporatif örgütler daima kontrol altında tutulmuşlardır. M. Weber, "İslam Ortaçağı'nda ve XVI. yüzyıla kadar İstanbul'da ulema ve dervişlerin dini örgütleri ve askeri örgütler dışında, burjuva çıkarlarını sadece esnaf loncaları temsil ediyordu ve şehrin hiçbir legal temsili sözkonusu değildi"[150] demektedir. Bu sözlerden Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıldan sonra, özerk belediyelerin kurulduğu ve burjuvazinin örgütlendiği anlaşılmamalıdır. Tam tersine, Batı'da da mutlak monarşilerin kurulmasıyla şehirler ve burjuva örgütleri özerkliklerini kaybetmişler ve merkezi iktidarın bir parçası haline gelmişlerdir. Fakat burjuvalar, kralla asillere karşı işbirliği halinde ve yüksek yönetim mevkilerini ele geçirerek devlet aygıtının rasyonel bir biçimde gelişmesini sağlamışlardır. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nde özerk belediyelerin gelişmemesine de mutlak bir önem atfetmemek gerekir. Batı Avrupa, gelişiminde siyasal özerkliğe sahip olmadığı halde, iktisadi ve sosyal alanda çok gelişmiş şehirler de vardı. R. Hilton'un dediği gibi "en fazla siyasal bağımsızlığa sahip şehirler, zorunlu olarak iktisaden en çok gelişmiş şehirler değillerdi. Ortaçağ Avrupası'nın en büyük şehri olan Paris, buna bir örnektir."[151] Gerçekten başta İstanbul olmak üzere Osmanlı Devleti'nin büyük şehirlerinde de büyük tüccarlardan ve sarraflardan oluşan ve önemli bir parasal sermayeyi elinde tutan bir "burjuvazi" vardı. Fakat

büyük çoğunluğu itibariyle Müslüman olmayan bir burjuvazi, "zimmi" statüsüyle devlet aygıtına katılamamış ve XIX. yüzyılın reformlarına rağmen hiçbir zaman tam hisseli vatandaş haline gelememiştir. Batı'da böyle bir sorun Yahudiler'le ilgili olarak ortaya çıkmıştı. Fransız ihtilalinden sonra Batı'da Yahudiler tüm haklara sahip vatandaş haline gelmişler ve güvenlik içinde Batı kapitalizminin gelişimine büyük katkıda bulunmuşlardır. O kadar ki, Weber'in Protestanlık'la kapitalizm arasında ilişki kuran tezi gibi, W. Sombart da sermaye birikiminde Yahudiliğe başrolü vermişti[152]. Elbette ki Fransa'da Dreyfus olayını ve Almanya'da Nazi vahşetini hazırlayan Antisemit hareketin varlığını unutamayız. Fakat Batı'da temel gelişim, hukukî alanda tam bir laiklik tabanına oturmuş ve özel mülkiyet garanti altına alınmıştır. Osmanlı Devleti ise, padişah fermanları ile yürütülen ve hiçbir sosyal garantisi olmayan "reform"larıyla Çarlık Rusyası'nın bile çok gerisinde kalmıştır.

Batı'daki mutlak monarşilerin sınıfsal içeriği tartışma konusudur. Engels, mutlak monarşileri, feodal devlet yapısından kapitalist devlet tipine dönüşümü ifade eden bir geçiş biçimi olarak görmüştü[153]. Kral ve asillerin sömürüsüne karşı köylü ayaklanmalarından hareket eden Sovyet tarihçisi Porchnev ise, mutlakiyetçi rejimi feodal rantın sürdürülebilmesi için son çare olarak yorumluyordu. Porchnev'e göre mutlakiyetçi devletler, köylü ayaklanmalarını ezerek senyörlerin rantına ilaveten bir de kolektif rant geliştirdiler ve bu kaynak merkezi orduların ve modern bürokrasilerin kurulmasında kullanıldı[154]. Bütün bu gelişimde burjuvalar da krala bağlı asilleri desteklediler ve bir yandan sermaye birikimini hızlandırırken, öte yandan asalet ünvanları, şatolar satın almaktan geri kalmadılar. Fakat mutlak monarşiyle yitirilen şehir özgürlüklerine karşılık, devlet aygıtına en üst düzeyde katılarak güçlerini asiller aleyhine artırdılar. Fransız devriminden sonra da devlet aygıtına tamamen egemen oldular[155]. Oysa Osmanlı devlet aygıtının gelişme şeması farklı oldu.

Osmanlı "devlet aygıtı" başlangıçta Osman sultanın çadırından (konağından) ve yakınlarından oluşuyordu[156]. C. V Findley'in gösterdiği gibi, devlet yapısı içinde çeşitli kategorilerin ortaya çıkması XIV yüzyılın ikinci yarısından itibaren

kendisini göstermiştir[157] Başlangıçta Osmanlı Devleti Enderun ve Birun olmak üzere iki bölümden oluşuyordu. İmparatorluk gelişince saltanatın dış ilişkilerini yürüten Birun bölümü giderek önem kazandı ve veziri azamlığa egemen oldu. Böylece XVI. yüzyılın sonlarında itibaren Birun ve veziri azamlık giderek saraydan bağımsızlaştılar ve Osmanlı devlet aygıtı iki başlı yapı arzetmeye başladı[158]. Bu dönemden itibaren iktidar, bazen sultanlarda, bazen de Sokollu Mehmet Paşa, Köprülüler ya da Nevşehirli İbrahim Paşa gibi güçlü veziri azamlar elinde toplanmıştır. Fakat sosyolojik planda, bu iktidar merkezileşmesinin, çeşitli unsurların rol oynadığı[159] "hizipler" arası çatışmaların sonucuna göre belirlendiğini not edelim[160]. Bazen modern cunta yönetimlerine benzeyen bu idareler, aslında temelde askeri (kapıkulları) ve dini (ulema) kategorilere dayanmaya çalışıyorlardı. Fakat çağdaş devletlerin kurumsal yapılarına sahip olmayan Osmanlı yönetiminde bireyler, zaman zaman işgal ettikleri mevkilerle orantılı olmayan bir güç kazanabiliyorlardı. Örneğin Sultan İbrahim zamanında Hünkâr hocası görevinde bulunan Cinci Hoca olağanüstü bir güç kazanmış ve Kösem Sultan, Sultanzade Mehmet Paşa ve Mirahor Yusuf Efendi ile birlikte tüm iktidara egemen olmuştu[161]. Aynı şekilde Sultan II. Mustafa zamanında bağnazlığı temsil eden Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin ve III. Selim zamanında Halet Efendi'nin kazandığı güç, işgal ettikleri mevkilerin çok üstündeydiler[162]. Bu belirsiz duruma rağmen, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı yönetiminde yeni bir gelişime tanık oluyoruz ve Bâb-ı Âli'nin Saray'dan ayrılmasıyla ortaya çıkan ikilemi gidermek ve arada bağlantı kurmak için Reisül-Küttap'ın başkanlığında *kalemiye* hizmetlerinin geliştiğini görüyoruz[163]. Bununla beraber bu evrim çok yavaş sürüyordu ve XVIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı devlet aygıtında tüm kâtiplik görevlerinde çalışanların sayısı (çoğu defterdarlıkta olmak üzere) bin-bin beş yüz kişiyi geçmiyordu[164]. Findley, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne karşı en çok bu gruptan çıkanların savaştıklarını ve imparatorluğu kurtaramasalar bile, XIX. yüzılda çok "devrimci değişiklikler" yaptıklarını söylemektedir[165]. Aslında bu evrimin gerçek anlamını, Osmanlı Devleti'nin dış ilişkilerinin gelişiminde aramak daha doğru

olur sanıyoruz. Burada da II. Viyana bozgunundan küçük Kaynarca Antlaşması'na ve III. Selim'in girişimlerine giden devre üzerine eğilmeliyiz.

Osmanlılar Batı'ya karşı güçlü oldukları sürece Batı'yı tanımak için pek bir çaba sarfetmemişler[166] ve Batı ülkelerinde diplomatik temsilcilikler bulundurmamışlardır. Oysa Batı ülkeleri XVI. yüzyıldan itibaren İstanbul'da devamlı elçilikler kurmuşlar ve dragomanlarından, "berat" vererek korudukları gayrimüslim tüccarlardan ve rüşvetle elde ettikleri bazı Osmanlı yöneticilerinden oluşan klikler oluşturmaya başlamışlardı. Osmanlılar ancak Viyana bozgunundan ve Karlofça Antlaşması'ndan sonra Batı'da olup bitenleri daha iyi anlama gereğini hissetmeye başlamışlardır.

Bununla beraber bu ilgi yavaş gelişmiş ve Osmanlı Devleti ancak XVIII. yüzyıl sonlarında, bağımsızlığı ipotek altına girdikten sonra, Batı'da devamlı temsilcilikler kurmaya başlamıştır. Ne var ki Avrupa ülkelerinde elçilikler kurmak tek başına bir şey ifade etmiyordu ve bu kuruluşları yararlı kılacak bilgi ile donatılmış elemanlara da ihtiyaç vardı. Osmanlı Devleti bu alanda nasıl hareket etmiştir? Diplomatlığın gerektirdiği yabancı dil bilgisi sadece gayrimüslim Osmanlılarda, özellikle Fenerli Rumlar'da olduğu için başlangıçta bunlar kullanılmış, fakat Yunan bağımsızlık hareketiyle Rumlara güven azalmış ve bu alanda Müslümanların yetiştirilmesi gereğine inanılmaya başlanmıştır. Gerçekten Tanzimatçı devlet adamlarının yetişmesinde çok büyük bir rol oynayan Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nın kuruluşu Yunan isyanının patlamasından hemen sonradır. Aynı gelişim içinde dış ilişkileri yürüten Reis Efendi giderek önem kazanmış ve 1836'dan itibaren de "Hariciye Nazırı" sıfatını kazanmıştır. Tanzimat devrinde sadrazamlıkla, hariciye nazırlığı adeta eşdeğerli mevkiler haline gelmişler ve Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa gibi ilk planda gelen devlet adamları sık sık bu iki görev arasında yer değiştirmişlerdir. Bu gelişim gayrimüslim unsurların diplomasideki rolünü tamamen ortadan kaldırmamış ve yeni kurulan bağımsız Yunanistan'a iltifat etmeyerek Osmanlı Devleti'nde kalmayı tercih eden Fenerli Rumlar, Batı elçiliklerinin birçoğunu ellerinde bulundurmuşlardır. Bununla beraber, önemli görüşmeler

ve kararlar Tanzimat paşalarının tekelinde kalmış, gayrimüslim diplomatlardan daha çok teknik eleman olarak yararlanılmıştır.

Osmanlı Devleti'ndeki "ıslahat" hareketleriyle ilgili bazı somut incelemeleri kitabın ikinci bölümünde sunuyoruz. Şimdi Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığının kaybına yol açan kritik bir dönemde, devlet aygıtındaki gelişmeyi Batı'dan ayıran önemli bir özellik üzerinde durarak giriş bölümüne son vermek istiyoruz.

Osmanlı Devleti'ndeki belli merkezileşme çabalarına rağmen, bu devlet aygıtını Batı'daki gelişmeden ayıran en büyük özellik merkezi bütçe ve düzenli bürokrasi alanında olmuştur. Fransa'da E. L. Ladurie'nin dediği gibi "Eski Rejimde (Fransız ihtilali öncesinde) dar anlamıya bütçe yoktu" ve kralın iltizam usulüyle toplanan beş büyük vergi geliri devlet bütçesinin de esasını teşkil ediyordu[167] Fransa'da bütçe sözcüğü de Monarşinin son yıllarında ortaya çıkmıştır[168]. A. Michel, Fransa'da modern bir bütçeye doğru geçişin ilk önemli adımını 1661 yılında Colbert'in reformuna bağlıyor. Gerçekten bu tarihte "Kralın Konseyi"nde *maliye* nezareti, *adalet* nezaretine üstünlük sağlamış ve Konsey, yeni yapısıyla "Devletin genişlemesini kolaylaştıran yeniliklerin kanalı olmuştur."[169] Yazar "1789 devrimi, 1661'de başlayan evrimi taçlandırmıştır."[170] demektedir. Aynı evrim İngiltere'de aşağı yukarı aynı tarihlerde başlamış ve daha önce sonuçlanmıştı. F. Braudel'in "İngiliz mali devrimi" olarak nitelediği bu devrim, 1688-1756 yılları arasında gerçekleşmiş ve maliye alanından, bir çeşit Osmanlı mültezimlerine karşılık gelen tüm özel aracıların temizlenmesi şeklinde somutlaşmıştır. Bu yüzden F. Braudel bu süreci "maliyenin ulusallaşması" süreci olarak isimlendirmektedir[171]. Buna benzer bir gelişme diğer Avrupa devletlerinde de gerçekleşmiştir. Oysa Osmanlı Devleti'ndeki gelişim buna tamamen ters yönde olmuştur. Gerçekten XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin imzaladığı dış ticaret anlaşmaları, dış borçlanmalar ve "Düyun-u Umumiye" idaresinin kuruluşu ile Osmanlı maliyesi *ulusal* nitelikten daha da uzaklaşmış ve bir sömürge ekonomisinin aracı haline gelmiştir. Burada altı çizilmesi gereken husus, Osmanlı Devleti'nin ikili bütçe uygulamasının birliğe

doğru gideceği yerde, daha da dağınık bir yapı yönünde gelişmesidir[172]. Gerçekten Osmanlı maliyesi, kamu bütçesi (Hazine-i Amira) ve padişah bütçesi (Hazine-i Hassa) gibi iki daldan oluştuğu halde XVII. yüzyıla kadar dengeli bir yapı arzetmiş, hatta bazı Batılı gözlemciler tarafından Avrupa ülkelerine örnek olarak gösterilmiştir[173]. Oysa XVIII. yüzyıldan sonra girilen çöküntü dönemi ve kaybedilen savaşlar malî düzeni altüst etmiş ve Osmanlı yöneticileri ülkeyi ancak günü gününe alınan geçici önlemlerle idareye başlamışlardır.

Resmi tarih yazımında XIX. yüzyıl "reform" dönemi olarak incelenir. Oysa "reform" demek yeni fikirler, yeni kaynaklar ve bu araçlarla gerçekleştirilen yeni kurumlar demektir. Ne var ki XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlılar, olağanüstü vergiler, bir para ve kredi politikasından yoksunluk ve yüksek faizlerle yabancı ülkelere borçlanma gibi ekonomiyi yıkan ve sömürgeleştiren olguların dışında bir şey yapamamışlardır.

Bu giriş bölümünde XIX. yüzyılı ele almıyorum. Findley, XIX. yüzyıldaki Osmanlı reformlarını anlatırken "Osmanlı reformcuları, nasıl tamamlanacağını doğru bir biçimde düzenlemeden reformları ilan ediyorlar ve nasıl yürütüleceğini araştırmadan ve saptamadan onları tanzim ediyorlardı"[174] diyor. Bu yüzden II. Mahmud'un tüm "reform"larının "hayal kırıcı" olduğunu ve kurduğu yeni kurumların hepsinin ölümünden sonra ortadan kalktıklarına dikkati çekiyor. Bu konudaki kişisel görüşlerimizi genel bir giriş halinde özetledikten sonra, XIX. yüzyıldaki dönüşümün aydınlanmasına katkısı olabileceğini umduğumuz bazı monografik çalışmaları okuyucularımızın tartışmasına sunalım...

DİPNOTLAR

T. G. Djuvara; *Cent Projets de Partage de la Turquie: 1281-1913,* Paris, 1914.
Bugün dahi Türk Ansiklopedisi'nde, Osmanlı Devleti'nde önemli roller oynamış Hıristiyan ya da Musevi Osmanlı vatandaşlarına ait bilgi bulmak mümkün değildir. (Örneğin Dolmabahçe Sarayı mimarı Balyan Efendi gibi)
G. Duby; *Les Trois Ordres ou l'Imaginaire du Feodalisme;* Paris, 1978.
G. Duby; aynı eser, s. 15-16.
G. Duby; aynı eser, s. 16. Dumezil'in teorisinin toplu bir anlatımı için bakınız: *L'Ideologie Tripartite des Indo-Europeens;* Bruxelles, 1958.
K. Marx; *Contribution à la Critique de l'Economie Politique;* Paris, 1957, s. 5.
A. H. Lybyer; *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificient;* Londra, 1913.
H. A. R. Gibb ve H. Bowen; *Islamic Society and the West;* 2. cilt, Londra, 1950.
Lybyer; a.g.e., s. 230.
Bk. Norman Itzkowitz; *Eighteenth Century Ottoman Realities;* Studia Islamica, 1962, No: 16.
Bu konuda Gibb ve Bowen'in temel eserinde olduğu gibi Prof. H. İnalcık'ın *"The Ottoman Empire: The Classical Age: 1300-1600"* (Londra, 1973) ve Carter V Findley'in "Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922", (Princeton, 1980) başlıklı eserlerinde de aynı görüş egemendir. Ayrıca M. İbrahim Kunt *"Kulların Kulları"* başlıklı makalesinde bu işin özgüllüğüne dikkati çekmiştir! (Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, 1975, 3. cilt). Oysa, söz konusu olan durum "kulların köleleri" şeklinde ifade edilmelidir.
Multeka'nm önemini daha önce yayınlanan *"Osmanlı Kimliği"* başlıklı eserimde anlatmıştım (İstanbul, 1986, s. 61-64).
Bu konuda bk. M. D'Ohsson, *Tableau General de l'Empire Ottoman,* cilt: 6, Paris, 1824, s. 2-52.
Ahmet Mumcu, "Osmanlı Devletinde Siyaseten Kat'l" (Ankara, 1963)

başlıklı eserinde, arşiv belgelerine dayanarak sultanın mutlak iktidarından sözetmiş ve fetvasız katillerin çokluğuna dikkati çekmiştir. Aslında bu şiddet eğilimi, sosyolojik nedenlere ("hizip" çatışmalarına) dayanmakta olup egemen Osmanlı devlet felsefesine ("Daire-i Adliye") aykırıdır.

15 D'Ohsson, a.g.e., cilt: 7, s. 148.

16 D'Ohsson, aynı eser, cilt: 6, s. 59.

17 C. E. Bosworth'un İslam Ansiklopedisi'ne (Leyde-Paris, 1986) yazdığı maddeye göre "kul" sözcüğü Orhon Kitabeleri'nde "vassal" ("hizmetkâr") anlamında kullanılıyordu ve Osmanlılarda köleler devlet hizmetine girerken azad ediliyorlardı.

18 Bk. M. Bloch, *La Socite Feodale*, Paris, Albin-Michel, 1968, s. 530.

19 Bk. *Osmanlı Kimliği*, s. 136-139.

20 Max Weber; *Economie et Societe*, Paris, 1971, s. 238.

21 M. Weber; aynı eser, s. 240.

22 Prof. Ömer Lütfi Barkan; *XV ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Imparatorluğu nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları;* İstanbul, 1945, s. XLVI.

23 Aynı eser, s. XLV

24 D'Ohsson; a.g.e., cilt: 6, s. 50.

25 P Goubert; *L'Ancien Regime*, Paris, 1973 (Mounier'nin bu konudaki açıklaması için bkz. *Quelques Problemes Concernant la Monarchie Absolue;* Congres International des Etudes Historiques, Roma, 1955, cilt: 4).

26 Eser 1667'de *"Traite des Droits de la Reine Tres Chretienne sur Divers Etats de la Monarchie Espagnole"* başlığı ile imzasız yayınlanmıştır. Fakat A. A. Barbier'nin *"Dictionnaires des Ouvrages Anonymes"*inde (Paris, 1963) belirtildiği gibi, yazarı A. Bilaine olup, eserden ötürü ödüllendirilmiştir. Bu eser kısa sürede Latince, Almanca ve İspanyolca'ya çevrilmiştir (s. 788).

27 Bk. *Encyclopedie ou Dictionnaire Raisonne des Sciences, des Arts et des Metiers*, 1751-1780 (cilt: 4, *despotizm* maddesi). Bu ansiklopedinin örnek aldığı *Encyclopedia Britannica*'nın 1750 tarihli baskısı, "despotizm" maddesinde, İngiltere ve İsveç dışındaki tüm Avrupa ülkelerini "despotik" olarak nitelemektedir.

28 A. Bilaine; a.g.e., s. 273.

29 Örneğin Fransa krallarının, şikayet üzerine, istediklerini hapse atabilme yetkileri. Bk. C. Quetel, *Les Lettres de Cachet*, L'Histoire, Aralık 1980, No: 29.

30 Yahudiler İspanya'dan sürüldükten sonra Avrupa'da da barınamadılar. Sadece Güney Avrupa'da 30.000 kadar, Hollanda'da da birkaç bin Yahudi kaldı. XVIII. yüzyılda Almanya ve Polonya'da, XIX. yüzyılda ise tüm Avrupa'da hızla çoğaldılar Bk. A. Besançon, *Note Sur l'Histoire Moderne du Peuple Juif*, Commentaire, 1986, No: 34.

31 J. R. Strayer; *Les Origines Medievale de l'Etat;* Paris, 1979, s. 23.

32 Homojen bir Osmanlı "idare hukuku" yoktu ve örfi hukuk eyaletlere göre değişiyordu. (Fransız İhtilâli öncesi Avrupasında da durum buydu: Bu yüzden Osmanlı idari sistemi bir bütünlük içinde bilinmiyordu. XVII.

yüzyıl ulemasından Ayn Alî, I. Ahmet (1603-1617) zamanında kaleme aldığı ve eyalet sistemini anlatan bir eserini "beni bu kitabı yazmaya, şimdiye kadar tüm eyaletlerle ilgili toplu bilgileri, okuyucuya kolaylıkla sunan bir kitap olmamasıdır" demektedir. Eser ve Fransızca çevirisi için bk. *B. N. Fonds Turcs, Supp. No: 883.*

33 Bk. *Journal et Correspondance de Gedoyn "Le Turc"*, Consul de France à Alep, 1623-1625; Paris, 1909, s. 131-132.

34 Bk. H. İnalcık, a.g.e., s. 105-106.

35 E. Leroy Ladurie; *La Monarchie Classique Française;* Commentaire, 1984, No: 27.

36 W. Padel, L. Steeg, *De la Legislation Fonciere Ottomane*, Paris, 1904, s. 19.

37 Bk. İslam Ansiklopedisi'nin Prof. Ö. L. Barkan tarafından yazılan *"Timar"* maddesi.

38 M. Weber; *Economie et Societe*, cilt: 1, s. 242. M. Weber, Osmanlı Timar sistemi ile Japon samuray sisteminde tasarruf hakkının beneficium ilkesi olduğunu belirtmiştir.

39 Bu konuda daha önceki bir kitabımda bilgi vermiştim. *"Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni"* Ankara, 1979, s. 117-119.

40 H. İnalcık; *The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants.* (Collection Turcia, III. cilt), s. 107

41 K. Marx; *Le Capital*, Paris, 1973, Kitap I, cilt: I, s. 91.

42 Prof. Ö. L. Barkan; *Rumeli'deki Kulluklar ve Ortakçı kullar;* İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: I, Sayı: I, İstanbul, 1939.

43 Prof. Ö. L. Barkan; *Türkiye'de "Serval" Var mı Idi?* Belleten, 1956, No: 78.

44 H. İnalcık, *Servile Labor in the Ottoman Empire*, (The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern, New-York, 1979).

45 Aynı makale, s. 34.

46 Aynı makale, s. 40.

47 Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda...*, s. 86-105.

48 Halil İnalcık, *Rice Cultivation and the Çeltukci-Reaya System in the Ottoman Empire;* Turcica, cilt: 14, 1982. Yine İnalcık'ın belirttiği gibi, çoğu yönetici zümre mensupları tarafından "vakıf" statüsüne konmuş büyük pamuk tarlalarında da bol miktarda "ortakçı" kullanılıyordu. Bk. *Kutu* maddesi. Encyclopedia of Islam. (Yeni baskı)

49 K. Marx, *Le Capital*, I. Kitap, 1. cilt, s. 146.

50 Prof. H. İnalcık; *Capital Formation in the Ottoman Empire;* The Journal of Economic History, Mart 1969.

51 Halil Sahiloğlu; *XV Yüzyıl Sonunda Bursa'da İş ve Sanayi Hayatı; Kölelikten Patronluğa* (in Memorial Ömer L. Barkan, Paris, 1980). Yazarın belirttiği gibi bazı köleler belli bir süre (6-8 yıl gibi) çalıştıktan sonra azad oluyorlardı. Bunlar arasından yeni patronlar da çıkmıştır. Prof. Barkan, Edirne tereke defterlerini incelerken, askeri sınıf mensuplarının fırın, değirmen, kahvehane ve bozahane işlettiklerini; yağhane, debbağhane vb. sahibi olduklarını, deri, sap, keten, kereste ticaretiyle uğraştıklarını saptıyor. Bk.

Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659); Belgeler, 1966, cilt: III, No: 5-6, s. 48-49.

52 H. Salihlioğlu; aynı makale, s. 180.

53 Örneğin Kanunî dönemi vezir-i azamlarından İbrahim Paşa'nın 400, defterdar İskender Çelebi'nin 600 kölesi vardı (J. Hammer, *Historie de L'Empire Ottoman*, cilt: 5, s. 207). Aynı dönemin zenginliği ile şöhret yapan vezir-i azamlarından Rüstem Paşa'nın ise 1700 kölesi, 815 çiftliği, 746 su değirmeni bulunmaktaydı. Aynı eser, cilt: 6, s. 146.

54 H. İnalcık, *The Classical Age...*, s. 131. Prof. İnalcık'ın belirttiğine göre Osmanlı Devleti XVI. yüzyıl ortalarında esir ticaretinden yılda yüz bin altın düka gelir sağlıyordu, s. 131.

55 Osmanlı Devleti'nde 1846'da kölelik hukuken yasaklandığı halde, fiilen daha sonra da devam etmiştir. O. Kurmuş'un F. W. Chesson'a (*Turkey and Slave Trade*, Londra, 1877) dayanarak belirttiğine göre, 1864'de İstanbul civarında 30.000 kadar Afrikalı köle çalışıyordu. Bunların 800 kadarı tersanelerde, gerisi tarlalarda bulunuyorlardı (*Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1977, s. 111).

56 J. Hammer, a.g.e., cilt: 3, s. 140.

57 H. İnalcık'ın belirttiği gibi, bunlar arasında Kalkokondil, Kantabıyan, Kandroz ve Paleolog aileleri ve Trabzon'lu Rum asiller bulunuyordu (*İslam Ansiklopedisi*, II. Mehmet maddesi). Ayrıca bk. S. J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Londra-New-York, 1976, cilt: I, s. 66-67; F. Babinger, *Mahomet II et son Temps*, Paris, 1954, s. 216. N. Yorga, *Byzance Apres Byzance* başlıklı eserinde aynı konuda ayrıntılı bilgiler vermektedir. (Bükreş, 1935)

58 N. Beldiceanu daha I. Beyazıt zamanında büyük dirlikler almış "meçhul bir paleolog"dan söz ederek, bunun emperyal aileden olup olmadığının anlaşılmadığını yazar. Bu şahsiyet daha sonra II. Murat'tan da dirlikler koparark son derece zengin olmuştur. Bk. *Le Monde des Balkans*, Londra 1976. ("Un Paleologue Inconnu")

59 Michele Lesure, *Relations Veneto-Ottomanes: 1570-1573*, Turcica, cilt: 4, s. 146. Ayrıca F. Braudel, *La Mediterranee et le Monde Mediterraneen sous Louis Philippe II*, Paris, 1966, cilt: II, s. 41.

60 Yunanlı tarihçi Dimitri Kitsikis, bu noktayı vurgulayarak Osmanlı Devleti'ni bir Türk-Yunan egemenliğine dayanan devlet ve uygarlık olarak sunuyor. (*L'Empire Ottoman*, Paris, 1985). Bu görüş, şeriatın egemen olduğu bir düzende, Rumlar'ın rolünü abartmakta, buna karşılık Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin rolünü küçümsemektedir.

61 Yakın zamanlara kadar genel kanı Yauhdiler'in Fatih'ten itibaren Osmanlı Devleti'nde "millet" şeklinde örgütlendikleri ve özgürlük içinde yaşadıklarıydı. Konuyu ilk elden Yahudi kaynaklarına dayanarak inceleyen J. R. Hacker, Yahudiler'in 1453-1470 arası Osmanlı yönetiminden ızdırap çektiklerini ve bunu belirttiklerini; ancak Osmanlıların İspanya'dan ve Portekiz'den kovulanlara kucak açmalarından sonra görüşlerin değiştiğini ve bunun eski dönemi de etkilediğini belirtiyor. Bu konuda daha

önce tamamen aksi yönde fikirler ileri sürülüyordu. Babinger'e göre Fatih döneminde Osmanlı İmparatorluğu "dindaşlarının Batı Avrupa'daki acılı durumuna göre gerçek bir cennetti" (a.g.e. s. 143). Hacker bu gibi fikirlerin sonraki durumun olumluluğundan kaynaklanan bir genelleme olduğu fikrindedir. Yazarın bulgularına göre İstanbul Yahudilerinin çoğu, fetihten sonra esir pazarlarında satılmışlar, bir kısmı da öldürülmüştür. Ayrıca başka bölgelerde, bir kısım Yahudiler de devşirme sistemi içinde zorla Müslümanlaştırılmışlardır. Bk. J. R. Hacker; *Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes towards the Ottomans during the Fifteenth Century. (In Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Newyork, 1982, 2 cilt, Ed. B. Braude ve B. Lewis).

62 Cecil Roth; *The House of Nasi*, Filadelfiya, 1948, s. 161. Yakın bir tarihte yapılmış toplu bir özet için bk. Mark A. Epstein, *The Leadership of the Ottoman Jews in the XVth and XVIth Century* (in Braude ve Lewis, a.g.e., cilt: I).

63 M. Franco; *Essais sur l'Histoire des Israelites de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897, s. 40.

64 F. Braudel, bu dönemde Venedik'te 1424, Anvers'te 400, Amsterdam'da 2000 Yahudi bulunurken Selanik ve İstanbul Yahudileri toplamı için 160.000 rakamını veriyor. (*Mediterranee...*, cilt: II, s. 148) Balkanlar'ın güneyinde 26 şehrin tahrir defterlerini inceleyen Prof. M. Sokoloski, XV. yüzyılda sadece Kastoria şehrinde Yahudi varken, XVI. yüzyılda bu 26 şehrin 14'üne Yahudilerin yerleşmiş olduğunu saptıyor. Bk. *Aperçu sur l'Evolution de Certaines Villes Plus Importantes de la Partie Meridionale des Balkans au XV et au XVIe Siecles* (Uluslararası Güneydoğu Avrupa Araştırmalar Derneği Bülteni, 1974, XII-I, s. 81-89) A. Vacalopoulos ise bu dönemde sadece Yunan şehirlerinde 40.000 Yahudi'nin bulunduğunu yazıyor. Aynı dergi, *Les Villes Grecs dans le Cadre de l'Empire Ottoman (XVI-XIX. Siecles)*, s. 69-80.

65 M. Franco; a.g.e., s. 52.

66 S. Eisenstadt; *Tradition, Change and Modernity*; Londra, 1973, s. 170.

67 Bk. Prof. M. Fuad Köprülü, *Le Feodalisme Turc-Musulman au Moyen Age:* Belleten, 1941, No: 19. Yazar daha çok Türkologların görüşlerini inceleyerek, geniş anlamda bir "İslam feodalizmi'nden söz edilebileceğini söylüyor.

68 Wittfogel'den çağdaş birçok Sovyet uzmanına kadar bu konuda yazılanlar incelenirse bu görüşte bir gerçek payı bulunduğu anlaşılır sanıyorum.

69 Bu konuda *"Osmanlı Kimliği"* (Ankara, 1986) başlıklı kitabımda daha ayrıntılı bilgi verdim.

70 "Üretim biçimi" kavramının yaratıcıları Marx ve Engels'in Osmanlı Devleti ile ilgili çeşitli inceleme ve gözlemlerine rağmen, açık bir biçimde Osmanlı Devleti'ndeki *egemen* üretim biçiminden söz etmeyişleri dikkati çekicidir.

71 Osmanlı üretim biçimi ile ilgili tartışmalarda feodalizmin de *iki aşamada* gerçekleştiği dikkate alınmadığı için, Osmanlı düzeni ya feodal ya da As-

ya tipi üretim biçimi sayılmıştır. Daha önceki bir çalışmamda (*Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara, 1979) Osmanlı üretim biçiminin, incelenen devrede, ilkel feodalizm (ya da feodalizmin ilk aşaması) olduğunu ileri sürmüştüm.

72 Charles Parrain; *Caracteristiques Generales de la Societe Feodale* (Sur le Feodalisme, CERM, Paris, 1971) s. 13-14.

73 Örneğin, Christo Gandev; *L'Apparition des Rapports Capitalistes dans l'Economie Rurale de la Bulgarie du Nord-Ouest Au Cours du XVIIIe Siécle*, Etudes Historiques, Sofya, 1960.

74 Bu konuda İnalcık, Gibb ve Bowen ve Braudel'in daha önce sözü geçen temel eserleri dışında R. Mantran'ın *"Istanbul, dans la Seconde Moitie du XVIIe Siecle"* (Paris, 1972) başlıklı eseri anılabilir.

75 K. Marx, *Le Capital*, I, 3, s. 155-156.

76 Aynı eser, aynı cilt; s. 155 (Bizzat Marx vurguluyor.)

77 Aynı eser, aynı cilt, s. 158.

78 Aynı eser, aynı cilt, s. 154-155.

79 Tartışma için bk. *The Transition From Feudalism to Capitalism*; Londra 1976.

80 G. Bois; *Crise du Capitalisme*, Paris, 1976, s. 362.

81 Marx'ın *"Ücretli Emek ve Sermaye"* başlıklı eserinden aktaran ve açıklayan P. Vilar, *La Transition du Feodalisme en Capitalisme* ("Sur le Feodalisme" içinde).

82 Marx'ın aynı eserinden aktaran P. Vilar, a.g.e., s. 43. Ayrıca bk. P. Vilar, *Or et Monnaie dans l'Histoire*, Paris, 1974.

83 Marx ve Engels'in bu konudaki yazışmaları için bk. *L'Origine de la Famille, de la Propriete Privee et de l'Etat*, Paris, 1975, s. 338-340. Engels bir mektubunda bu konuda Marx'la "tam anlaşma içinde olduklarını" görmekten duyduğu memnuniyeti belirtmektedir.

84 Yeni feodalleşen bölgeyi Avrupa'nın deniz aşırı sömürgelerine benzeten E. J. Hobsbawn, bölgeyi Elbe kıyılarından ve bugünkü Çekoslovakya'nın sınırlarından güneye doğru –Doğu Avrupa'yı dışarda bırakarak– Trieste'ye kadar uzanan bölge olarak tanımlıyor. Bk. *L'Ere des Revolutions* Paris, 1975, s. 25. Aynı konuda bk. "Recherches Internationales" dergisinin *"Le Deuxieme Servage en Europe Centrale et Orientale"* konusundaki özel sayısı. (No: 63-64)

85 Hobsbawn'ın yukarıda zikrettiğimiz incelemesine göre "ikinci servaj" olgusu Osmanlı topraklarında daha az belirgin idi. a.g.e., s. 26. F. Braudel'e göre ise, XVI. yüzyılda başlayan ve XVII. yüzyılda hızlanan Osmanlı feodalleşme süreci ile Doğu Avrupa'daki gelişme arasında bir paralellik vardır. Bk. *La Méditerranee...*, cilt I, s. 537 F. Braudel, son eserinde aynı görüşü daha net bir şekilde ifade ediyor: "O kadar sözü edilen Osmanlı feodalitesi tasarruf hakkına dayanan bir ön-feodalizmdir... Gerçek bir feodalitenin oluşması için kapitalist evrim doğrusunda yeni kültürlerin geliştirildiği ve uygulandığı XVI. yüzyıl sonlarını beklemek gerekir.", *Civilisation Materielle, Economie et Capitalisme, XV-XVIIe Siecle;* Paris, 1979, cilt: II, s. 531.

86 F. Braudel, *La Mediterranee...*, cilt: I, s. 535.

87 F. Braudel, aynı eser, cilt: I, s. 537.

88 H. İnalcık; *Hicri 835 Tarihli Defter-i Sancak-ı Arnavid*, Ankara, 1954, s. XXX; F. Braudel, *La Mediterranee...*, cilt: I, s. 61.

89 F. Braudel; aynı eser, cilt: I, s. 61.

90 Prof. M. Akdağ; *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, "Celalî Isyanları"* Ankara 1975, s. 67. Prof. Barkan da Bosna-Hersek, Vidin, Teselya ve Makedonya'daki çiftliklerden söz ediyor (*İslam Ansiklopedisi, Çiftlik* maddesi). Romen tarihçisi P. Mustafa A. Ahmet de Osmanlı Devleti'ndeki bu süreci Osmanlı vakanüvisi Mustafa Ali'nin bir elyazmasına dayanarak incelemiştir. Bk. *Un Manuscrit Turc de la Bibliotheque de l'Académie de la R.P.R. Concernant la Situation Economique, Sociale et Politique de l'Empire Ottoman (XVI-XVII. Siecles)*; Studia et Acta Orientalia, Bükreş, 1962, Cilt: IV, s. 209-233.

91 F. Braudel, *La Mediterranee...*, cilt: II, s. 116.

92 Prof. M. Akdağ, a.g.e., s. 68.

93 Mustafa Cezar; *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, s. 63. Dr. Lütfi Güçer'in bulguları da bu yöndedir. Yazar ayrıca hayvancılığı güçlendiren, fakat hububat ekimine zarar vererek buğday darlığını artıran yarı-göçebe hayatın gelişmesine de dikkati çekmektedir. Bk. *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlılarda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s. 12-19. G. Kaldy-Nagy'nin bir incelemesine göre de Macaristan'da devlet temsilcileri hububat ekiminden çok hayvancılığı tercih etmişlerdir. Bk. *Timar Sisteminin Macaristan'da Tarımsal Üretime Etkisi*; Belleten, 1974, No. 151.

94 Prof. Barkan, Osmanlı vergi kayıtlarından hareketle, Osmanlıların 1520-1530'larda 12-13 milyon, 1580'e doğru ise 17-18 milyon nüfusa sahip olduğunu tahmin etmiştir. Braudel de bu verilere dayanmıştır. Bk. *La Mediterranee...*, cilt: II, s. 371. Bu verileri metodolojik bir değerlendirmeye tabi tutan ve somut bir örnekle irdeleyen M. A. Cook da nüfus artışını saptamaktadır. Cook, düzeni sarsan temel unsuru sömürü oranındaki artış olarak görüyor. Ona göre nüfus artışı ikincil bir faktör olarak düzenin çözülmesinde rol oynamış olabilir. Aydın, Hamideli ve Tokat civarında 700 kadar köyün defterlerini inceleyen yazar buralarda hayvancılığın geliştiğini de saptıyor. Bk. M. a. Cook; *Population Pressure in Rural Anatolia*, 1450-1600, Londra, 1972, s. 13-43.

95 Prof. Akdağ, kadıların egemen eğilim olarak reaya lehine bir tutum içinde bulundukları kanısına varmıştır. a.g.e., s. 112. Bununla beraber kadılar da birçok yerde halkı ezmiş ve soyguncu davranışlar içine girmişlerdir. Gerek Akdağ'da (s. 251), gerek Güçer'de (s. 25) buna örnekler vardır.

96 Prof. Akdağ; a.g.e., s. 16.

97 Ord. Prof. İ. H. Uzunçarşılı; *Osmanlı Tarihi*, cilt: II, s. 333.

98 *Naima Tarihi*, cilt: I, s. 238.

99 M. Akdağ, a.g.e., s. 120. Akdağ'ın bir notla ayrıca haklı olarak belirttiği gibi, Uzunçarşılı da Osmanlı vakanüvistlerini olduğu gibi aktarmıştır.

Bk. *Osmanlı Tarihi*, cilt: III, s. 103.

100 A. S. Tveritinova'nın eseri Rusça olduğu için aslını inceleyemedik. Prof. Akdağ, "Eseri Türk Tarih Kurumu o zaman bizim için Türkçe'ye çevirmiştir" (a.g.e., s. 28) diyor. Eser yayınlanarak herkesin incelemesine sunulsaydı herhalde çok daha verimli bir iş yapılmış olurdu.

101 M. Akdağ aktarıyor; a.g.e., s. 439.

102 Aynı eser; s. 27. Burada Prof. Akdağ'ın asıl suçladığı tarihi maddeci yöntemdir ve bu husus araştırmanın yapıldığı yılların egemen kültürel özelliğini yansıtmaktadır. M. A. Cook, kendisi de Marksist olmadığı halde, farklı bir kültür geleneğinin temsilcisi olduğu için Tveritinova'nın eserini Karayazıcı ve Deli Hasan Ayaklanmalarının "en iyi anlatımı" olarak niteliyor ve Akdağ'ın yazarın Marksizmini âdet üzerine kötülediğini ("ritualistically slated") ileri sürüyor, a.g.e., s. 31.

103 M. Akdağ; a.g.e., s. 71.

104 F. Engels; *"La Guerre des Paysans en Allemagne"*, Paris, 1974, s. 54-55.

105 İtalya'da XV. yüzyılda paralı askerler toplayarak geçimini sağlayan kimselere verilen isimdi.

106 Müçteba İlgürel; *Osmanlı Imparatorluğu nda Ateşli Silahların Yayılışı*; Tarih Dergisi, Mart 1979, No: 32.

107 Aynı makale, s. 302-303.

108 Prof. M. Akdağ, a.g.e., s. 380.

109 Dr. Halil İnalcık; Belgeler, cilt: II, 1965, No: 3-4. İnalcık, verginin para rantına çevrilmesinin yarattığı sıkıntıları, hattâ bu yüzden bir sürü köylünün köylerini terkederek kaçtıklarını belirtiyor (s. 72). Daha önce söylediğimiz gibi Marx, Osmanlı Devleti'nin uzun ömrünü, aynî rantın devamı ile açıklamıştı (Bk. 49 no'lu notumuz). Anadolu'da büyük çalkantıların olduğu dönemin aynı zamanda köylüyü "kesime" (para rantına) bağlama yönünde zorlamaların olduğu bir dönem olması ve devletin bunu önlemeye çalışması ilginçtir.

110 Prof. Akdağ; a.g.e., s. 356.

111 Prof. Akdağ; a.g.e., s. 340. Sözü geçen Adaletnameler için bk. s. 331-378.

112 J. H. Kramers; *Karayazıcı*, Encyclopedie de l'Islam, Paris, 1927. Ayrıca bk. Dr. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı Iran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, İstanbul, 1962, s. 7-13. Dr. Kütükoğlu, İran müdahalesinde araç olan "kızılbaşlığı" yerici bir biçimde veriyor ve sorunun toplumsal yönleri üzerinde durmuyor.

113 Prof. Akdağ; aynı eser, s. 384.

114 Akdağ aktarıyor; a.g.e., s. 385.

115 Akdağ; aynı eser, s. 391.

116 J. Hammer; a.g.e., cilt: 7, s. 372.

117 Akdağ; aynı eser, s. 404.

118 Bk. M. C. Şehabettin Tekindağ, İslam Ansiklopedisi, *Canbulat Ailesi* maddesi. Ayrıca bk. Pierre Rondot, Encyclopedie de l'Islam, cilt: II.

119 Djuvara; a.g.e., s. 172-175.

120 Prof. Akdağ; a.g.e., s. 24.

121 *Naima Tarihi*, cilt: II, s. 562.
122 Aynı eser, cilt: II, s. 537
123 Derviş Paşa'nın idamı da Osmanlı saray entrikaları ve gayrimüslim sarrafların dolaylı kullandıkları siyasal güçleri açısından açıklayıcı niteliktedir. Naima'nın anlattığına göre, Derviş Paşa Yahudi sarrafına olan borçlarını çok bulmuş ve ödemeyeceğini hissettirmiştir. O da paşaya yaptırdığı konağa, padişah sarayına doğru giden gizli bir kanal ilave ettirmiş ve daha sonra da Derviş Paşa'nın düşmanı olan kapıağasına giderek "Padişaha vezirin suikasti vardır" diye ihbarda bulunmuştur. Derviş Paşa bu ihbar üzerine idam edilmiştir. a.g.e., cilt: I, s. 472.
124 Cengiz Orhonlu; İslam Ansiklopedisi, *Kuyucu Murat Paşa* maddesi.
125 J. Hammer, a.g.e., cilt: 8, s. 118.
126 Naima Tarihi; cilt: II, s. 536.
127 Naima'nın yazdığına göre, Yusuf Paşa'ya padişah adına gönderilen mektupta "Bu Devleti Osmaniye Allah vergisi bir devlettir. Bunlara asi olanlar hayır etmedi. Canpolatoğlu, Kalenderoğlu, Kara Said senden ziyade edilir, nice oldu? Sözüm dinle, dünya ve ahret oğlum ol!... Sana inandırmak için yemini billah ederim ki, padişahtan sana zarar olmaya!..." deniyordu. a.g.e., cilt: II, s. 597.
128 *Naima Tarihi*, cilt II, s. 576-577.
129 Aynı eser, cilt: II, s. 577.
130 Aynı eser; cilt: II, s. 576-577.
131 J. Hammer, a.g.e., cilt: 9, s. 258.
132 Aynı eser, cilt: II, s. 110.
133 Prof. H. İnalcık; *The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants* (Collection Turcica, cilt: III).
134 Aynı makale; s. 109.
135 G. Bois; a.g.e., s. 355 vd.
136 Christo Gandev; *L'Apparition des Rapports Capitalistes dans l'Economie Rurale de la Bulgarie du Nord-Est au Cours du XVIIIe Siecle;* Etudes Historiques, Sofya, 1960. Fakat bunların çok sınırlı olduğunu N. Todorov'da belirtmiştir. *La Genese du Capitalisme dans les Provinces Bulgares de l'Empire Ottoman au Cours de la Premiere Moitie du XIXe Siecle.* Etudes Historiques, Sofya, 1960.
137 Bk. F. Köprülü (Uzunçarşılı ile birlikte) İslam Ansiklopedisi'ne yazılan *Âyan* maddesi. Dr. Y. Özkaya âyanlığı doğuran nedenleri ayrıntılı bir şekilde incelemiştir: *Osmanlı Imparatorluğu'nda Âyanlık*, Ankara 1977, N. Beldiceau'nun aktardığı XV. yüzyıl belgelerinde "âyan'"ın "şehir kethüdası"na yardımcı olacağı belirtiliyor. Ne var ki "şehir kethüdası"nın da statüsü çok belirli değildir. Bk. *Recherche sur la Ville Ottomane au XV. Siecle*, Paris 1973, s. 109, 158, 161.
138 Bk. Halil İnalcık; *Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire: 1600-1700;* Archivum Ottomanicum, 1980, cilt: IV, s. 329. Malikâne Sistemi için bk. Mehmet Genç; *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi;* Türkiye İktisat Tarihi Semineri; Der.: O. Okyar, Ü. Nalbantoğlu, Ankara 1975.

139 Yuzo Nagata; *Muhsinzade Mehmet Paşa ve Âyanlık Müessesesi;* Tokyo, 1976, s. 9.

140 Bu konuda Nagata'nın yukarda adı geçen kitabında, Muhsinzade Mehmet Paşa'nın girişimleri ayrıntılı bir biçimde anlatılıyor.

141 Yücel Özkaya'ya göre âyan, 1768 savaşına katkılarıyla "halkın gözünde büyük itibar kazanmıştır.", a.g.e., s. 308.

142 Aynı eser, s. 143.

143 B. Lewis, Encyclopedie de l'Islam (yeni baskı), *Caniklizade Hacı Ali Paşa* makalesi.

144 Deena R. Sadat; *Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century;* The Journal of Modern History, Chicago 1972, Vol: 44, No: 3.

145 Aynı makale, s. 346, 363.

146 Gilles Veinstein; *Ayan de la Region d'Izmir et le Commerce du Levant (Deuxieme Moitie du XVIIIe Siecle)*, Revue de l'Occident Musulman et de la Mediterranee, 1975, No: 9. Batı Anadolu ayanının mal varlığı konusunda tereke defterlerine dayanan bir inceleme için bk. Yuzo Nagata, *Some Documents on the Big Farms of the Notables in Western Anatolia;* Studia Culturae Islamicae, Tokyo, 1976, No: 4.

147 Aynı makale, s. 142. Bruce McGowan'ın aynı dönemle ilgili incelemesinde gösterildiği gibi, büyük ölçüde ticari nitelikteki Osmanlı ticareti, Dünya ticareti içinde çok mütevazı bir yer tutuyordu. Araştırmacının Rumeli eyaletlerinin Avarız-nüzul vergi katkısı ile, Batı Anadolu'daki eyaletlerin aynı alandaki katkıları üzerine ilginç tablosu için bk. *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600-1800;* Cambridge, 1981.

148 XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden bazı Batılılar, büyük derebeyi ailelerinin, kısa vadeli çıkarlar peşinde koşmadıkları için toprağı daha iyi ektiklerini ve köylüyü de -göreli olarak- daha az sömürdüklerini belirtmişlerdir. Bunlar Çapanoğlu, Karaosmanoğlu gibi ailelerin övgüsünü yapmışlardır. Örnek olarak bk. P. J. M. Kinneir; *Voyage dans l'Asie Mineure,* 2 cilt, Paris 1818. Cilt: I, s. 142. C. Mac Farlane; *Turkey and Its Destiny,* Londra, 1850, cilt: I, s. 398-399. Necdet Sakaoğlu'nun son yıllarda yayınlanan *Anadolu Derebeyi Ocakları*'ndan *Köse Paşa Hanedanı* başlıklı eseri ise (Ankara 1984), genellikle derebeyi istismarını vurgulamakla beraber, Köse Paşa'nın gerçekçi bir portresini çizmekte ve onu yüceltmektedir, s. 114.

149 M. Weber, *La Ville,* Paris, 1982, s. 38.

150 Aynı eser, s. 47

151 Bk. *Transition From Feudalism to Capitalism:* Giriş bölümü, s. 18-19.

152 Werner Sombart; *Le Bourgeois,* Paris, 1926 ve *Les Juifs et la Vie Economique,* Paris, 1923.

153 F. Engels; *L'Origine de la Famille, de la Propriete Privee et de l'Etat;* Paris 1975, s. 184.

154 B. F. Porchnev; *Les Soulevements Populaires en France de 1623 a 1648;* Paris 1963, s. 395. Mutlakiyetçi devlet tipi, 1970'lerdeki Marksist tartışmalarda

N. Poulantzas tarafından "kapitalist" devlet olarak yorumlanmıştı. Bu fikri bir "ihtiyatsızlık" olarak yorumlayan P. Anderson da Porchnev'in yorumuna katılmıştır. N. Poulantzas için bk. *Pouvoir Politique et Classes Sociales;* Paris 1972, cilt: I, s. 167-168. Perry Anderson için bk. *L'Etat Absolutiste,* Paris 1978, cilt: I, s. 19.

155 Sieyes meşhur *"Qu'est-ce que le Tiers Etat?"* isimli broşüründe 26 milyonluk Fransa'nın ancak 200.000 kadarının asillerden ve ruhban sınıfından olduğunu, gerisinin ise "Tiers-Etat" olduğunu belirtir. Yazar bu kategorinin de ne kadarının burjuva, ne kadarının gerçek halk olduğunu belirtmiyor! Bk. 1839 baskısı, s. 76-77.

156 Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, Osman Gazi zamanından itibaren aşiret bağlarının çözülerek, bunların yerini toprak ilişkilerinin alması sürecinin sonucudur.

157 Carter V. Findley; *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte: 1789-1922,* Princeton 1980, s. 47.

158 Aynı eser, s. 48.

159 Dr. Metin Kunt bir incelemesinde hizipleşmelerde etnik unsurların da rol oynadığını göstermiştir. Bk. *Ethnic Regional (cins) Solidarity in the Seventeenth Century Ottoman Establishment;* International Journal of Middle East Studies, 1974, cilt: 5. Findley'in genel bir analizi için bk. *Patrimonial Household Organization and Factional Activity in the Ottoman Ruling Class;* Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: 1071-1920. (Hacettepe Semineri, Temmuz 1977). Dr.: O. Okyar, H. İnalcık; Ankara 1980.

160 Bu konuda bir örnek olarak, Münir Aktepe'nin *"Patrona Isyanı (1730)"* (İstanbul, 1958) isimli eserinde, Damat İbrahim Paşa'nın iktidarını nasıl kurduğunu analiz şeklini gösterebiliriz.

161 Bk. J. Hammer; a.g.e., cilt: 10. Sultan IV. Mehmet zamanında Cinci Hoca katledilmiş ve 1.958.400 altın düka değerindeki servetinin gizlendiği yer, kendisine işkence edilerek söyletilmiştir. Aynı eser, cilt: 10, s. 191.

162 J. Hammer; a.g.e., cilt: 13, s. 10. Halet Efendı için bk. S. J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* cilt: 2, s. 8, 9, 15.

163 Findley; a.g.e., s. 67.

164 Aynı eser; s. 56.

165 Aynı eser; s. 110.

166 Örneğin bk. Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe* (Norton, 1982). Bir özet için bk. B. Lewis, *Comment l'Islam Regardait l'Occident?* L'Histoire, Mayıs 1983 (No: 56).

167 E. le Roy Ladurie; a.g.m., s. 427.

168 A. Guery; *Le Roi Depensier;* Annales, 1984 (Kasım-Aralık), s. 1254.

169 M. Antoine; *Le Conseil du Roi Sous le Regne de Louis XV;* Paris, 1970, s. 631.

170 Aynı eser; s. 634.

171 F. Braudel; *Civilisation Materielle, Economie et Capitalisme* (Paris, 1979), cilt: II, s. 469.

172 Yavuz Cezar'ın *"Osmanlı Maliye'sinde Bunalım ve Değişim Dönemi"*nde (İstanbul 1986) gösterdiği gibi, III. Selim'in askeri reform çabalarına paralel

olarak bütçe merkeziliği gerçekleştirileceğine, yeni yeni "Hazine"ler kurulmuş ve Batı'dakinin tam aksi yönünde bir gelişme olmuştur. Merkezileşme II. Mahmut döneminden itibaren başlamış, fakat bunu destekleyici bir iktisat politikası izlenmemiştir..Sonuç mali iflas ve Düyunu Umumiye İdaresi olmuştur.

173 Bk. M. Belin; *Essais sur l'Histoire Economique de la Turquie d'Apres les Ecrivains Originaux;* Paris, 1865, s. 52-64. Yazar XVII. yüzyıl için Marsigli ve Vigenere'in övücü gözlemlerini aktarıyor.

174 Findley; a.g.e., s. XVIII.

II. Bölüm

XIX. YÜZYIL OSMANLI MANZARALARI

OSMANLI VE "BATILILAŞMA"

Günümüzde tanımı en zor kavramlardan biri de herhalde "Batı" kavramıdır. Gerçekten, bizzat Batılılar arasında bile bu konuda genel kabulü sağlayacak bir tanım olduğu iddia edilemez. Bu alandaki farklılıklar, büyük olasılıkla "Batı"nın çoğulcu yapısını oluşturan unsurlara değişik ölçülerde önem verilmesinden doğuyor: Batı bir "sanayi toplumu"dur; "kapitalist ve emperyalist bir düzen"dir; "Greko-Romen kültür geleneğinin günümüzdeki mirasçısı"dır; bir "hukuk devleti"dir veya "Musevi-Hıristiyan ruhanîliğin yaşayan temsilcisi"dir. Herkes kişisel düşünce ve eğilimine göre bu unsurlardan birine öncelik vererek Batı'yı tanımlayabilir ya da Batı'nın bütün bu unsurların bir sentezi olduğunu ileri sürebilir. Ayrıca bunlara, Batı'ya dışardan bakan kültürlerin tanımları da ilâve edilebilir. Lakat, herhalde hiç kimse, kendi tanımının mutlak bir kabul görmesini bekleyemez.

Batı'ya kendi tarihî gelişimimiz açısından bakarsak, arada daha ziyade bir oluşum farkı bulunduğunu görürüz. Şunu kastediyoruz: Batı'nın gelişimi, önceden teorisi yapılan ve bilinçli bir şekilde saptanan bir "toplum modeli"ne göre olmamıştır. Değişik düzeyde ve nitelikte bir sürü unsurun, yüzyıllar boyunca, *kendiliğinden ve çelişkiler* içinde gelişiminin bir ürünü olmuştur. Batı kavramı da bu sürecin bir sonucu olarak doğmuş ve Aydınlanma Çağı'ndan itibaren olumlu bir değer yargısı ifade eder hale gelmiştir. Hiç kuşkusuz, "Batı" ve "Batılı" kavramlarının bir değer yargısı halini alması, her şeyden önce biz-

zat Batı'nın bilinçli çabasının eseridir. Aydınlanma Çağı'ndan itibaren, Batılı düşünürler, farklı kültürlere karşılaştırmalı bir biçimde yaklaşmışlar ve bu konuda, ırkçılık da dahil çeşitli teoriler ve disiplinler geliştirmişlerdir. Başka bir deyişle, Batılılar kendi gelişimlerini ve bu gelişimin diğer uygarlıkların evrimi ile farkını bir ölçüde *a posteriori* kavramaya çalışmışlardır. Kavram ile pratik arasındaki eşzamanlılık ancak Aydınlanma Çağı'nda, daha da açık bir biçimde Fransız Devrimi'nden sonra kurulmaya başlanmıştır. Bundan sonra da Batı, kendi uygarlık modelini, zor kullanmayı da programına dahil ederek, başka ülke ve uygarlıklara kabul ettirme kavgasına girmiştir. Hiç kuşkusuz, 19. yy.'da sömürge imparatorluklarının kurulmasına yol açan bu süreç, "uygarlık" kaygılarının çok dışında bir sürü çıkarlara dayanmıştır. Fakat Batı, kısmen de inanarak, kendi kendine bir "uygarlaştırma görevi" vermiştir.

Yakın tarihimizde Batılılaşma adı verilen ve –kökeni III. Selim dönemine kadar götürülmekle beraber– esas olarak Tanzimat'la başlayan süreç ise Batı'dakinden çok farklı bir biçimde cereyan etmiştir. Egemen tarih yazımında "reform hareketleri", "modernleşme", "laikleşme" gibi kavramlarla da ifade edilen bu süreç, Batı'daki gibi kendiliğinden ve bağımsız bir gelişimin ürünü olmamıştır. Farklı bir toplum yapısında ve farklı koşullarda gerçekleşen bir sürecin ürünü olan bir "toplum modeli" benimsenmiş ve bizde de gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Başka bir deyişle, Osmanlı toplumunda, Batı'dakinden farklı olarak, *a priori* bir model ile işe başlanmış ve ileri bir uygarlık savaşına girişilmiştir. Bu özellik, ilk bakışta bir avantajmış gibi görünebilir. Sanılabilir ki Osmanlılar, böyle bir "model" sayesinde, daha başından itibaren ileriyi görme olanağına sahip olmuşlar, bilinçli bir şekilde hareket edebilmişlerdir. Oysa gerçek durum çok faklıdır. Farklılık şuradan ileri geliyor: Sözü edilen "model", Osmanlı devlet adamlarının ve aydınlarının, kendi toplumlarının gerçeklerinden hareket ederek, özgürlük içinde ve karşılaştırmalı bir biçimde geliştirdikleri bir "model" olmamıştır. Daha ziyade, Batılı devletlerin Osmanlılara empoze ettikleri eylemler bütünüdür.

Toplumsal gerçeklerle, onların teorik ifadesi arasındaki kopukluktan doğan bu özellik, Osmanlı değişme "model"ine ide-

olojik bir karakter vermiştir. Bu ise radikal bir eleştiri sorunu yaratmaktadır. Çünkü ideolojiler, bilim değillerse de, toplumsal işlevi olmayan bir takım hayaller ve saplantılar demeti de değillerdir. Onların da somut gerçekleri ve toplumsal anlamları vardır. İdeolojilerin eleştirileri, ancak kendilerini doğuran koşulların ve cevap verdikleri ihtiyaçların aydınlatılmasıyla mümkündür. Yakın tarihimizin daha gerçekçi bir şekilde anlaşılması için bizde de yapılması gereken budur.

Tanzimat'la Gelen

Günümüzde egemen tarih tezine göre, –başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere– bir kısım Osmanlı devlet adamları, yakın geçmişimizde bir reform çığırı açmış ve toplumu ilerletici bir rol oynamışlardır. Bu görüş, bu şekliyle aslında II. Meşrutiyet'in "Garpçılık" akımı içinde güçlenerek kendini kabul ettirmiş ve sonunda ders kitaplarına girecek derecede benimsenmiştir.

Aslında, Tanzimatçı devlet adamları, "ıslahat hareketleri" adını verdikleri sürece ne büyük bir hevesle ve ne de büyük bir inançla girmişlerdi. Yabancı ülkelere karşı değil, kendi eyaletlerindeki ayaklanmalara karşı dahi kendini savunamaz hale gelen iktidarın, Avrupa'nın garantisi altında bütünlüğünü koruyabilmesi amacıyla sürüklenmişlerdi. Bu "garanti" devamlı bir müdahaleye yol açtığından, bizzat bu "ıslahat"ı yapan devlet adamları arasında dahi "ıslahat" sözcüğü sevimsiz bir kelime haline gelmişti. Halk ise yapılanların niteliğinden çok, yapılış şekline ve sonuçlarına bakarak, Tanzimatçılardan bütün bütün soğumuştu. Gerçekten Osmanlı "ıslahat"çıları, halk nezdinde ne kadar az itibara sahip olduklarını kendileri de çok iyi biliyorlardı. Mustafa Reşid Paşa'nın Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu okumadan hemen önce "akşama sağ çıkacağımdan ümidim yoktur" sözleri ünlüdür. Âlî ve Fuad paşalar gibi diğer önemli Osmanlı "reformcu"ları da devamlı olarak bir halk ayaklanmasında öldürülme korkusu içinde yaşamışlardır.

İşin acı tarafı, bu siyaset adamları yapmak zorunda kaldıkları "reform"lara bizzat kendileri de inanmıyorlardı. Bu inançsızlık, bugün, o döneme yönelik olarak düşündüğümüz

veya tahmin ettiğimiz bir yakıştırma değildir. Bizzat dönemin ulemasının gözlediği ve vakanüvislerinin yazarak bize ilettiği bir olgudur. Gerçekten, ıslahat hareketlerini anlatan Ahmed Cevdet Paşa ve Lütfi Efendi gibi tarihçiler, eserlerinde bu hususu açık bir biçimde belirtmişlerdir. Her iki tarihçi de Tanzimat Fermanı'nı, Mısır'da Mehmed Ali Paşa'ya karşı Batı'nın yardımını elde etmek için bir manevra olarak yorumlamışlar ve ulemanın da bunu böyle gördüğü için karşı çıkmadığını belirtmişlerdir. Hatta Cevdet Paşa, reform vesikaları için, *"müphem surette yazılarak Avrupalılara bir veçhile ve ehl-i İslâma diğer bir veçhile tefsir edilirlerdi"* diyerek yöneticilerin esprisini açıkça ortaya koymuştur. Lütfi Efendi ise 1838 Ticaret Antlaşması ile Mısır sorunu arasında doğrudan ilişki kurarak *"İngiltere vasıtasıyla vuku bulan bu misillû icraat"*ı eleştirmiştir. Ayrıca Tanzimat adamlarının "reformlar"a karşı tutumu, iktidarda olup olmadıklarına göre değişmiştir. Örneğin bu hareketin kurucusu Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat Fermanı'nın devamı ve derinleştirilmesinden başka bir anlam taşımayan 1856 Islahat Fermanı'na şiddetle karşı çıkmıştır. Neden? Çünkü o sırada Reşid Paşa iktidarda değildir ve halk eğilimlerini okşayarak iç politika yapmakta, itibar kazanmaya çalışmaktadır. Kısacası, günümüzdeki egemen ideolojiden hareket ederek, geçen yüzyılın "ıslahat" hareketlerine gönüllü ve bilinçli olarak başlatılmış bir süreç gibi bakmak hatalıdır. Bunlar, zamanlarında pek benimsenmeyen, popüler olmayan ve uygulayanlar tarafından bile gerçekten inanılmayan girişimler olarak görülmüşlerdir.

Bunların başlıca nedeni, Batı müdahalelerinin ve baskısının ürünü oluşlarıdır. Bunu Fuad Köprülü şöyle değerlendirmektedir: *"Tanzimat dediğimiz inkılâp hareketi o zamana kadar tam bir Ortaçağ cemiyeti mahiyetinde olan Osmanlı cemiyetinin tabiî ve dahilî tekâmülü neticesi olarak değil de, bu emperyalist ve kapitalist medeniyetin zorla kendini kabul ettirmesi neticesi olarak ortaya çıktı."* Ahmet Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâb*'ında, Mustafa Reşid Paşa'nın başlattığı "Diplomatik-i Cedîde" döneminde Batılı ülkelerin Osmanlı içişlerine "açıktan açığa" karıştıklarını esefle kaydeder. Bu bağımlılık sadece dönemin uleması arasında gözlenen bir durum değildi. Batı karşısında Osmanlı Devleti'nin aczi ve teslimiyeti, halk şairleri tarafından dahi dile getirilmiş

ve kitlelere iletilmiştir.

Bütün bu olgulara rağmen, günümüzde egemen tarih anlayışı, Tanzimatçı reformizme "iyiler"le "kötüler"i ayıran manikeist bir biçimde yaklaşmaktadır: "İyiler", "reformcu"lar; "kötüler" ise bu reformlara karşı çıkan "yobazlar" ve "gericiler"dir. Bu görüşün temelsizliği şuradadır: 19. yy.'da Osmanlı Devleti'nde, Aydınlanma Çağı geleneği içinde sayılabilecek, evrensel boyutlu ve laik nitelikli bir düşünce akımı yoktur. Gerek "reformcu"lar, gerekse onlara karşı çıkanlar, şeriat düzeninin dışında ilkelere dayanan bir dünya görüşüne sahip değildiler. Hiç kuşkusuz "reform" hareketlerine karşı çıkanlar, bazen İslâmın bayrağı altında hareket etmişler, şeriat ilkelerine fanatik bir biçimde sarılmışlardır. Fakat yokluk, sefalet ve adaletsizlik içinde çırpınan bir toplumda bu eğilimi iyi değerlendirmek lâzımdır. Bu tepkinin altında, aslında, daha âdil, daha özgür ve daha müreffeh bir toplum özlemi yatmıyor muydu? Din ve toplum ilişkilerinde sık sık Marx'ın *"Din halkın afyonudur"* şeklindeki sözleri zikredilir. Fakat nedense bundan önce gelen cümle hep unutulur. O da şudur: *"Din ezilen bir varlığın iç çekmesi, ruhsuz bir dünyanın ruhudur."* Gerçekten kendini yenilemeyen, bağımsızlığını koruyamayan ve giderek soysuzlaşan bir yönetici zümre eliyle kimliğini de kaybeden bir toplumda, dinî bir isyandan daha doğal bir şey beklenemez. Bunu daha iyi anlamak için, madalyonun öbür tarafını da göstermek, "reform" hareketini Batılı ülkelerle bağlantıları içinde ele almak lazımdır.

Batı'nın Politikası

Batılı ülkelerin Osmanlı Devleti'ndeki değişime karşı tutumu iki düzeyde gelişmiştir: Hükümetler düzeyinde ve kamuoyu düzeyinde. Bu iki farklı konumdan gelen tepkiler, her zaman aynı yönde olmamıştır. Yunan İhtilali sırasında birçok Batılı tutucu hükümet, kamuoylarının baskısı altında "Kutsal İttifak"a ters düşen bir tutum içine girmişlerdir. Bununla beraber, 19. yy.'da Avrupa'da henüz demokratik ilkeler egemen olmaktan uzaktı. Batılı ülkelerin çoğu otoriter rejimler altında

yaşıyorlardı. Bu yüzden kamuoylarının dış politikaya etkisi nisbeten sınırlı olmuştur.

Batılı hükümetler, Osmanlı Devleti'ndeki değişimle ilgili tutumlarını, genel olarak Avrupa kuvvet dengesi ve Avrupa düzeni ile ilgili tutumlarına göre saptamışlardır. Bu ise kendilerini, bir istikrar politikasının kaçınılmaz sonucu olarak, Osmanlı bütünlüğünü kabule, hattâ garantilemeye sevketmiştir. Ne var ki, Osmanlı bütünlüğünü koruma, Avrupa hükümetlerini aslında hiç de arzu etmedikleri bir duruma düşürüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun önemli bir kısmı, hele Avrupa'daki topraklarında yaşayanların büyük çoğunluğu Hıristiyan idiler. Böylece muhafazakâr Avrupalı hükümetler, istikrar politikası uğruna Müslüman bir devletin Avrupa'da büyük bir Hıristiyan çoğunluğa hükmetmesini onaylar, hatta destekler hale geliyordu. Elbette bu asla kabul edebilecekleri bir durum değildi. Ayrıca kamuoyları da bu duruma karşıydı ve tutumun değişmesi için baskı yapıyordu. İşte Batı'nın Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu bu çelişik durumdan kaynaklanıyordu ve bunu çözmeye yönelikti.

Batı, eylemiyle, bu çelişkiyi şöyle çözmek amacındaydı: Osmanlı bütünlüğünü korumak; fakat Osmanlı Devleti içindeki Hıristiyanların durumunu giderek düzeltip sonunda onları iktidar yapmak. Hedef buydu. Gerçekten Batılı devlet adamlarının bu konudaki tutumları ve tüm müdahaleleri bugün bütün çıplaklığı ile ortadadır. Bu politikanın en güçlü temsilcisi Lord Palmerston, *"Türklere, Müslümanlıkları açısından hiçbir şekilde taraftar değilim. Eğer Hıristiyan yapılabilirlerse son derece mutlu olacağım"* diyordu. Ayrıca, Tanzimat Fermanı ilan edilirken, İngiliz Elçisi Canning, Sultan'ın açıkça Müslümanların din değiştirme hakkını ilan etmesini de istemiştir. Bunun kabul görmemesine rağmen, Protestan misyonerler Müslümanlar arasında epeyce özgürlük içinde çalışmışlardır. Görüldüğü gibi, burada daha da aşırı bir fikirle karşı karşıyayız ve gerçekten 19. yy.'da Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan binlerce misyoner, Müslüman halk arasında da propaganda yapmıştır. Ne var ki, bu politika ve genel olarak Batı'nın tutumu realist temellere dayanmıyordu. Çünkü Batı, kendi arasında bir kilise birliğine dayanmadığı gibi, Rusya haricinde, Ortadoksluktan da kesin ola-

rak ayrılıyordu. Bu yüzden diyebiliriz ki Batılı devletlerin 19. yy.'da izledikleri istikrar politikası genel olarak Osmanlı Devleti'nin yararına olmuştur. Başka bir deyişle, Batı, "reform hareketleri" adı altında meşrulaştırılan bütün müdahalelere ve elde ettikleri bütün ödünlere rağmen, aslında Hıristiyan halkları değil, Osmanlı Devleti'ni temsil eden Müslüman bir yönetici zümreyi korumuştur. Ancak bu "yönetici zümre"nin niteliği ve işlevi gözönünde bulundurulursa, o zaman şunları da ilâve etmek gerekecektir: Halklar açısından açıkça görülmektedir ki 19. yy.'da Osmanlı toplumuna Batı müdahalesi Müslümanlar için de Hıristiyanlar için de çok zararlı olmuştur. Sorunun bu yönünü anlamak için, yukarda sözünü ettiğimiz denge ve istikrar politikasını biraz daha somut olarak ele alalım.

Gücünü Yitiren Devlet

Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yy.'daki yenilgileri ve giderek büyük bir güç olma niteliğini kaybedişi, Avrupa kuvvet dengesini değiştirmişti. Osmanlı Devleti artık Batı ülkeleri için bir tehdit olmaktan çıkıyor ve Doğu tehlikesini, Büyük Petro'nun reformlarından itibaren devamlı bir yükseliş içinde bulunan Rusya temsil etmeye başlıyordu. Hiç kuşkusuz, Rusya'nın –Ortodoks da olsa– Hıristiyan oluşu, Batı'da farklı bir imaja sahip olmasına yol açıyordu. Ancak, İstanbul ve giderek Doğu Akdeniz'le ilgili emelleri bütün Avrupa düzenini ilgilendiriyodu. Bununla beraber, dinî ve kültürel nedenlerle, Rusya Osmanlı Devleti'nden çok farklı muamele görmüştür. Özellikle İngiltere, Rusya'nın gelişmesinde önemli bir rol oynamış ve Rusya'ya karşı fren politikasını, devamlı olarak uzlaşma politikasıyla birlikte uygulamıştır. Bu politika birçok çağdaş yazar tarafından çok sert bir biçimde eleştirilmiş, Marx ve Engels gibi radikal düşünürlerle, D. Urquhart gibi liberal bir diplomat; Palmerston'un "Rus ajanı" olduğunu ileri sürecek derecede sert bir dil kullanmışlardır. Fakat bunlar elbetteki bir şeyi değiştirmemiştir.

Rusya'nın yükselişi Avrupa düzenine yeni bir biçim vermiş ve Osmanlı Devleti'nin yerini ve işlevini de kökünden

değiştirmiştir. Artık Osmanlı Devleti, Doğu'dan gelen bir tehdit değil, Rusya'ya karşı kullanılacak bir frendir. Kısaca bir tampon devlettir. Reşid Paşa'nın "özel sekreteri" M. Cor'un şu sözleri anlamlıdır: *"Fransa ve İngiltere için, Türkiye'yi Rusya'ya karşı bir engel teşkil etme zorunluluğu içinde düşünüyoruz. Sanıyoruz ki, bugünkü durumu ve espri içinde sorunu daha üstün bir noktadan ele alma özgürlüğüne sahip değiliz."*

Bu yeni dönemde, yüzyıllarca Batı'yı titretmiş Osmanlı ordusu, giderek Batılı askerî uzmanların ve diplomatların kontrolü altına girecek ve İmparatorluğun son döneminde ise bizzat Batılı subayların komutasına teslim edilecektir. İşte, Osmanlı Devleti'ndeki "reform" hareketlerinin, uluslararası ilişkiler açısından anlamı budur. Bu "reform"ların askerî alanda başlaması ve Osmanlı ordusunun bu hareketin ilk hedefi oluşu, yeni uluslararası dengenin özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Yükselme ve duraklama döneminde Osmanlı Devleti'nin askerî hareketleri belli bir şemaya göre yineleniyordu. Batı'da Avusturya-Macaristan savaşlarını, Doğu'da İran savaşları izliyordu. 18. yy.'ın ikinci yarısından itibaren bu şemanın tamamen değiştiğini görüyoruz. Artık Osmanlı Devleti sadece ve sadece Rusya ile savaşacaktır: 1768'de, 1787'de, 1809'da, 1828'de, 1853'te, 1877'de ve nihayet Dünya Savaşı içinde, 1914'te. Hiç kuşkusuz, Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine yayılma emellerinin, bu savaşların çıkmasında önemli bir payı vardır. Ancak unutmamak gerekir ki, 19. yy. Rusyası her zaman savaşı kolaylıkla göze almayacak derecede geri koşullar ve çelişkiler içinde bulunuyordu. Bugün bizzat Batılı kaynakların da gösterdiği gibi, bu savaşların çoğuna Osmanlı Devleti, Batılı ülkeler tarafından sürüklenmiş ve sonra da cephelerde yalnız bırakılmıştır. Batılı ülkeler ancak mütareke ve barış safhasında ortaya çıkarak diplomatik aracılık yapmışlar ve şu veya bu şekilde Avrupa dengesinin sarsılmasına engel olmaya çalışmışlardır. Batılı ülkelerin Osmanlılarla birlikte, Rusya'ya karşı muharebeye katıldıkları tek savaş, Kırım Savaşı'ydı. Fakat onda da, doğal olarak, savaşın büyük kısmı Osmanlı topraklarında cereyan etmiş ve Rusların Sivastopol'u kaybetmeleri, Doğu Anadolu'dan aldıkları topraklarla telâfi edilmiştir. Osmanlı dostu olarak bilinen Fransız devlet adamı ve şairi Lamartine, Kırım Harbi sırasında

yayımlanan bir eserinde şunları yazıyordu: *"Türkler aslında Hıristiyanlık davası için savaşıyorlar ve Tuna üzerinde bütün dünyanın özgürlüğünü savunuyorlar."*

19. yy'da Avrupa kuvvet dengesiyle ilgili gelişmeler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yukarda ana hatlarıyla açıklamaya çalıştığımız durumu, Osmanlı yönetici zümresinde niteliksel bir değişme yaratmış; dış elçiliklerde ve tercüme bürolarında yetişmiş, Batı dillerini bilen yeni bir "elit" ortaya çıkmıştır. Bu "elit"in işlevini uluslararası ilişkilerin objektif konumu belirlemiştir. O da şudur: Diplomatik manevralar ve ödünlerle, Düvel-i Muazzama'nın denge politikasını uygulamak ve Hıristiyan Osmanlıların statüsünü geliştirerek onların siyasal iktidara katılmalarını sağlamak.

Bu yeni yönetici zümre elbetteki bu politikayı büyük bir hevesle uygulamamıştır. Tam tersine, görünüşte hep "ıslahat"tan söz etmekle birlikte, onu gizliden gizliye frenlemeye ve yavaşlatmaya çalışmıştır. Bu politikanın, Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtaramayacağı gibi, kendilerini de kitleler nezdinde gitgide daha sevimsiz kılacağını çok iyi hissetmiştir. Şurası anlamlıdır ki, hiç kuşkusuz çok zeki ve bilgili kişiler olan Tanzimat adamları, yürüttükleri politikayı açıklayan ve savunan eserler kaleme almamışlardır. Batı'da Mustafa Reşid Paşa'nın fikirlerini inceleyen makaleler, daha ziyade yabancı elçilere veya devlet adamlarına verilen muhtıralara dayanmaktadır. Bu dönemle ilgili eserleri daha çok geleneksel formasyona sahip ulema içinden çıkan yazarlar vermişler ve onlar da "ıslahat" hareketlerini daha ziyade küçümseyici bir dil kullanmışlardır. Başlangıçta bu politikayı asıl öven ve yüceltenler, Avrupalılar olmuşlardır.

Batılı Devlet Adamları ve Osmanlı Reformları

Batılı politikacı ve yazarlar, Osmanlı reformlarına karşı iki türlü tavır takınmışlardır. Bir kısmı bu değişmelerin "reform" niteliğine inanmamışlar ve bunları şiddetle eleştirmişlerdir. Buna karşılık birçok Avrupalı politikacı ve yazar Osmanlı reformculuğunu övmüşlerdir. Bu yüzden Tanzimatçı devlet

adamlarımız, zaman zaman Batı Avrupa'da kendi ülkelerinde olduğundan daha popüler hale gelmişlerdir. Ne var ki Osmanlı reformizmini öven Avrupalı yazarların eserleri dikkatle okunursa durumun aslında biraz farklı olduğu anlaşılır. Şöyle ki, bu yazarlar ikili bir dil kullanmışlar, Osmanlı yöneticilerini Batı değerlerine göre değerlendirmemişler, onlar için farklı bir ölçü uygulamışlardır. Gerçekten, Osmanlı yöneticilerine yaranmak ve şu veya bu şekilde çıkar sağlamak amacıyla hareket eden oportünistler dışında, Osmanlı reformistleri için Batı'da hep değişik ölçüler, *"bon pour l'Orient"* değerler kullanmışlar ve Tanzimatçılar ancak bu değerler çerçevesinde övülmüşlerdir. Osmanlı aydınları ise belki bunu anlamadıkları için değil, fakat çaresiz oldukları için ve bir ölçüde de böylesi işlerine geldiği için, durumu benimsemişlerdir. Bu konuda sayısız örnek verilebilir. Burada sadece çarpıcı bir örnek vereceğiz: Fransız Akademisi üyelerinden P. Challemel-Lacour, 1868 yılı başında Âlî ve Fuad paşalar hakkında bir yazı yazmıştır. Bilindiği gibi bu tarihte Âlî Paşa sadrazam, Fuad Paşa da hariciye nazırıdır. Challemel-Lacour, Fransız dostu olarak tanınan bu devlet adamları hakkında gayet olumlu bir dil kullanmakta ve yazı genellikle "övücü" bir nitelik taşımaktadır. Ancak, epey uzunca olan bu makalenin küçük bir paragrafında Fuad Paşa hakkında ilginç bir bilgi verilmektedir. Bu bilgiye göre, Fuad Paşa, Bükreş'te Türk yanlısı liberallerin hareketini, Rusya lehine ve biraz da kan dökerek bastırmıştır. Fransız akademisyeni, bu bilgi ile ilgili olarak şunları da ilave etmektedir: *"Bilindiği gibi, ihtiyatın da gerektirdiği böyle bir tutum, Rus Çarı için, minnet duygularını en canlı bir biçimde ifade etmekten geri kalmayacağı bir hizmetti. Fuad'ın malî servetinin başlangıcı bu döneme uzanır."* Görüldüğü gibi, burada korkunç bir itham ile karşı karşıyayız: Fuad Paşa'nın bir Osmanlı sorununu, "Osmanlı Devleti'ni küçük düşürücü bir biçimde" Ruslar lehine çözdüğü ve bunun için de Rus Çarı'ndan rüşvet aldığı iddia edilmektedir. Bu iddia doğru mudur? Yoksa bir uydurma mıdır? Bu nokta elbette ayrıca araştırılmaya değer; fakat konumuz açısından önemli olan bu değildir. Önemli olan, Fransız dostu Fuad Paşa hariciye nâzırı iken, Fransız resmî görüşlerini yansıtan çok önemli bir dergide, hakkında bunların bir skandal yaratmadan

yazılabilmesidir. Sanıyorum ki bu örnek bizzat Batılı dostlarının da, "ıslahatçı" Osmanlılara ne derece önem verdiklerini gözler önüne sermektedir.

Batılı devlet adamları içinde Tanzimat hareketinin mimarı Mustafa Reşid Paşa hakkında en realist hükmü, Fransız devlet adamı ve tarihçisi F. Guizot'nun verdiği kanısındayım. Reşid Paşa'yı yakından tanımış olan bu devlet adamının, kendisiyle ilgili hatıralarında çizdiği tablo şudur: *"Reşid Paşa, ülkesinde giriştiği hareketin başarıya ulaşması için en gerekli niteliklerin birinden yoksundu. Türkiye'de güçlü bir reformcu olamayacak kadar az Türk'tü. Büyük Petro, Rusya'yı Avrupa uygarlığına soknıa girişiminde, derin bir şekilde Rus'tu ve Rus kaldı. (...) Genç yaşlardan itibaren Türkiye ile Avrupa ilişkileri içinde yetişmiş ve bu konularda angaje olan Reşid Paşa özellikle bir Avrupa diplomatı oldu. (...) Türk hükümetinin Avrupa hükümetleri içinde bir çeşit özümlenmesini, ülkesinin ve sultanının Avrupa politikası içindeki yerini ve ağırlığını koruyabilmesi için tek çare olarak görüyordu. Türkiye'yi Avrupa'da tutabilmek için, Avrupa'yı Türkiye'de tatmin etmek: Devamlı hâkim düşüncesi bu oldu."* Öyle sanıyorum ki bu görüşler tüm Avrupa devlet adamlarının görüşlerini yansıtıyordu ve bütün Tanzimatçılar için geçerliydiler. Oportünist nedenlerle her zaman bu kadar açıkça ifade edilmemişlerdir ve bizzat F. Guizot da bunları hatıralarında yazmıştır. Ancak dönemin bütün boyutları içinde incelenmesi, Osmanlı reformizminin ve bunun uygulayıcılarının objektif konumunu ortaya koymaktadır. Bunlar, Avrupa politikasının Osmanlı Devleti'nde uygulanması programının müteahhitleri olmuşlar ve aslında Osmanlı Devletini değiştirmeye değil, ellerinden geldiği kadar değiştirmemeye çalışmışlardır. İlave edelim ki, Batılı ülkeler de Osmanlı Devletinin hızla değişmesi için asla hevesli değillerdi. Kendi çıkarları uğruna Hıristiyan halkları kışkırtmakla beraber, daima ölçülü davranmışlar ve en kritik anlarda onları kendi kaderlerine terketmişlerdir.

Tanzimatçı devlet adamlarının uzlaşma diplomasisi elbetteki kendileri açısından son derece verimli olmuş ve hemen hepsi efsanevî bir zenginlik içinde yaşamışlardır. Özellikle Mustafa Reşid Paşa'nın zenginliği Avrupa'da büyük bir ilgi uyandırmış ve Paşa, Avrupa'nın en zengin insanı olarak şöh-

ret yapmıştır. Batı'da Rotschildlerden de büyük servete sahip olarak şöhret yapan M. Reşid Paşa hakkında yazılmış birçok eser vardır. Bu konuda hakkında yazılanlarda bir uyum mevcuttur.

Tanzimatçılığın Vardığı Nokta

Osmanlı reform hareketlerini, İmparatorluğun sonuna kadar "Tanzimatçı" esprinin temsil ettiğini söyleyebiliriz sanıyorum. Çünkü bu tip reformculuğun temelinde dönemin diplomatik ilişkiler örgüsü ve Batı Avrupa-Rusya kuvvet dengesi bulunmaktadır. Bu durum Osmanlı Devleti'ni bir "tampon devlet" haline sokan bir süreç olarak ele alınmalıdır. Bu süreç "Osmanlı ıslahatçılığı"nın yürütücü gücü olan ordunun da giderek bağımsızlığını tamamen kaybetmesine ve yabancı generallerin komutası altına girmesine yol açmıştır. Elbette 19. yy.'ı bu açıdan dönemlere ayırmak ve her dönemin özgül karakterini somut bir biçimde ortaya koymak gerekir: Örneğin 1870 Sedan Muharebesi'nden sonra Batı Avrupa kuvvet dengesinin nasıl değişmeye başladığını ve Osmanlı Devleti üzerinde Alman etkisinin nasıl İngiliz-Fransız etkisinin yerini almaya başladığını göstermek gibi. Fakat konumuz açısından önemli olan bu değildir ve ayrıca bu gibi gelişmeler Osmanlı Devleti açısından durumu değiştirmemiştir.

"Islahat" ve "reform" adı altında sözünü ettiğimiz, fakat ayrıntısına girmediğimiz etkinliklere gelince, bunların *kendi başlarına* olumlu şeyler olduğuna elbette kuşku yoktur. Devlet yönetiminde, hukuk ve eğitim alanında laik ve rasyonel yönde atılan adımlar ve Müslüman olmayan Osmanlıların statüsündeki gelişmeler son derece övgüye değer şeylerdir. Ancak burada vurgulanan husus, bunların uluslararası çıkarlar uzlaşmasının, İmparatorluk'ta gerginlikler ve çelişkiler içinde somutlaşan bir yansıma süreci olduğudur. Başka bir deyişle, Osmanlı değişim sürecinin niteliğini tayin eden unsur "reform" arzusu ve eylemi değil, Batı'nın kolektif kontrolüdür. Bu kontrolde, Osmanlı Devleti'yle ilgili ilke, onun "zayıf tutularak bütünlüğünün korunması" şeklinde konmuştur. Örneğin Os-

manlı bütünlüğünü garanti eden 1844 gizli İngiliz-Rus Antlaşması'nın iki temel ilkesi, *"zayıf bir Türk Imparatorluğunun mümkün olduğu kadar uzun süre devamı ve sonunda paylaşılması için diğer Avrupa devletleriyle işbirliği"* biçimindedir. Bunu hisseden yönetici zümre, halktan da gelen baskıyla, bu programı çok hevessiz bir şekilde yürütmüştü. Bizde sık sık Tanzimatçılığın "taklitçilik" olduğu ileri sürülür. Oysa aslında Tanzimatçılık, baskıya karşı gizli bir direnç ve ortalama yollar arama iradesidir. Bunun için "reform" hareketleri çok sınırlı ve yüzeyde kalmış, halk kitlelerine nüfuz edememiştir. Temel eleştiri konusu budur. Kökeni halk tabakalarından gelen bu direnç duygusu bugün de kuvvetli olduğu için, Tanzimatçılık hâlâ bir taklitçilik olarak görünmektedir. Oysa Osmanlı toplumunun temel eksikliği, bir ölçüde, Batı'yı taklit etmekten değil, –yönetici oligarşinin tüketim alışkanlıkları dışında– onu taklit edememekten gelmiyor mu? Bu ise bizzat Batı'nın empoze ettiği ilişkiler modelinden kaynaklanmıyor mu? Tanzimat adamlarının, Batı'nın kuklası olmadığı ve Batı'nın çıkar çelişkilerinden doğan bir özgürlük marjına sahip oldukları sık sık belirtilmiştir ve bunda bir gerçek payı vardır. Ancak devlet adamlarının özgürlüğü ve bağımsızlığı başka, "manevra kabiliyeti" başkadır. Osmanlı devlet adamlarının diplomatik manevraları, bilindiği gibi ülkeyi yenilgiden yenilgiye, iflâstan iflâsa sürüklemiş ve sonunda devletin sadece Avrupa değil, Anadolu'da da çöküşüne yol açmıştır. Sevr Antlaşması, Tanzimatçılığın doğal sonucudur.

Tanzimatçılığın Eleştirisi

Osmanlı reformizminin radikal bir eleştirisi pratikte yapılmıştır; fakat teoride henüz yapılmamıştır. Tanzimatçılığın –ve onun değişik bir uygulaması olan Meşrutiyetçiliğin– pratik eleştirisi iki aşamada yapılmıştır:

1. Millî Kurtuluş Savaşı'nda, çöken bir devlet yerine yeni ve ulusal bir devlet kurabilmek için, işe sıfırdan başlamak, tüm ulusal güçleri seferber etmek ve bağımsız bir ordu kurmak gerekmiştir. Bu dönemde Batı, bir uygarlık modeli olarak değil,

fakat "bizi yutmak isteyen emperyalizm" olarak karşımızdadır. Bu eylemde Tanzimatçı diplomasi çürütülmektedir.

2. Kemalist reformlar aşamasında ise Tanzimatçı "ıslahat"ın radikal bir eleştirisi ile karşı karşıyayız. Kemalist reformlar, şeriat düzenini toptan kaldırarak ve tüm Ortaçağ kurumlarını yok ederek Tanzimatçılara en iyi cevabı vermişlerdir. Kemalist reformların radikal niteliği, Batı'nın baskısı sonucu değil, gerçek bir uygar değişme ve çağdaşlaşma arzusunun sonucu oluşlarından kaynaklanmaktadır.

Fakat ne yazık ki, günümüzde de üzerinde çok düşünüldüğü ve tartışıldığı gibi, yakın tarihimizdeki bu dönüşümün teorisi yeterince yapılmamış ve sosyo-ekonomik planda *kendiliğinden* bir süreçle, ideolojik planda ise tutucu tarihçiler ve bir kısım oryantalistlerin çabalarıyla, geçmişle ilişkiler yeniden kurulmuştur. Bu şekilde, Kemalizm ve modern Türkiye'nin kuruluşu Tanzimatçılığın doğal bir sonucu ve mirasçılığı olarak kabul edilmiştir. Bu gelişim çerçevesinde, memleketi Sevr Antlaşması'na sürükleyen bir yok olma politikasının mimarları da tekrar itibar kazanmışlar ve yeni devletin temelini atanlar olarak görülmeye başlanmışlardır. Günümüzde "Batılılaşma" sorunu bu çerçeve içinde karşımıza çıkmaktadır.

"Batılılaşma" sorunu, elbette teorik bir araştırma ve tartışma konusu olmaktan önce, sosyo-ekonomik bir evrim ve değişim sorunudur. Düşüncelerimizin ve değerlerimizin ötesinde, belli bir gelişim, zaten bu soruna kendi mantığına göre bir cevap getirmektedir. Bununla beraber bu konuda aydın olarak yapılacak şeyler vardır. Bunların başında, somut araştırmalarla, Tanzimatçılığın öz niteliğini ortaya koymak ve Tanzimatçı espriyle gerçek uygarlık savaşçıları arasında kesin bir fark bulunduğunu kanıtlamak gelmektedir. Bir kısım tarihçilerimiz ve özellikle Anglo-Sakson oryantalistler, aslında birçok bakımlardan öğretici eserlerle, Tanzimatçılık ve modern devletin kuruluşu arasında bir köprü kurmuşlardır. Ancak böyle bir yaklaşımın ürünleri, Osmanlı "reform"larını hep diplomatik ilişkilerden ve sosyo-ekonomik örgüden soyutlayarak yorumlamaktadırlar. Bu şekilde bağımsız olarak ele alınan "reform"lar, kolayca övülebilir veya hiç olmazsa savunulabilir hale gelmektedirler. Bunun sonucu olarak, Modern Türk zihniyetinde bir

"değer ikileşmesi" meydana gelmekte, çağdaş evrensel değerlerden kopuk, sözde "ulusal" bir değer sistemi oluşmaktadır. Böylece gerek siyasal rejim ve demokrasi konularında, gerek iktisadî gelişmeler alanında çağdaş ölçüler bir yana bırakılmakta ve "bize göre", "kendimize uygun" ölçüler esas alınmaktadır. Kısaca, "ulusal"lık adına evrensel değerlerden kopma, taşra zihniyetine ve şovenizme yol açmakta, şovenizm ise kültür sefaletini beslemektedir. Bu bakımdan gerçekten "çağdaşlaşma" isteniyorsa, kolaycılığın bir tarafa bırakılarak bu kopukluğun reddedilmesi ve ulusal değerlerin evrensel değerlerle uyumlu hale getirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (1-12), Ankara, 1953.
Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih-i Lütfi*, V, İstanbul, 1886.
Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâb*, İstanbul, 1877.
BAYSUN Cavit, "Mustafa Reşid Paşa", *Tanzimat*, 1, Ankara, 1940.
CASTILLE H., *Rechid Pacha*, Paris, 1858.
CHALLEMEL-LACOUR P., "Les Hommes d'Etat Ottomans, Âlî et Fuad Pacha", *Revue des Deux Mondes*, 1868.
Correspondance Diplomatique, Cilt 368, 12 Ekim 1866 tarihli rapor ve cilt 371.
DAVISON Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, 1963.
DESTRILHES M., *Confidences sur la Turquie*, Paris, 1855.
ENGELHARDT Ed., *La Turquie et la Tanzimat*, I, Paris, 1882.
GUIZOT M., *Memoires Pour Servir à l'Historie de Mon Temps*, VII, Paris, 1860-1867.
KÖPRÜLÜ Fuad, *Demokrasi Yolunda*, The Hauge, 1964.
LAMARTINE Alphonse de, *Histoire de la Turquie*, Pari, 1854.
MARX K.-ENGELS F., *Sur la Religion*, Paris, 1968.
PALMERSTON Lord, *Sa Correspondance Intime*, II, Paris, 1878, s. 445.
PURYEAR V. John, *England, Russia and Straits Question*, Berkeley, 1931.
"Rechid Pacha et la Reforme ottomane", *Zeitschrift für Ost-europaische Geschichte*, II, 1912.
RODKEY F.S., "Reshid Pasha Memorandum of August 12", *The Journal of Modern History*, Haziran 1930.
Statu Quo d'Orient, 1839.

MONİTEUR UNIVERSEL, III. SELİM VE İHTİLAL FRANSASI

Osmanlı Sultanı III. Selim, 8 Nisan 1789 tarihinde tahta çıktı. 1789 yılının evrensel tarih açısından önemini herkes bilir. Bu yılın 14 Temmuz'unda Bastil'i zapteden Paris halkı, Fransız İhtilali'ni başlatıyor ve insanlık tarihine yeni bir çığır açıyordu. 1789 yılı, III. Selim'in tahta geçişiyle, Türk tarihi bakımından da büyük bir önem taşıyor. Gerçekten, günümüzde yerli ve yabancı tarihçiler arasında egemen olan görüşe göre, III. Selim'le birlikte Osmanlı Devleti'nde "reform" devri başlamaktadır. III. Selim'in başlattığı "reform" hareketleri kendinden sonra da – hatta radikalleşerek– devam etmiş ve Cumhuriyetçi reformlara kadar uzanmıştır. Aslında bu görüş, egemen görüş olmakla beraber, ittifakla benimsenen bir görüş olmaktan uzaktır. Hatta daha önceki dönemlere de uzanarak kolaylıkla görürüz ki, her zaman egemen görüş de olmamıştır. Burada şöyle sorular sorabiliriz. III. Selim'in çağdaşları bu sultanın yönetimini nasıl görüyorlardı? Aynı dönemde Avrupa'da "III. Selim imajı" ne olmuştur? Bugünkü egemen görüşe nasıl gelinmiştir ve bu görüş ne gibi itirazlara uğramıştır? Aslında bütün bu sorular günümüzde de sorulmakta ve çeşitli biçimlerde yanıtlanmaktadır Biz bu yazımızda, aynı konuda çok daha dar kapsamlı bir soru sorup, buna cevap arayacağız. Bu soru şudur: III. Selim'in ve Fransız İhtilali'nin ilk on yılında, Paris'te yayınlanan çok güçlü bir gazete olan Moniteur Universel'de geliştirilen Os-

manlı Devleti ve III. Selim imajı nedir?

Moniteur Universel –veya tüm ismiyle Gazette Nationale ou Le Moniteur Universel– 5 Mayıs 1789'da yayın hayatına başlayan bir Fransız gazetesiydi. O dönem Fransasının en önemli günlük yayın organıdır. Uzunca ismine rağmen daha çok "Le Moniteur" olarak bilinen bu gazete hakkında ileride bir miktar bilgi vereceğim. Fakat, asıl konuya girmeden, söylediklerime bir bütünlük sağlamak amacı ile, III. Selim "imaj"ları konusunda birkaç şey söylemek istiyorum.

Osmanlı Devleti'nde III. Selim döneminin tablosunu, o yıllarda resmi vakanüvislik yapan Ahmet Vasıf ve Halil Nuri Efendiler çizmişlerdir. Bunlardan özellikle Ahmet Vasıf Efendi, Osmanlı tarihinin ileri gelen vakanüvislerindendi. Kendisi, döneminin savaşlarına ve diplomatik ilişkilerine bizzat katılmış ve birçok önemli olayları görgü tanığı olarak kaleme almıştır. Bu arada zaman zaman ödüllendirilmiş, zaman zaman da cezalandırılmış ve 1789-99 arasında vakanüvisliğe resmen üç kez gelmiştir. Ahmet Vasıf Efendi, III. Selim'in takdirini kazanmış bir tarihçi olarak, bizzat diğer vakanüvislerin yazdıklarını da değerlendirerek yarım yüzyıllık bir dönemin tarihini kaleme almıştır. Bu tarihin 1752-1770 dönemini kapsayan kısmı, Dr. Müçteba İlgürel'in çabalarıyla Latin harfleri ile günümüz okurlarına sunulmuş bulunuyor. Fakat III. Selim dönemı ile ilgili kısım ne yazık ki, sadece el yazmaları halinde mevcuttur. Ahmet Vasıf Efendi, son derece süslü üslubu dolayısı ile kolay okunur bir yazar değildir. III. Selim'in "açık ibare ile müverrihane, riya ve müdahenesizce yazsun" (İlgürel zikrediyor, s. XLV) uyarısına rağmen, Vasıf Efendi bugün için anlaşılması pek zor bir dil kullanmıştır. F. Babinger de Osmanlı tarih yazıcılığı ile ilgili önemli eserinde, Ahmet Vasıf Efendi'nin üslubunu, hele hele kişiliğini ("kendini beğenmiş, cimri, kıskanç") çok eleştirmekle beraber, tarihçiliği hakkında olumlu şeyler söylemiştir (F. Babinger, s. 335-337). Hammer-Purgstall 1774'de bitirdiği tarihin devamı için, Ahmet Vasıf Efendi'yi önemli bir kaynak olarak zikretmiştir. Fakat Ahmet Vasıf Efendi'yi asıl değerlendiren Osmanlı vakanüvisi Ahmet Cevdet Paşa'dır.

Cevdet Paşa, III. Selim'e birkaç cilt ayırdığı meşhur Tarihi Cevdet'inde, yer yer eleştirmek ve düzeltmekle beraber, esas

itibarıyla Ahmet Vasıf Efendi'yi kullanmıştır. Dönemin diğer tarihçisi, Mustafa Nuri Paşa'ya gelince, o da meşhur Nateyicu'l-Vukuat'ında bu dönem için, tüm ayrıntılarda Tarih-i Cevdet'i referans vermektedir. Bu yüzden III. Selim ile ilgili çağdaş değerlendirmeyi başlatan bir eser olarak "Tarih-i Cevdet"'i almamın yanlış olmayacağı kanısındayım. Elyazmasını bizzat değerlendiremediğimiz Ahmet Vasıf Efendi ile ilgili bilgileri, Cevdet Paşa'ya kaynak teşkil etmesi açısından ve kaynak dökümü bakımından yararlı olur düşüncesiyle verdik.

Cevdet Paşa, klasik anlamıyla dini ilimlere dayanan, muhafazakâr bir formasyona sahipti. Bununla beraber Batı kültürüne de belli bir ölçüde ilgi duyuyordu. Tezakir'deki biyografik bir açıklamasında belirttiğine göre, bir ara Fransızca da öğrenmek istemiş, fakat çevrenin olumsuz tutumunu göz önünde bulundurarak bundan vazgeçmiştir. Muhafazakâr formasyonuna rağmen Ahmet Cevdet Paşa, genellikle "ıslahat hareketleri"ne karşı çıkmamış, aksine Reşid Paşa'nın desteği ile yükselmiş biri olarak bu hareketlere katkıda da bulunmuştur. H. Bowen, II. Abdülhamit devrindeki tutum ve tavırlarını da dikkate alarak, Cevdet Paşa'nın kişiliğinde "tutuculukla ilericiliğin garip bir karışımını" görüyor. (*Encyclopedie de l'Islam*, Leiden)

Türk Milletine Hayır ve Saadet Getiren Yol

Cevdet Paşa, tarihinde III. Selim dönemiyle ilgili, epeyce ayrıntılı, fakat sistemsiz ve analizsiz bilgiler vermiştir. Bu dönemle ilgili genel hüküm olumludur. Özellikle askeri alandaki "usulü cedide"yi övgüyle anlatmış ve barut imalinde olduğu gibi, "Avrupakâri" yöntemleri örnek göstermiştir. Bunun dışında III. Selim'in ilme ve eğitime hizmetlerini de dile getirmiş ve sultanın kişiliği hakkında şu genel hükmü vermiştir: "Velhasıl, şu mahasini asarı (eserlerin güzellikleri) ve devletinin saadeti hali için sem'ü hamiyetine nihayet yok idi" (Cilt 8, s. 317). Buna rağmen Ahmet Cevdet Paşa ve –genel olarak XIX. yüzyıl yazarlarının– "usulü cedide" anlayışlarının tüm bir Batı hayranlığından uzak olduğunu ve daha çok askeri girişimleri ifade ettiğini belirtmek gerekir. Batılı bir dil öğrenmenin bile pek

mâkul sayılmadığı bir ortamda, başka türlü bir görüş egemen olabilir miydi? Yine de Cevdet Paşa, tarihinde III. Selim dönemine olumlu bir tavır takınmıştır. Bu tavrın gelişimi –özellikle Abdülhamid döneminin son yıllarında ve İkinci Meşrutiyet fikir akımları içinde gelişimi– ne olmuştur? Hiç kuşkusuz incelenmesi gereken bir konudur bu. Fakat Osmanlı tarihçileri arasında, Cumhuriyet'e kadar bu konuda radikal bir değişiklik olduğunu sanmıyorum. Herhalde II. Meşrutiyet'i hazırlayan yıllarda başlayan "garpçılık" cereyanına paralel olarak III. Selim'in itibarı giderek daha da artmış ve Cumhuriyet döneminde Prof. Enver Ziya Karal'ın çalışmalarıyla somutlaşan III. Selim imajı ortaya çıkmıştır. Gerçekten Cumhuriyet döneminde III. Selim konusunda en ayrıntılı çalışmaları yapan ve Türk Tarih Kurumu yayınları çerçevesinde bir görüşe adeta egemenlik kazandıran tarihçimiz Prof. Enver Ziya Karal'dır. Karal'ın görüşündeki orijinallik şuradadır: Yazara göre III. Selim zamanındaki "ıslahat hareketleri" dar askeri alanı aşan, tüm uygarlığı kapsayan anlamda değerlendirilmelidir. Yani III. Selim devrinde adeta gönüllü olarak bir "Batılılaşma" hareketi başlamıştır. Bu hareket giderek gelişmiş, önündeki engelleri birer birer yenmiş ve sonunda Kemalist reformlara ulaşmıştır. İslam Ansiklopedisi'ne III. Selim maddesini yazan A. Cevat Eren de aynı görüşü şu şekilde dile getirmiştir: "(Üçüncü Selim'in) Avrupa medeniyetine kavuşmak için açtığı yol, Türk milletine hayır ve saadet getiren yolun başı oldu" Bu görüş, ders kitapları kanalı ile, sürekli olarak Cumhuriyet kuşaklarına öğretilmiş ve benimsetilmiştir.

Batı tarihçileri arasında ise III. Selim dönemi ile en ayrıntılı çalışmayı Amerikalı tarihçi Prof. S. J. Shaw, "Between Old and New, The Ottoman Empire Under Sultan Selim" başlıklı eserinde yapmıştır. Prof. Shaw'un III. Selim ile ilgili görüşü, Prof. Karal'ınkinden daha ılımlıdır. Fakat aynı yöndedir. Prof. Shaw, bir "modernist" olarak nitelediği III. Selim'in, yönetimiyle "batıya bir pencere" açtığını (s. 180) ileri sürmüştür. Fakat Batılı yazarın, III. Selim reformizmi hakkında çok da iyimser olmadığı, bu konuda sık sık sınırlayıcı gözlemler yaptığı, özellikle dönemin askeri reformlarının, Batılı sayılabilecek siyasal ve sosyal reformlarla tamamlanmadığını belirttiği de (s. 406) bir ger-

çektir. Bu biçimiyle, Prof. Shaw'un görüşünün, Batılı Türkologlar arasında en yaygın görüş olduğunu söyleyebiliriz.

Konunun çeşitli boyutlarının aydınlatılması açısından çok kısa, fakat bizzat makalenin amacı açısından uzunca bu girişten sonra, şimdi Le Moniteur Universel'e dönelim ve bu konuda biraz daha bilgi verelim.

Moniteur Universel'de Türkiye

Le Moniteur Universel, 5 Mayıs 1789'dan itibaren yayınlanmakla beraber, asıl 24 Kasım 1789'de Charles Joseph Panckouke'un girişimi ile asıl niteliğini kazandı. Gazete daha çok bir haber gazetesi olma iddiasındaydı. Açıkça bir politik tutumu ve rengi olmadığını söylüyordu. Bununla beraber, Fransız İhtilâli'nin temsil ettiği fikir ve ilkelere sempati ile bakıyordu. Daha önce Diderot ve Ansiklopedi'sine yakın bir çizgi izlemiş olan Panckouke için normal bir eğilimdi bu. 1796'dan itibaren ise, Moniteur hükümetin resmi sözcüsü oldu.

Zamanında Moniteur ne derece etkili bir gazeteydi? Fransız basın tarihi ile ilgili ciddi bir incelemeye göre, "dağıtımı sayesinde, Moniteur bütün diğer gazetelerden son derece (infiniment) daha etkileyiciydi" (s. 489). 800 kişi çalıştıran o zamana göre çok büyük, bir basımevinde basılıyordu. Sözünü ettiğimiz incelemede tirajla ilgili olarak verilen bazı bilgiler "abone" sayısı olarak sunuluyor. 1803'de Paris'te 15 gündelik gazete toplam olarak 25.454 aboneye sahiptir. Bunlardan en önemlisi olan Moniteur'ün 2450 abonesi vardı.

Moniteur Universel, genellikle dış haberler olarak veriliyordu. O dönemin tüm gazetelerinde görüldüğü gibi, ilk haberleri daima en uzak ve en yabancı ülkelerden gelen haberler teşkil ediyordu. Bu yüzden Türkiye ile ilgili haberler çoğu kez ilk haberler olmuşlardır. Ancak Uzakdoğu, Afrika vb. gibi uzak bölgelerden gelen haberler Türkiye'den önce yer alıyordu. Moniteur dış ülkelerle ilgili olarak az, fakat genellikle özlü bilgi vermiştir. Osmanlı Devleti (Gazete bugünkü gibi "Turquie" diyor) ile ilgili bilgiler çok sık ve çok ayrıntılı değildir. Bununla berber Moniteur'de sık sık Osmanlı vakayinamelerinde bile bulunmayan ilginç bilgilerle karşılaşıyoruz. Gazete haberleri genellikle

İstanbul'dan, bazen de İzmir'den imzasız olarak yollanıyordu. Bu haberlerin içeriğinden, yazarlarının muhtemelen Türkçe bildikleri (veya bizzat Osmanlı oldukları) ve Osmanlı Devleti'nde olup bitenleri iyi izledikleri anlaşılıyor. Haberler gazeteden ayrı bir tarih taşıyor ve bu haber tarihi gazete tarihini aşağı yukarı bir buçuk-iki ay geriden izliyor. Başka bir deyişle, Moniteur okuyucusu olayları epeyce geriden takip ediyor.

Moniteur'de Türkiye ile ilgili yargılara ve bütüncü analizlere pek az rastlıyoruz. Gazetenin iddiasına uygun olarak, daha çok haberlerle karşı karşıyayız. Gazetenin Türkiye imajı, bu haberlerin selektif niteliğinden ve bunlara verilen önem derecesinden doğuyor.

Halklar Cesaretlerini Komşularına Karşı Değil Tiranlarına Karşı Çevirmeli...

Moniteur yayın hayatına başladığı zaman Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya ile savaş, Fransa ise ihtilal içindeydi. Fransız İhtilali'nin tüm Avrupa saraylarında yarattığı korku ve içgüdüsel bir ittifak eğilimi, bu ülkede kamuoyunu diplomasi ve savaşla ilgili gelişmeleri dikkatle izlemeye itiyordu. Gerçekten Moniteur'de Türkiye ile ilgili haberlerin de en önemli bölümünü, bu alandaki gelişmeler teşkil etmektedir. Fransa'nın savaş teknolojisi ve askeri eğitimle ilgili katkıları da övgüyle ve iftiharla dile getiriliyor. Moniteur'de, ikinci olarak, savaşın ve savaş ekonomisinin başta İstanbul halkı olmak üzere tüm halk üzerindeki etkileri anlatılmaktadır. Buna paralel olarak, Moniteur, bir "genel memnuniyetsizlik" olarak özetlenebilecek bu tepkilere, III. Selim rejiminin ne gibi önlemlerle cevap verdiğini anlatmaktadır. Bu alandaki bilgiler, III. Selim rejiminin siyasal niteliğini ortaya koymakta ve geleneksel Osmanlı siyasal rejimi açısından bir değerlendirme yapmamıza olanak sağlamaktadır. Moniteur'ün diğer bir alandaki ilginç bilgileri, İstanbul ve İzmir'deki Fransızlar ve bunların eylemleri ile ilgilidir. Gazetenin "Fransız milleti" dediği ve çoğu tüccarlardan oluşan bu koloni, tam bir ihtilâlci tutum içindedir ve İstanbul'daki diğer Avrupalılarla çatışma halindedir. Gazetenin bu konuda verdiği bil-

giler Osmanlı Devleti'nin Fransız İhtilâli'ne karşı tutumunu da ortaya koymaktadır. Nihayet gazete, merkez ve eyaletlerde olup bitenlerle ilgili olarak sosyal, kültürel vb. bilgiler de vermektedir.

III. Selim yönetiminin ilk ayları savaşın devamı ve Avusturya'ya karşı bozgunlarla geçti. Ruslar, Bender ve Akkerman kalelerini, Avusturya ise Belgrad Kalesi'ni ele geçirdi. Kırım'ın kaybından sonra uğranılan bu yenilgiler, yönetimde ve halkta derin bir üzüntü yaratmıştı. Moniteur, Türkiye ile ilgili ilk yorumlarından birini bu yenilgi ile ilgili olarak 27 Aralık 1789 tarihli sayısında yapıyor. Önce yazılanı okuyalım. "Türklerin küçük düşürülmesinden Avrupa belki de utanmalıdır. Bu ulusun cesaretini kaybetmesi hiç de yüreksizlikten doğmuyor. O da başka uluslar gibi zaferler kazandı. Her ulusun egemenlik ve zafer sırası yok mudur? Tek başına kalmış hangi Avrupa devleti, iki imparatorluk sarayının korkunç ittifakına karşı koyabilir? Osmanlıların tüm müttefikleri ortadan kayboldular. Sadece temennilerle yetiniyorlar. Temeşvar'ın ağır topları karşısında ahlak ne ifade eder? Bununla beraber yüzyılın en haksız savaşı olan bu savaş insan zekâsının gelişmesine yardım edebilir. Çünkü hem krallara, hem de halklara büyük dersler veriyor. Krallar, gururu kırılmış Türk'e bakarak, hükümetine ilgisiz, hatta yabancı ve liderinin sonsuz budalalığının kurbanı bir ulusun zaafını hissedecekler. Fakat halklar da, insan cesaretini komşularına karşı değil fakat tiranlarına karşı silahlandıracak ve kullanacak; tek şeyin insanlık ve özgürlük olduğunu anlayacaklar." Moniteur, bu yorumunda tam anlamıyla devrim ilkelerinin savunucusu rolündedir. Her zaman bu çizgiyi izlememiştir.

Rusya ve Avusturya orduları karşısındaki başarısızlıktan bizzat askerleri sorumlu tutan Sultan, yayınladığı bir Hatt-ı Şerif'te orduyu suçluyor ve ordunun bir kısmının "yollarda, savaş meydanında, özellikle düşman karşısında her şeyi mübah gören eşkiyalar" olduğunu ileri sürüyor. Savaşa kararlı ve mutlaka bir zafer kazanılmasını özleyen sultan, savaş bütçesini doğrultmak üzere saraydan, para basılmak üzere 15 milyon kuruş değerinde altın ve gümüş eşya gönderiyor, tüm halkı da kendi örneğini izlemeye davet ediyor (4 Ocak 1790). Moniteur'e göre halktan da 35 milyon kuruşluk bir bağış bekleniyor. Aynı yön-

de ikinci bir girişimi, ulemaya da savaş yükü dolayısıyla olağanüstü ve ezici bir verginin konması teşkil ediyor. Bu alışılmamış vergi, ulemayı çok tedirgin ediyor ve bunlar arasından 60 tanesi kılıcı, tabancayı çekip, kızgın halk kitlelerini de peşine takarak ayaklanıyor ve Sultan'ın da o anda içinde bulunduğu Sultan Ahmet Camii'ne saldırıyorlar. Yeniçeriler, Şeyhülislâmı ve Sadrazam Kaymakamı'nı zor kurtarıyorlar. Fakat Sultan Selim, derhal Camii'nin kapılarını kapattırarak ulemanın çoğunu kılıçtan geçirtiyor. Kalanlar da hapise gönderiliyor ve orada öldürülüyorlar. Bütün bu olan bitenler halkın memnuniyetsizliğini çok daha artırıyor (19 Mart 1790).

Aynı haberin devamını, 21 Mart tarihli Moniteur'de okuyoruz. Buna göre savaş hazırlıkları şehirde büyük bir kıtlık yaratıyor ve "her zaman pek çok miktarda bulunan" ekmek, et, sebze, kuru yemiş fiyatları görülmemiş derecede artıyor. 1790 yılı içinde cephelerden kötü haberler gelmeye devam ediyor. İstanbul'dan 15 Aralık 1790 tarihini taşıyan bir habere göre, Osmanlı orduları Tuna boylarında ve Karadeniz'de yenilgiler içinde. Ancak bu haberler fermanlarla yasaklanıyor. Sultan tüm kahveleri kapatıyor ve ölüm cezaları tehdidi ile sokaklardaki en küçük topluluğu bile yasaklıyor. Rus savaşından bahsedenler denize atılıyor ve hiç kimse bir şey bilmiyor. Moniteur, sultanın itibarının çok düştüğünü ilave ediyor (16 şubat 1791). Buna rağmen sultan ne olursa olsun savaşa devam azminde ve saraydaki barışçı güçleri destekleyen annesine çok kötü davranıyor ve onu eski saraya kapatıyor. Tüm imparatorlukta kahvehaneler yasaklanıyor. 20 Mart 1791 tarihli Moniteur'e göre, başkentte genel bir ayaklanmanın koşulları var. İşte bu sıralarda İstanbul'da yangın üstüne yangın çıkmaya başlıyor. Gazetenin tahminine göre bu yangınlar kasten çıkarılıyor ve özellikle yeniçerilerin eseri. Suçlular bulunamıyor. İstanbul tam bir çöküntü içinde. 15 Eylül 1791 tarihli Moniteur'de (22 Temmuz tarihli mektup), alaycı bir biçimde, artık para için kafası kesilecek fazla zengin paşanın da kalmadığı belirtiliyor. Sultan, İngiltere filosunun Karadeniz'de Ruslar'ı yenerek Osmanlıları kurtaracağı inancında. Oysa İngiltere, Prusya ve Hollanda Avusturya ile Osmanlılar arasında barış aracılığı yapıyor ve 1791 Ağustos'unda Avusturya ile barış antlaşması bu koşullarda imza-

lanıyor.

Moniteur'de Avusturya Barış Antlaşması'nın uygulanması ile ilgili ilginç bir habere rastlıyoruz. Haber savaş esirlerinin iadesi ile ilgili. Gazeteye göre Osmanlıların elinde 12.000 kadar Avusturyalı esir var. Bunlar devlet ricaline, yeniçerilere ve halka satılmış bulunuyorlar. Ancak, antlaşma hükmüne göre devletin bunları geri alması ve Avusturya'ya iade etmesi gerekiyor. Devlet bunları 100'er kuruşa geri almak üzere harekete geçiyor. Oysa bunların çoğu, özellikle kadınlar 300, 400 hatta 500 kuruşa satılmışlar. Bu yüzden sahipleri bunları gizliyor, hatta bazılarını Müslüman yapıyorlar. Gazete devletin bu konuda "çok sert" önlemler aldığını kaydediyor, güçlükleri yendiği konusunda pek iyimser değil (13 Ocak 1792).

Avusturya ile barışa rağmen, Rusya ile savaş devam ediyor. Savaşla birlikte genel hoşnutsuzluk da devam ediyor. Bu ortam içinde sultana camide namaz kılarken bir suikast girişimi yapılıyor. Bu başarısız suikast, Moniteur'e göre, bir "Arap" tarafından yapılıyor. Mütecaviz derhal öldürülüyor ve şehirde çok büyük ve "zalimce" güvenlik önlemleri almıyor. Şüphelenilen "çok büyük sayıda" insan, "en küçük şüphe üzerine" İstanbul'dan sürülüyorlar (10 Ocak 1792 tarihli haber, 1 Mart 1792 tarihli gazete). İstanbul'da bu eylem, daha ziyade "delilğe" atfediliyor. Şubat 1792'de Ruslarla barış anlaşmasının imzalanmasına rağmen sıkıntılar ve savaş ortamı devam ediyor. Sultan, lüks eşyaları yasaklayan fermanlar çıkarıyor. Hatta Moniteur'e göre halkın şeker kullanımı bile yasaklanıyor ve şeker bulunan dükkânlara el konuyor (8 Temmuz 1792).

Sultan 1792 Temmuz'unda bir "gizli" komite kuruyor. Sadrazama ait tüm yetkiler bu komiteye veriliyor. Böylece sadrazam, bir anda bir isimden ibaret kalıyor. Kasım ayında Moniteur'de yeniden bu "gizli komite"den söz edildiğini görüyoruz. Komitenin 24 kişiden oluştuğu belirtiliyor. Reis Efendi'nin de üye yapıldığı ilave ediliyor. 9 Kasım tarihli Moniteur'de ise "gizli komite"nin aldığı iktisadi ve sosyal önlemlerin halkta büyük bir hoşnutsuzluk yarattığı belirtiliyor. Aynı tarihlerde büyük yangınlar İstanbul'u sarıyor. 9 Kasım tarihli Moniteur, İstanbul'da korkunç bir yangın çıktığını ve şehrin 1/10'unun yandığını haber veriyor. Yeniçeri ağası yangından sorumlu gö-

rülerek asılıyor. Buna rağmen yeniden yangınlar çıkıyor. Gazeteye göre, yangınlar halkın umutsuzluğunu göstermesinin tek yolu haline gelmiş (11 Ocak 1793). Oysa aynı tarihlerde Kapudan Paşa, sultanın yeğeni ile görülmemiş lüks ve zenginlikte bir düğünle evleniyor. 3 mart 1793 tarihli Moniteur (15 Ocak 1793 tarihli haberde), "Kapudan Paşa'nın düğünündeki haşmet ve sükseye bakılırsa, Osmanlı Devleti'nin yıkıcı ve öldürücü bir savaştan çıktığına inanmak güçtür" deniliyor.

Aynı tarihlerde Mısır'da da müthiş bir kıtlık var ve sokaklar açlıktan ölen insanların cesetleriyle dolu (26 Şubat tarihli mektup). 10 Haziran 1793 tarihli Moniteur'de İstanbul'da da büyük bir kıtlığın başladığı belirtiliyor. Gazete, neden olarak, Fransa ile birçok Avrupa ülkesi arasında başlayan savaş dolayısıyla, yabancı gemilerin Ege adaları, Temeşvar ve Mısır'dan geniş ölçüde hububat ithal etmelerini gösteriyor. Rusya ve Avusturya, Fransa'yı suçluyorlar ve gazeteye göre Fransa aleyhinde dolaplar çeviriyorlar. 17 Haziran tarihli gazetede (25 Nisan tarihli haber) ekmek ve et fiyatlarının çok arttığı ve kalitenin düştüğü belirtiliyor. Bu duruma rağmen, Avrupa'daki savaştan yararlanmak üzere, Osmanlılar yine hızla savaşa hazırlanıyorlar. Bunun için sürekli divan toplantıları yapılıyor ve normal olarak divan üyesi olmayan 7 itibarlı paşa da, fikirlerinden yararlanılmak üzere divana çağrılıyorlar (22 Ekim tarihli gazete, 27 Eylül tarihli haber). 1793 sonbalarında olağanüstü bir Rus elçisi büyük bir heyetle İstanbul'a geliyor ve etkili olmaya çalışıyor. Moniteur'de Rus elçisinin hareketleri büyük bir dikkatle izleniyor. Fransa ile diğer ülkeler arasındaki, ihtilalin yarattığı gerginlik ve çatışmaları ayrıca ele alacağım.

Bu sıralarda İstanbul'da kıtlık devam ediyor ve alınan önlemlerden biri olarak, İstanbul'da yerleşme yeri olmayan herkes taşraya sürülüyor (4 Mayıs 1794 tarihli gazete). Fransız subay ve eğitimcilerinin de yardımıyla 1794 sonbaharında savaş hazırlıkları devam ediyor. 1795 ilkbaharında tekrar kıtlık ve yangın haberlerine rastlıyoruz (2 Nisan 1795). Kıtlığa çare için 20 savaş gemisinin koruduğu bir sürü nakliye gemisi Suriye'den hububat getirmeye gidiyorlar (30 Nisan 1795). İskenderiye'den gemiler bol bol hububat taşıyorlar. Ancak bu arada, kıtlıktan sonra veba salgını başlamıştır ve bu salgına karşı

hiçbir ciddi önlem alınmadığı için 1796 ilkbaharında Moniteur'de Türkiye ile ilgili çok kötü haberlerle karşılaşıyoruz. 28 Ocak 1796 tarihli gazetede kıtlık ve vebadan on binlerce insanın kırıldığını, Mısır ve Suriye'den buğday ve pirinç getirmek üzere giden büyük bir geminin fırtınada battığını okuyoruz (15 Aralık 1794 tarihli haber). Fransız ve İsveçli subaylar Osmanlı ordusunu eğitiyorlar ve savaş hazırlıkları devam ediyor. Fransa'nın Avrupa'daki askeri başarıları Osmanlı Devleti'nde sevinçle izleniyor. Bu tarihlerden itibaren Moniteur'de muhtemelen savaşların ve Fransız İhtilâli'ndeki iç gelişmelerin de etkisi ile dış haberler çok azalıyor ve ancak 1798 Ağustos'unda Napoleon'un İskenderiye'ye çıktığı haberinin İstanbul'a ulaşmasıyla, Türkiye yeniden haber konusu olmaya başlıyor. Haber İstanbul'da büyük hayal kırıklığını ve kızgınlığı yansıtıyor. O zamana kadar, biraz sonra anlatacağım gibi, el üstünde tutulan Fransız generalleri, Türkiye'den kovuluyorlar. Moniteur de artık bu tepkilerden çok Napoleon'un bildirilerini, kararnamelerini ve reformlarını anlatmaya başlıyor. Konumuzu doğrudan ilgilendirmediği için bunlar üzerinde durmayacağım. Şimdi incelediğimiz on yıllık dönemdeki askeri reformlar ve dış ilişkilere geçelim.

Moniteur'ün çizdiği tabloya göre, III. Selim'in ilk 10 yılı, daima savaşlarla ya da savaş hazırlıkları ile geçmiştir. Bunlar ise, zaten III. Selim'den önce sarsılmış bulunan hazineyi daha da kötü duruma getirmiş ve olağanüstü önlemler gerektirmiştir. Bu önlemler, olağanüstü vergiler, İstanbul'dan sürgünler, para tağşişi ve hayat pahalılığını artıran ve sık sık kıtlıklar doğuran çeşitli zorlamalar şeklinde ortaya çıkmıştır. Bütün bunlar halkta büyük bir hoşnutsuzluk yaratmış ve halk bazen ulemanın, bazen de yeniçerilerin önderliğinde, bu hoşnutsuzluğunu kısmi ayaklanmalarla, suikastlerle ve yangınlarla ortaya koymuştur. III. Selim bu genel memnuniyetsizliği yenmek için tüm kahveleri kapattırmış, üç kişinin bir araya gelmesini yasaklamış, devamlı taşraya sürgünler yaptırmış ve savaştan ve cepheden bahsedenleri denize attırmıştır. Öte yandan kıtlıkların da etkisiyle büyük şehirlerde veba salgınları sık sık insanları kırmış geçirmiştir.

Moniteur'da III. Selim, biraz sonra sözünü edeceğim "re-

formcu" yönü dışında, bir "despot" olarak sunulmaktadır. Hatta 2 Mart 1791 tarihli gazetede, Sultan Selim Han, "yeryüzünün en yıpranmış despotu" olarak nitelenmektedir. Gerçekten, Avrupa'da Osmanlı rejimi ile ilgili olumsuz izlenimler yaratan eylemlerin hemen hepsine, III. Selim zamanında da tanık oluyoruz ve Moniteur bu yönde sürekli haberler vermektedir: Ülkenin "gizli komite" ile yönetilmesi, idamlar, müsadereler, saray cinayetleri vb. Örneğin 25 Mart 1796 tarihli Moniteur'de Rumeli Beylerbeyi'nin kafasının kesilerek Saray'ın duvarına asıldığını ve teşhir edildiğini okuyoruz. 17 Haziran 1792 tarihli gazetede yer alan habere göre de Sultan, Sadrazam Yusuf Paşa'yı huzuruna çağırıyor ve onunla görüşüyor. Oysa aynı anda defterdar sadrazamın mülklerini mühürlemekte, yani müsadere etmektedir. 29 Mart 1795 tarihli Moniteur ise Reis Efendi'nin bir fincan kahve içtikten biraz sonra kıvrana kıvrana öldüğünü ve bunun tamamen bir cinayet olarak yorumlandığını haber veriyor. Rastgele seçtiğimiz bu haberler, III. Selim ile ilgili genel imajı yaratan unsurlardı. Bununla beraber Moniteur, III. Selim'i yer yer "reformcu" olarak öven yazılar da yazmıştır. Bunları yerine oturtmak için şimdi Osmanlı Devleti'nin dış ilişkileri ve askerlikteki gelişmelerle ilgili haberlere bakalım.

III. Selim dönemi, incelediğimiz zaman diliminde, Rusya ve Avusturya'ya karşı savaşlar ya da savaş hazırlıkları ile geçti. Bu etkinlikler, Osmanlı Devleti'nde hem savaş teknolojisini hem de diplomatik ilişkileri ilgilendiriyordu. Savaş teknolojisindeki gelişmeler, özellikle Fransız askeri heyetlerinin yardımıyla gerçekleşiyordu. Moniteur bu gelişmeleri yakından izlemiş ve okurlarına olumlu bir şekilde aktarmıştır. Fransa'dan askeri eğitimcilerin gelişi III. Selim'den önce başlamış, fakat onun zamanında da devam etmiştir. 25 Şubat 1790 tarihli Moniteur'deki habere göre, "Osmanlı tersanelerinde, büyük kısmı Avrupalı olan 2000'den fazla işçi bulunmaktadır" Bu haber doğru ise Osmanlı savaş sanayii, "askeri heyetlerin" çok ötesinde Avrupa'nın kontrolü altındadır. 16 Ocak 1794 tarihli Moniteur'de, yani Osmanlı savaş hazırlıklarının yoğunlaştığı bir sırada şu haberi okuyoruz: "Türklerin adetlerinde her gün olumlu gelişmeler görülüyor. Avrupalı davranışlar gitgide Türkler arasında kabul görüyor" Haber, askeri teknik ve eğitimdeki

gelişmelerle ilgili bilgiler vererek devam ediyor. Gazeteye göre "Türkiye'nin düşmanları, bunları görüyor ve bu ilerlemelerle ilgili endişelerini güç saklıyorlar" 13 Ocak 1795 tarihli Moniteur ise, 40 toplu bir gemi inşa eden Fransız mühendisine 30.000 kuruş mükafat verildiğini ve 90-100 toplu bir gemi için de daha büyük bir mükâfat vadedildiğini yazıyor.

Gazete ayrıca, askeri yeniliklerle ilgili olarak halk, ulema ve yeniçeriler arasında başlayan hoşnutsuzluklara yer veriyor. Ancak, gazetenin tüm haberlerini okuyan bir okuyucunun, bu hoşnutsuzluğun nedenlerini başka yerlerde arayacağını sanıyorum. Bu konuda gazetenin haberleri arasında çelişkiler göze çarpıyor ve okuyucuda gazetenin tarafsızlıktan uzaklaştığı izlenimi doğuyor. Örneğin Moniteur'ün askeri yeniliklerden ilk söz ettiği sıralarda, 19 Haziran 1794 tarihli gazetede şu haberi okuyoruz. "Yeniçeri ocağı, Fransız subaylarına kardeşlik duygularını sunmak üzere heyet yolladı ve çeşitli hediyeler sundu" Buna rağmen gazetenin birkaç ay sonraki bir sayısında (31 Aralık 1794), "Yeniçerilerin disiplin getirici yeni düzenlemelere uymadıkları ve geleneksel uyumsuz kıyafetlerini terketmek istemedikleri için Selim'in bunları yok etmek istediği" haberi yer alıyor.

1795 başlarında (2 Şubat 1795) Yeniçerilerin yeni elbiselere ve nizama "daha uyumlu davrandıkları" bildiriliyor. 18 Haziran 1795 tarihli Moniteur ise "Avrupa saraylarının en iyi kurumlarının Osmanlı Devleti'ne girdiğini" yazıyor ve özellikle Fransız ve İtalyan heyetlerinin liderliğinde topçuluk, istihkâm ve matematik konularında yeni okullar açıldığını anlatıyor. 26 Eylül 1795 tarihli gazetede ise, yeniliklere karşı "eski kafalıların" halkı kışkırttığı ve divan üyelerinin evlerinde yangınlar çıkartıldığı haberleri yer alıyor. Aynı tarihli sayıda İstanbul'daki kıtlık ve veba salgını ile ilgili haberlere de yer veriliyor. 4 Şubat 1796 tarihli Moniteur, yeni kurulan 40.000 kişilik Avrupai ordunun "disiplin ve manevralarının kesinliği ile temayüz ettiğini" bildiriyor ve sultanın Nizam-ı Cedid'in ulûfeleri ile yeniçerilerinkini eşitleyerek ihtilâfı ortadan kaldırdığını ilave ediyor. Napoleon'un Mısır seferine kadar Moniteur'de bu konuda başka bir habere rastlamıyoruz.

Osmanlı Tarihçileri ve Moniteur: Farklı Bakış Açıları...

Diplomatik ilişkilerle ilgili gelişmelere ve Fransız İhtilali'nin İstanbul'da yarattığı sorunlara gelince, Moniteur'de bu konularda birçok habere rastlıyoruz. Fransız İhtilâli'ne kadar Osmanlı Devleti, Fransa ile dostluk içindeydi. Daha 1755'de Baron de Tott, Fransız Elçisi Vergennes ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve "askeri ıslahat"a başlanmıştı. Baron de Tott, hatıralarını, Türklere karşı antipatisini açıkça ortaya koyduğu dört ciltlik bir eserde kaleme almıştır. Çağdaş Fransız yazarlarının bile taraflı ve anti-Türk buldukları bu eser Avrupa'da çok etkili olmuştur. Fransız elçisi Vergennes ise, Osmanlıların Ruslar'a karşı, sonu felaketle biten 1768 savaşına girmesinde başrolü oynamıştır. Bu, bugün için herkesin bildiği tarihi bir gerçektir ve Prof. Uzunçarşılı'nın yayınladığı Şehzade III. Selim-XVI. Louis yazışmalarına göre, Şehzade Selim bile XVI. Louis'ye bu gerçeği hatırlatmıştır. (Belleten, cilt II, no: 5-6). Zaten III. Selim dönemini de devamlı olarak bu savaşın sonuçları işgal etmiştir.

Fransız İhtilali Osmanlı yönetimini şaşırtmakla beraber, Osmanlı-Fransız ilişkilerini pek etkilememiştir. Oysa, ihtilalin yaydığı fikirler tüm Avrupa saraylarına korku salmış ve giderek Fransa'ya karşı bir koalisyon oluşmasına yol açmıştı. Osmanlı sarayı, Hıristiyan bir ülkede olup biten bu garip olaylardan, siyasal ve kültürel planda kendini tamamen bağımsız hissetmiştir. Prof. B. Lewis, bu konudaki incelemesinde, ihtilâlin Osmanlı Devleti'nde, daha ziyade Rum, Ermeni gibi Hıristiyan milletler arasmda bir miktar etkili olduğunu yazmıştır (Journal of World History, N; 1, 1953). Bu görüş Moniteur'den edindiğimiz bilgilere de uygundur. Neredeyse yüz yıl sonra, Cevdet Paşa Tarihi'nde bile, Fransız İhtilali ile ilgili olarak, "reziller takımı sokaklara düştü" ve "fitne ve fesat ateşi" diye söz edildiğine göre bunda şaşılacak birşey yoktur. Fransız ihtilali döneminde de Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya'ya karşı, Fransa'da destek aramaya çalışmıştır. Bu iyimser yaklaşım özellikle Osmanlı büyük şehirlerindeki Fransız kolonisine karşı tutumda somutlaşmaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki Fransızlar genellikle tüccar (burjuva) nitelikte kişilerdi. Bunlar ihtilâli

gayet olumlu bir biçimde karşılamışlardı. Ancak bu tutum kısa zamanda özellikle başkentte Fransızlarla diğer Avrupalılar arasında gerginliğin artmasına yol açmıştır. Bu gerginlik 1793'de ihtilâl radikalleştiği bir sırada doruğuna erişmiş ve yer yer kavgalar çıkmaya başlamıştı. 10 Mayıs tarihli bir habere göre, İzmir'de İngilizler yanlarına Venediklileri de alarak Fransızlara saldırmışlar ve çatışmada on bir kişi ölmüş, kırkdan fazla kişi de yaralanmıştır.

Aynı yıl İngilizler ve Ruslar, 14 Temmuz'u kutlatmamak için Saray'a baskı yapmışlar ve Saray da Fransızların ancak kapalı bir yerde bayramlarını kutlamalarına izin vermiştir. 1793 sonlarında ise olağanüstü Rus elçisi Kutuzof, büyük bir heyetle İstanbul'a gelmiş ve gösterişli yürüyüşlerle sarayı korkutmaya çalışmıştır. Bu buhranlı dönemde, Osmanlı Devleti Fransa'ya daima dostça yaklaşmış ve ülkedeki Fransızları da korumaya çalışmıştı. Bu tutumun en iyi örneğini, Sultan Selim'in İzmir'deki Fransız konsolosuna verdiği tavsiye mektubunda görüyoruz. 28 Ocak 1794 tarihli Moniteur'den, bu mektupta Sultanın ağzından şu satırların yer aldığını okuyoruz: "Şahsıma gösterdiğiniz ihtimamı, Fransızlara da gösteriniz, onlara gerçek Müslümanlarmış gibi davranınız. Eğer bir kuş, açılmış kanatlarının gölgesi ile bir Fransızı rahatsız ederse, usta bir elden çıkan ok, o kuşu hemen öldürsün". Birkaç ay sonraki bir Moniteur'de ise İstanbul'da Fransız İhtilâli'ni temsil eden başlıkların, "cocarde"ların birden bire arttığını ve bunların sarayı ürkütmek isteyen İngiliz ve Rus provokatör ajanlarının eserleri olduğu yazılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Fransız kolonisine tutumu, ihtilâlci Fransız yönetimine karşı tutumunun aynasıdır. Gerçekten bu dönemde Fransa'ya karşı devamlı olumlu bir tavır olmuş, Fransız ordusunun zaferleri İstanbul'da hep sevinçle karşılanmış ve şenliklere yol açmıştır: Ta ki, hiç beklenmedik bir şekilde, 1798 Ağustos'unda Napoléon'un askerleriyle birlikte Mısır'a çıktığı haberi başkente ulaşsın. Elbette ki bu konudaki hayal kırıklığını Moniteur sayfalarında ayrıntılı bir biçimde bulmak mümkün değildir. Bu konuda Osmanlı kaynaklarına müracaat etmek gerekir.

Moniteur Universel'de, III. Selim'in ilk on yılında, Osmanlı

toplumu ile ilgili olarak çıkan haberlerin en önemlilerini aktarmış bulunuyoruz. Bu bilgileri daha anlamlı kılabilmek amacıyla yer yer bazı açıklamaları da gerekli gördük. Yazımızı "sonuç" niteliğindeki gözlemlerle bitirmek istiyoruz.

Moniteur Universel aynasında, III. Selim kesinlikle "Avrupalı" veya Avrupalılaşmak isteyen bir hükümdar olarak görülmemektedir. Tam tersine bir "despot" olarak sunulmaktadır. III. Selim'le ilgili olarak yer yer yapılan övgüler ise, ordunun ve askerlik sanatının "Batılılaşması" ile ilgilidir. Ancak, bu reformların Fransa kontrolünde ve Fransa çıkarlarına uygun bir biçimde yürütüldüğü ve Osmanlı ordusunun bağımsızlığını yitirdiği gözden uzak tutulmamalıdır.

Avrupalılaşmak konusunda XIX. yüzyılın önemli Osmanlı tarihçileri de pek farklı şeyler söylememektedirler. Gerek Cevdet Paşa'ya, gerek Mustafa Nuri Paşa'ya göre, Sultan Selim'in ilhamı Avrupa'da değil, Osmanlı tarihindedir. İdeal olarak seçtiği örnekler, Fatih Sultan Mehmet, I. Selim ve Kanunî Süleyman gibi haşmetli Osmanlı sultanlarıdır. Fakat, çağında, savaş biçimi ve teknikler tamamen değiştiği için, askeri alanda Avrupa'ya kendini muhtaç hissetmektedir. Cevdet Paşa ve Mustafa Nuri Paşa tarihlerini Moniteur'den asıl ayıran nokta şurdadır: Osmanlı tarihçileri, III. Selim dönemi ile ilgili eleştiriler yapmakla beraber, bunları daha çok sultanın tecrübesizliğine, idareci seçmekteki başarısızlıklarına ve genel olarak yönetim düzenindeki hatalara hasretmektedirler. Onlar için bu hataların halk düzeyinde nasıl karşılandığı ne gibi sıkıntılar ve tepkiler yarattığı çok önemli değildir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında da Halk-Reaya-Sürü ilkesi yürürlüktedir. Moniteur'de ise Osmanlı Devleti'nde halk katında olup bitenler, olası sonuçları ile birlikte izlenmektedir. Muhtemelen Fransız politikasının tayininde bu unsurlar da geniş ölçüde hesaba katılmaktadır.

Osmanlı tarihçilerinin halkın sorunları ve yaşantısı ile ilgili pek bilgi vermemeleri, cumhuriyet döneminde daha da ağırlık kazanan bir görüşe temel hazırlamaktadır. Bu görüşe göre, Sultan Selim çok yararlı yenilikler yapmakta, buna karşılık bağnaz ulema, yeniçeriler ve cahil halk bunlara karşı çıkmaktadır. Moniteur de sırf Fransız çıkarları açısından yer yer bu dili kullanmakla beraber, genellikle verdiği haberler okuyucu-

nun çok farklı bir görüşe varmasına yol açmaktadır. Zaten Moniteur'ün temel görüşü de bu yöndedir.

Dar askeri alanı ilgilendiren ve Osmanlı bağımsızlığını giderek ortadan kaldırıcı nitelikte "reformlar" dışında, III. Selim Avrupa yaşantısına hiç ilgi duymamış mıdır? Duymuştur ve bu ilgi ve özentiyi Mustafa Nuri Paşa, eserinde şöyle anlatıyor:

"Sultan Selim Han, zevkle ve şevkle vakit geçiriyordu. Devrin akıllı ve etkili kişileri de onun ardından gittikleri için, Boğaziçi'nde, mehtaplı gecelerde, gezinti yerlerinde, konaklarda, yalılardaki yapılan eğlence ve sefahati, nizam-ı cedid icaplarından olan bazı alafranga şeyleri görenlerin, bağımsızlıkları ve devlet yöneticileri haklarındaki düşmanlıkları gün geçtikçe artıyordu" Sanırım bu satırlar, Osmanlı Devleti'nde "Batılılaşma"nın nasıl başladığını bir miktar gözler önüne sermektedir Bu başlangıca bakarak, okuyucularım, herhalde neden bir türlü sonuca ulaşılmadığı konusunda da bazı şeyler düşüneceklerdir.

BAZI TEMEL ESERLER

Ahmet Vasıf Efendi: *Mehasinül Âsâr ve Hakaikü'l Ahbar* (Haz. Dr. Müçteba İlgürel), İstanbul, 1978.

A. Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, 12 cilt, İstanbul 1209 baskısı (IV-VIII. ciltler)

Mustafa Nuri Paşa: *Netayic'ül Vukuat* (Haz. Prof. Dr. N. Çağatay) Ankara, 1980, III.-IV. cilt.

E. Ziya Karal: *Osmanlı Tarihi*, cilt V, Ankara, 1947.

S. J. Shaw: *Between Old and New; The Ottoman Empire Under Sultan Selim III, 1789-1807*, Massachusetts, 1971.

F. Babinger: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke*, Leipzig, 1927. Türkçesi: (Çev. Prof. Dr. Coşkun Üçok) *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

Histoire Generale de la Presse Française, Kollektif Eser, Paris, 1969.

OSMANLI ASKERİ DÜZENİNİN ÇÖKÜŞÜ VE YENİÇERİ KIRIMI

Osmanlı tarihine "Vak'ayı Hayriye" olarak geçen yeniçeri kırımını izleyen günlerde, olaylara sahne olan yerde gözlemler yapmak isteyen bir Avusturyalı gazeteci ile bir konsolos, İngiliz ajanı sanılmışlar ve halkın hışmına uğramışlardı. Bu bilgiyi nakleden Fransız gazetesi, yeniçeri kırımından sonra halk arasında büyük bir İngiliz düşmanlığının hüküm sürdüğünü kaydetmektedir.[1] Bu ve bu paralelde bazı bilgiler, 1826 kırımını XIX. yüzyıl Osmanlı reformizminin temeli sayan açıklamalar yığını arasında kaybolup gitmişlerdir. Oysa XIX. yüzyıl yayınları dikkatle incelenirse, yeniçeri kırımının aslında sanıldığından çok daha karmaşık bir olay olduğu ve zamanında, hiç olmazsa Batı fikir hayatında, büyük görüş ayrılıklarına yol açtığı kolaylıkla görülür. Benzer tartışmaların Osmanlı Devleti'nde cereyan etmemiş olması sadece bu devlette fikir özgürlüğünün bulunmaması ve tarihin resmi yazarlar tarafından tek taraflı olarak yazılmasından ileri gelmektedir. Başka bir deyişle 1826'da katledilenler, hiçbir zaman kendi görüşlerini açıklamak ve kendi savunmalarını yapmak fırsatını bulamamışlardır.

Osmanlılarda yeniçeri kırımı, olayın önemi dolayısıyla ayrı bir kitap halinde vakanüvis Mehmed Esad Efendi'nin "Üssi Zafer" isimli eserinde anlatılmıştır.[2] Esad Efendi'den önce vakanüvislik görevini Ataullah Şanizade Efendi yerine getiriyordu. F. Babinger'in övdüğü[3] bu yazar, 1825 sonunda görevden alınmış ve yeniçeri kırımından sonra da Bektaşî inançlarından

dolayı Tire'ye sürülmüştür. Böylece, rastlantıların da yardımıyla, Esad Efendi adeta yeniçeri kırımını iktidar açısından yazmak üzere göreve getirilmiştir. Yazar bu görevi o kadar büyük bir rahatlık ve pişkinlik içinde yapmıştır ki, eserinden ötürü 10.000 kuruş ve 2630 altın ödül aldığını ve terfi ettirilerek Üsküdar Mollalığına getirildiğini kaydetmekten de kendini alamamıştır.

Esad Efendi'den günümüze kadar, yeniçeri kırımı konusunda, Üssi Zafer'de ileri sürülen fikirler tekrarlanmıştır. Bu fikirler, kabaca, yeniçerilerin nasıl her bakımdan yozlaştıklarını ve reformlara karşı, soyguncu bir güç haline geldiklerini ifade etmektedirler. Bazı XIX. yüzyıl yazarları bu konudaki abartmaları kabul etmekle beraber[4] yine de ana çizgiden ayrılmamışlardır. Oysa en basit bir gözlem bile gösterir ki yeniçerilere yapılan suçlamalar temel bir çelişkiden kaynaklanıyorlardı. Yeniçeriler bir yandan fanatizm ve yobazlıkla suçlanırken, öte yandan da Bektaşîlikle ilişkileri yüzünden yerilmişler ve Bektaşî tekkeleri de yeniçerilerle birlikte cezalandırılmışlardır. Oysa, bilindiği gibi, Bektaşîlik İslam tarikatları arasında görüşleri itibariyle en hoşgörülü, en "liberal" olan ve bu yüzden sık sık dinsizlikle suçlanan bir tarikattır. Bizzat Esad Efendi'nin kendisi de, eserinde Bektaşîlerden "imansızlar" diye sözetmektedir.[5] Ayrıca yeniçeriler Fenerli Rumlar, Yahudiler ve Ermenilerle ilişkileri açısından da eleştirilmişler ve aralarına yabancı *"casus"*ların sızdığı suçlamalarına hedef olmuşlardır. Bu yüzden yeniçerilere atfedilen fanatizmin dini bağnazlık olduğu kolaylıkla iddia edilemez. Bunun tartışmasını ilerdeki sayfalara bırakarak, şimdi sorunu tarihi evrim içinde ve toplumsal boyutlarıyla birlikte ele almaya çalışalım.

Yeniçerilerin Evrimi

Osmanlı tarih-yazımında yeniçeriliğin yok edilmesi daha çok askeri bir reform çerçevesinde düşünülmüş ve askeri reformlar da toplumun bütününün modernleşmesinin itici gücü olarak kabul edilmiştir. Aslında yeniçeri ocağı, XVII. yüzyıldan itibaren geçirdiği evrim içinde salt bir ordu kurumunu çok

aşan toplumsal ve iktisadi özellikler gösteriyordu. XIX yüzyıl başlarında yeniçerilik, toplumsal bir sınıflaşma evrimi içinde olan ve kendi bünyesinde silahlı bir grubu da barındıran geniş ve amorf bir kitle halini almıştı. Bu dönemde yeniçerilikle ilgili yapılabilecek –ve sık sık yapılan– en büyük hata bu kurumu XV. ve XVI. yüzyılların klişeleri içinde, homojen bir yapı olarak görmekti.

Yeniçerilerin ne zaman ve nasıl kuruldukları kesin olarak bilinmemektedir.[6] Bununla beraber devşirme ilkesine göre kurulan bu askeri ocak, klasik biçimini XV. yüzyılda almış ve gücünün zirvesine de XVI. yüzyılda ulaşmıştır. Başlangıçta yeniçeriler sadece Hıristiyan halk arasından devşirilerek Müslümanlaştırılan, sınırlı sayıda askerden oluşuyorlardı. Bunlar, evlenmeleri ve askerlik dışında bir işle uğraşmaları yasaklanan ve tam bir disiplin içinde yaşayan bir ocaktı.[7] Sayılarının az-lığına rağmen Roma İmparatorlarının "muhafız alayı" gibi elit bir tabaka oluşturmaları, ilk fetihlerde –özellikle kuşatmalarda– büyük rol oynamalarını sağlamıştır. Tarihçilerin ortak kanısına göre, III. Murat'tan itibaren ocağa Müslüman kökenli Osmanlıların da katılması disiplini gevşetmiş, yeniçerilerin evlenmelerine ve askerlik dışı mesleklerle uğraşmalarına göz yumulmaya başlanmıştır. Aslında bu değişim her boyutu ayrı ayrı incelenmeye ve değerlendirilmeye muhtaç bir süreç teşkil ediyor. Askeri reform gereği bunlardan sadece biridir ve Osmanlıların askeri alanda Batı'dan geri kalışları, her bakımdan geri kalışları çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Ortaçağ'da Batı'da merkezi ordular yoktu. Askeri güçleri kralların ve asillerin ücretle topladıkları işsiz güçsüz insanlar, "paralı askerler" oluşturuyordu. Batı'nın askeri üstünlüğü, merkezi devletlerin kurulması, teknik ilerlemeler ve ulusal planda askerlik hizmetinin herkes için zorunlu hale gelmesi ile kesinleşmiştir. Bununla beraber bu süreç XVI. yüzyıl sonlarından XIX. yüzyıl başlarına kadar uzanan geniş bir devre içinde gerçekleşmişti. Askerlik alanındaki gelişmeler, belirttiğimiz gibi, ordu mensuplarının sayısı ve toplanma şekli ile sınırlı değildi. Kullanılan silahlar ve savaş taktiklerindeki gelişmeler de, Batı kültürel dönüşümü çerçevesinde XVI. yüzyıldan itibaren gündeme girmişti. XVI. yüzyılın ikinci yarısından iti-

baren ateşli silahların yaygınlaşmaya başlaması, askeri birliklerin hareket kabiliyeti ve savunma güçleriyle bu silahlar arasında bir ahenk kurma sorununu yaratmıştı. Bu alanda 1560 ile 1660 tarihleri arasında İsveç'te gerçekleşen ve büyük kitleli, ağır ve hareket kabiliyeti az birlikler yerine, iki üç saflık küçük birliklerin kullanılmaya başlanması şeklinde somutlaşan değişim bir "askeri devrim" olarak nitelenmiştir.[8] Aynı bağlamda, askeri eğitim yöntemleri de değişmeye başlamış ve uzun bir hazırlık dönemi isteyen Ortaçağ şövalyeleri, ateşli silahların yayılması sonucu kısa zamanda yetiştirilen subaylara yerlerini terketmişlerdir. Aslında ateşli silahların gelişimi epeyce yavaş olmuş ve başlangıçta bunlar ilkellik, ağırlık, atışlardaki isabetsizlik vb. gibi nedenlerle yer yer bir handikap dahi teşkil etmişlerdir. Misket ve arkbüs gibi bu ilk silahların tek avantajı, daha nüfuz edici bir güce sahip olmalarından ileri geliyordu.[9] Batı'da silah yapımındaki gelişim, özellikle topçuluk alanında hızlı olmuş ve Osmanlılarla daha ziyade bu sahada önemli bir fark ortaya çıkmıştır. Özellikle Avrupa'da XVII. yüzyılda sahra toplarının gelişmesi, orduların vurucu gücünü artırmış ve bu yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı savaşları artık tamamen olumsuz bir seyir almıştır. Bununla beraber, daha önce de belirttiğimiz gibi, bu gelişimin yavaşlığı Osmanlı ordusunu, kitlesel özellikleri dolayısıyla, yine de uzun süre önemli bir güç olarak uluslararası sahnede tutmuştur. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı askeri sistemi ve ordusu ile ilgili olarak yazılan kitaplar, birçok olumlu gözlemler de içermektedirler. Bunlardan, daha sonra Türkçeye de çevrilerek okunan Montecuculi ve Marsigli'nin eserleri, ileri sürdükleri ilginç görüşler dolayısıyla üzerlerinde bir miktar durulmaya değerler.

İki Batılı Osmanlı Ordusunu Anlatıyor

Montecuculi, Osmanlı ordusunu 1664'de St. Gothard'da yenen Avusturyalı bir generaldi. Bu konudaki anılarını ve gözlemlerini 1665'te kaleme almıştır.[10]

Avusturyalı general Osmanlı toplumunun devamlı savaş esasına göre düzenlendiği esasından hareketle, Osmanlı ekono-

misinin de aslında bir savaş ekonomisi olduğunu belirtmekte ve örnek olarak da tanık olduğu savaştan önceki yıllardaki hazırlıkları anlatmaktadır. Daha sonra yazar Osmanlı ordusunda kullanılan silahlar hakkında bilgiler vermekte, ordunun disiplinini övmekte ve Türkleri sık sık Romalılara benzetmektedir. Montecuculi'ye göre "Türkiye'de sadece askerlik mesleği gözdedir ve yüksek görevlere, itibara ve zenginliğe kavuşmanın başka yolu yoktur. Askerliğe istekli ve yetenekli olanlar hiçbir zaman işsiz kalmazlar."[11]

Avusturyalı general, Türklerin hâlâ büyük bir askeri güç olmalarını, disiplinin dışında, ordunun kitlesel büyüklüğüne atfetmekte ve Avrupa'da bu kadar büyük ordular beslemenin olanaksızlığını vurgulamaktadır. Buna karşılık Osmanlı ordusunun zaafı ise, birliklerin hareket kabiliyetinin zayıflığında ve özellikle topçuluğun çağın gerisinde kalmış olmasındadır. Gerçekten yurt içinde imal edilenler dışmda, Osmanlılar İngiltere, Hollanda, Fransa ve İsveç'ten de toplar satın almakla beraber, bunların büyüklüğü ve hantallığı askeri bakımdan verimli olamamalarına yol açıyordu.[12] XVIII. yüzyıl sonlarında askeri reform amacıyla Türkiye'ye davet edilen Baron de Tott, bu toplarla epeyce alay edecektir.

XVII. yüzyıl sonlarmda Osmanlı Devleti'nin askeri durumu hakkında yazılan ikinci önemli eser, Kont de Marsigli'nin "Osmanlı Devleti'nin Askeri Durumu" başlıklı kitabıdır.[13] Esir olarak Türkiye'de uzun yıllar geçiren ve Türkçeyi de öğrenerek yerinde bilgiler edinen yazar, aslında Osmanlı ordusunun savaşma görevi dışmda sosyo-politik işlevini de betimlemiştir ki, sorunun bu yönü bize daha önemli görünüyor. De Marsigli'nin eseri XVIII. yüzyıl yazarlarını da etkilemiş ve özellikle Voltaire, Montesquieu ile polemiğinde bu esere dayanan gözlemlerde bulunmuştur. XIX. yüzyılda da, ilerde anlatacağımız gibi, benzer görüşler başka yazarlar tarafından işlenmiştir.

Marsigli, eserinde kapıkulu ocaklarını, ulema zümresiyle birleşik halde, Fransız monarşisinin "Etats-Generaux"suna benzetmiştir.[14] Ancak fiili durumu, hukuki durum şeklinde sunarak, bu zümrelerin sultanları değiştirme, hapsetme, hatta öldürme haklarına sahip olduklarını ve gerekirse kanunları da değiştirebileceklerini ileri sürmüştür. Böylece Osmanlı Devle-

ti'nin monarşi ve aristokrasiden ziyade "demokrasi" ismine layık olduğunu söylemiştir.[15] Burada "demokrasi" sözcüğünün modern anlamda kullanılmadığını, daha ziyade zorbalığı ve anarşiyi akla getiren küçültücü bir anlam taşıdığını belirtmeliyiz.

Aslında 1622'de Sultan II. Osman'ın katlinden sonra, yeniçeriler karşılarına çıkan merkezi sipahi birliklerini de sindirerek, gittikçe artan bir şekilde iktidara ağırlıklarını koymaya başlamışlardı. Bu durum 1826'da ocağın yok edilmesine kadar devam etmiştir.

Yeniçeriler askeri teknik açısından güçlerinin azalmasına rağmen, geleneksel cesaret ve yiğitliklerini XVIII. yüzyılda da sürdürmüşlerdi. Unutmamak gerekir ki bir dönüm noktası sayılabilecek 1768-1774 Rusya Savaşı'nda, Osmanlı ordusu adeta tüm Avrupa'ya karşı savaş vermişti.[16]

Yeniçerilerin siyasal iktidarı tehdit eder nitelikte bir güç olması, yönetici zümreyi zaman zaman kendilerini dış düşmanlarından farksız görmelerine yol açmıştır. XVII. yüzyıl Osmanlı toplumu ile ilgili dikkate değer eserler veren bazı yazarlar, yöneticilerin bir kısım savaşları bizzat asi ocağı cezalandırmak ve kırdırmak için açtıklarını ifade etmişlerdir.[17] Buna rağmen yeniçeriler, Prut Savaşı'nda olduğu gibi, cepheye çok yorgun geldikleri anlarda bile, ateşli silahların üstüne "yalın kılıç" saldırmaktan ve kitle halinde hayatlarını feda etmekten kaçınmamışlardır.[18] Lale Devri'nin sefahat alemlerine karşı ise, yeniçeriler esnafla ve halkla birlikte ayaklanmışlar ve rejimi devirmişlerdir. Bu dönem, savaş ekonomisi, halkı ezen vergiler ve buna karşı tepkiler arasındaki ilişkileri ortaya koyması açısından çok ilginçtir. M. Münir Aktepe'nin "Patrona İsyanı" ile ilgili değerli eseri bu devrin tablosunu çok öğretici bir şekilde çiziyor. Asıl konumuz olan yeniçeri kırımı ve bunu mümkün kılan iç ve dış koşulları açıklamaya başlamadan, bundan kısa süre önceki durumla ilgili verileri, sözünü ettiğimiz esere dayanarak saptamada yarar görüyoruz.

Lale Devri ve Yeniçeriler: Sonun Başlangıcı

Karlofça barış antlaşmasından sonra Osmanlı yöneticileri büyük bir eziklik duygusuna kapılmışlar ve durumları hiç de elverişli olmadığı halde yeniden fütuhat politikasına dönmek istemişlerdi. Bu bağlamda, zaten iç karışıklıklar içinde bulunan İran'a, biraz da tahrik eseri olan sınır karışıklıkları bahane edilerek savaş açılmıştı. 1723'te başlayan savaşın ilk yılları başarılı fetihlerle geçmiş ve 1726'da Osmanlılar lehine bir anlaşma yapılmıştı. Fakat savaş, zorlama yöntemlerle yeniden başlatılmak istenmiş ve sonuç Patrona İsyanı olmuştur. Dr. M. Aktepe, bu isyanı hazırlayan nedeni, Damat İbrahim Paşa devrinde "lüzumsuz bir fütuhat siyasetinin neticesi olarak açılan İran harpleri"[19] olarak görüyor.

İran savaşı, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ordusunun hâlâ nasıl zanaat ve ticaretle bütünleştiğini ve savaşın nasıl aynı zamanda bir iktisat siyaseti halinde uygulandığını gözler önüne sermektedir.[20] Osmanlı yöneticileri savaş hazırlıklarına başladıkları zaman yeni ve olağanüstü vergiler koymuşlardı. Bu durum, zaten normal vergileri güçlükle ödeyen halkı daha da güç durumda bırakmıştı. Bunun yanı sıra seferin başlamasının epeyce bir süre ertelenmesi de esnafı ayrı bir güçlükle karşı karşıya bırakmıştı. Çünkü her esnaf örgütünü temsilen bir kişi savaşa katılıyor ve çadır dükkânında o örgütün mallarını satıyordu. Hükümet bunun için esnaf loncalarından milyonları aşan olağanüstü "ordu akçesi" toplamış, fakat paraları başka yere harcamıştı. Seferin başlamaması ise bu yönde hazırlık ve yatırım yapmış esnafı ve yeniçerileri tamamen işsiz güçsüz bir duruma sokmuştu. Savaşın başlamasından sonra da İstanbul'a yenilgi ve kırım haberlerinin gelmesi ve Tebriz'in bu arada İran'da birliği sağlayan Şah Tahmasp'ın eline geçmesi, tüm ordunun moralini bozmuştu. Yeniçeri ve ulema "Allah bizi, yerinde bazı şeyler talep etmiş olan İranlılara karşı yaptığımız muharebelerdeki korkunç cinayetlerden dolayı pek haklı olarak cezalandırdı."[21] diye yakınırken, bir sürü yeniçeri başkente dönmüş ve ticarete başlamıştı. Üsküdar'a geçmiş olan sultanın da harekete geçme hususundaki te-

reddütleri devam edince, buradaki ordu karargâhı kendiliğinden dağılmıştı. İşte önce 1728-29'da İzmir'de baş gösteren yeniçeri ayaklanmasının haber verdiği Patrona İsyanı bu koşullar altında patlak verdi. Dikkate değer ki Patrona Halil, isyanın başarısından hemen sonra yeni Sultan I. Mahmud tarafından huzuruna kabul edilince, sadece yeni ve halkı ezen vergilerin kaldırılmasını istemiştir.[22]

Aslında basit bir maceraperest olan, yeniçeriler ve esnafla işbirliği yapan Patrona Halil, ihtilâli daha çok sembolik olarak temsil etmektedir. İsyandan sonra halkı korumada ve yağmacılara karşı son derece sert davranmada gösterdiği kararlılık tabandan gelen genel bir özlemi ifade ediyordu.

Patrona Halil İsyanı, Osmanlı Devleti'nde iktidar mücadelesini, siyaset sosyolojisi açısından çok güzel sergilemektedir. Nevşehirli İbrahim Paşa'nın, iktidarını kurmak için nasıl nüfuzlu aileleri sistematik bir şekilde Anadolu'ya sürdüğü ve sonunda sultanı da bertaraf ederek, nasıl tamamen kendisine bağlı adamlardan oluşan bir çeşit "cunta yönetimi" kurduğu ibretle izlenecek bir süreçtir.[23] Bu yönetime temel tepki halktan, esnaftan ve yeniçerilerden gelmiştir. Böyle bir tepki yeniçeri kurmayını güç durumda bırakıyordu. Elbetteki yeniçeri ağası da, tüm ileri gelen devlet adamları gibi İbrahim Paşa'nın adamıydı. Fakat giderek tabandan gelen etkinin altında kalmış ve kendisi görünüşte "tarafsız" bir tutum takınmakla beraber, muhafızları aracılığıyla isyancıları teşvik etmiştir.[24]

Hiç kuşkusuz halkın ızdırabına rağmen bu ayaklanma, kendiliğinden doğan bir hareket olmamıştır. Bu dönemde İbrahim Paşa'nın damadı olduğu için merkezde kalmayı ve kaptanı derya görevini sürdürmeyi başaran Köprülü ailesinden Mustafa Paşa'nın entrikaları da büyük rol oynamıştır. Mustafa Paşa özellikle yeniçeri ağasını ikna etmiş ve eski bir tanıdığı olan Patrona'yı da bizzat kendi görevlendirmiştir. Fakat iktidarın değişmesinde yine de asıl rolü halkçı güçler oynamışlardır: Yeni bir yönetici zümre plansız ve gerçek lidersiz ayaklanmayı bastırarak yeni bir baskı rejimi kurana kadar!

III. Selim'in Temelsiz Çabaları

Osmanlı sultanları yeniçerileri ortadan kaldırmak için XVII. yüzyıl ortalarından itibaren fırsat aramaya başlamışlardı. Böyle bir olanak ancak XIX. yüzyılın uluslararası ilişkiler ortamı içinde ortaya çıkacaktır. Bunun için de Osmanlıların Ruslara karşı üç kez savaşmaları, üçünde de yenilmeleri ve sonuç olarak da gerek Yunan ihtilali, gerekse Mehmet Ali Paşa'nın orduları karşısında aciz kalmaları gerekecektir. Yeniçeri sorununun düğüm noktası dış ilişkilerde ve özellikle Rus savaşlarında aranmalıdır.

Osmanlılar 1768'de ve bunun devamı olarak 1787'de Ruslarla savaşa girdiler. Bu savaşların ortak özelliği her ikisinin de *Osmanlılar tarafından* ve *Fransa'nın kışkırtmasıyla* ilan edilmiş olmalarıdır. Rusya'nın yayılma özlemleri İstanbul ve Boğazlara egemen olma istekleri aslında bilinen gerçeklerdi. Bununla beraber bizzat Osmanlı vakanüvisi Vasıf Efendi'nin de belirttiği gibi, felaketle biten ve Osmanlı Devleti'ni "Şark Meselesi" konusu haline getiren 1768-1774 savaşı Fransız elçisi Vergennes'in kışkırtmaları ile Osmanlılar tarafından başlatılmıştı.[25]

Fransa o dönemin Avrupa hegemonyası peşinde koşan önemli güçlerinden biriydi. Bu konuda İngiltere ile rekabet ederken, Doğu'da yükselen bir güç olarak Rusya'nın ortaya çıkması, bir kıta devleti olan Fransa'yı ürkütüyordu. Bu yüzden artık kendisi Batı için tehlike olmaktan çıkmış bir Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı kullanmak, Avrupa güçler dengesi açısından olumlu bir yoldu. Bu sırada Osmanlı saltanatını temsil eden Padişah III. Mustafa ilimden çok müneccimliğe merak sarmıştı ve şöhretli bir müneccimi sarayına getirtmek için Fas'a adamlar yollamıştı.[26] Bu sultan, veziri azam Muhsinzade Mehmed Paşa'nın, ordunun savaşa hazır olmadığını söylemesine rağmen kendisini azletmiş ve topladığı bir divandan savaş kararı çıkartmıştır. Bu savaşın nasıl felaketlerle bittiğini ve Osmanlı Devleti'nin bağımsız bir devlet olarak varlığına son verdiğini biliyoruz. Bununla berber, XIX. yüzyıl başlarında "reformist" bir padişah sayılan III. Selim zamanında da benzer olaylar cereyan etmiş ve yeniden Fransız kışkırtmaları ile Rusya'ya savaş ilan edilmiştir.

1806 Rus savaşı, Osmanlı Devleti içinde ayaklanmalara ve ihtilâllere neden olmuştur. Bu isyan hareketleri de yeniçeri kırımını artık kaçınılmaz hale getiren son belirtiler olarak kabul edilmişlerdir. Oysa bütün bu gelişmeler Napolyon savaşlarının genel stratejisi içinde, Fransızların Osmanlılara verdikleri rol çerçevesinde değerlendirilmelidir.

III. Selim 1768 savaşına, Osmanlıları Fransızların soktuklarını bildiği ve hatta XVI. Louis ile mektuplaşmalarında bunu hatırlattığı halde[27] Napolyon'un başarıları gözünü kamaştırmış ve onun yardımıyla kaybedilen toprakların geri alınabileceği umuduna kapılmıştı. 1805'te Osmanlı hizmetine giren Fransız subayı J. de Saint Denys'nin aynı dönemle ilgili olarak kaleme aldığı bir eserde çok aydınlatıcı bilgiler vardır.[28] Yazarın belirttiği gibi, kendisinin gelmesinden bir yıl önce Napolyon sırf Osmanlıları Ruslara karşı savaşa sokmak göreviyle general Sebastini'yi İstanbul'a yollamıştı.[29] Ancak başlangıçta, bu sırada Rusya'yla flört halinde olan İngiltere'nin baskısına boyun eğen III. Selim, bu elçiyi kabul etmek istememiş ve memleketine iade etmeyi düşünmüştü. Fakat İngiliz baskısı halkı galeyana getirmiş, "yeniçeriler tüfek ve yatağanlarına sarılmışlar" hatta çocuklar ve ihtiyarlar bile seferber olmuştu. Bu bilgileri veren Fransız subayı, olayı "ulusal heyecan"ın doğması olarak nitelemiş ve "Osmanlı karakterinin asaleti hiçbir zaman bu kadar parlak bir şekilde ortaya çıkmamıştı."[30] demiştir.

Müslüman olmayan Osmanlıların da paylaştığı bu ulusal direniş, aslında objektif olarak Fransız çıkarlarına paralel düşmekle beraber, militarist bir ayaklanma değil, gerçekte gemilerini İstanbul'a yollayarak sultana zorla karar değiştirten İngilizlere karşı bir haysiyet gösterisiydi. Nitekim bu direniş psikolojisine sonunda bizzat Sultan Selim'in kendisi de katılmış ve İngiliz gemileri hiçbir şey yapamadan Boğazlar'ı terketmişlerdir. Ve bu arada İngilizlere karşı savaş hazırlıklarına Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin "siperler için toprak ve ağaç dalları taşıyarak ve topları çekerek"[31] yardım etmeleri, biraz önce de belirttiğimiz gibi direnişin *Osmanlı* anlamı çerçevesinde *"ulusal"*lığını çok iyi sergilemektedir.

Rus savaşı devam ederken, İstanbul'da yamakların çıkardığı ayaklanmayı da iyi analiz etmek lâzımdır. Batılı yazarların

görünüşte III. Selim'i öven ifadelerine rağmen, Osmanlı kronikleri dahi bu dönemdeki adaletsizlikleri anlatan bilgilerle doludur.[32] Bu konuya III. Selim'in "askeri reform"larını ele alırken tekrar döneceğiz. Fakat şu arada belirtelim ki, yeniçeriler cephede iken, İstanbul kalelerini korumakla görevlendirilen Nizam-ı Cedid'e yardımcı olarak verilen "yamak"ların çıkardığı isyan bir çapulculuk hareketi olarak nitelenemez. Nitekim yamakların yeniçeri esprisi içinde başlattıkları hareket, sadece "halk düşmanı yöneticiler"e karşı yönelmiş ve harekete lider olan Kabakçı, askerlerini toplayarak onlara yağma yapmayacaklarına ve halktan kimseyi incitmeyeceklerine dair yemin ettirmiştir.[33]

III. Selim'in düşüşüne ve Nizam-ı Cedid'in dağılmasına neden olan bu ayaklanmanın lideri Kabakçı Mustafa, J. de Saint-Denys'nin eserinde "samimi, yiyici olmayan, becerikli ve zeki"[34] bir kişilik olarak sunulmuştur. Aslında savaşın gelişmesi de Osmanlı yöneticilerinin yeteneksizliklerini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Nitekim Napolyon 1807 Temmuzunda, Tilsit'de, Rus çarı ile anlaşarak Osmanlıları yüzüstü bırakmış ve vadedilen toprakları geri almak şöyle dursun, Osmanlı Devleti'nin bölüşümü tehlikesiyle karşılaşılmıştır. Buna rağmen Rusya ile savaş, Osmanlı askerlerinin kırımı pahasına daha senelerce sürmüştür.

Napolyon'un Osmanlıları hiçe sayan bu davranışı, ülkede derin bir hayal kırıklığı ve Fransız düşmanlığı yaratmış ve Osmanlı yöneticileri bu kez İngiltere'den destek aramaya çalışmışlardır. Fransız subayı J. de St. Denys, "Bu savaşa sadece Fransa'ya bağlılığı yüzünden giren samimi müttefik Türkiye, Tilsit anlaşması ile, haklı olarak beklediği avantajlardan hiçbirini elde edemedi"[35] diye yazmaktadır. Buna rağmen Fransızlar, Bükreş Antlaşması'ndan sonra Türkler'i yeniden Ruslar'la savaşa kışkırtmışlar ve büyük Rusya seferini hazırlayan Napolyon Bonapart'ın İstanbul'daki elçisi Türkleri "en zalim düşmanlarına"[36] karşı savaşa çağırmış ve onlara yeniden Beserabya, Kırım, Eflak ve Buğdan'ı vadetmiştir. Fakat bunca aldatmacadan sonra, Osmanlılar nihayet sağduyu ile hareket edebilecek ve bu çağrıları reddedecektir.

Dış ilişkiler adım adım Osmanlıları Fransa'dan uzaklaştı-

rırkeri, III. Selim iç isyanla da uzun süre çarpışmış ve yamakları cezalandırmak üzere, üç tuğlu paşa yaptığı için kendisine minnet duyguları besleyen Rusçuk âyanından Alemdar Mustafa Paşa'yı görevlendirmiştir. Böylece 1808'de yeniçeri ayaklanmasını bastıran ve –III. Selim'i kurtaramasa bile– iktidarı ele geçirerek tahta II. Mahmud'u çıkaran askeri lider, bir Rumeli ayanı olmuştur.

"Rusçuk Yaranı" ve Reform Özlemi

Bir yeniçeri çocuğu olan ve bizzat kendisi de yeniçerilik yapan Alemdar Mustafa Paşa, Rusçuk ayanından Tirsinikli İsmail Ağa'ya "intisap ederek" onun güvenini kazanmış ve sonra hızla yükselerek kendisi de âyan olmuştu. İsmail Ağa'nın ölümünden sonra da onun yerine Rusçuk âyanlığına geçmişti.[37] Alemdar Mustafa Paşa'nın 1808 ayaklanmasını bastırmada oynadığı rol ve sadrazamlığı, III. Selim'in başaramadığı reformları yeniden başlatma çabaları ile geçmiştir. Bu konuda Sovyet bilim adamı A. F. Miller, geleneksel görüşlerden uzak, ilginç bir tez ortaya atmıştır. Yeniçeri katliamından hemen önceki dönemle ilgili bu tezi kısaca tartışmada yarar görüyoruz.

A. F. Miller, "Bayraktar Mustafa Paşa" başlıklı eserinde[38] III. Selim'in Nizam-ı Cedid girişimi önlendikten sonra, bu harekete katılan bazı yüksek yöneticilerin Alemdar Mustafa Paşa'ya sığınarak ve kendisini ikna ederek, onun sadrazamlığında yeni bir reform dönemi başlattıklarını belirtmektedir. Miller'in tezinin ilginçliği, bu şekilde oluşan ve "Rusçuk Yâranı" denilen grubun, Osmanlı Devleti'nde ilk kez bir "parti" özellikleri göstermesi ve III. Selim'den farklı olarak Anadolu ve Rumeli ayanı ile Hıristiyan burjuvaziyi birleştirmeyi başarmasıdır.[39] Bunun dışında aynı yönetim, dış politikada da III. Selim'den farklı davranarak, reformların barışçı bir ortamda gerçekleşebileceği düşüncesiyle Ruslarla anlaşmaya çalışmıştır. Alemdar'ın kuvvetleri bu açıdan elverişli bir konumda bulunuyordu. Çünkü bu güçler İstanbul ile Tuna eyaletleri yolunu kontrol ettiği için, Ruslar'a karşı da ilk freni kendileri oluşturuyorlardı. Bu yüzden durumu saraydan izleyen yöneticilerden çok daha realist kararlar alabilecek durumdaydılar. Zaten bu sırada

Ruslar da savaş edebilecek halde değildiler ve Napolyon'un bölüşüm planlarını reddederek, Osmanlılarla ikili görüşmelere girişmişlerdi. Alemdar Mustafa Paşa, öte yandan âyanı adeta federal bir biçimde bir-leştirerek ve Sened-i İttifak'la haklarını merkeze karşı garanti ederek, imparatorluktaki bölünme eğilimlerine de son vermiştir.[40] Bununla beraber Alemdar Mustafa Paşa'nın kuvvetleri iktidarı uzun süre elinde tutamamış ve kısa bir süre sonra yeni bir ayaklanma sonucu çözülmüştür. A. F. Miller bunu Alemdar Mustafa Paşa'nın "Bizans adetlerine" yenik düşmesiyle, güzel cariyelere ve şaraba direnememesiyle açıklıyor.[41]

Aslında, A. F. Miller hareketin beyni ("Eminence Grise") olarak gördüğü Ermeni sarraf Manuk Mirzayan'ın rolünü abartmış olsa bile, *Ayan-Hıristiyan burjuvazi işbirliğini* olumlu olarak değerlendirmesi yerindedir. Çeşitli vesilelerle biz de Osmanlılarda Müslüman olmayan burjuvazinin, laikleşme süreci içinde ulusallaşması gereğine dikkati çekmiştik.[42] Fakat Miller'in tezinin zayıf noktası, "Rusçuk Yârânı"nın oluşturduğu "parti"ye aslında sahip olmadığı bir yeteneği atfetmesidir. Ne kadar iyi niyetli ve yiğit olursa olsun, Alemdar Mustafa Paşa okur yazar bir kişi bile değildi. Etrafındaki "yârânı"nın da yeterli bir formasyona sahip olduklarını gösterecek hiçbir belirti yoktur. Onun içindir ki hareket kısa zamanda yozlaşmış ve sefahat alemleri içinde itibarını kaybederek halkın tepkisini çekmiştir. Bunun sonucu olarak da kısa bir süre sonra yeni bir ayaklanma neticesinde iktidardan düşürülmüştür. Böylece Sened-i İttifak'ın yarattığı geçici denge tekrar bozulmuş ve gerek Rumeli'de gerekse Mısır'da merkezkaç eğilimler yeniden başgöstermiştir. Yanyalı Ali Paşa'nın ayrılıkçı eğilimleri Yunanlıları ayaklanmaya kışkırtırken, Mısır'da da Mehmet Ali Paşa Osmanlı Devleti'ni yıllarca meşgul edecek yepyeni bir reform yolu tutmuştur.

Mehmet Ali Paşa'nın Radikalizmi

1808 ayaklanmasında III. Selim'in akıbetinden güç bela kurtularak tahta çıkan II. Mahmut, tanık olarak yaşadığı kanlı

olayların çok etkisi altında kalmış ve içinden onun intikamını almaya söz vermişti. III. Selim'i katleden güçler kendi saltanatı ve hayatı için de devamlı tehlikeydiler. Bu yüzden "yeniçerileri yok etmek" fikri, Sultan II. Mahmut'da bir saplantı halini almıştır. Ne var ki tahta geçtikten sonra yıllarca buna elverişli bir ortamı bulamayacaktır.

Alemdar Mustafa Paşa iktidarı sona erdikten sonra âyan arasındaki işbirliği bozulmuş ve Ruslarla anlaşma girişimleri de sonuçsuz kalmıştı. Osmanlı-Rus Savaşı, ancak Fransa tehdidi karşısında Rusların ödün vermesi ile 1812 Bükreş Antlaşması'yla sona ermiştir. Bu tarihle Yunan İhtilâli arasındaki dönemi ise Sultan II. Mahmut, taşra derebeylerinin aralarındaki rekabetten yararlanarak ve bunları birbirlerine karşı kullanarak iktidarını güçlendirmeye çalışmakla geçirmiştir. Bunda da epeyce başarılı olduğu bir gerçektir. Bununla beraber 1821'de Yunan İhtilali'nin başlaması, Osmanlı Devleti'ni yeniden büyük bir buhran içine düşürmüş ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'yı, yepyeni bir güçle uluslararası ilişkiler sahnesine çıkarmıştır.

Mehmet Ali Paşa, Kavala'da tütün ticareti ile uğraşırken, Napolyon'un Mısır'ı işgaline karşı toplanan kuvvetlere katılmış ve daha sonra da Mısır'da kalan iki Arnavut birliğinden birinin komutanı olmuştu. Mısır bu sırada, idari ve toplumsal planda, Memlûk Beyleri'nin yönetimi altında bulunuyordu.[43] Köken tibariyle Arap olmayan ve İstanbul'dan gönderilen valiyi genellikle avuçları içine alan bu beyler, merkeze de pek az bir vergi gönderiyorlardı. Mehmet Ali Paşa, 1801'de Fransızlar Mısır'ı terkettikten sonra, merkezin teşvikiyle bu Memlûk yönetimine son vermenin yollarını aramaya başlamıştır. Bazen Memlûklerden bazen de validen yana görünerek yürüttüğü manevralar sonucu, önce valiyi Mısır'dan uzaklaştırmış ve 1806'da da iktidarı ele geçirmiştir. Ancak Osmanlı iktidarına cephe almamış, tam tersine onlarla işbirliği yolunu seçerek İngilizlere karşı harekâta katılmış, hatta bir de zafer kazanarak İngilizlerin Mısır'ı terketmesinde rol oynamıştır. Fakat Mehmet Ali Paşa'yı Mısır'ın mutlak hakimi haline getiren asıl olay, 1811 Mart ayında, Kahire'de 300 kadar Memlûk Beyi'ni tuzağa düşürerek katletmesi olmuştur. Bundan sonra Mısır'ın diğer

bölgelerindeki Memlûkleri de tasfiye etmiş ve askerlerini yıllardır Osmanlı iktidarına karşı isyan halinde bulunan Vahabi'lere karşı harekete geçirerek, senelerce süren bir savaştan sonra onları da kontrol altına almayı başarmıştır.

Mehmet Ali Paşa Mısır'a egemen olduktan sonra, kendisini "modern Mısır"ın kurucusu haline getirecek reformlarına başlamıştır. Öyle ki yaptığı reformlar, daha sonra bizzat Osmanlı Devleti'ne de örnek olacaktır. Bu alanda Mehmet Ali Paşa, Osmanlıların elinde bulunmayan bir avantaja sahipti. Gerçekten Mısır Valisi, Memlûk Beylerini ortadan kaldırdıktan sonra memleketin tam sahibi haline gelmişti ve varlıklı ailelerin bertaraf edilmesi sayesinde ülkenin tüm gelirlerine el koymuştu. Bu bakımdan kurumsal değişiklikleri finanse etme konusunda hiçbir güçlükle karşı karşıya değildi. Avrupa'dan, özellikle Fransa'dan yüksek ücretlerle askeri uzmanlar getirtiyor ve ilk iş olarak Batılı bir ordu kurmaya çalışıyordu. Oysa Osmanlı Devleti, yeniçerileri kaldırdıktan sonra dahi, mali sıkıntıdan kurtulamadı. Çünkü devamlı savaş ve iç ayaklanmaların gerektirdiği harcamalar dışında, İstanbul konaklarını dolduran bey ve paşa aileleri de kamu gelirlerinin büyük bir kısmına el koyuyorlardı. Bunlar, vergi ödemeyen ulema ile birlikte, Sultan II. Mahmut'un karşısında güçlü bir çıkar koalisyonu teşkil ediyorlardı. Biraz sonra değineceğimiz gibi, yeniçerilerin katli aslında bu yönetici zümreyi daha da güçlendirmiştir. Bununla beraber Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın durumu da ancak bir noktaya kadar gelişebilirdi. Çünkü Arapça bile bilmeyen Kavalalı devlet adamı halka dayanmadığı için, fellâhı (Mısır çiftçisi) sonuna kadar sömürüyor ve yeni kaynaklar için yeni fetihler planlıyordu. Urquhart'ın gösterdiği gibi, Mehmet Ali Paşa hareketinin mantığı, egemenliğini tüm imparatorluğa yayma yönünde işliyordu.[44] Bu yüzden paşa, Yunan isyanında yardımcı olduğu merkezi iktidarla er geç çatışmaya girecekti. Fakat şu andaki konumuzun dışına çıkan bu gelişimi bir yana bırakarak 1820'lerde merkezi iktidarın genel durumuna dönelim.

Napolyon'un bozgunundan ve Viyana Antlaşması'nın Avrupa'ya "Kutsal İttifak" düzenini getirmesinden sonra, Osmanlı sultanı da bir ölçüde asi derebeyleri yola getirmeyi başarmış ve bakışlarını yeniçerilere çevirmişti. Gerçek bir askeri reform

için, iktidarını frenleyen tek güç olarak artık onları görüyordu. Ne var ki 1821'de patlak veren Yunan İhtilali kendisini yine yeniçerilere muhtaç kılmıştı. Üstelik Yunan İhtilali'nin niteliği, daha önceki Sırp İhtilali'nde olduğu gibi, geniş ölçüde halka dayanması ve tüm Avrupa kamuoyunun sempatisini kazanmasıydı. 1820'lerin ilk yılları Osmanlı Devleti için çok zor bir dönem olmuştur.

Yunan İhtilali ve Uluslararası Denge

Yunan İhtilâli'nin kökeni aslında daha gerilere gider.[45] Fakat kısmi bazı ayaklanmalardan sonra 1821'de genel bir isyan halini alması daha çok konjonktürel nedenlere dayanıyordu. Bunların başında Yanyalı Ali Paşa'nın isyanı ve adeta merkezden bağımsız yönetim kurması gelir. Gerçekten bir İngiliz dergisinin yazdığı gibi "Yunan İhtilali'nin asıl başlatıcısı Ali Paşa olmuştur."[46] Ne var ki ihtilâl başladıktan sonra kısa bir sürede tüm Avrupa'nın sempatisini kazanmıştır.

Yunan İhtilali'ni manevi planda, 1814'de Odesa'da kurulan Filiki Eterya örgütü hazırlamıştı. Bu hareketi Viyana, Paris, Londra gibi başkentlere kaçmış olan sayısız mültecinin de desteklemesine rağmen, asıl destek, kendisini Ortodoks Hıristiyanların koruyucusu olarak kabul ettirmiş bulunan Rusya'dan geliyordu. Bu yüzden Kapodistria ve Alexandr İpsilanti gibi hareketin ilk liderleri, bakan ve subay olarak bizzat Rusya hizmetinde çalışan Yunanlılardı.

Yunan İhtilâli 1824 yılına kadar karşılıklı baskın ve kırımlarla sürdükten sonra, ancak Osmanlı sultanının Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemesi üzerine bastırılabildi. Mısır Valisi'nin oğlu İbrahim Paşa'nın kuvvetleri kısa zamanda dağınık ve hazırlıksız Yunan güçlerini yenerek bu bölgede Osmanlı egemenliğini yeniden kurdular. 1826'da Atina da alındıktan sonra, Batı açısından yapılacak tek şey bizzat devreye girmek olmuştu. Gerçekten 1827 Ekiminde İngiliz, Fransız ve Rus filoları ortak bir baskınla Navarin'de Osmanlı donanmasını yaktılar. Fakat Yunan İhtilali'nin bastırılması ile Navarin olayı arasında Osmanlı Devleti'nde önemli bir olay olmuştu. Tarihe "Vak'ayı

Hayriye" (mutlu olay) diye geçen bu olay 1826 Haziran'ında yeniçerilerin yok edilmeleriydi.

1820'lerde Uluslararası İlişkiler

1826 Haziran ayının ortasında yeniçerileri ayaklanmaya sevkeden unsurlar nelerdi? Bu konuda iç ve dış kışkırtmalar olmuş muydu? Yeniçerilerin yok edilmesi planlı, hazırlıklı bir hareket miydi; yoksa Engelhardt'ın ileri sürdüğü gibi[47] ani bir kararın sonucu muydu? Bütün bu sorulara bugün de cevap verilmiş değildir. Bu sorunları burada çözme iddiası taşımadan, önce bu olayın uluslararası boyutlarını tartışmaya çalışalım.

Yunan İhtilâli başlar başlamaz Avrupa'nın desteğini kazanmış değildi. Hattâ başlangıçta "statüko"yu esas alan kutsal ittifak üyeleri gelişmelerden pek de memnun olmamışlardı. Bununla beraber olaylar geliştikçe, Yunanlılar giderek artan bir şekilde Batı kamuoyunu kazanmışlar ve Avrupa'da hemen herkes "Helen dostu" olmuştu. Lord Byron, Victor Hugo gibi ünlü şairlerin ve Delacroix gibi büyük ressamların mısraları ve tabloları ile beslenen bu propaganda, sonunda tutucu hükümetleri de etkilemiş ve harekete geçirmiştir. Özellikle 1826 yılında M. Ali Paşa'nın kuvvetleri gelişmelere ağırlığını koyunca, Batılı hükümetler daha fazla pasif kalamayacaklarını anlamışlardı.

Daha 1826 yılının başında, İngiliz diplomatı Stratford Canning, Petersburg'a gitmiş ve Yunanistan'ın özerkliği konusunda Ruslarla anlaşmıştı. Aynı yılın Şubat ayında İstanbul'a geldiği zaman, diplomat, nisbeten güçlenmiş ve istikrarı sağlamış bir sultanla karşılaşmıştı. Fakat İngiliz Lordu'nun notlarına dayanılarak yazılan eserde belirtildiği gibi, "Artık Yunanistan asla Türklerin boyunduruğu altında olmamalıydı. Lord Stratford bu amacı sağlamak için gönderilmişti."[48]

İngiliz-Rus ittifakına Fransa da katılmakta gecikmedi. 1826 Şubat'ında Fransa'nın İstanbul'daki büyükelçisi Paris'e dönmüştü ve ülkeyi Osmanlı Devleti'nde maslahatgüzar M. Desages temsil ediyordu. Bu diplomat Amiral Rigny'nin kendisine Fransız dış politikası ile ilgili olarak sorduğu soruyu şöyle cevaplandırmıştı: "Bana kimlerle birlikte olduğumuzu soruyor-

sunuz. Ruslarla beraber olduğumuzu düşünüyorum. Ruslar dışında Şark meselesi çözülemeyeceğine göre, onlara yakın olarak aynı sorunun bizim dışımızda da çözülemeyeceğinden emin olabiliriz."[49] Görüldüğü gibi, daha Missolonghy ve Atina, İbrahim Paşa'nın kuvvetlerinin eline geçmeden Rusya, İngiltere ve Fransa ortak bir planda birleşmişlerdi. Bu plana göre gerekirse kuvvete de başvurularak, Yunan bağımsızlığı sağlanacaktı. Bu durumda II. Mahmut'un, kendi çıkarı açısından, belirtileri açıkça ortada olan bu koalisyona karşı tüm güçlerini birleştirmesi ve dikkatli bir diplomasi gütmesi beklenirdi. Oysa, bu sıralarda her şeye rağmen dayanabileceği tek güç olan yeniçerilere karşı sa'dırıya geçtiğini ve onları yok ettiğini görüyoruz.

II. Mahmut ve çevresinin temel fikri artık yeniçerilerin hiçbir askeri gücü olmadığı ve modern bir ordu kurma gerektiğiydi. Kısaca III. Selim'in Nizam-ı Cedid fikrinin yeniden canlandırılmasıydı. Osmanlı sultanları ve resmi tarihçiler yeniçerilerin ve bir kısım ulemanın sistemli bir şekilde buna karşı çıktıklarını düşünmüş ve yazmışlardır. Oysa III. Selim zamanında ilk kez Fransız askeri uzmanları İstanbul'a geldiği vakit yeniçerilerin bunları hediyelerle karşıladıklarını bizzat Fransız gazeteleri yazmıştı.[50] Tarafgir tarihçiler bile yeniçerilerin bu modernleşme girişimine hiçbir zaman karşı çıkmadıklarını, ancak bu konuda samimi olmadıklarını iddia etmişlerdir.[51] Oysa Yeniçerileri direnmeye iten asıl neden, gerçek hedefin ocaklarının tamamen yok edilmesi olduğunu hissetmeleriydi. Ayrıca iddia edildiği gibi yeniçeriler, askeri güçlerini de tamamen kaybetmiş değillerdi. Napolyon Bonapart, Türkleri Ruslara karşı savaşa sokma amacıyla Sebastini'yi İstanbul'a yolladığı zaman, Cevdet Paşa'nın yazdığına göre "Yeniçerileri kaldırırsanız Rusya sizi ezer!" demiş ve imparatorun, yeniçerilerin imdadına koşacağını söylemişti.[52] Aslında Osmanlı sultanının ve yakınlarının yeniçerilere en büyük itirazı, bu kurumun tabandan gelen bir baskıyla halkçı ve –zamanın koşullarına göre– sosyal adaletçi bir rol oynamasıydı. II. Mahmut reformdan ve yenileşmeden çok, mutlak iktidar istiyordu. Padişahın sözünü, klasik çağda olduğu gibi, "kanun" haline getirmek amacındaydı. Oysa gerek Osmanlı Devleti'nin iç yapısı, gerekse uluslararası ilişkilerin konumu çok değişmişti. Bu yüzden, biraz sonra göreceğimiz gibi,

II. Mahmut'un reformları büyük bir düş kırıklığı ile sona erecekti.

Mehmed Esad Efendi'nin Anlattıkları

Esad Efendi, Üssi Zafer'inde yeniçeri kırımının nasıl örgütlendiğini ve nasıl gerçekleştirildiğini anlatır. Bu önemli olayın yorumuna geçmeden önce Esad Efendi'nin anlattıklarını özetlememiz gerekiyor.

Osmanlı vakanüvisine göre, görünüşte "askeri reform" amacıyla, önce yeniçerilerin ileri gelenleri "ikna" edilirler ve bunların da yardımıyla daha bir sürü subay "vaatlerle veya altın saçarak"[53] kandırılırlar. Bu hazırlıktan sonra sadrazam, sultana yeniçeri ileri gelenlerinin reform konusunda iyi niyetli olduklarını ve buna karşı çıkmayacaklarını belirtir. Sultan ise tatmin olmaz ve yapılacakların yazılı bir vesika ile temellendirilmesini ve imzalanmasını ister. Bunun üzerine sadrazamın başkanlığında bir "reform" divanı toplanır. Bu divana şeyhülislam, başhekim, reis efendi, İstanbul Kadısı ve yeniçeri ağası gibi önemli kişilikler katılırlar. Bu toplantıda yeniçeri ağası tüm yeniçeri ortalarının komutanlarıyla görüştüğünü ve hepsinin reformdan yana olduklarını belirtir. Bu açıklama üzerine, birkaç gün sonra, yeni bir toplantıda reform taahhüdünün yazılı bir biçimde onaylanmasına karar verilir.

Saptanan günde sadrazam, ulema, saray hocaları, yüksek yöneticiler ve yeniçeri ileri gelenlerini de içeren daha geniş bir divan toplar ve konu görüşülmeye başlanır. Toplantıda önce sadrazam söz alarak yeniçerileri çok aşağılayan bir konuşma yapar ve onların artık tamamen soysuzlaştıklarını, hiçbir işe yaramadıklarını ve imparatorluğun her türlü çöküntüsünden sorumlu olduklarını belirtir. Sadrazam özellikle Yunan İhtilali üzerinde durarak, Rumların yeniçerilerin aralarına sızdığını ve onları kontrol altına aldıklarını da ilave eder. Sadrazama göre yeniçeri ocağının çöküşünün başlıca nedeni, dini esprinin zayıflaması ve dini görevlerin unutulmasıdır.[54] Yani Yeniçeriler bağnazlıkla, yobazlıkla değil, tam tersine, dinsizlikle suçlanırlar. Sadrazamın konuşmasından sonra Hekimbaşı Behçet Efendi'-

nin sorusu üzerine Reis Efendi dış ilişkileri açıklar ve Yunan sorununda Avrupa ülkelerinin "garip isteklerini" anlatır. Daha sonra ulema sözcüleri de reformların gereğinden söz ederler ve sultanın iradesiyle Esad Efendi'nin kaleme aldığı reform programının ("taahhütname"nin) görüşülmesine geçilirken, Kul Kâhya da yeniçerileri çok küçültücü son bir konuşma yapar. Ve mevcut yeniçeri ileri gelenleri bütün bunları onaylarlar. Böylece sadrazamın mektupçusu hazırlanmış tasarıyı okumaya başlar. Kırk beş maddeden oluşan reform programının önemli maddelerini şöyle özetleyebiliriz:

Tasarıya göre başkentte bulunan 51 yeniçeri ortası ile İstanbul ve civarmdaki askeri mevkilerde yerleşik bölük ve cemaatlere ait ortalardan ve nihayet sadrazam ve yüksek komutanların hizmetindeki ortalardan her biri, modern yöntemlerle eğitilmek üzere "eşkinci" olarak 150'şer kişi verecekti. Her ortada belirtilen sayıda subay ve diğer hizmetleri yapan (aşçı, sunucu, vekilharç vb.) bulunacak ve birlikler homojen bir hale sokulacaktı. Tüm askeri birliklerde terfiler kıdem esasına göre, objektif ölçütlere göre yapılacak ve mevkilerin parayla satın alınması âdetine son verilecekti. Böylece yeniçeri ağası, tayin oluş sırasında artık sadrazama "caize" ödemeyecek, aynı şekilde yeniçeri komutanları da yeniçeri ağasına "caize" (veya "bohçabaşı") adı altında tayin ücreti vermeyeceklerdi. Yeni kurulan *eşkinci* birlikleri, eskiden Nizam-ı Cedid'in yaptığı gibi, eğitimlerini ocak ağalarının komutasında At Meydanı'nda yapacaklar, atış talimleri ise Kâğıthane'de veya Davutpaşa'da gerçekleşecekti. Her birliğin İstanbul Kadısı tarafından seçilen bir imamı olacak ve bu imam her eğitimden önce eşkincileri hep birlikte dua ettirip, Fatiha okutacaktı. Her ortanın 135 eşkincisi tek bir sıra halinde dizilecekler ve önlerinde komutanları olan bayraktar, arkalarında da saka ve usta, onların da arkasında on beş aşçı (karakullukçu) yer alacaktı. Tasarının daha sonraki maddeleri askeri disiplin, silah donatımı ve iaşe sorunlarını düzenlemekte ve eşkincilerin ücret belgelerinin, eskiden yeniçeri "esame"lerinde olduğu gibi satılmasını yasaklamaktaydı.

Görüldüğü gibi, reform tasarısını oluşturan maddelerin çoğu olumludur ve zaten yeniçeriler tarafından da uygun görülüyorlardı. Ne var ki bizzat Esad Efendi'nin anlatış biçiminden

tüm hazırlıklar ve toplantılara büyük bir yeniçeri düşmanlığının egemen olduğu ve sonunda da bu düşmanlığın yeniçerileri ayaklanmaya sevkettiği anlaşılmaktadır. Esad Efendi yeniçerileri yobazlıkla değil, dini ilkelerden sapmakla suçlamakta ve tüm reformları Kuran ayetlerine ve şeriat hükümlerine dayanarak savunmaktadır. Modern eğitimin gerekçelerini sayarken de eski Yunanlıları, Romalıları, İranlıları ve İslamiyet'ten sonra onların yönetimini benimseyen Arapları örnek göstermektedir. Böylece çağının gerçek askeri ilerlemelerinden ne kadar habersiz olduğunu ortaya koymaktadır.

Esad Efendi'ye göre yeniçeriler, kahveleri dolduran işsiz güçsüz, kötü karakterli insanların dedikoduları ve kışkırtmaları üzerine ayaklanmışlardır. Osmanlı tarihçisi yeniçerilerin bu son kazan kaldırışlarının nedenlerini çok kısa geçmekte ve daha önce açıkladığımız genel nedenlerin dışında bir şey söylememektedir. Sadece yeniçerilerin "gâvur" komutan ve uzmanlar istemediklerini belirtmektedir. Oysa olayların gelişimi, yeniçerilerin içerden ve dışardan kışkırtılarak ayaklanmaya itildiklerinin bazı belirtilerini taşıyor.

Yeniçerilerin ayaklanmayı başlattıktan sonra ilk yaptıkları işin, sadrazamın ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın temsilcisi Necip Efendi'nin konaklarını basmaları oluşu anlamlıdır. Bunların her ikisi de evlerinde bulunmadıklarından hayatlarını kurtarmışlar, fakat konaklarının yağmalanması önlenememiştir. Özellikle bir sürü paşa, servetini Necip Efendi'ye emanet ettiği için, bu şahsiyetin Kanlıca'daki konağında sekiz bin keseyi aşan bir servet bulunmuştur.[55] Necip Efendi'ye duyulan "derin nefret"in[56] nedenleri ne olabilir? Osmanlı Devleti için bölücü bir akımı teşkil eden ve büyük bir tehdit olan Mısır Valisi'nin temsilcisine, Osmanlı paşalar nasıl olup da servetlerini emanet edebilmişlerdir? Sadrazamın konağında bulunan kıymetli eşyaların dışında, altı bin kese gümüş hangi kaynaklardan biriktirilmiştir? Bütün bunları Esad Efendi açıklamıyor. Fakat sık sık yobazlıklarını ve yağmacılıklarını vurguladığı yeniçerilerin, ulema ve yönetici zümreye hitaben "kavuklulara ölüm!" diye bağırdıklarını ve halka yönelik olarak da "herkes dükkânını açsın! Bir cam parçası çalınana, elmas iade edeceğiz!"[57] diye sloganlar attıklarını not etmekten de kendini alamı-

yor. Bu durumda yeniçeriler nasıl yenilmişlerdir? Halkı her zaman peşlerinden sürükleyen güçler bu kez neden tecrit edilmişlerdir? Bunda başlıca iki faktörün rol oynadığı anlaşılıyor. Birincisi yeniçeri ve ulema ileri gelenleri, çıkar karşılığı, yeniçeri ocağını satmışlar ve hükümet kuvvetlerinin yanında yer almışlardır. İkincisi bu desteklerden güç alan ve kendine güveni artan Sultan II. Mahmut aslında yeniçerilere atfedilen din kozunu, onlara karşı kullanmış ve hayret verici bir biçimde halkı "Sancak-ı Şerif" altında toplanmaya davet etmiştir. Bundan sonra olayların gelişimi hızlı olmuş ve At Meydanı'ndaki kışlalarına sıkıştırılan yeniçeriler önce top ateşine tutulmuşlar, sonra da binalarıyla birlikte yakılarak öldürülmüşlerdir.

Esad Efendi bu trajik olaydan sonra, yeniçerilerin geçmişteki zorbalıklarını ve sömürülerini uzun uzun anlatmakta ve acıklı sonu meşru göstermeye çalışmaktadır. 15-16 Haziran 1826'daki katliam aslında kesin olarak yeniçeriliğin sonu olmamıştı. Çünkü bu sırada kışlada bulunmayan ya da kaçarak canını kurtaran binlerce yeniçeri vardı. N. Weismann'ın incelemesine göre öldürülen yeniçeri sayısı sekiz bini biraz aşmaktadır.[58] Ancak bu sırada "yeniçeri" kaydı taşıyanların sayısı yüz binin üstünde olduğuna göre, bu rakam çok küçüktür. Aslında büyük kırımı izleyen günlerde, yeniçeriler sürekli aranmış ve yakalananlar hep öldürülmüşlerdir. Bununla beraber yine de "Vak'ayı Hayriye" adı altında kırılanların, yeniçerilerin asıl vurucu gücünü teşkil eden silahlı grup olduğu ortadadır. Bundan sonra, tüm hazırlıkları başından beri yürüten yönetici klik tekrar harekete geçmiş ve yeniçeriliği bir kurum olarak ortadan kaldıran kararı Sultan II. Mahmut'a onaylatmıştır. Pertev Efendi'nin merkezde ve tüm taşra eyaletlerinde yayınlanmak üzere hazırladığı bu fermanda yeniçeriler "dini ilkelere kulaklarını tıkamakla" suçlanıyorlar ve hattâ onların sadrazamın konağını yağma ederken ele geçirdikleri Kur'an'ları kılıç darbeleriyle parçaladıkları söyleniyordu.[59]

Esad Efendi yeniçeriliğin kaldırılmasını ve bunu meşru kılan nedenleri açıkladıktan sonra onların manevi liderliğini yapan Bektaşî tarikatına da uzun uzun çatmakta ve Taşköprüzade'nin Şakayık'ına dayanarak, çağdaş Bektaşîleri Hacı Bek-

taş'la ilgisi olmayan namazsız, niyazsız, kısaca dinsiz kimseler olarak göstermektedir. Nitekim yeniçerilikle beraber Bektaşîlik de yasaklanmış ve ele geçirilen dervişler şiddetle cezalandırılmışlardır.

Osmanlı vakanüvisi Üssi Zaîeri bitirirken, başta kendisi ve yeniçeri ağalığından gelen Hüseyin Ağa olmak üzere, katliamı hazırlayan cuntanın nasıl yüksek mevkilerle ve parayla ödüllendirildiğini anlatmakta ve en son bölümde de kendisine verilen ödüllerden söz ederek "bütün ormanların ağaçları kalem olsa bunları anlatamazlar"[60] diyor. Bu konuda kısmen daha önce bilgi vermiştik. Bu bilgiler kitabın ne ölçüde objektif olabileceğini de gözler önüne sermektedir.[61]

Yeniçerilerin kırımı ile ilgili özetimiz burada bitiyor. Fakat bundan çıkaracağımız ve daha sonra analizine çalışacağımız sonuç şu olacaktır. Yeniçeri ocağı Osmanlı sultanı ile belli bir yönetici kliğin başarılı bir taktiği sonucu önce ikiye bölünmüş; üst kademeler vaatlerle ve altınlarla kazanılmış, aynı şekilde ulemanın da yüksek katları satın alınmış ve "Sancak-ı Şerif" ile halkın da tahriki sağlanarak yeniçeri *tabanı* yok edilmiştir. Yani öldürülenler esas itibariyle halkla bir arada hareket eden, halkla kaynaşmış bulunan basit yeniçerilerle, sonuna kadar ocaklarına sadık kalmış bir avuç yeniçeri komutanıdır. Bunun dışında yok edilen yeniçerilerin "işbirlikçileri" olan hamallar aranmış ve bulunanlardan binlercesi Anadolu'ya sürülmüşlerdir. Bunların yerini Ermeni Patriği'nin aracılığı ile Ermeni hamalları dolduracak ve böylece kurumlaşan bu zümre de, kaderin garip bir cilvesi olarak, Abdülhamit zamanında Osmanlı Bankası baskını nedeniyle katledileceklerdir.

Yeniçeri Kırımının Sonuçları

Esad Efendi ve daha sonraki vakanüvisler "Vak'ayı Hayriye"yi bütün "dost devletler"in[62] telgraflarla kutladıklarını yazarlar. Bu tarihçiler o sıradaki "dost devletler"in kimler olduğu konusunda bizi aydınlatsalardı çok yararlı bir iş yaparlardı. Çünkü bugün tarihi gelişimi gözden geçirince, Osmanlı Devleti'nde yeniçeri kırımını çok şanssız olayların izlediğini görüyo-

ruz. Bunlardan ilki, Rusya'nın derhal harekete geçerek Osmanlılara, hükümetin uzun süredir uygulamasını oyaladığı Bükreş Antlaşması hükümlerini onaylatması olmuştur. Gerçekten 7 Ekim 1826'da Osmanlılar, Ruslarla Akerman'da bir konvansiyon imzalayarak, gerek Rusya'nın Karadeniz kıyılarındaki toprak kazançlarını, gerekse Eflak, Buğdan ve Sırbistan'da elde ettikleri ayrıcalıkları onaylamak zorunda kalmışlardır.[63] Daha da vahimi, bir yıl sonra İngiltere-Fransa-Rusya işbirliği Navarin baskınına karar verecek ve Osmanlı donanması Navarin'de yakılacaktır.[64] Bunlara ilaveten de Yunan bağımsızlığını önleyemeyen Osmanlı kuvvetleri, İbrahim Paşa'nın kuvvetleri karşısında çaresiz kalacaklar ve arkasından Ruslara karşı ağır bir yenilgiye uğrayarak Edirne Antlaşması'nı imzalayacaklardır.

Yeniçeriler katledilmeseydi olayların akışı çok farklı olur muydu? Bunu söylemek zordur. Bununla beraber Osmanlı iktidarının, kendisi için en elverişsiz bir uluslararası ortamda, ne kadar yetersiz olursa olsun yine de bir gücü temsil eden yeniçerileri katletmesi bugün son derece akıldışı bir olay olarak görünüyor.[65] Bu yüzden bu kırımı açıklayabilmek için bazı varsayımlar ileri süreceğiz. Çünkü gerçekten yeniçeri katliamında, bazı iç ve dış güçler arasında bir ittifaktan doğan bir "komplo"nun belirtileri vardır. Bunu hazırlayan gelişmeler ise 1821 Yunan ayaklanmasını izleyen yıllarda olmuştur.

Yeniçeri Kırımında İç ve Dış Tahrikler

Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks Hıristiyanları kendi amaçları için kullanmaya çalışmak, Rusya'nın II. Katerina'dan itibaren geleneksel politikası haline gelmişti. Özellikle Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Rusya, Osmanlı Devleti'nde egemen bir pozisyon elde etmişti. Rus diplomasisi bazen baskı ve tehdit, bazen de rüşvet ve yüze gülme ile amaçlarına varmaya çalışıyordu. Aslında Yunan İhtilali Rus siyasal rejiminin felsefesine aykırı düştüğü halde, Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak için St. Petersburg'dan kuvvetle destekleniyordu. Bunun dışında, A. Lefebvre'in yazdığına göre, "Ruslar ve İngilizler, II. Mahmud'un ilk yıllarında altınlar saçarak ve entrikayla divan üyele-

rinin ve ordu şeflerinin hemen hepsini ele geçirmişlerdi."[66] Özellikle İngilizler, kamuoyunun da etkisiyle çok aktiftirler ve daha rahat hareket edebiliyorlardı. Yunan İhtilali'nden kısa bir süre sonra dışişleri bakanı olan G. Canning'in diplomasisinde bu gelişimin belirtileri açıkça görülüyor.

Meşhur İstanbul elçisi Stratford Canning'in kuzeni olan ve onu ilk kez Osmanlı başkentine yollayan dışişleri bakanı G. Canning, özellikle İngiliz gizli polis örgütünün fonlarını ve etkinliğini artırmıştı. Daha önceki dışişleri bakanı Castelragh zamanında İstanbul'da üç yılda (1819-1822) İngiliz gizli servisi 1178 sterlin harcamışken, Canning zamanında yine üç yılda (1823-1826) 4398 sterlin harcanmıştır.[67] Bu paraların kimlere ve nasıl dağıtıldığını bilmiyoruz. Fakat aynı dışişleri bakanı, Yunan sorununu bağımsızlık yönünde çözmek için diplomatik baskıları da ihmal etmemiş ve bu amaçla Stratford Canning'i önce St. Petersburg'a, sonra da (1826 başlarında) İstanbul'a yollamıştır. Canning İstanbul'da Yunan bağımsızlığı sorununu açıkca savunurken, Wellington da Nisan 1826'da Rusya başkentine gönderilmiş ve Çar I. Nikola'nın tahta çıkışını kutlama görüntüsü altında, Ruslarla Yunan sorununda ortak hareket etme konusunda bir anlaşma yapmıştır.

S. Canning, anılarında bu dönemi anlatırken II. Mahmut hakkında ağır hükümler verir. Onu "halkının kuruntularına dayanma dışında, bir yönetim ilkesine sahip olmayan" ve sadece yeniçerileri değil, iktidarına karşı çıkan her türlü gücü ezmeye kararlı "bağnaz ve despot" bir kişilik olarak betimlemiştir.[68] Yine Canning'e göre yeniçeri kırımından önce İngilizler sık sık "maddi baskı"dan söz ettikleri için hiç sevilmiyorlardı. İngiliz temsilcisi olayları yakından izlediğini, özellikle Reis Efendi'den bilgi aldığını ve yeniçeri ayaklanmasından da, dragomanı tarafından uyandırılarak haberdar edildiğini yazmaktadır.[69] Bütün bunlar daha önce sözünü ettiğim tertipte İngilizlerin –Ruslarla işbirliği halinde– ön planda rol oynadıkları kuşkusunu uyandırmaktadır. Yeniçeri kırımının doğrudan doğruya dış güçlerin eseri olduğuna dair bilgilere sahip değiliz. Bu dönemle ilgili değerli bir seyahatname kaleme alan Charles Macfarlane, son ayaklanmada yeniçerilerin "iktidarın ajanları tarafından kışkırtıldıklarını"[70] yazıyor. Bu arada yabancı ajan-

lar da rahat bir çalışma ortamı bulmuş olabilirler. S. Canning, eserinde yeniçeri kırımını olumlu bir olay olarak selamlamakla beraber, ilk anda cesetlerle dolmuş Marmara Denizi'ni görünce şoke olduğunu kaydetmektedir.[71] Gerçekten yeniçeri kırımı, XIX. yüzyıl Osmanlı tarihinin en kanlı olaylarından biridir.

II. Mahmut yeniçerilerin kırımını iki önemli nedene dayandırmıştır. Bunlardan birincisi, yeniçerilerin gayrimeşru yollarla gelirin önemli bir kısmına el koymaları ve bu yüzden devletin gittikçe artan ihtiyaçlarını karşılamak üzere müsaderelere başvurmak zorunda kalmasıydı. Bu yüzden Osmanlı sultanı, yeniçeri kırımından sonra müsaderelerin de kalktığını ilan etmiştir. Esad Efendi eserinde bu konuda uzun uzun bilgiler veriyor. Yeniçerilerin birçoğunun Eminönü'nde dükkânlara sahip olduklarını; fiyatlara müdahale ederek sebze ve meyve ticaretini kontrol ettiklerini, boyacılık, marangozluk, terzilik gibi iş dallarında aktif olduklarını ve bu sıfatlarla inşaat sektöründe de önemli bir yer tuttuklarını; İstanbul'un iaşesini sağlayan zahirecilerden haraç aldıklarını vb. anlatıyor. Bunların dışında birçoğunun da "hamal, pehlivan, kayıkçı, simitçi vb." yani "ayak takımı"[72] olduğunu belirttikten sonra, komutanların ve aşçıbaşıların da Yunan İhtilali'nden sonra Hıristiyan ve Yahudi bankerleri ve diğer zengin reayayı haraca boğduğunu ve bunlar arasında iflasların başladığını belirtiyor.[73] Oysa yeniçeri kırımından sonra, bu ocağın iaşesini sağlayan bazı zengin Yahudi ve Ermeni sarraflar idam edilmişler ve bunların malları da müsadere edilmiştir. Daha da vahimi Sultan II. Mahmut 1828 başlarında 18.000 Katolik Ermeni'yi apar topar Anadolu'ya sürmüş ve bu insanlar mallarını yok pahasına ellerinden çıkarmak zorunda kalmışlardır. Macfarlane'in "açıklaması olanaksız bir zulüm"[74] olarak gördüğü bu olay, dolaylı yolla da olsa Osmanlı tarihinin en büyük zoralımlarından biridir. Demek ki II. Mahmut'un fermanıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde zoralımlar son bulmamıştır. Bununla beraber yeniçerilerin katledilmelerinden sonra gelir dağılımında devletin ve yönetici zümrenin payı hissedilir bir şekilde artmış ve Osmanlı Devleti'nde "Hân-ı Yağma" dönemi başlamıştır.

II. Mahmut'un yeniçeri kırımında ileri sürdüğü ikinci meşrulaştırıcı neden bu ocağın askeri reformlara engel teşkil etme-

sidir. Bu konudaki demagojiyi ve gerçek bağnazlığın daha çok sultan ve yönetici klik tarafında aranması gerektiğini önceki sayfalarda belirtmiştim. Fakat asıl aydınlatıcı yanıt, yeniçeri kırımından sonra yapılan "askeri reform"ları incelemekle ortaya çıkacaktır. Bununla beraber, bu sorunu irdelemeden, çok daha önemli olan başka bir sorunu, yeniçeri kırımının Osmanlı düzeni açısından kurumsal önemini tartışmak istiyorum.

Osmanlı Düzeni ve Yeniçeri Kırımı

Osmanlı tarihçileri olayları yorumlamada toplumsal analiz yöntemleri kullanmadıkları için yeniçeri kırımını iktidarı haklı çıkaracak bir şekilde anlatmakla yetinmişlerdir. Oysa olayın geleneksel Osmanlı düzenini temelinden sarsan ve onu artık dönüşü olmayan bir gelişme yönüne sokan sosyolojik bir anlamı vardı. Sorunun bu yönü Osmanlı halkı tarafından, olaylardan hemen sonra kuvvetle hissedilmiştir. Gerçekten katliamdan hemen sonra halktaki ilk şaşkınlık ve zafer sevinci, yerini derin bir düşünceye ve giderek üzüntüye terketmiş ve kamuoyunda özellikle İngilizlere karşı büyük bir düşmanlık dalgası esmeye başlamıştı. Bir Fransız yazarının kaydettiği gibi "halk gözünde düşman artık Rus değil, İngilizdi."[75] Bu gelişimde herhalde İngilizlerin daha önce sergilediğimiz entrikaları başrolü oynamıştı. Bunun dışında II. Mahmut'un despotik eylemleri de halkın sabrını tüketiyordu. Çünkü Osmanlı sultanı, iktidarına en büyük kısıtlamayı teşkil eden bir ocağın yok edilmesinden sonra, tüm kaprislerini gerçekleştirmede sakınca görmemeye başlamıştı.

Yeniçeri katliamından sonra sürgünler ve idamlar aylarca sürmüştür. Ayrıca Osmanlı sultanı büsbütün şımararak İstanbul'da sayıları 15.000'i bulan tüm kahveleri kapatmıştı. Bu kararın ne kadar akıl almaz olduğunu ve ne derin bir nefret uyandırdığını anlamak için İstanbul toplumsal hayatında kahvehanelerin yerini iyi bilmek gerekir. Basının gelişmediği bir ülkede tüm memleket sorunları ve toplum haberleri kahvehanelerde öğreniliyor ve tartışılıyordu. Özgürlüğün bulunmadığı bir memlekette, bu tip kahvehaneler biraz nefes alabilmek için bi-

reylerin başvurabilecekleri tek sığınaktılar. Hiç kuşkusuz buralarda zaman zaman asılsız haberler yayılıyor ve entrikalar, komplolar kundaklanıyordu. Fakat bunların toptan yasaklanması tansiyonu artırmaktan başka bir şeye yaramazdı. Bir Fransız yazarı kahvehanelerin yasaklanmasını, İngiltere'de basının ortadan kaldırılmasına benzetmiştir.[76] Bu gibi önlemlerin halkta uyandırdığı büyük öfke, eylemlere de dönüşmüş ve 1826 Ağustos ayı sonunda İstanbul'un en güzel semtlerinde yangınlar çıkarılmıştır. Kısaca Osmanlı sultanı dış ülkeler karşısında düştüğü aczin bedelini, kendi halkından çıkarmaya çalışmış, fakat bunda da tam başarılı olamamıştır. Yukarda sözünü ettiğimiz yazar, halkın II. Mahmud'a "deli" gözüyle baktığını da not etmiştir.[77]

Yeniçeri kırımından sonra, Osmanlı vakayinamelerinin pek kaydetmediği bu kamuoyu gelişmeleri, böylesine önemli bir olayın toplum düzeni açısından ifade ettiği anlamı tartışmamıza giriş teşkil edebilir. Ne yazık ki sorunun bu önemli yönü, XIX. yüzyılda sadece Batılı gözlemciler arasında tartışılmıştır.

Meşrutiyetten beri süregelen kuvvetli bir akım, Türk modernleşme çabalarına model olarak Japon gelişimini göstermiştir. Oysa XIX. yüzyıl yazarları Osmanlı yenileşme hareketlerini daha çok Rusya ile karşılaştırıyorlardı. Bu konuda Rus Çarı I. Petro'nun başlattığı reform döneminin de bir katliamla başlamış olması karşılaştırmayı daha da ilginç kılıyordu. Gerçekten Rus çarı, Batılı yazarların yeniçerilere benzettikleri Streltsy isimli merkezi askeri gücün kırımı ile reformlarına başlamıştır. Aslında çara bağlı olan bu kuvvetler giderek esnaf ve tüccar kategorileriyle sosyal bağlar kurmuş ve XVII. yüzyılda otokrasinin karşısında bir denge rolü oynamaya başlamışlardı. Ağır vergiler, feodal sömürü ve para değerinin düşürülmesi gibi olgular, bu güçleri zaman zaman ayaklanmaya sevkediyordu. Yeniçerilerden farklı olarak bu ayaklanmalar, 1648, 1662 ve 1682 yıllarında çok sert bir şekilde bastırılmış ve 1698'deki ayaklanmadan sonra da kurum tamamen yok edilmiştir.[78] Oysa, Osmanlılarda yeniçeriler, Streltsyler'den farklı olarak, çok daha güçlü bir şekilde iktidara ağırlıklarını koymuşlar ve çoğu kez padişah değişmelerinde başrolü oynamışlardır. Ne var ki, Os-

manlı tarihi kapıkulu vakanüvisler tarafından yazıldığı için, bu müdahaleler devamlı olarak bir başı bozukluk ve kutsal düzene saldırı olarak görülmüş ve halkı "sürü" olarak gören bir zihniyet, askeri ocağın halk desteğini görmezlikten gelmiştir. III. Selim'den sonra ise aynı müdahaleler, yeniliğe karşı bir zihniyete maledilmiş ve yeniçeriler bir yandan dinsizlikle, öte yandan da yobazlıkla suçlanmışlardır. Oysa yeniçeri eylemleri birçok Batılı yazar tarafından olumlu yönleriyle birlikte ele alınmış ve XVII. yüzyılda Marsigli ve onun etkisiyle XVII. yüzyılda Voltaire tarafından Batı'daki "Etats-Generaux"ya[79] benzetilmiştir. XIX. yüzyılda ise Osmanlı Devleti'ni çok iyi tanıyan iki Batılı yazar, yeniçeri ocağının toplum düzeni açısından ne anlam ifade ettiğini ilginç bir biçimde ortaya koymuşlardır. Kanımca güncelliğini ve değerini hâlâ koruyan bu görüşler üzerinde bir miktar duralım.

İki Batılı Gözlemci: D. Urquhart...

Bu yazarlar Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun yıllar geçiren David Urquhart ile Adolphus Slade'dir. Bunlardan Urquhart'ın iktisadi görüşlerini, toplu bir şekilde, bu kitapta yer alan ayrı bir incelemede tartışıyoruz. Burada yalnızca yeniçeri kırımının Osmanlı düzeni açısından nasıl yorumlandığını anlatmakla yetineceğiz.

Urquhart'ın analizlerinin temelinde, Osmanlı Devleti'nde merkeziyetçiliğin *siyasal* nitelikte olduğu ve *idari* nitelikte olmadığı düşüncesi yatmaktadır. Daha açık bir ifadeyle Urquhart Osmanlı Devleti'nin ileri Batılı devletler gibi örgütlü ve rasyonel bir aygıt haline gelmediği inancındadır. Bunun sonucu olarak Osmanlı hükümeti yerel idarelere büyük bir serbestlik tanımakta, adeta çeşitli çıkarlar arasında bir hakem rolü oynamaktadır. Bu durum arzu edilen ve teorisi yapılan bir durum olmaktan ziyade, fiili bir durumdur ve tarihi bir gelişimin ürünüdür. Urquhart bu fikri anlatmak için, Osmanlı Devleti'nin bazen onda dokuzunda ayaklanma olduğunu ve yine de imparatorluğun çökmediğini belirttikten sonra bu durumu Avrupalıların anlayamadıklarını kaydederek şunları ilave eder: "Türki-

ye'de hükümet hep bir hakem tutumunu benimser ve hiçbir şekilde idareci gibi müdahalede bulunmaz."[80] Bununla beraber çeşitli çıkarların çatıştığı bu büyük gövdede, şiddeti temsil eden ve hakem rolünü sağlayan belli bir askeri gücün varlığı da şarttır ve bunu da yeniçeri ocağı oluşturmaktadır. Bu yüzden "Yeniçerilerin yok edilmeleri bu büyük gövdenin uzuvlarını birbirine bağlayan bağları çözmüş; onun üzerindeki baskıyı kaldırmış ve aynı zamanda çok uzun zamandan beri kendisini meydana getiren uyumsuz unsurların istikrarını sağlayan yayları kırmıştır."[81] Böylece Osmanlı toplumu yeniçeri katliamı ile yepyeni bir gelişim dönemine girmiştir. Çünkü, Memlûklerin ezilmesinden sonra Mısır'daki durumun aksine, yeniçerilerin katli, yönetici zümreyi "dimdik ve frensiz bir şekilde ayakta"[82] bırakıyordu. Bu görüşün sonucu olarak İngiliz diplomatı İngiltere'de Osmanlı Devleti'nin çöküşünü yeniçeri ocağına bağlayanlara katılmadığını belirtmekte ve daha nüanslı bir yorum getirmektedir. Bu yorum, yeniçeriliğin o günkü biçimiyle savunulması olmaktan uzaktır.

Urquhart'a göre yeniçeriler askeri bir oligarşiydi.[83] Bu sıfatla hazineyi tüketiyorlar, fakat devlet gelirlerinin mültezimi olarak aynı hazineyi zenginleştirmeyi düşünmüyorlardı. Çıkarları fiyatların düşüklüğü ve pazarların özgürlüğü ile birleşen bir çeşit "tüketiciler aristokrasisi" oluşturuyorlardı. Bireysel olarak sık sık bir "gâvur"a kötü davransalar bile, başka inançların bağımsızlığına hiç müdahale etmiyorlar ve böyle bir müdahaleye izin de vermiyorlardı. Urquhart bu fikirlerden sonra "burada dikkatle *yeniçeri ilkelerini, Türk ilkelerinden* ayırmalıyız"[84] demektedir. Yazar bu ilkeleri şöyle açıklıyor: Ocağa atfedilen ve yeniçerilerin şöhretini kötüye çıkaran tüm eylemler "yeniçeri ilkeleri"ne dayanmaktadır: Şiddet kullanma, yiyicilik, yengiye direnç, bağnazlık vb. Buna karşılık, pazar ve ticaret özgürlüğü, sultanın keyfî vergi koyamaması, yerel geleneklere saygı, Müslüman olmayanların inanç özgürlüğünün sağlanması ve dini kurumların özerkliğini koruma vb. gibi hususlar ise "Türk ilkeleri"nden kaynaklanmaktadır. Biraz sonra kısaca tartışacağımız bu ayrımdan sonra D. Urquhart, III. Selim'le başlayan ve II. Mahmut'la radikalleşen reform hareketleri üzerinde bazı genel gözlemler yapıyor. Yazara göre "Avrupalı bir ütopyacı olan

ve bir hata eseri reformcu sıfatını kazanan III. Selim"[85] keyfî vergiler koyarak ve fiyatların artışına neden olarak halk desteğini kaybetmiş ve amacından uzaklaşmıştı. "(III. Selim'den) daha az Avrupalı olan, buna karşılık daha iyi Türk olmayan"[86] II. Mahmut ise elverişli koşullarda işe başlamış ve zekâsından çok olağanüstü durumlardan yararlanarak yeniçeri ocağını yok etmişti. Hindistan'da "Zemindar"lara benzer bir duruma gelmiş olan bu ocağın kaldırılması gerçek bir reforma yol açabilecek midir? D. Urquhart, biraz önce II. Mahmut hakkında kullandığı sıfatları unutarak bunu mümkün görüyor ve "Türkiye kurtulursa II. Mahmud'un adı tarihin en şanlı yönetimlerinden birini temsil ederek ölümsüzleşecektir."[87] diye ilave ediyor. Yazarın da tanık olduğu gibi, bu temenni gerçekleşmemiştir.

Urquhart'ın "yeniçeri ilkeleri" ile "Türk ilkeleri" arasında yaptığı ayrım bize tamamen keyfî ve kitabın yazıldığı tarihin gerektirdiği politik bir davranış olarak görünüyor. Aslında yazar aynı realitenin iki yönünü göstermekte ve "Türk ilkeleri" adı altında yeniçeriliğin olumlu yönlerini övmektedir. Bir İngiliz liberali olan D. Urquhart, bu kitabını izleyen yıllarda ülkesinin dış ticaretini Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne kaydırmak için çok çalışacak ve böyle bir gelişimin her iki ülkenin de çıkarına olacağını savunacaktır. Asıl amacı özgür ticaret olduğu için, yeniçerilerin halkçı yönlerine gereken önemi vermemiş ve hakkında pek iyimser olmadığı Osmanlı sultanını etkilemeye çalışmıştır. Zaman, bu eğilimin bir özenti sınırını pek aşamadığını göstermiştir. Fakat, ulusçuluğun doğuş halinde olduğu bir zamanda, Osmanlı Devleti'ndeki modernist potansiyeli, Hıristiyan ve Yahudileri de kapsayacak biçimde "Türk ilkeleri" olarak koymak suretiyle bu devletin sağlıklı gelişme yönünü isabetle teşhis etmiştir.

Urquhart'ın bu fikirleri ileri sürdüğü sırada Batı'da ekonomik gelişme "vahşi kapitalizm" yöntemlerine dayanıyordu. Kapitalizmin en erken geliştiği ülke olan İngiltere'de *Chartist* hareket bile başlamamıştı. Elbette Osmanlı yeniçerileri de modern anlamıyla "toplumsal adalet"in temsilcisi olmaktan uzaktılar. Fakat, bir yönleriyle yönetici oligarşinin sınırsız ihtiraslarına set çekerek halkçı bir rol oynuyorlardı. Bu işlevleri Osmanlı Devleti'nde sermaye birikimine engel oluyor muydu? Bu

somut olarak araştırılması gereken önemli bir sorundur. Fakat şurasını belirtelim ki yeniçerilerle birlikte bir kısım Yahudi ve Ermeni sarrafı idam eden ve binlerce Katolik Ermeni'yi süren bizzat II. Mahmut'un kendisidir. Özellikle en zengin Yahudi ailelerin sermayelerini dışarı çıkarma yolunu benimsemeleri ve "milletlerarası" bir statü içinde güvenlik aramaları bu tarihten sonra başlamıştır. II. Mahmut'un yöntemleri bankerleri ve tüccarları korumaya ve kurumsallaştırmaya değil, yönetici oligarşiyi mümkün olduğu kadar zenginleştirmeye yaramıştır. Bu şekilde başlayan evrim, kısa zamanda daha çok tüketim ihtiyaçlarına cevap veren dış borçlanmalarla tamamlanmış ve 1881'-de devletin iflasına kadar hızlanarak devam etmiştir.

Ve A. Slade

İngiliz subayı A. Slade, 1833'te yayınlanan bir eserinde Osmanlı Devleti'nde yeniçeriler ve bunların işlevi ile ilgili daha açık ve daha olumlu fikirler ileri sürmüştür. Sonraları amiral olarak Osmanlı hizmetinde de çalışan ("müşavir paşa") bu yazar, Marsigli paralelinde tezler geliştirmiş ve yeniçeri ocağını "Millet Meclisi"ne benzetmiştir.[88] Slade'e göre, yeniçeriler, bir sürü keyfî davranışta bulunmakla beraber, esas olarak Batı'da bile bulunmayan bazı özgürlüklere sahip bir düzenin bekçileriydi. Bu düzen ticaret özgürlüğünden, iç seyahat özgürlüğüne kadar uzanan bir haklar demeti sağlıyordu. Hiç kuşkusuz tablo ideal olmaktan uzaktı ve çeşitli kısıtlamalar ve suistimaller almış yürümüştü. Fakat bu yeniçeri ocağına özgü bir durum değildi; tüm sistemi kapsıyordu. Ayrıca yeniçeriler hiçbir şekilde yeniliklere karşı değildiler. Sadece "misket ve bayonet kullanmak ve birlikte manevra yapmak için, neden türbanın ve sakalın yasak edildiğini anlamıyorlardı."[89] Katledilmeleri de eski komutanları Hüseyin Ağa'nın "tam bir iki yüzlülükle onları isyana kışkırtması"[90] sonucu oldu. Hüseyin Ağa tereddütler içinde bulunan sultanı tam bir katılığa sevketti. A. Slade, Sultan II. Mahmut hakkında çok olumsuz fikirler ileri sürmüştür. Yazara göre, yeni sultan son derece inatçı ve servet düşkünü bir despottu. II. Mahmut "İmparatorluğunun çöküşünü kendisinden ön-

ceki beş sultanın olduğundan daha çok hızlandırmıştır."[91] Müsaderelerin kalkması sözde kalmış ve mevkiler II. Mahmut zamanında, daha önceki zamanlarda olduğundan daha geniş ölçüde satılmıştır. Özellikle Katolik Ermenilerin tehciri üzerinde duran yazar, bazı çarpıcı örneklerle bunun Osmanlı çıkarlarına ne kadar ters düştüğünü göstermiştir.[92]

A. Slade de Osmanlı reformlarını Çar I. Petro'nun yenileşme hareketleriyle karşılaştırmaktan kendini alamamış ve aradaki önemli farkı şurada görmüştür. Yazara göre, Rus çarı "iktidarını ve servetini kendi iradesiyle –durum gereği– feda etmiş, sıradan insanların seviyesine inmiş ve başkaları reforma kalkışmadan ilk reformu kendi kişiliğinde yapmıştır."[93] Bu son derece önemli bir noktadır ve gerek II. Mahmud'un gerekse I. Petro'nun kişiliğinin dışında birçok nedene dayanmaktadır. Bu konuya ilerde tekrar döneceğiz. Slade'le ilgili özetimizi bitirirken, yazarın 1826'yı izleyen yıllarda halkın yeniçerileri aradığını not ettiğini belirtelim.

Urquhart'la Slade'in yeniçeri ocağı ve yeniçeri kırımı ile ilgili fikirlerini özetlemiş bulunuyoruz. Aslında bu fikirler Batı'da daha geniş bir yazar kadrosu tarafından paylaşılıyordu. II. Mahmud'un reformlarını çok öven ve hatta bu padişahı Atatürk'le aynı plana koyan Niyazi Berkes bu durumdan şikayet etmiştir.[94] Berkes'in görüşünü paylaşmaktan uzak olduğumuz, herhalde daha önceki kısımlarda yazdıklarımızdan anlaşılmıştır. Bununla beraber, yeniçeri kırımının objektif anlamını ortaya koymak için iki husus üzerinde daha durmak gerekiyor. Bunlardan birincisi bu kırımın taşradaki, özelikle Balkan eyaletleri ile ilgili sonuçlarıdır. İkincisi ise yeniçeri ocağının yok edilmesinden sonra, II. Mahmud'un gerçekleştirdiği askeri reformun tartışılmasıdır.

Yeniçeriler ve Egemen Sınıflar

Yeniçeriler Lamartine'e göre "Osmanlı esprisi"ni temsil ediyorlardı ve bu yazar 1826 kırımından sonra "artık Osmanlı esprisi diye birşey yok!"[95] diye yazmıştır. Bu değişikliğin Osmanlı eyaletlerindeki etkilerini görmek için önce bu saptama üzerinde düşünmek gerekiyor. Lamartine'in gözlemi, bize Urquhart'-

ın "Türk ilkeleri" adı altında topladığı, fakat aslında yeniçeriler tarafından sağlanan toplumsal işlevleri hatırlatıyor.

Batılı gelişme bir yandan kapitalist sermaye birikimi, öte yandan da bunu rasyonel müdahalelerle destekleyen modern bir devlet aygıtının işbirliği sayesinde gerçekleşmiştir. Bu ise burjuvazinin rantiye bir sınıf olan aristokrasiyi tasfiye ederek devlet aygıtına ağırlığını koyması sayesinde mümkün olmuştur. Elbette bu gelişimin çeşitli ülkelere göre değişen modalitelerinden söz edilebilir. Fakat hepsinde, iktisadi yönüyle, kapitalizmin egemen olması anlamına gelen modernleşme olgusu, yeni bir egemen sınıfın ürünü olmuştur. Bu egemen sınıf, aynı zamanda, ulus-devlet şeklinde ortaya çıkan yeni bir toplumsal formasyonun türdeşliğini sağlayacak ideolojiyi –milliyetçiliği– yaratmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki gelişimin sağlıksızlığı burada ortaya çıkıyor. Osmanlı Devleti'nde sermaye birikimi –tüketici yönetici zümre dışında– daha çok ülkenin Hıristiyan ve Yahudi unsurları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kategoriler, devlet aygıtına egemen olmak şöyle dursun, belli görevlere bile kısmen ve kontrollü bir şekilde kabul ediliyorlardı. Aslında bunda şaşılacak bir şey yoktur. Müslüman yönetici zümre, şeriat düzeni ile bütünleşmiş çıkar sistemini elbette kendi elleriyle yıkamazdı. İşte yeniçerilerin önemli işlevleri burada ortaya çıkıyordu. Bir kere, daha önce de belirttiğimiz gibi, iktidar sözcülerinin demagojilerinin tersine, yeniçeriler devlet yöneticilerinden daha az bağnazdılar. Daha da önemlisi yeniçeriler arasından bir grup, tarım ve ticaret yoluyla sermayedar sınıfına katılıyor ve böylece burjuvazinin Müslüman kanadı da yavaş yavaş teşekkül ediyordu. Bu şekilde bir Müslüman varlıklı sınıfın ortaya çıkışı ise, Osmanlı toplumunda yönetici oligarşisinin gerici direncini kıracak ve bir ulusal sentezin gerçekleşebilmesine olanak sağlayacaktı. Böyle bir sentez ise ancak laik bir hukuki sistem tabanında gerçekleşecek ve Osmanlı İmparatorluğu –kaçınılmaz olan bir çözülmeye rağmen– bünyesinden modern bir devlet çıkarabilecekti. Yeniçeri katliamı, daha sonra "Hayriye Tüccarı" adı altında yapay önlemlerle yaratılmaya çalışılan Müslüman bir egemen sınıfın doğmasını muhtemelen önlemiştir.

Yeniçeri kırımı ekonomi alanındaki etkilerini sadece İstan-

bul'da değil, tüm eyaletlerde göstermiştir. Gerçekten XVII. yüzyıldan itibaren başlayan bir süreç içinde, bir kısım yeniçeriler gerek Balkanlar'da gerekse Anadolu ve diğer eyaletlerde iktisadi olarak egemen pozisyonlar ele geçirmeye başlamışlardı. J. Ancel'in belirttiği gibi "birçok Bulgar, Sırp ve Rumen köylerine çorbacı, ağa veya âyan adı altında yeniçeriler egemen olmuşlardı".[96] Bu süreç Osmanlı toplumsal evrimini inceleyen Balkan ve Türk tarihçilerinin inceleme ve tartışma konusu olmuştur. Giriş bölümümüzde belirttiğimiz gibi, timar sisteminin çözülmesiyle birlikte, tarımda başlayan çiftlikleşme süreci XIX. yüzyıla kadar sürmüştür.[97] Bu şekilde Balkanlarda oluşan Müslüman toprak ağaları, yeniçeri kırımından nasıl etkilenmiştir? Ve ne yönde bir gelişim göstermiştir? Bu dikkatle incelenmesi gereken, önemli bir sorundur. II. Mahmud'un yeniçerileri yok ederken büyük derebeyleri de ezme çabası içinde olduğunu biliyoruz. Ayrıca yeniçeri katliamından sonra, birazdan anlatacağımız gibi, ciddi bir askeri reform yapılmadığı için, Balkan ayanı merkezden giderek kopmuşlardır. Bu durum da Osmanlı gelişiminin ne kadar çelişkilerle dolu olduğunu gösteriyor. Merkezde Hıristiyan ve Yahudi unsurlarla sentez halinde egemen sınıf olacak müslüman bir burjuvazi gelişemezken, Balkanlarda milliyetçi tarihçilerimizin "evlad-ı fatihan" diye hasretle andıkları bey ve ağa çocukları, uluslaşma sürecinin çözdüğü bir yapı içinde kaybolup gitmişler ya da Türkiye'de Müslüman olmayan unsurların uğradığı akıbete uğramışlardır.

II. Mahmud'un Askeri Reformları

Yeniçeri kırımından sonra II. Mahmud'un giriştiği askeri reformlar o dönemin gözlemcileri tarafından değerlendirilmiş ve tartışılmışlardır. Bunların çoğu olumsuz hükümler ileri sürmüşlerdir. Bu görüşleri burada özetlemeye gerek görmüyorum. Sadece, daha sonra Osmanlı Devleti'nde önemli bir rol oynayan Alman subayı Baron de Moltke'nin görüşlerini aktarmakla yetineceğim.

Moltke, askeri açıdan yeniçeriler aleyhine genellikle yaygın ve bilinen fikirleri dile getirmekle beraber, yeniçeri kırımı-

nın zamanlanması konusundaki hayretini gizlememiştir. Bu konuda yazdıkları şunlardır: "Garip şey! Halkın yarısının, kendi yönetimine karşı gizli veya açık ayaklanma halinde olduğu ve korkunç bir komşunun ordularının Asya'da ve Avrupa'da imparatorluğun sınırlarını aşmak üzere bulunduğu bir sırada, Osmanlı sultanı kendi ordusunu yok etmekten mutlu oluyordu!"[98] Bu alaylı girişten sonra Alman subayı, yeni kurulan orduyu şöyle anlatıyor. II. Mahmut yeniçeri kırımından sonra çok disiplinli bir ordu kurmak istediği için ve böyle katı bir disipline ancak genç çocukların dayanabileceği düşüncesiyle "köylerden zorla toplanan bir sürü genç, zincirlere vurularak İstanbul'a getirilmişti".[99] Bunlar İstanbul'da yakıcı bir güneş altında kışlalarda toplanıyorlar ve sağlık durumunun zavallılığı birçoğunun ölümüne yol açıyordu. Bunların yerine, aynı yöntemlerle yenileri getiriliyordu. Moltke, bu sırada II. Mahmud'a gerçek reformlar konusunda yardımcı olabilecek hiçbir aydın düşünceli kimsenin bulunmadığını yazıyor. Ayrıca halkın da ön yargılarla yeni reformlara son derece karşı olduğunu ilave etmiştir. Bu muhalefet Rus savaşı başladığı zaman somut bir şekilde kendini belli etmiş ve yeniçeri geleneklerine çok bağlı olan Boşnaklara gönderilen ve 40.000 kişilik Boşnak ordusunu savaşa davet eden padişah fermanı halk huzurunda okununca, galeyana gelen kalabalık fermanı ve gönderilen Avrupa elbiselerini parça parça etmiştir.[100]

Baron Moltke, yeniçeri kırımını ve yeni kurulan orduyu tamamen askeri açıdan ele almıştır. Bu yüzden, sanıyorum ki ocağın sosyal işlevini hesaba katmamış ve sık sık sözünü ettiği "bağnaz"lığın da gerçek niteliğini anlamak istememiştir. Yazara göre II. Mahmut tek başına kalmıştır ve "yabancılar"dan başka kendisine akıl verecek kimse bulunmamaktadır. Bu durumda ortaya çıkan "Avrupalı" ordu da "Rus ceketli, Türk pantolonlu, Tatar eğerli, Alman üzengili ve İngiliz kılıçlı"[101] askerlerden oluşan acayip bir karışımdır. Osmanlı reformizmini Rus reformları ile, II. Mahmud'u da I. Petro ile karşılaştıran Moltke, Osmanlıların ne kadar büyük bir kültürel gerilik içinde olduğunu ve başlangıç noktalarının ne derece Osmanlılar aleyhine olduğunu belirtmiştir. "Doğu'da kültür seviyesinin gerçekte ne kadar düşük olduğunu düşünmek hemen hemen imkansız-

dır" diyen yazar, "okur yazar bir Türk, burada âlim sayılıyor"[102] diye ilave ediyor. Yazara göre Osmanlılar Avrupalıların her alanda üstünlüğünü kabul etmekle beraber, yine de onları horlamaktadırlar. Buna karşılık Osmanlı Devleti bağımsız değildir: "Yabancıların etkisi Türkiye'de o kadar güçlüdür ki, bir Avrupalı söz konusu olunca artık sultan kendi başkentinde özgür değildir."[103] Osmanlı reformlarını bu çerçevede değerlendiren yazar, yeniçeri kırımından 110 yıl önce Avrupa'yı gezen, bilgi ve görgüsünü şantiyelerde, üniversitelerde ve akademilerde artıran II. Petro'ya karşılık, entrika yuvası bir saraydan adımını dışarı atmamış bir sultanın yetersizliğini vurgulamaktadır.[104]

Daha sonraları Alman nüfuzunun Türkiye'ye girmesinde büyük rol oynayan General Moltke'nin çizdiği bu karanlık tablo acaba durumu abartıyor mu? Biraz önce de söylediğimiz gibi bu yönde düşünenler, hatta Sultan II. Mahmut hakkında çok daha ağır hükümler veren yazarlar çoğunluktadır.[105] Ayrıca günümüz araştırıcılarının bu konudaki değerlendirmeleri de farklı değildir. Örneğin A. Levy'nin araştırması, sultanın "Asakir-i Mansureyi Muhammediye" için Batı'dan –pazarsızlık ve karşılıklı antipati yüzünden– subay bulamadığını ve yeniçeri katili Hüseyin Ağa'yı komutan yaptığını; yeni orduda adam kayırmanın devam ettiğini, yüksek kademeleri nüfuzlu kişilerin adamlarının doldurduğunu ve bunların hizipler teşkil ederek savaş sırasında bile birbirleriyle çatıştıklarını ortaya koymuştur.[106] Yazar, askeri zaaflarına rağmen ordunun "devletin en ayrıcalıklı sınıfı"[107] haline geldiğini ve bu yüzden başka kesimlerden de orduya bir akımın başladığını belirtmiştir.[108] Böylece A. Levy, "Toplumsal görüş açısından, yeni askeri liderliğin, eski yönetici sınıfla tamamen bütünleştiği"[109] sonucuna varmaktadır. Yeniçeri kırımından sonra ve II. Mahmud'un "reform"larına rağmen uğranan tüm yenilgiler ve Hünkâr İskelesi Antlaşması'na giden onur kırıcı olaylar zinciri bu görüşün doğruluğunun kanıtlarını oluşturmuyor mu?

Sonuç: Yeniçeriler Üzerine Tezler

Yeniçeri ocağının evrimi, yeniçerilerin kırımı ve bu kırımın sonuçları hakkında yerli ve yabancı kaynaklara dayanarak açıklamalarda bulundum. Vardığım sonuçları da tartışmaya açık tezler hakkında sunmak istiyorum.

1) Osmanlı düzeninin köklü bir değişimi, daha doğrusu bir çöküş sürecine girmesinde en önemli olay olan yeniçeri kırımı, Türkiye'de realist bir biçimde ve modern sosyolojik yöntemlerle incelenmemiştir. Çağdaş tarihçilerimiz dahi bu konuda daha ziyade resmi vakanüvislerin argümanlarını aktarmakla yetinmişlerdir.

2) Bu konuda nesilden nesile nakledilen tez tutarsızdır ve çelişkilerle doludur. Temel tutarsızlık yeniçeri ocağını homojen bir bütün olarak ele almaktan; yönetici komutanlar kliği ile taban arasında bir ayrım yapmamaktan ve yeniçerileri aynı zamanda hem yobazlıkla hem de dinsizlikle suçlamaktan doğmaktadır.

3) Bu önemli olay Batı'da daha özgür ve daha ciddi bir biçimde tartışılmış, fakat asıl bağnazlığı temsil eden Osmanlı yönetici zümreleri işlerine gelmeyen bu tartışmalara kulaklarını tıkamışlardır.

4) Yeniçeriler askeri işlevlerini çağdaş anlayışa göre yapamamakla beraber, yeniliklere sistematik bir muhalefet göstermemişler, fakat 1826'da yok edilmek istediklerini sezdikleri için –iç ve dış kışkırtmalarla– ayaklanmaya itilmişlerdir.

5) Askeri işlevleri açısından çağdışı kalan yeniçeriler, toplumsal planda iktidarın tüm keyfî istemlerine karşı çıkmışlar; halkı korumuşlar ve Müslümanlar arasından da –gayrimüslim burjuvaziyle de işbirliğinden vazgeçmeden– varlıklı bir sınıfın çıkması yönünde rol oynamışlardır. Yer yer birçok yolsuzluk ve keyfî davranışla karışık halde olsa da, özünde halkçı bir tutum içinde bulunmuşlardır.

6) Yeniçeri kırımı çağdaş reformlara yol açmamış; Osmanlı iktidarının Batılı ülkelere bağımlılığını artırırken, iç gelir dağılımını da yönetici oligarşi lehine çok daha fazla bozmuştur. Yatırımdan çok tüketim eğilimleri taşıyan bu oligarşi, ülkeyi kalkınmaya değil, iflasa götürmüştür. II. Mahmud ne for-

masyonu ne de özlemleri itibariyle "reformcu" sayılabilecek bir sultan değildir. İstediği tam ve sınırsız bir iktidardı. Sonunda başarısızlığını kendisi de anlamış ve alkol komaları içinde ölmüştür.

DİPNOTLAR

1 *Le Moniteur Universel*, 22 Temmuz 1826. (Haber 25 Haziran 1826 tarihini taşıyor.)
2 Esad Efendi; *Precis Historique de la Destruction du Corps des Janissaires par le Sultan Mahmoud en 1826;* Paris, 1833. (Çeviri: C. de Pervecal)
3 F. Babinger; *Die Geschichtschreiber der Osmanen und Ihre Werke;* Leipzig, 1927, s. 349.
4 Örneğin Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül Vukuat*'ında (Ankara, 1979) Esad Efendi'nin eserinde olayları "birin yanına beş katarak" anlattığını belirtir. Cilt: I-II, s. 309. Yazar eserin amacının yeniçeriler hakkında "herkeste bir tiksinti uyandırmak" olduğunu da ilave eder, s. 309.
5 Esad Efendi, a.g.e., s. 288.
6 Osmanlı vakayinamelerini ve çağdaş Batılı yazarları bu açıdan inceleyen M. A. Hasluck, bu konuda dört ayrı görüşle karşılaşmıştır. Bk. *Christianity and Islam Under the Sultans;* Oxford, 1929, cilt: II, s. 484.
7 Yeniçerilerin örgütlenmeleri ve gelişmeleri ile ilgili olarak, özellikle İ. H. Uzunçarşılı'nın *"Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları* (Ankara, 1943) ile Nahoum Weissmann'ın *"Les Janissaires"* (Paris, 1938) isimli eserleri anılmaya değerler. Uzunçarşılı'nın aktardığı bilgilere göre yeniçerilerin sayısı XV. yüzyıl başlarından XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar 10-12 bin arasında kalmış, III. Murat döneminden itibaren hızla artmaya başlamıştır. "Bozulma" denilen olgu da bu dönemde başlamıştır. Yazar, ocağın ilga edilmeden hemen önceki sayısının 100.000'e ulaştığı kanısındadır. a.g.e., s. 611-620.
8 Michael Roberts; a.g.e., s. 57. Askerlik sanatının genel gelişimi için ayrıca bk. E. Muraise; *Introduction a l'Histoire Militaire;* Paris, 1964. The New Cambridge Modern History, cilt: II. *The Reformation, Armies, Navies and the Art of War;* J. R. Hale, Cambridge, 1968.
10 *Memoires de Montecuculi;* Paris, 1746.
11 Aynı eser; s. 216.
12 Aynı eser; s. 379-280. Osmanlıların önemli bir askeri güç oldukları dönem-

de, Batılıların Türklere en mükemmel silahlarını satmalarını beklememek lazımdı. Ayrıca bk. C. M. Ciopolla; *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion: 1400-1700;* Londra, 1965.

13 Comte de Marsigli; *L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman*, Amsterdam, 1732.

14 Aynı eser; cilt: I, s. 28-31.

15 Aynı eser; cilt: I, s. 31.

16 Bu konuda, 1838 Ticaret Anlaşması ile ilgili makalemizde bilgi veriyoruz.

17 Örneğin İngiliz konsolosu P. Rycault'ya göre "Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın vefat etmeden önce oğluna devam ettirmesini vasiyet ettiği son Almanya Savaşı, yeniçerilerin ve sipahilerin kesin imhası amacıyla çıkarılmıştır." Bk. *The Present State of the Ottoman Empire;* Londra, 1668, s. 306.

18 Akdes Nimet Kurat; *Prut Seferi ve Barışı;* Ankara, 1951, cilt: I, s. 477.

19 Dr. M. Münir Aktepe; *Patrona Isyanı: 1730,* İstanbul, 1958, s. 71.

20 Bu özetimde M. Münir Aktepe'nin eserindeki açıklamalara dayanıyorum.

21 Aynı eser; s. 100.

22 Aynı eser; s. 18.

23 Bilindiği gibi, altı yüzyıllık Osmanlı tarihinde aralıksız olarak on yıldan fazla sadrazamlık yapanların sayısı birkaç kişiyi geçmez. Bu yüzden Nevşehirli İbrahim Paşa'nın 12 yıllık iktidarı dikkate değer bir örnek olay teşkil etmektedir. M. Aktepe sadrazam ve adamlarından oluşan bu yönetici zümrenin de giderek nasıl bölündüğünü ve kendi içinde çıkar çatışmalarına girdiğini ortaya koymuştur.

24 Aynı eser; s. 136-137.

25 Vasıf Efendi; *Precis Historique de la Guerre des Turcs Contre les Russes: 1769-1774.* (Çev: P. A. Gaussin de Perceval) 1822, s. 274.

26 Vasıf Efendi; a.g.e., s. 275.

27 İ. H. Uzunçarşılı; *Selim III'ün Veliaht Iken Louis XVI ile Muharebeleri,* Belleten, 1938, No: 5-6, s. 212.

28 A. de Juchereau de St. Denys; *Revolutions de Constantinople en 1807 et 1808, Paris, 1822.* Bu eser ünlü tarihçi A. Thierry'nin takdirini kazanmıştır. (Bk. *Dix Ans d'Etudes Historiques,* Paris, 1851, s. 442-458). Thierry'nin yorumuna göre yeniçeriler zamanla özgürleşmiş, ulusallaşmış ve "kamuoyunun aynası, halk özlemlerinin organı ve hükümet tasarılarına karşı bir garanti" halini almışlardır. (s. 447)

29 A. de Juchereau de St. Denys; a.g.e., cilt: I, s. 35.

30 Aynı eser; cilt: II, s. 72.

31 Aynı eser; cilt: II, s. 80-81.

32 Örneğin M. Nuri Paşa'nın *Netayic-ül Vukuat*'ında III. Selim'in tüm yetersizlikleri sergileniyor, cilt: III-IV, s. 214-215. (Selim III.'le ilgili yazımızda bu konu üzerinde durduk.)

33 J. de St. Denys; a.g.e., cilt: II, s. 115.

34 Aynı eser; cilt: II, s. 149.

35 Aynı eser; cilt: II, s. 150.

36 Aynı eser; cilt: II, s. 245.

37 Alemdar Mustafa için bk. Prof. İ. H. Uzunçarşılı; *Meşhur Rumeli Âyanından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa;* İstanbul, 1942. Ayrıca Kalost Arapyan; *Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları.* (Çev.: E. Uras), Ankara, 1943. Aynı konuda J. H. Kramer'in Encyclopedie de l'Islam'daki makalesi.

38 Eserin aslı 1947'de Rusça yayınlanmış, 1975'te de Bükreş'te *"Mustafa Pacha Bairaktar"* başlıklı Fransızca çevirisi basılmıştır.

39 Rusçuk yâranı E. Z. Karal'ın belirttiği gibi reisülküttaplık, vezirkâhyalığı gibi görevlerde bulunmuş Galib, Refik, Behiç ve Tahsin Paşa ve efendilerden oluşuyordu. (*Osmanlı Tarihi;* cilt: V. s. 91). Karal, Miller'in başrolü verdiği sarraf Manuk Mirzayan'ın adını bile zikretmiyor.

40 A. F. Miller, Sened-i İttifak'ın adem-i merkeziyetçiliğini, Prens Sabahattin'in (Ahrar Fırkasındaki) adem-i merkeziyeçiliği ile karşılaştırıyor ve birinciyi ilerici ikinciyi gerici buluyor.

41 Aynı eser; s. 328.

42 Bk. *Osmanlı Kimliği;* (İstanbul, 1986) başlıklı kitabımız. Sonuç bölümü.

43 Bk. Encyclopedie de l'Islam, *Mamluks* maddesi. (A. J. Wensink ve Sobernheim).

44 D. Urquhart; *Le Sultan et le Pacha d'Egypte,* Papis, 1839.

45 Marx ve Engels "Doğu Sorunu" ile ilgili yazılarında, Venedik rekabetinden kurtulan Osmanlı Rumları'nın çok zenginleştiklerini ve bunun Yunan İhtilâli'ni hazırlayan nedenlerden biri olduğunu belirtirler.

46 *The Blackwood's Edinburg Magasine;* 1826, Kasım, No: 119, s. 716.

47 E. Engelhardt; *Tanzimat,* İstanbul, 1976, s. 17.

48 Stanley Lane Poole; *The Life of the Right Honorable Stratford Canning;* Londra, 1888, cilt: I, s. 398.

49 Jurien de la Graviere; *La Station du Levant;* Paris, 1876, cilt: II, s. 22.

50 *Le Moniteur Universel;* 19 Haziran 1794.

51 Örneğin A. Cevdet Paşa Tarihi (Dr. S. Irmak ve B. K. Çağlar'ın hazırladığı *Seçmeler*) İstanbul, 1973, s. 39.

52 Aynı eser; s. 88.

53 Esad Efendi; a.g.e., s. 23-24.

54 Aynı eser; s. 36.

55 Aynı eser; s. 112.

56 Aynı eser; s. 112.

57 Aynı eser; s. 113.

58 N. Weismann; a.g.e., s. 98.

59 Esad Efendi; a.g.e., s. 173.

60 Aynı eser; s. 358.

61 F. Babinger, daha önce sözünü ettiğimiz eserinde, Esad Efendi'nin kitabının "doğruluğu ve tarafsızlığı büyük ölçüde zarar görmüş" olduğunu belirtir. a.g.e., s. 355.

62 Cevdet Paşa; a.g.e., cilt: II, s. 402.

63 Martens; *Supplement du Recueil des Principaux Traites;* A. Gottingue, 1828.

64 Navarin vakasını o dönemde sadece Kutsal İttifak ve Statüko esprisine en

bağlı devlet olan Avusturya kınamış ve İmparator II. François olayı bir "cinayet" olarak nitelemiştir. Bk. E. Jurien de la Graviere, *La Station du Levant*, Paris, 1876, cilt: II, s. 226. Çağdaş tarihçiler bu olayı, İngiltere ve Fransa'nın askeri reformları önleme isteğine, bağlıyorlar. Bk. Charles Morazé, *Les Bourgeois Conquerants*, Paris, 1957, s. 198.

65 Örneğin Fransız Amirali Ringy, yeniçeri kıyımından hemen sonra Paris'e yolladığı bir raporda şunları söylüyordu: "Bu imparatorluğun, yeniçerilerin yerine koyabileceği hiçbir şeyi yoktur. Bu demektir ki Türklerden bir şeyler koparmanın tam sırasıdır." J. de la Gravière; *Revue des Deux Mondes;* 1873, No: 106, s. 605.

66 A. Lefebvre; Mahmoud et Mehemet Ali; Revue des Deux Mondes; Mayıs. 1839, s. 476.

67 H. Temperley; *The Foreign Policy of Canning, 1822-1827;* 1925, s. 270.

68 Lane-Poole; a.g.e., cilt: I, s. 401. Yazarın belirttiği gibi, II. Mahmut da yapacağı önemli işlerin zamanını müneccimine başvurarak tayin ediyordu.

69 Canning'in Osmanlı Devleti'nin dışişleri bakanı durumunda olan Reis Efendi'yle yakın ilişkileri dikkat çekicidir. Eserde bazı hususlar üstü kapalı geçiliyor. Örneğin Canning'e 20 Haziran 1826'da verilen bir raporda "Daha önce ima ettiğim şahsiyet, çadırını Reis Efendi'nin çadırı yanında kurdu" deniyor. Burada ismi söylenmeyen bir İngiliz ajanı sözkonusudur. a.g.e., cilt: I, s. 421.

70 Charles Macfarlane; *Constantinople et la Turquie;* Paris, 1828, s. 146. Yazar son yeniçeri ayaklanmasını tamamen satın alınmış provokatörlerin eseri olarak sunuyor.

71 Lane-Poole; a.g.e.; I, s. 146.

72 Esad Efendi; a.g.e., s. 212.

73 Aynı eser; s. 232.

74 Macfarlane; a.g.e., cilt: II, s. 41.

75 E. Jurien de la Graviere; *La Destruction des Janissaires;* Revue des Deux Mondes; 1873, No: 106, s. 605.

76 J. de la Graviere; *La Sttion du Levant*, cilt: II, Paris, 1876, cilt: II, s. 49-50.

77 Aynı eser; cilt: II, s. 52.

78 Bk. *Great Soviet Encyclopedia;* Londra, 1978, cilt: 17.

79 "Etats-Generaux" Fransız monarşisinde kralın ülke sorunlarını tartışmak için topladığı bir danışma meclisi idi. Eyalet ileri gelenleri ile Üç "Etat" (zümre) nin (asiller, ruhban sınıfı ve halk) temsilcilerinden oluşuyordu. Son olarak 1789 İhtilâli'nden hemen önce toplanmıştır. Modern parlamentoların çekirdeğini teşkil eder.

80 D. Urquhart; *Le Sultan et le Pacha d'Egypte;* s. 17.

81 D. Urquhart; *La Turquie et ses Ressources;* Paris, 1836, cilt: II, s. 1.

82 D. Urquhart; *Le Sultan et le Pacha...*, s. 28.

83 D. Urquhart; *L. Angleterre, la France, la Russie et la Turquie,* Paris, 1835, s. 83-84.

84 Aynı eser; s. 86-87.

85 Aynı eser; s. 86-87.

86 Aynı eser; s. 87.
87 Aynı eser; s. 88.
88 A. Slade; *Records of Travels in Turkey, Greece etc. and a Cruize in the Black Sea With the Captain Pasha in the Years 1829, 1830, 1831* Londra, 1833, cilt: I, s. 277. (Yazarın kısa bir hayat hikâyesi için bk. Dictionary of National Biography, Londra, 1987, Cilt: 52). E. Barrut de E. ve Calvadene yeniçerileri "demokrasinin silahlı temsili" olarak görüyorlardı. Bk. *Guerre de Mahomet Ali contre la Porte Ottomane;* Paris, 1827, s. 267
89 A. Slade, a.g.e., cilt: I, s. 264.
90 Aynı eser; cilt: I, s. 258.
91 Aynı eser; cilt: I, s. 210.
92 Yazar büyük kısmı sarraf, tüccar ve esnaftan oluşan yirmi bin kadar Ermeni'nin on gün içinde ve 1828 kışının soğuğunda sürülmelerini çok kritik bir biçimde sergiliyor. Yazara göre tehcirin ilk günlerinde çok sayıda Ermeni öldü. Tehcirin müsadere karakterine örnek olarak, Slade, Pera'-da güzel bir taş binanın 570 sterline (iki yıllık kira karşılığına) satıldığını belirtiyor. Osmanlı Sultanı Rus Harbi'ni Katolik Ermenileri (yani Rusların en az etkisinde olanları) sürerek finanse etmek istiyordu. Bk. Slade, cilt: I, s. 290.
93 Aynı eser; cilt: I, 261.
94 Niyazi Berkes, *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?* başlıklı eserinde "II. Mahmud ve Atatürk gibi devrimciler"den sözeder (s. 15).
95 Lamartine bu esprinin "halk bağnazlığı"na dayandığını söylüyorsa da, buradaki bağnazlığın dini anlamda olmadığını daha önce kanıtlamaya çalışmıştım. Söz konusu "bağnazlık" bizce yabancı müdahaleler karşısında bir çeşit Osmanlı gururunu ve Osmanlı bağımsızlığını koruma yönündeydi. Bk. Lamartine, *Vues, Discours et Articles sur la Question d'Orient*, Paris, 1840, s. 31. Aşağı yukarı aynı tarihlerde Osmanlı halk şairi Seyrani (1807-1866) şu mısraları yazıyordu:

"Alemde bir devir dönüyor amma, Devri İngiliz mi, Frenk mi bilmem,
Halli kolay değil, pek güç muamma, Zalim zulmü göğe direk mi bilmem"

Bk. Rauf Mutluay; *100 Soruda XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatı*, İstanbul, 1970, s. 37.
96 J. Ancel; *Manuel Historique de la Question d'Orient*, Paris, 1926, s. 34.
97 Bk. T. Stoianovich; *Land Tenure and Related Sectors of Balkan Economy: 1600-1800;* Journal of Economic History, 1953. W. S. Vucinich; *The Yugoslav Lands in the Ottoman Period;* The Journal of Modern History, 1953 (No. 3). C. Georgieva, *Le Rôle des Janissaires dans les Terres Bulgares du XV. Jusqu'au Milieu du XVIII. Siecle*, Etudes Historiques, Sofya, 1970, No: V.
98 Moltke; *Campagnes des Russes dans la Turquie d'Europe, 1828-1829;* Paris, 1854, s. 5.
99 Aynı eser; s. 7.
100 Aynı eser; s. 9.
101 Aynı eser; s. 8.
102 *Lettres du Mareclal de Moltke sur l'Orient;* Paris, 1872, s. 378.

103 Aynı eser; s. 381.

104 Aynı eser; s. 374-375.

105 Örneğin A. F. Türkgeldi'nin yazdığına göre Sultan Reşat bile dedesi II. Mahmut'u "çok kan döktüğünden ötürü" sevmiyordu. Bk. *Görüp Işittiklerim*, Ankara, 1949, s. 127.

106 Avigdor Levy; *The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army: 1826-1839;* International Middle East Studies, 1971, No: 2.

107 Aynı makale, s. 39.

108 Hatta Ulemadan dahi (Âlim İzzet Bey örneğinde olduğu gibi) orduya transferler olmuştur. Aynı makale, s. 39.

109 Aynı makale; s. 39. A. Levy'nin incelemesine giriş niteliğinde, III. Selim'-in girişimleri için bk. S. J. Shaw; *The Origins of Ottoman Military Reform; The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III.* Journal of Modern History, 1965, Eylül, No. 3. Bu makalede, işsiz güçsüz takımından ve aşiretlerden alınan yeni askerlerin yer yer nasıl hırsız çeteleri kurdukları ve halka antipatik geldikleri anlatılıyor. Halkı ve yeniçerileri yobazlıkla suçlayanlar bu bilgileri vermemişlerdir.

YENİÇERİLER: ÖRNEK OLAY; MÜFTÜ BAHAÎ EFENDİ BEKTAŞ AĞA VE İNGİLİZ ELÇİSİ (1649-1651)

17. yüzyılın ortalarında Osmanlı uleması şiddetli bir kavga içinde ikiye bölünmüştü. Kavganın taraflarını şeriatın katı bir biçimde uygulanmasını isteyen ve tarihe "Kadızadeler" diye geçen âlimlerle, Sûfîliği savunan ve daha çok Mevlevî ve Halvetî tarikatlarına mensup olan din adamları teşkil ediyordu. Taraflar görüş ayrılıklarını "16 sorun" etrafında toplamışlardı.[1] Zamanın büyük düşünürü Kâtip Çelebi, *Mizan-ül Hak*'da, bu sorunların en önemlilerini anlatmış, ayrıca kendi görüşlerini de belirtmiştir.[2]

Bu yazımda, yukarıda sözünü ettiğim din kavgasından hareketle, Osmanlı toplumsal gerçeği üzerinde bazı gözlemlerde bulunmak istiyorum. Aslında Osmanlı Devleti'nde dinsel görüşlerin aynı zamanda bilim ve felsefe yerini tuttuğu gözönünde bulundurulursa, sadece bu ihtilâfın incelenmesi bile ilginç olabilir. Oysa, hemen her toplumda olduğu gibi, Osmanlı toplumunda da din ve felsefe kavgaları, çoğu kez bir takım zümre ve çıkar kavgalarıyla içiçedir. Osmanlı vakanüvisleri bu dönemlerle ilgili bol bilgiler vermekle birlikte, bu ilişkileri bir bü-

tünlük içinde gözler önüne sermemiştir. Tarihi anlayışları ve yöntemleri bunun için elverişli değildi. Bununla beraber, ayrıntılı tarihlerinde, yer yer bütüncül bir tahlilin yeterli unsurlarını ortaya koymuşlardır. Aşağıda, esas itibariyle o dönem tarihçilerinden aktardığım bilgilerle XVII. yüzyıl ortalarında bu ilişkilerin nasıl somutlaştığını ortaya koymaya çalışacağım. As-lında bu dönem gerek Osmanlı tarihi, gerekse Avrupa tarihi açısından son derece ilginçtir. Osmanlı Devleti'nde "fetih savaşları" hemen hemen bitmiş; bu ise, devletin maddi kaynaklarını azaltarak, "paylaşım kavgaları"nı bir çeşit iç savaş haline getirmiştir. Ayrıca memuriyetler parayla alınıp satılmaya başlamış ve ulema heyeti de bu genel bozulmanın dışında kalmamıştır. Osmanlı bilimi, Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi ve Peçevî gi-bi üst düzeyde yazarlar çıkarmakla beraber, genel olarak bir buhran içine düşmüştür.[3] Dönemin yükselen gücü yeniçerilerdir. Yeniçeriler, Osmanlı tarihinde ilk defa olarak (1622'de) bir sultanı öldürdükten sonra, önlerine çıkan sipahileri de hizaya getirmişler ve devlet aygıtına ağırlıklarını koymuşlardır. II. Os-man'ın öldürülmesinden sonra, Osmanlı hanedanı ile devlet ileri gelenlerinin önemli bir kısmı için, yeniçeriler büyük bir korku ve nefret konusudur. Bunlar yeniçerileri zayıflatmak için her türlü yönteme, hatta iç ve dış savaşa başvurmaktadırlar. Naima'nın naklettiğine göre bu dönemin şiddetli yeniçeri-sipa-hi kavgalarını bizzat vezirler çıkartmışlardır. Hatta bunun için, kendi adamlarını sipahi kılığına sokarak ve onlara yeniçeri öldürterek tahrik yöntemleri de kullanmışlardır. Naima'nın belirttiğine göre, bu kavgayı tahrik eden vezir "Yeniçerilerle sipahiler birbirleriyle öldüresiye boğuşmadıkça bize emniyet yok-tur."[4] demiştir.

Osmanlı Toplumunun Buhran Dönemine Girişi

Kısaca Osmanlı toplumu, bu dönemde uzun süreli bir buhrana girmiş ve geleneksel kurumları nitelik değiştirmeye başlamıştır. Oysa, bu evrimi saptayan Osmanlı düşünürleri, yeni durumdaki ilerleme güçlerini teşhis edip destekleyeceklerine, "Kanuni Süleyman"a dönüşten daha ileri bir önlem tasavvur

bu zihniyet, gözlerini geleceğe değil, geçmişe çevirmiştir. Oysa, özellikle Batı'da bu dönemde başlayan temelli değişiklikler ister istemez Osmanlı Devleti'ni de etkileyecek ve kendisi için "Devr-i Süleyman"a dönüşü olanaksız hale sokacaktır. Bu değişikliklerin özünde Batılı devletlerin XVII. yüzyılın ortalarından itibaren malî reformlara girişmesi ve giderek ulusal bir ticaret ve sanayi siyaseti geliştirmesi olgusu yatmaktadır. Gerçekten İngiliz ve Hollandalılar XVII. yüzyılın ortasında tarihin ilk merkantil savaşını yaptıktan sonra, Akdeniz'de, Girit savaşıyla zayıflayan Venediklıler ve Fransızlar aleyhine kıyasıya bir rekabete girmişler ve bu ticarette en büyük payı almışlardır. Fransa, ancak Colbert'in reformlarından sonra durumunu yeniden düzeltmiş ve 1685'ten itibaren Doğu'da tekrar bir ticarî üstünlük kurmuştur. Bütün bu gelişmelerin Osmanlı toplumunu yakından ilgilendirdiği açıktır. *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* adlı eserinde Fransız tarihçisi R. Mantran, şu yargıya varmaktadır: "XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisinin vesayet altına alınması, iki yüzyıl sonra imparatorluğun siyasal vesayet altına girmesine öncülük eder gibi görünmektedir."[5] Oysa Osmanlı ulemasının tartışma konuları arasında Osmanlı ticareti, Osmanlı sanayii, Osmanlı para politikası vb. gibi konular hiç yoktur. Buna karşılık, nasıl konular vardır? Tarikatçıların cevaz verdikleri dans ve müziğin ("devran ve sema") şeriata uyup uymadığı; tütün ve kahvenin haram olup olmadığı; peygamber zamanından sonra meydana gelen yeniliklerin kabul edilip edilmeyeceği vb

Ana Sorun: Fikir Özgürlüğünün Sınırları

Bu gibi tartışma konuları, bugün ne kadar ilkel görünürse görünsünler, aslında çok genel ve temelli bir sorunu içermektedirler: Fikir özgürlüğü ve sınırları. Tartışmanın taraflarını, daha önce de belirttiğim gibi, Kadızadelerle Sufîler meydana getiriyorlardı.

Kadızadeler XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Osmanlı âlimi Mehmet Birgevî'nin fikirlerini devam ettiriyorlardı. Mehmet Birgevî Efendi, Vahabîliğin atası İbn Tamiya gibi şeri-

attan en ufak saptamaları bile şiddetle kınayan bir müderristi. Eserleri ve risaleleri çok yaygın bir okuyucu kitlesi bulmuş, tefsirleri yapılmış, hattâ XIX. yüzyıl başlarında Fransızca'ya da çevrilmiştir. Mehmet Birgevî Efendi'nin eseri, Batılı okuyucuya İslâm fanatizminin örneği olarak sunulmuştur. Gerçekten Birgevî, eserlerinde, şeriat açısından insanın organlarının günahlarını sayacak kadar katı bir yol tutmuştur. Kulağın günahı müzik aletleri dinlemektir; göz nâmahrem insanlara bakmakla günahkâr olur; dil yalan söylemekle günah işler vb.[6] İşte bu katı İslâm anlayışı ile Birgevî Efendi, Osmanlı Devleti'nin, etkisi günümüze kadar süren bir düşünürü olmuştur.[7] Birgevî'yi izleyen yüzyılda, Osmanlı uleması arasında bu geleneği Kadızadeler sürdürmüşlerdir.

Kadızadeler Osmanlı tarihinin en sert sultanlarından biri olan IV. Murat devrinde Saray'da büyük güç kazanmışlardı. Bizzat sultanı da etkileri altına almışlar ve onun tütün yasağını bahane ederek İstanbul'da bir terör havası estirmeye başlamışlardı. Bu sıralarda Şam'da işlediği bir cinayetten sonra İstanbul'a kaçan bir vaiz de Ayasofya Camii'nde verdiği vaazlarla büyük bir şöhret ve güç kazanmış ve Kadızadelere katılmıştı.[8] Bir direk dibinde verdiği vaazlardan dolayı, kendisine Üstüvanî adı takılan bu hoca, Kadızadelerin en güçlü kişilerinden biri olmuştu. Bunlar İstanbul'da rüşvet yoluyla bütün tayin ve azillerde rol oynuyorlar, mevkilerini korumak isteyen sadrazamlar bile bunlara yumuşak ve hoşgörülü davranıyorlardı. Kadızadeler asıl kavgalarını tarikatçılara karşı yöneltmiş ve onların sözcüsü durumundaki Sıvasî Efendi'yi baş düşman ilan etmişlerdi. Fakat asıl kıyamet, Sufîlere sempati besleyen Bahaî Efendi şeyhülislâm olunca kopmuştu.

İstanbullu bir ulema ailesinde gelen ve ünlü Osmanlı tarihçisi Hoca Saadeddin'in torunu olan Bahaî Efendi, müderrislik, kadılık ve kazaskerlik gibi görevlerden sonra 1649'da şeyhülislâmlığa yükselmişti. Bu görevi, tarikatçılarla şeriatçıların şiddetle kapıştıkları bir döneme rastladı. Bahaî Efendi, işgal ettiği mevki itibariyle şeriatçıları tutar görünmekle beraber, kısa bir süre sonra tütünün yasak olmadığı yolunda bir fetva verdi ve ayrıca Mevlevîlerin "devran ve sema"larını da hoşgörü ile karşıladı. Bu tutum Üstüvanî Efendi'nin başını çektiği Kadızade-

leri çileden çıkartmaya yetmişti. Bunun dışında Bahaî Efendi, şeyhülislâm olduktan sonra, tayin ve terfi konularında, veziri âzam da dahil olmak üzere devlet ileri gelenlerinin her türlü baskılarına ve adam kayırma isteklerine karşı çıktı. Bu tutumuyla yönetici kliği karşısına alan Bahaî Efendi'yi artık tatsız bir sürprizin beklediği açıktı.

Sürpriz, İngilizlerle ilgili nazik bir hukuk sorununun çözümünün Bahaî Efendi'ye havale edilmesi ile ortaya çıktı. Bu olayı anlatmadan önce, o dönemin iktidar yapısı ve siyasal hizipleri ile ilgili bazı bilgiler vermek istiyorum.

Bahaî Efendi şeyhülislâm olduğu zaman IV. Mehmet padişahtı. Ancak sultan henüz sekiz yaşında olduğu için devlet yönetiminde bir etkisi yoktu. Dönemin yönetici hizbi Kösem Sultan, yeniçeri ağaları ve Üstüvâni öncülüğündeki ulema takımından oluşuyordu. Kösem Sultan, oğulları IV. Murat ve Sultan İbrahim ile torunu IV. Mehmet'in saltanatlarının uzun bir kısmında, devlet işlerinde büyük bir güç kazanmıştı. Kendisi Osmanlı tarihinin en güçlü kadını olarak, otuz yıl sarayda saltanata ortak oldu. Hiç kuşkusuz, Kösem Sultan bu büyük kudreti tek başına sağlayamazdı. Gücünü ustaca geliştirdiği ittifaklara dayandırdı. IV. Mehmet döneminde Valide Sultan'ın temel dayanağı, başta Bektaş Ağa olmak üzere yeniçeri ağaları idiler.

Yeniçeri ağaları (Bektaş Ağa, Muslihiddin Ağa, Kara Murad Ağa, Karaçavuş vb.) çok sert bir padişah olan IV. Murat'tan sonra tahta geçen İbrahim Sultan'ın zaafından yararlanarak gitgide artan bir güç kazandılar. Ancak iktidara tam egemen olmaları, İbrahim Sultan'ı tahttan indiren ve idama götüren ayaklanmalarıyla gerçekleşti. Sultan İbrahim dönemi Osmanlı tarihinde, lüksün ve sefahatın en aşırı boyutlara ulaştığı bir dönem olmuştur. Bu yıllarda "samur kürk" lüksün simgesi haline gelmiş ve bu devri tarihçiler "samur devri" olarak anlatmışlardır. Sultan İbrahim, Safranbolulu bir şeyhin oğlu olan ve Konyalı mistik atalardan gelen Cinci Hoca'nın etkisi altındaydı. Cinci Hoca tüm kadılıkları 3000-4000 kuruşa satıyor, sonra aynı mansıbları (makam) tekrar satabilmek için kadıları vaktinden önce azlediyordu.[9] Bu dönemde, padişah bütün sarayları kürkle döşetmeye kalkmış ve samur kürklerin fiyatı on misline ka-

dar yükselmişti. Artan masraflarla baş edilemeyince, kürk ve ambere özel vergiler konmuştu. Bu sefahat ve lüks, halka karşı yasaklamalarla sürüyordu: Kahve yasaklamaları, tütün yasaklamaları, içki yasaklamaları vb. Aslında daha önceki sultanlar (III. Murat ve I. Ahmet) zamanında da tüm kahvehaneler kapatılmış, ancak bu yasak pek kısa sürmüştü. IV. Murat bütün saltanatı boyunca kahve ile birlikte tütün ve şarabı da yasaklamıştı.

Yasaklar, Dini Bağnazlık, Samur Kürkler

Sultan İbrahim 1642'de, suç tekrarı halinde ölüm cezası da getirerek, tütünü tekrar yasaklayınca, Osmanlı toplumunda "enfiye" devri başladı. Bütün bu yasaklardan beklenen, özellikle kahvelerin bir muhalefet ve kazan kaldırma yuvası haline gelmelerini önlemekti. İşte temel nitelikleri bu olan Sultan İbrahim devri, aynı zamanda dini bağnazlığın en yoğun olduğu devirlerden biri olmuştur. Hammer'in naklettiğine göre, bu dönemde, sultan, Venediklilerin Ege limanlarına saldırıları üzerine, İstanbul'da sayıları 200.000'i bulan Rum ve Ermenileri yok etmek istemiş, buna gücü yetmeyince Pera'daki "Frenk"leri katletmeyi düşünmüştü.[10] Bu girişim güçlükle önlenmiştir.

İbrahim döneminin sonunda yeniçerilerin mutlak güç kazanmaları, Naima tarihinde şöyle anlatılmaktadır: Kürk tutkusunun eseri olarak Sultan İbrahim için "içi ve dışı samur olmak üzere, sırf kendilerine mahsus murassa düğmeli bir nevi elbise icad etmişlerdi. Her birisi ancak 8000 kuruş ile meydana gelirdi."[11] Bu koşullarda ve malî yetersizlik dolayısıyla, veziri âzam, sultan hesabına, çok zengin olan yeniçeri ağalarmdan rüşvet olarak samur kürkler istedi. Ağalar bunu sinirli bir şekilde reddettiler ve böylece veziri âzamla aralarına bir soğukluk girdi. Veziri âzam, intikam amacıyla, yeniçeri ağalarını bir düğüne davet edip yok etmek istedi. Fakat durumdan, casusları aracılığıyla zamanında haberdar olan ağalar, düğüne gitmeyerek kendilerini kurtardılar. Daha sonra veziri âzam, sipahileri tahrik ederek ve yeniçeri-sipahi kavgaları çıkararak amacına ulaşmak istedi. Bunda da başarıya ulaşamadı. Bütün bunlar üzerine, yeniçeriler ağalarının önderliğinde ayaklanarak Sultan İbrahim'i

devirdiler ve önce veziri âzamı, sonra da bizzat sultanı katlettiler. Bu sırada, sefahat, lüks ve Girit savaşının yarattığı pahalılık ve yokluklar yeniçeri tabanını ağalara yaklaştırmıştı. Bu yüzden iki çıkar çetesi arasındaki savaş, "halkçı" bir görünüm kazandı. Meşhur Cinci Hoca'nın da katli ve mallarının müsaderesi ile Sultan İbrahim dönemi kapandı.

IV. Mehmet devri yeniçeriler devri oldu. Ağalar, Kadızadelerin de desteğini kazanarak güçlerine manevî bir temel sağladılar. Baskıyla ya da çıkar sağlamakla devlet ricalinin bir kısmını da yanlarına çektiler. Bu zümre ittifakının tüm dallarını ayrıntı ile saptamaya olanak yoktur.

Sınıf Esasına Değil, Oportünizme Dayanan Siyaset

Osmanlı siyaseti sınıf esasına dayanmıyordu. Yönetici zümre bütün olarak "sınıf" özelliklerini taşımakla beraber, devamlı bir şekilde kişisel çıkarlara dayanan hiziplere ayrılıyor ve oportünizmden başka bir temeli olmayan bu hizipler devamlı değişiyorlardı.[12] Yönetici zümre içinde en homojen yapıya sahip olan, en çok güvenlik içinde bulunan ve bu haliyle sık sık batılı "aristokrasi"ye benzetilen ulema kategorisi bile iktidar kavgalarına göre "parti"lere ayrılıyor, hattâ bazen bizzat bu kavgaları başlatıyordu. Batıda ulusal burjuvazilerin ortaya çıkmaya başladığı ve devlet aygıtının bu gelişimi hızlandırıcı yönde rasyonel girişimlerde bulunduğu bir sırada Osmanlı Devleti'nin arzettiği tablo buydu.

IV. Mehmet devrinde, Ağalar-Kösem Sultan-Kadızadeler koalisyonu, bütün gücüne rağmen Bahaî Efendinin şeyhülislâmlığa tayinini önleyemedi. Fakat aslında, tayin biçimine ve gerekçesine bakılırsa, bu sıralarda Bahaî Efendinin fazla ürkülecek bir yanı da yoktu. Naima'nın anlattığına göre, Bahaî Efendi, şeyhülislâm Abdürrahim Efendi'nin azlinden sonra, dönemin güçlü kişilerinden Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'nin tavsiyesi ile müftü olmuştu. Hüseyin Efendi bu tayin için Sadrazam Murat Paşa'ya şunları söylemişti: "Bahaî Efendi, bir keyif ehli, kendi zevkine ve rahatına düşkün bir adamdır. Onu

müftü eyle!"[13] Bahaî Efendi, anlaşıldığına göre bir "güç" olsun diye değil, tam tersine tamamen zaafı yüzünden ve istenilenlere fetva vermesi umuduyla şeyhülislâmlığa getirilmiştir. Buna rağmen yeniçeri ağaları, bu tayinden hiç de memnun olmamışlardır.

Bahaî Efendi ne gibi bir ittifak sistemine dayanıyordu? Bunu somut olarak açıklamak durumunda değiliz. Ancak şurası bellidir ki Bahaî Efendi, Osmanlı sisteminin özelliklerine uygun olarak, iktidar içinde muhalefet oluşturuyordu. Güçlü yönetici hizbe karşı olan bütün unsurların sempatisini kazanmıştı. İdeolojik düzeyde ise, Sûfîlerin tam desteğine sahipti. Bahaî Efendinin gücünü; iktidar hizbinin yarattığı antipati ve nefret sağlıyordu. Abaza Hasan Paşa'yı hapisten çıkarmasının gösterdiği gibi, gücünün, Anadolu Türkmenlerine kadar giden uzantıları vardı.

Bahaî Efendi, kimilerinin beklediği gibi oyuncak olmadı. Tam tersine dürüst ve cesur bir şeyhülislâm oldu. "Yurtseverlik" kavramının daha oluşmadığı bir dönemde, yurtseverce davrandı. Bütün felsefesini, aşağıda anlatacağım ve Naima'nın "garip ve acaip" diye nitelediği olay ortaya koymaktadır.[14]

Falakaya Yatırılan ve Ahıra Kapatılan Elçi

İzmir'de İngiliz tüccarlarının taraf olduğu ve konusu 200.000 akçeyi geçen bir dava söz konusu olmuştu. İngilizlerle imzalanan ahidnameye (kapitülasyona) göre, konusu 200.000 akçeyi aşan davalara Osmanlı kadısı bakamıyordu. Ne var ki İngiliz konsolosu, küstahça davranışı ile kadıyı sinirlendirmiş ve onun davayı görmekte ısrar etmesine neden olmuştu. Kadı, şeyhülislâma yazdığı bir mektupta durumdan şikâyet etmiş ve "uğursuz konsolosun padişah emrine aykırı olarak, düşmana gemilerle buğday alıverdiğini" bildirmişti. Duruma el koyan veziri âzam, Bahaî Efendi'yi tuzağa düşürmek amacıyla bu "mahzurlu" işi "bizim çok işimiz vardır" diyerek kendisine yolladı. Bunun üzerine Bahaî Efendi derhal Galata'dan İngiliz elçisini çağırtarak, kendisinden konsolosu azletmesini istedi. Elçi Thomas Bendysh kendinden emin, hatta kaba bir tonla "onu kralımız

dikmiştir, ben kaldırmaya kâdir değilim" diye cevap verince, Bahaî Efendi büsbütün küplere binip şunları söyledi: "Bre dinsiz mel'un, siz ne güne muahhid geçinirsiniz ki, daima din ve devlete hıyanetten geri kalmazsınız! Venedik kâfirine niçin kalyonlar ve imdatlar verirsiniz? Sizin müfritlikleriniz bitmez mi sanırsınız?" Elçi aynı tonda ve tam bir tüccar havasında konuşmaya devam etti: "Bizden her kim kalyon isterse, kira ile veririz, siz de isterseniz veririz." Bu sözler bardağı taşıran damla oldu ve İngiliz elçisi Bahaî Efendi'nin emriyle önce fa-lakaya çekildi, sonra da bir ahıra kapatıldı.

Bahaî Efendi'nin Azli

Veziri âzam ve yeniçeri ağaları sevinç içindeydiler. Bahaî Efendi kurulan tuzağa düşmüştü. Ağalar derhal harekete geçtiler ve müftünün sürülmesi için baskı yapmaya başladılar. Zaten Bahaî Efendi daha önce de egemen hizbi sinirlendiren davranışlarda bulunmuştu. Veziri âzam, yabancı elçilerin arzusu ile Kapudan Paşa'yı azletmek isteyince, Bahaî Efendi sert çıkmış ve "Din ve devlet uğruna eteğini beline dolayan ve buncuları lâyık bir adamı azletmek din ve devlete hıyanettir. Tayin o'duğu hizmeti gereğince tamamladı. Balyosların (elçilerin) rüşvetini alıp, haksız yere azletmek ne demektir?" demişti. Arkadan İngiliz elçisi olayı da patlak verince, ağalar derhal Kâhya Bey'in evinde toplandı ve bir müderrisi elçiyi kurtarmak üzere müftüye yolladılar. Bahaî Efendi, müderris İbrahim Efendi'yi "Ağalar bu işe ne karışırlar?" diye karşıladı. İbrahim Çelebi'nin Venedik'le savaşta olduğumuzu; İngiltere'nin gemileri, orduları ve serveti itibarıyla Frenklerin en büyük devleti olduğunu, onunla çatışmanın Osmanlı Devleti için felaket olacağını anlatması para etmedi. Bahaî Efendi, ağalara hakaretler yağdırarak, müderrisi huzurundan kovdu. Bunun üzerine yeniçeri ağaları, derhal At Meydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'nda toplandılar ve veziri âzamdan Bahaî Efendi'nin azlini istediler. Sonuç olarak, Kadıasker Çelebizade Aziz Efendi'nin desteğiyle bunu sağladılar.

En büyük rolü Bektaş Ağa'nın oynadığı bu operasyon so-

nucu, Bahaî Efendi Bergama'ya sürüldü. ["Bir zamandan sonra gelip Ebû Said Efendi olayında ikinci kez şeyhülislâm olmuştu. Safer'in 12'nci günü (1064/2 Ocak 1654) ölüp evinin karşısında gömüldü. Yaşı altmışa yakındı."] Yerine Kadıasker Aziz Efendi müftü tayin edildi. Naima yeni müftüden "müdara ehli" (dalkavuk) diye söz etmekte ve daha önce Bahaî Efendi'nin de yüzüne güldüğünü nakletmektedir. Zaten bu olaylardan sonra, mütfü Aziz Efendi, halk arasında, "Balyos Müftüsü" adıyla alaylı bir şekilde anılmaya başladı.

Olay Üzerine Bazı Düşünceler

Şimdi bu olay üzerinde düşünelim ve o devrin gerçeklerini gözden uzak tutmayarak hükümler vermeye çalışalım. Akla ilk gelen şu oluyor: Bahaî Efendi İngiliz elçisine dayak attırarak çok çirkin bir davranışta bulunmamış mıydı? Bahaî Efendi'nin davranışı, hiç kuşkusuz kendi dönemi için de yakışıksızdı ve bir şeyhülislâm, hiçbir şekilde soğukkanlılığını kaybetmemeliydi. Ne var ki, bu gibi olaylar, Osmanlı saraylarında zaman zaman görülüyordu. Örneğin, daha da sonraki tarihlerde, XIV. Louis'in elçisi Osmanlı sarayında tafraları atıp, sultanın huzurunda Osmanlı âdetine göre eğilmeyince, çavuşlar derhal elçiyi yatırmışlar ve alnını yere yapıştırmışlardı.[15] Bunun için Fransızlar ne savaş ilân etmiş ne de elçiyi geri çağırmışlardı. Belki de haber XIV. Louis'ye duyurulmamıştı bile. Kaldı ki Bahaî Efendi'nin düşmanları, olayın ahlâkî ve diplomatik yönü üzerinde durmaktan ziyade, İngiltere'nin "yüce"liğini ileri sürüyorlardı.

Gerçekten bu hata tamir edilmeseydi, İngilizler Osmanlıları, ağaların sandığı gibi mahvedebilirler miydi? Şurasını belirtelim ki, 1650'lerin burjuva atılımları içindeki İngilteresi çok ciddi sorunlarla karşı karşıya bulunuyordu. Kral I. Charles'ın 1649'da idamı ile sona eren bir iç savaşı, Hollanda ve İspanya savaşları izlemişti. Bütün bu olayların kahramanı Cromwell ise, kurduğu otoriter yönetim ile halk desteğini kaybetmişti. Ayrıca bu anarşik gelişim, Akdeniz'deki İngiliz ticaret evlerindeki disiplini de bozmuştu ve bunlar hiçbir kaideye uymaz hale gelmişlerdi.[16] Bu durumdan *Naima Tarihi*'nde de söz edil-

mektedir. Buna göre, ingiliz konsolosu tüccarlarla tamamen birlik olmuş ve "ahidnamelere (kapitülasyonlara) kendi havalarında nice maddeler eklemişlerdi."[17] Bütün bunlar göz önünde bulundurulursa, Bahaî Efendi'nin düşmanlarının gerçek niyetlerini başka yönlerde aramak gerekir.

Akdeniz Ticaretinin Sorunları
Buğday Kaçakçılığı

Osmanlı-Venedik Savaşı Akdeniz ticareti için büyük sorunlar yaratmıştı. Bu sorunların başında kaçak buğday ihracı geliyordu. Aslında barış zamanında dahi Osmanlı idaresi buğday ihracını yasaklamıştı. Fakat Osmanlı eyaletleri genellikle devletin ihtiyacından fazla hububat ürettikleri için, kadının izniyle meşru bir biçimde ihracatta bulunmak mümkündü. Savaş ya da gerginlik durumlarında ise buna izin verilmiyordu. Böyle hallerde kaçakçılık başlıyor ve büyük boyutlar kazanıyordu. Venedik Savaşı yıllarında da durum buydu ve her zamanki gibi Makedonya, Teselya ve Ege kıyıları kaçakçılık merkezi haline gelmişlerdi. Bu savaş sırasında Venedikli tacirler, İngiliz, Fransız ve Hollanda gemilerinden yararlanıyorlardı.[18] Öte yandan, bu savaş bölge ticaretinde Yahudi tüccarların önemini İtalyanlar aleyhine artırmış ve ticarî bağlantıları Venedikli Yahudi aileler sağlamaya başlamıştı. İşte Osmanlı devlet ricalinin bir bölümü, özellikle yeniçeri ağaları bu çıkar bağlantıları içinde yer alıyorlardı.

Yeniçeri ağalarının hububat ticareti ile doğrudan bir ilişkisi var mıydı? Buna ait somut veriler bulamadık. Ağaların çiftlik sahibi oldukları açıktır. Biraz sonra sözünü edeceğim esnaf ayaklanmasında, lonca temsilcileri ağaları veziriâzama şikayet ederken, derler ki "ağaların Karadeniz'den gelme gemi gemi bakır, fındık, tuz ve İzmir ve Akdeniz'den yine getirdikleri şayka şayka sabun ve dimi, sakız falan falan bunca şeyleri bizlere tarh edip, birkaç misli bahalarını alıp, bu kadar zarar çektirdiler."[19] Bu bilgiler ağaların ticarî ilişkilerini ortaya koymaktadır. Onlar buğday kaçakçılığına doğrudan katılmasalar bile, muhtemelen Osmanlı "intisap" anlayışı içinde –yani bir çeşit

"hizip politikası" içinde– bunu yapanları koruyorlar ve belki de onlardan pay alıyorlardı. Nitekim, 1651 ayaklanması ve ağaların tasfiyesinden sonra, "kâfirlere buğday satmak" suçuyla bazı taşra ağaları öldürüldüler.[20]

Yeniçeri ağaları serbest olsa da yasak olsa da, Akdeniz ticaretini çıkarları gereği koruyorlardı. Kaçakçılığa karşı çıkan Bahaî Efendi'yi herhalde onun için sevmediler ve baskı ile sürdürdüler.

Peki, ağaların sonu –çünkü Osmanlı'da yönetici hiziplerin hep acı bir sonu vardır– nasıl oldu? Yine *Naima Tarihi*'nden yararlanarak gelişmeleri özetleyelim. Gözü bir türlü doymayan ağalar, ticarî ilişkiler dışında, 1651 yılında para spekülasyonuna da girdiler. Defterdar Emin Efendi ile anlaşarak, Belgrad ve Bosna'daki bazı adamlarına, üçte biri gümüş, gerisi kalay akçeler bastırdılar. Sonra bunları zorla esnafa verip, 118 akçeye bir altın olmak üzere 120.000 altın toplamaya kalktılar. Amaçları bunu da Yahudi sarrafları aracılığıyla riyale çevirmek ve elde edilen 240.000 riyali ulufe olarak dağıtmaktı. Bu girişim on bin esnafı ayaklandırdı. Hammer'in Osmanlı tarihinde ilk "esnaf ayaklanması" dediği bu ayaklanma sonucu, ağaların adamı veziri âzam Melek Ahmet Paşa azlolundu ve yeniçeriler imdadına yetişemeden, Kösem Sultan sarayda içoğlanları tarafından boğularak öldürüldü.

Ayaklanmanın yatışmasından sonra ağalar, yeni sadrâzamı tehdit ettiler. Bektaş Ağa, Siyavuş Paşa'ya "Bizimle konuşmadan niçin mührü aldın? Sana vezirliği kim verdi?" diye çıkıştı. Bununla da kalmayarak, ağalar, Kösem Sultan'ın intikamını almak için bir toplantı düzenlediler. Toplantıya yeniçeriler ve zorla bir kısım ulema iştirak ettirildiler. Toplantıda ağalar bekledikleri desteği bulamadılar ve kendi tabanlarından koptukları açıkça ortaya çıktı. Toplantıda konuşan Bektaş Ağa yeni yöneticileri tehdit ettikten sonra, "Valide'nin kanını isteriz" diye haykırdı. Toplantıya katılanlardan ses çıkmadı. Sadece yeniçerilerden biri sakin sakin "Sen Valide Sultan'ın vârisi mi oldun?" diye seslendi. Bir yeniçerinin bunları söyleyebilmesi ve hele topluluğun, ona haddini bildireceğine sükûnunu muhafaza etmesi durumu açıkça ortaya koymuştu. Artık ağalarla yeniçeriler arasında bir uçurum vardı. Gerçi yeniçeri ağası soğukkanlı-

lığını kaybetmemeye, konuşmasını başladığı tonda bitirmeye gayret etmişti. Fakat haber hemen saray uçurulmuştu.

Başta Bektaş Ağa olmak üzere, yeniçeri ağaları ertesi günlerde saraya davet edildiler. Bu davetin anlamını iyice anlayan ağalar, kaçıp saklandılar. Bektaş Ağa, yeniçeriler arasında, kendi eski odası olan Samsuncular odasında saklanmak istedi. Fakat kabul edilmedi. Bunun üzerine bir dostunun evinde gizlendi. Fakat iş işten geçmişti. Saraydan gönderilen çavuşlar, Bektaş Ağa'yı gizlendiği delikten süngünün ucuyla dürtükleyerek çıkardılar. Bir beygire bindirerek şehirde gezdirmek suretiyle teşhir ettiler ve daha sonra da boğarak öldürdüler. Diğer ağalar da aynı akıbete uğradı. Ağalar, cesetleri bir süre teşhir edildikten sonra gömüldüler.

Bahaî Efendi'den sonra, ağaların hikâyesi de böylece sona eriyor. Görüldüğü gibi bu, iç açıcı bir hikâye değildir. Fakat öğretici bir hikâyedir. Osmanlı toplumsal güçlerini (saray, ulema, ordu) en üst düzeyde temsil eden şahsiyetlerin nasıl birbirlerine düştüklerini ve sonunda nasıl yok olduklarını anlatan bir hikâyedir. Gerçekten Bahaî Efendi İngilizlere feda edilerek sürülmüş, Kösem Sultan, yeniçeriler imdadına yetişmeden boğulmuş; ağalar ise, servetlerinin tadını çıkaramadan idam edilmişlerdir.

Bu olaylar zincirini yorumlamaya yarayacak bazı bilgileri daha önce vermeye çalışmıştım. O dönemi anlatan iki tarihçiyi tekrar anarak sözlerimi bitirmek istiyorum. Bunlardan, Osmanlı tarihçisi Naima, bütün bu olayları "garip ve acaip bir iş" diye bizlere nakletti. Ahlâkî plânda hükümler vermekle beraber, olaylardan toplumsal ve siyasal dersler çıkarmadı. Aynı dönemde Osmanlı Devleti'nde konsolosluk yapan İngiliz tarihçi P. Ricault ise,[21] elçilerinin savunucusu ağaların yiyiciliklerini anlattıktan sonra, Thomas Bendysh'i "fevkalâde bir elçi" diye övdü ve başına gelenleri anlatmaya tenezzül etmedi. Bu iki tarihçinin tutumu, toplumlarının o günkü durumunu ilginç bir biçimde yansıtmıyor mu?

DİPNOTLAR

1 Bu konuda temel kaynak *Naima Tarihi*'dir. (Haz. Zuhurî Danışman, İstanbul, 1968), Cilt 5, s. 2091-2108. Ayrıca, Ord. Prof. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt III-1, s. 363-374. S. J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge 1976, Cilt 1, s. 206-207. Türkçesi: Mehmet Harmancı (İstanbul: E Yay., 1982). (Hammer bu konuda Naima'yı aktarmaktadır.)

2 Kâtip Çelebi, *The Balance of Truth* (London 1957). *Mizanü'l Hakk fi Ihtiyari'l Ahakk*, sadeleştirilip notlayarak yayımlayan: Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: M.E.B. Yay., 1972), 2. bas. Tercüman 1001 Temel Eser Dizisi (1980).

3 Dönemin "nasihatname"lerini bu açıdan inceleyen bir inceleme için bak. Hans Georg Mayer, "Die Kritik an den Ulema Osmanischen politischen Traktaten des 16.-18. Jahrhunderts", Temmuz 1977'de Hacettepe Üniversitesi'nde yapılan *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* konulu seminere sunulan tebliğ (Ed. O. Okyar, H. İnalcık) Ankara 1980.

4 Naima, *age*, Cilt 4, s. 1895.

5 R. Mantran, *Istanbul dans la Seconde Moitie du XVII Siecle* (Paris 1962).

6 *Risale-i Birgevî*, (Exposition de la Foi Musulmane, Paris 1822), s. 37.

7 *Encyclopedie de l'Islam* (Leiden 1960), Kasım Küfrevî tarafından yazılan "Mehmet Birgevî" maddesi. Tanzimat'ı hemen izleyen yıllarda da, devlet matbaaları Birgevî Efendi'nin eserlerini defalarca bastılar. Son yayınlanışlarından biri: Sadeleştiren A. Faruk Meyân, *Birgevî Vasiyetnâmesi/Kadızade Şerhi* (İstanbul: Bedir Yay., 1979).

8 Naima, *age*, Cilt 5, s. 2718.

9 Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Cilt X, s. 129.

10 Hammer bu bilgileri, Batılı bir konsolosa (Greifenklau raporu) dayanarak veriyor. *age*, Cilt 10, s. 111-112.

11 Naima, *age*, Cilt 4, s. 1827

12 Bu konuda sadece Osmanlı vakayinameleri okunarak bir fikir edinilebilir. Bir inceleme için bak. Carter V Findley, "Patrimonial Household Organization and Factional Activity in the Ottoman Ruling Class" (d.n. 3'te sözü edilen seminerden).

13 Naima, *age*, Cilt 5, s. 2064.
14 *Ibid*, Cilt 5, s. 2103. Aksi belirtilmedikçe, izleyen bilgiler de Naima'dandır.
15 Bu olay hakkında Hammer Tarihi'nde bilgi verilmektedir.
16 A. C. Wood, *A History of Levant Company* (Oxford 1935), s. 56.
17 Naima, *age*, Cilt 5, s. 2102.
18 R. Mantran, *age*, s. 531-32.
19 Naima, *age*, Cilt 5, s. 2136.
20 *Ibid*, Cilt 5, s. 2408; izleyen bilgiler de *Naima Tarihi*'nden alınmıştır.
21 P. Ricault, *The Present State of the Ottoman Empire*, London 1688 ve *Histoire des Trois Derniers Empereurs de Turcs*, (1623-1677), Cilt II, 1682.

OSMANLI DEVLETİ, İNGİLTERE VE RUSYA

1838 Ticaret Anlaşmasını Doğru Değerlendirdik mi?

Unutulmuş Bir Tartışma

David Urquhart mı Palmerston mı? K. Marx mı Richard Cobden mi? Osmanlı İmparatorluğu mu Rusya mı? Geçen yüzyılın ortalarına doğru İngiltere'nin dış siyaseti ve ticareti ile ilgili önemli bir tartışmanın tarafları, hiç kuşkusuz o tarihlerde böyle bir açıklık ve basitlik içinde görülmüyorlardı. Bununla beraber, yüz yılı aşan bir süre sonra bu tartışmayı yeniden ele almak ve değerlendirmek istersek, yukarıdaki sunuş biçiminin pek de yanlış olmayacağını ileri sürebiliriz.

Tartışma, XIX. yüzyılın ilk yarısında, uluslararası kapitalizmin itici kuvveti durumunda bulunan İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu ile ilgilidir. Bu tutumun somutlaşma biçimi, Osmanlı Devleti'nde üretim güçlerinin gelişme şeklini etkilediği gibi, devlet aygıtı düzeyinde gözlenen ve genellikle "reform hareketleri" denilen değişimleri de biçimlendirmiştir. Bu bakımdan bu polemik, İngiltere tarihi kadar, belki daha da fazla Osmanlı tarihini ilgilendirmektedir. Son zamanlarda yakın tarihimize ve Osmanlı üretim ilişkilerine duyulan ilgiyi göz önünde bulundurursak, bu konunun özel bir güncellik kazan-

dığını da düşünebiliriz. Kısaca kapitalizmin uluslararası nitelik kazandığı bir dönemde, Londra'nın ve Moskova'nın Dersaadet'i etkileyiş mekanizmalarını kavramak için Urquhart, Cobden, Palmerston ve Ponsonby gibi isimlerle biraz yakınlık peydah etmeliyiz. Ne var ki, bu alanda bir sürü teorik ve pratik güçlükle karşılaşmamız kaçınılmaz görünüyor. Bir ölçüde pratik güçlükleri de tayin ettikleri için, önce teorik güçlükleri belirtelim.

Tartışmanın her şeyden önce İngiliz diplomasisi ile ilgili olduğunu ve ancak sonuçları dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni ilgilendirdiğini söyledik. Bu demektir ki, tartışmada savunulan fakat uygulamaya konulmayan (veya konulamayan) tezler, Osmanlı düzeninde hiçbir etki yaratmamış ve sadece İngiltere iç politikasının bir parçası olarak tarihe geçmiştir. Oysa bugün İngiliz tarih yazımındaki egemen görüşlere bakarsak, biraz şaşırtıcı bir durumla karşılaşırız. Şöyle ki, sanki böyle bir tartışma hiç cereyan etmemiştir! Sanki Palmerston ve Urquhart benzer görüşleri savunmuşlardır! Sanki 1838 Ticaret Anlaşması Palmerston'dan çok Urquhart'ın eseridir! Kısaca İngiliz tarih yazımındaki bu "uzlaşmacı" gelişme dolayısı ile yüz elli yıl önce cereyan eden bazı olgular herhalde bugün İngilizler için dahi kolaylıkla bilinemez hale gelmiştir. Bu durum Türk araştırıcıların karşılaşacağı güçlüklerin büyüklüğünü de gözler önüne seriyor.

Somut tarihî araştırmalara, genel düzeyde bir ön çalışmanın ürünleri olan varsayımlarla başlanır. Bu varsayımlar, kanıtlanmaları için başvurulacak kaynakların niteliğini de az çok belirler. Ancak varsayımların oluştuğu genellik seviyesi, çoğu kez ön yargılarla ve ideolojik önerilerle doludur ve bunları güçlendirecek yeni veriler bulmak da her zaman mümkündür. Araştırıcı böylece, adeta farkına varmadan bir kısır döngüye girer. Yeni araştırmalar eski varsayımları ve eski varsayımlar da yeni araştırmaları besler. İşte Türk tarih yazımında 1838 Ticaret Anlaşması ile bugün varılmış olunan nokta da böyle bir kısır döngüye benziyor. Öyle ki, hangi eğilimde olurlarsa olsunlar, Türk tarihçileri arasında, 1838 Ticaret Anlaşması konusunda bir ittifak vardır. Buna göre, Balta Limanı Anlaşması, Osmanlı Kapitalizmini tek başına önlemediyse bile, bunu engelleyen olguların başında gelmektedir. Başka bir deyişle 1838

Ticaret Anlaşması, iktisadi gelişme tarihimizde adeta tayin edici bir rol oynamıştır.

Bu genel inancın doğruluk derecesi ve kaynakları nelerdir? Bu konuda, yazımızın başında sözünü ettiğimiz büyük bir tartışma yapılmıştır. Bu tartışma bizzat İngiltere'de ve anlaşmanın yapıldığı yıllarda olmuştur. Birçok akademik nitelikte araştırma ve eserde ifadesini bulsa bile, tartışma, esas itibariyle siyasal nitelikte olmuş ve şu temel sorular etrafında cereyan etmiştir:

Doğu'da yükselen bir güç olan Rusya'ya karşı nasıl bir tutum, İngiliz çıkarları için daha yararlıdır? Doğu Akdeniz'de çöküntü halinde bulunan Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü korumak, Avrupa'da barış ve istikrar açısından gerekli değil midir? İngiliz ticareti Rusya'da mı yoksa Osmanlı Devleti'nde mi daha elverişli olanaklara, daha büyük bir pazar potansiyeline sahiptir? Görüldüğü gibi bu sorular, İngiliz egemen sınıflarının iç çelişkilerini yansıtan ve onların çıkarlarını savunan siyasal partileri derinden ilgilendiren sorulardır. Bir buçuk yüzyıl sonra bu tartışmayı yeniden ele alırken, tezleri de elbette en ciddi araştırmalarda ifadesini bulan şekilleriyle incelemek zorundayız. Denilebilir ki, bu tezler, o dönemin ihtiraslı siyasal ortamında "Osmanlı taraftarları" ile "Rus taraftarları"nı karşı karşıya getiriyordu. Ve Osmanlı taraftarlarının fikirlerini en iyi D. Urquhart temsil ediyordu.

David Urquhart Ya Da Davut Bey

Yakın tarihlerde İngiltere'nin XIX. yüzyıl doğu Akdeniz siyaseti konusunda yazılmış eserler incelenirse, D. Urquhart adında bir İngiliz diplomatının adının sık sık geçtiği görülür. Bununla berber bu ismin yanına ilave edilen sıfatların pek olumlu olmadığı da gözden kaçmaz. Gerçekten D. Urquhart'a layık görülen sıfatlar "egzantrik", "acayip", "megaloman" gibi, daha ziyade küçültücü sıfatlardır. Hatta Palmerston'un dış politikasını inceleyen bir İngiliz bilim adamı daha da ileri giderek Urquhart'ı "yarı deli" olarak takdim etmiştir.[1] Bu küçümseyici yaklaşım, Osmanlı yakın geçmişini Anglo-Sakson tarih yazımının değer sistemi içinde ele alan eserlerde de egemendir.[2] Kı-

saca çağdaş bilim adamları D. Urquhart'ı ciddiye almamışlar ve okuyucuda bizzat yazarın eserlerine başvurma hevesini kırmışlardır. Oysa D. Urquhart, Osmanlı Devleti hakkında her biri büyük yankılar uyandıran bir sürü eser yazmıştır ve hakkında verilebilecek en iyi hüküm de ancak bu eserlerin incelenmesi ile mümkündür.

D. Urquhart geçen yüzyılın başlarında İngiltere'de doğmuş ve gençliğinde daha çok askerlik konusunda eğitim görmüştü. 1820'lerde, takdirini kazandığı Jeremy Bentham'ın da teşvikiyle, Doğu Sorunu'na gitgide artan bir ilgi duymuş ve Yunan İhtilali'ne aktif biçimde katılarak Türklerle savaşmıştır.[3] 1830'da Yunanistan ortak bir protokolle bağımsızlığına kavuşurken, Urquhart da, kralın özel sekreteri aracılığı ile Buckingham Sarayı'na ulaştırdığı raporlarla İngiltere Kralı IV. William'ın dikkatini çekmiştir. Urquhart'ın entellektüel yeteneğini ve Doğu Sorunu konusundaki bilgilerini çok takdir eden IV. William, kendisini 1831 sonbaharında olağanüstü elçi Stratford Canning ile birlikte İstanbul'a yollamıştır. D. Urquhart 1833 yılında da, kendi isteği ile, doğu Akdeniz bölgesinde İngiliz ticaretinin gelişme olanaklarını incelemek üzere tekrar İstanbul'a gitmiştir. 1833 yılı Osmanlı İmparatorluğu açısından son derece kritik bir seneydi. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa karşısında acze düşen Osmanlı yöneticileri, İngiliz desteğini sağlayamayınca, Ruslarla yaklaşmışlar ve büyük ödünlerle Hünkâr İskelesi Anlaşması'nı imzalamışlardı. Bu olaylardan sonra İstanbul'a gelen Urquhart, Ruslara karşı fikirleriyle Osmanlı yöneticilerinin tam güvenini kazanmıştır. O kadar ki, Osmanlılar Rus elçisinin kendilerine yolladıkları resmi yazıları aynen Urquhart'un da bilgisine sunmaya başlamışlardır. Bununla beraber Urquhart'ın Babıâli ile samimiyeti, Lord Palmerston'un hoşuna gitmemiş ve İngiliz Elçisi Ponsonby'ye "Avrupa barışına bir tehdit teşkil ettiği için İstanbul'dan uzaklaştırılması"[4] talimatı verilmiştir. Gerçekten de Urquhart İstanbul'dan uzaklaştırılmış ve ancak 1835'de bir iktidar değişikliğinden sonra, bu kez diplomat olarak tekrar İstanbul'a gelmiştir. İşte Urquhart'ın Doğu Sorunu ile ilgili fikirleri bu yıllarda oluşmuş ve işgal ettiği mevkinin küçüklüğüne rağmen, eserlerinin ciddiyeti ile Lord Polmerston'un Doğu politikasının baş düşmanı hali-

ne gelmiştir.

D. Urquhart'ın Osmanlı toplumu ile ilgili ilk eseri, 1833'de yayınlanan "Türkiye ve Kaynakları"[5] başlıklı kitaptır. Yazar bu eserinde Osmanlı sosyo-ekonomik düzenini, o zamanki alışılmış fikirlerden çok farklı bir biçimde ele alıyordu. D. Urquhart'ın İngiltere kralı tarafından beğenilmesine ve desteklenmesine yol açan eser de bu olmuştur. Gerçekten Kral IV William eseri bizzat okuduğu gibi, incelenmek üzere tüm bakanlıklara birer kopyesini de yollatmıştır.[6] Kralın bu ilgisi, Urquhart'a bir takım resmî raporların verilmesinde ve yazarın "The Portfolio" dergisini çıkarmasında başlıca rolü oynamıştır. Bütün bu yayınlar İngiliz kamuoyunu çok etkilemiş ve Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti lehine bir fikir akımı yaratmıştır. Bu akım Hünkâr İskelesi Anlaşması'ndan sonra paniğe kapılan iş çevreleri tarafından da desteklenmiştir. Buna karşılık, aynı akım, Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya taraftarlarını da harekete geçirmiş ve Richard Cobden, Türkiye'ye karşı düşmanca duygularla dolu "Rusya" isimli eserini bu sırada yazmıştır.

D. Urquhart'ın "Türkiye ve Kaynakları" isimli eseri özel bir incelemenin konusu olmalıdır. Burada sadece esere hâkim ana fikri vermekle yetineceğim.

Urquhart'a göre Osmanlı düzeni en geniş ölçüde özgür ticarete ve özgür sanayiye dayanıyordu. Bu durum yerel idarenin de son derece özerk ve gelişmiş olmasına yol açıyordu. Türkler, fetihleriyle, Bizans'ın "çürümüş aristokrasisinin, kalabalık ve zalim ruhban sınıfının, hor görülmeye layık hükümetinin haksız kanunlarının ve özellikle tekellerinin, malî idaresinin ve tahsildarlar ordusunun"[7] tam anlamıyla ezdiği halka rahat bir nefes aldırmışlardır. Bu husus, kökeni İslam hukukuna dayanan vergi sistemleri sayesinde gerçekleşmiştir. Gerçekten Türkler dolaylı vergileri toptan reddederek ve malî sistemlerini basit ve dolaysız bir vergi sistemine dayandırarak ticaretin ve sanayinin son derece gelişmesine elverişli bir zemin hazırlamışlardır. Doğrudan vergiler yerel idareleri geliştirmiş ve bu durum Müslüman olmayan reayanın da kendi kurumlarını korumalarına ve hatta, Avrupa'da sanılanın aksine, geliştirmelerine yol açmıştır.[8] Batı'daki yanlış düşünceler, siyasal merkeziyetçilikle idari merkeziyetçiliğin karıştırılmasından ileri gel-

mektedir. Osmanlı Devleti'nde siyasal merkeziyeçilik vardır, fakat idari merkeziyetçilik yoktur. Vergilerin doğrudan vergiler oluşunun nedeni de siyasal merkeziyetçiliğin gücüdür. Zaten bu güç sayesindedir ki, Doğulu iktidarlar, hiçbir zaman verginin kılık değiştirmesine ihtiyaç duymamışlardır.[9] "Doğulu despotizm" işte bu noktada kendini göstermektedir. Fakat bunun sonuçları iki temel ilke halinde ortaya çıkmaktadır: Ticaret ve sanayide özgürlük ve malî amaçla yaratılmakla beraber, adaletin de uygulanmasında araç olan bir belediye ve köy idaresi.[10]

Görüldüğü gibi, D. Urquhart'ın Osmanlı toplumu ile ilgili fikirleri, günümüzde moda olan ve Osmanlı düzeninin temel zaafını "sivil toplum"un yokluğunda gören fikirlerden çok uzaktır. Fakat belirtelim ki, yazar, Osmanlı toplumunu önce klasik işleyiş biçimiyle ele almış ve sonra XIX. yüzyıldaki gelişimi eleştirici bir yöntemle incelemiştir. Özellikle iltizam sisteminin malî sistemi nasıl bozduğu, sarraflarla paşalar arasındaki ilişkiler, serbest ticarete konulan sınırlamalar ve yasaklar yazarın somut olarak ele aldığı konular arasındadır

D. Urquhart'ın yayınları İngiltere'de nasıl karşılanmıştır? Bu konuda yazarın düşünce sistemini iki ayrı kısımda ele almak gerekir. Birincisi "Türkiye ve Kaynakları" başlıklı eserinde ortaya konan Osmanlı toplumsal düzeni ile ilgili fikirleridir. İngiliz iş çevrelerinin görüşlerini yansıtan bir dergide, Urquhart'ın doğrudan vergi ve yerel idare ile ilgili düşünceleri "biraz abartılmış fikirler" olarak görülmekle beraber, eserin bütünü şu şekilde övülmüştür: "Yazarın tecrübeye ve somut verilere dayanan görüşleri genellikle sağlıklıdır ve okuyucuya bol miktarda düşünce malzemesi vermektedir."[11] Bu olumlu yaklaşım, belki İngiliz kamuoyuna egemen olmamakla beraber, çok zayıf bir akım da değildi. XIX. yüzyılın başlarında yayınlanan Thomas Thornton'un eseri, Osmanlı düzeni hakkındaki olumlu analizleriyle bu konuda elverişli bir zemin hazırlamıştı.[12] Fakat Urquhart'ı asıl meşhur eden ve düşüncesini bir politik güç haline getiren eserleri, uluslararası ilişkilerle, daha somut bir ifadeyle İngiltere'nin Rusya ve Osmanlı Devleti'ne karşı takınması gereken tavırla ilgilidir. Urquhart bu konulara açıklık getiren bir sürü eser yazmış ve ayrıca "The Portfolio" dergisini çıkarmıştır.

D. Urquhart uluslararası ilişkiler konusunda İngiltere'nin Rusya'ya karşı, enerjik bir biçimde Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasını savunmuştur. Kamuoyunda "Türk dostu" olarak tanınmasının ve Rus taraftarlarının düşmanlığını kazanmasının asıl nedeni budur. Oysa, eserleri dikkatle incelenirse, bu İngiliz liberalinin "Türk dostu" olmaktan ziyade İngiliz ticari çıkarlarının savunucusu olduğu ortaya çıkar.

Urquhart İngiltere'nin, Rusya'dan çok Osmanlı Devleti ile ticaretini geliştirmesinde fayda görmüş; bir sürü incelemeyle bunu ortaya koymuş ve Türkiye'nin de bundan kârlı çıkacağına inanmıştır. Eğer düşüncesinin aktif yönü bu olmasaydı ve sadece Osmanlı düzeni hakkında eserler veren, Doğu kültürüne sempati duyduğu için "Davut Bey" diye isimlendirilen ve Türk hamamını İngiltere'de tanıtan biri olarak kalsaydı, herhalde ismi şimdi tamamen unutulmuştu. Ayrıca hatırlatalım ki, Yunan İhtilâli sırasında Türklerle savaşan bu liberal diplomat, o dönemde sık görüldüğü gibi, sonradan Yunanlılara sempatisini de kaybetmemiştir. Aksine Rum cemaatinin Osmanlı siyasetinde aktif bir rol oynamasının Osmanlı Devleti'nin geleceği için çok olumlu olacağını belirtmiştir.[13] Bütün bunlara rağmen, kendisine "Türk yanlısı", hatta "Türkomanyak"(!)[14] sıfatının yakıştırılması, Türklere karşı sadece tarafsız olmanın bile ne kadar zor olduğunu ortaya koymaktadır.

Urquhart'ın İngiliz-Osmanlı ticareti ile ilgili düşünceleri ve eylemi ne olmuştur? Şimdi yazarın bu konudaki fikirlerini – diğer kaynaklarla da karşılaştırarak ve tamamlayarak– gözden geçirelim.

İngiltere ve Doğu Akdeniz Ticareti

"Katerina, Türkiye'ye karşı tecavüz sistemini, diğer güçlerin yardım ve işbirliği olmaksızın sürdüremeyeceğini kavradı." Wellesley Pole'ün, Urquhart tarafından eserinin başında zikredilen bu sözleri, yazarımızın temel düşüncesini özetlemiştir.[15] Gerçekten Urquhart'a göre, Rusya, Katerina'dan itibaren Osmanlı Devleti'ne karşı gelişimini hep Batı'nın, özellikle İngiltere'nin desteği ile sağlamıştır.

D. Urquhart 1831 sonlarında ilk defa Türkiye'ye geldiği

zaman, Osmanlı dış ticaretini çeşitli kısıtlamalar içinde bulmuştu. Fakat daha sonra Türkçe öğrenip, Osmanlı tarihini ciddi bir şekilde inceleyince, bu durumun Osmanlı gelişimine ters olduğunu ve ona dış güçler tarafından empoze edildiğini hissetmişti.

Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllar boyunca, Bizans gibi, İstanbul'a ucuz ekmek sağlamak üzere çevre eyaletlere buğday ihracı yasağı koymuştu. Bunun dışında dış ticaret serbestti. Bu serbestliği, yabancı ülkelere verilen ve Osmanlıların "ahidname", yabancıların ise "kapitülasyon" dedikleri metinlerle verilen haklar sağlıyordu. Ancak bunlar sultanın iradesi ile tek taraflı olarak verilen ve her an geri alınabilecek haklardı ve Osmanlı çıkarlarına tamamen uygundular.[16]

Osmanlılar dış ticaret konusundaki egemenliklerini, Ruslara karşı yenilmeye başladıktan sonra, siyasal egemenlikleriyle birlikte kaybetme yoluna girmişlerdir. Küçük Kaynarca Antlaşması ile başlayan bu süreç, 1829 Edirne Antlaşması ile tamamlanmıştı. Gerçekten bu anlaşmanın 7. maddesine göre, Rus tabiyetinde bulunanlar Osmanlı Devleti'nde, gerek kara gerekse deniz ticaretinde tam bir özgürlük elde ediyorlardı.[17] Osmanlı Devleti bu özgürlüğü, bağımsızlığına aykırı bir biçimde, hiçbir şekilde sınırlayamıyor ve bu yöndeki girişimlerine karşı, Rusya cezalandırma tehdidini elinde bulunduruyordu.[18] 1829 Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nde bulunan birçok yabancı ve hatta ticaretle uğraşan yerli Hıristiyan, bu özgürlükten tam yararlanmak için Odesa'dan bir pasaport almışlar ve Rus konsolosunun himayesine sığınmışlardı. Bununla beraber gelişim Edirne Antlaşması'na uygun olmamıştı. Osmanlı sultanları egemenlik haklarını kullanarak ihraç mallarına yasaklamalar ve "tekel"ler koymaya ve bu tekel haklarını da satmaya başlamışlardı. Savaşlar, Rusya'ya ödenen tazminat ve reform girişimleri için duyulan ek gelirler ihtiyacı, bu yola gidilmesini adeta zorunlu kılmıştı. İşin ilginç yönü bu gibi bir gelişim Edirne Antlaşması'na açıkça aykırı olduğu ve Rusya'ya yaptırımlar uygulama olanağı verdiği halde, Rusya hareketsiz kalmış ve Osmanlı dış ticaretindeki yasaklara ve tekelleşme sürecine tepki göstermemişti. Bunun açıklamasını Urquhart şöyle yapmaktadır. Rusya, doğu Akdeniz'de gittikçe artan uluslararası ticarette

Osmanlı Devleti'ni başlıca rakip olarak görüyordu. Bu bakımdan, Osmanlı Devleti'nin Batı'yla ticaretini baltalamak, onunla çok ayrıcalıklı bir biçimde ticaret yapmaktan daha kârlıydı. Bu yüzden, bizzat kendi pasaportunu taşıyan tüccarları feda ederek ve Edirne Antlaşması'nın verdiği hakları kullanmayarak Osmanlı ticaretinin tekelleşmesine göz yumdu. Oysa, Napolyon Savaşları'ndan sonra İngiltere ticaret çevreleri Osmanlı İmparatorluğu'na giderek artan bir ilgi duymaya başlamışlardı. David Urquhart, bizzat kralın da paylaştığı bu ilginin sonucu olarak İstanbul'a gönderilmişti. Kendisi İngiltere-Osmanlı ticaret olanaklarını yerinde incelemiş ve kralın rızasıyla elde ettiği raporlardan da yararlanarak The Portfolio'yu çıkarmaya başlamıştı. Bu yayın organında D. Urquhart, buğday, zeytinyağı, yün, kereste vs. gibi birçok maddeyi teker teker inceleyerek, bunların Osmanlılardan ithalinin ne kadar yararlı olduğunu anlatmaya çalışıyordu.[19] Ayrıca yine Urquhart'un ayrıntılı bir biçimde gösterdiği gibi, Ruslar ihracatı teşvik ederken, ithalatı koruyucu ve hatta birçok mal için yasaklayıcı bir gümrük politikası izliyorlar ve İngiliz ürünlerine kapılarını kapıyorlardı. Bu yüzden İngiliz-Rus ticareti giderek İngiltere aleyhine gelişiyor ve İngiltere'nin ithalatı artarken, ihracatı azalıyordu.[20] Bütün bunlar İngiliz ticaretini Osmanlılara doğru kaydırmanın ek gerekçeleriydi.

Urquhart 1835'te İstanbul'a gittiği zaman, kendisine verilen görev, bu durumu düzeltecek bir ticaret anlaşması imzalamaktı. Oysa bu konuda hazırladığı tasarı başlangıçta genel kabul gördüyse de, sonunda "Türk ürünlerinin ithal resimlerini indirerek Rusya'yı kızdırmak istemeyen Ticaret Odası Başkanı Poulett Thompson tarafından reddedildi."[21] P. Thompson'a göre Türkiye, Urquhart'ın sandığının aksine, İngiltere'nin ithal ihtiyacını, özellikle gemi inşaatında kullanılan kereste ihtiyacını karşılayamazdı. Bu yüzden boşu boşuna Ruslarla bir ihtilaf konusu yaratmamak lâzımdı. Oysa durum bu kadar basit değildi. İngiliz burjuvazisinin iç çelişkileri, bu sırada, gerçeklerin saptırılmasına yol açan bir ideolojik tartışma şeklinde ortaya çıkmıştı. 1836 yılında D. Urquhart, hazırladığı bir anlaşma tasarısını kabul ettirmeye çalışırken, Richard Cobden de meşhur "Rusya" başlıklı risalesini yayınlıyordu.

Richard Cobden Adında Biri...

R. Cobden, Manchesterli bir işadamıydı. Küçük bir çiftçinin oğlu olan ve çocukluk yıllarını Dickens'in romanlarında anlattığı Yorkshire okullarının sefaleti içinde geçiren R. Cobden, 1828' de ticarete atılmış ve kısa sürede zengin olmuştu. 1836 yılında İstanbul, Ege kıyıları ve Mısır'ı içeren bir seyahatle Doğu sınırlarını tanımaya çalışmıştı. Ayrıca bir de Rusya seyahati yaparak, sözünü ettiğimiz eseri yazmıştı.

R. Cobden İngiliz tarihine "Viktorya döneminin başlangıcında serbest ticaretin en büyük savunucusu"[22] olarak geçmiştir. Bu sıfatı kazanmasında, özellikle, İngiltere'de hububat ithalatını kısıtlayan gümrük yasalarıyla savaşı ve örgütçü kişiliği rol oynamıştır. Bununla beraber, R. Cobden'in, İngiltere'nin Rusya'ya karşı tutumuyla ilgili fikirlerinin "serbest ticaret"e ne kadar uygun olduğu tartışılmaya değer. Gerçekten R. Cobden, Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya'yı hararetle savunmuştur. Aslında R. Cobden, ticari bağlarla bağlı olduğu Rusya'yı doğulu bir toplum olarak eleştirmekle beraber, tüm hücumlarını, onun "daha barbar ve despotik komşularına" çevirmiş ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden "kanunları ve kurumları itibariyle kıyaslanmayacak derecede daha üstün"[23] olduğunu ileri sürerek kamuoyunu çok etkilemiştir. Hatta R. Cobden, Rusların İstanbul'u almalarının uygarlığın lehine olacağını söyleyecek kadar ileri gitmiştir.[24] Bütün yayınları Urquhart'ın hazırladığı tasarının benimsenmemesinde ve giderek reddedilmesinde rol oynamıştır. Nitekim, 1838 Ağustosunda Balta Limanı'nda İngilizlerle çok farklı bir ticaret anlaşması imzalandığı zaman, D. Urquhart bunu şiddetle eleştiriyor ve bunun kendi hazırladığı metinle hiç ilgisi olmadığını belirtiyordu.

Yukarıdaki açıklamamız gösteriyor ki, 1830'larda, İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında bir değil, iki anlaşma tasarısı hazırlanmıştır. İki ayrı "parti"yi ve zihniyeti ifade eden bu anlaşmalar, büyük tartışmalara ve kavgalara yol açmıştır. Bunlardan 1836 tarihli Urquhart'ın tasarısı daha sonraları tamamen unutulmuş ve hatta gülünç bir şekilde, 1838 anlaşması Urquhart'a atfedilmiştir. Yakın tarih araştırmalarımızda 1838 anlaşmasına bu derece büyük bir önem verildiği halde, Urquhart'ın

tasarısı hiçbir ilgi ve inceleme konusu olmamıştır. Bunun nedenlerini biraz sonra açıklamaya çalışacağım. Şimdi İngiliz diplomasisi ve ticari girişimleri karşısında Osmanlıların tutumlarını ele alalım.

Bir Sultan ve Bir Paşa

Osmanlı düşüncesinde, devletin iktisadi çıkarlarını bir bütün olarak ele alan ve nasıl savunulacağını inceleyen bir disiplin yoktu. XIX. yüzyılda dahi Osmanlılar, geleneksel İslam kültürünün "ilm-ü tedbîri menzil" denilen ve daha çok "hane ekonomisi" özellikleri taşıyan düşünce kalıplarının dışına çıkamamışlardı. Zaten XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü buhran, kendisi için bağımsızlık ve bütünlük sorunlarını ön plana getirmişti. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra devlet yöneticilerine egemen olan düşünce, her şeyden önce orduyu güçlendirecek ve çağdaş silahlarla donatacak kaynakları bulmaktı. III. Selim'in bu konudaki girişimleri ve acıklı sonu, II. Mahmud için öğretici bir ders olmuş ve adeta onun eylem programını çizmişti.

II. Mahmud ne özlem, ne de düşünce itibariyle Batılı anlamda bir "reformcu" değildi. Saplantı şeklindeki arzusu, kriz halindeki Osmanlı toplumunda otoritesini yeniden kurmak ve güçlü bir padişah olmaktı. Gerek yeniçerilerin gerek bir kısım derebeyinin tasfiyesinde kullandığı yöntemler, kendisini Osmanlı tarihinin en zalim hükümdarlarından biri haline getirmiştir.[25] Buna rağmen II. Mahmud hiçbir şekilde amacına ulaşamamış; bir taraftan Yunan İhtilali öbür taraftan da Mehmed Ali Paşa isyanı karşısında tamamen çaresiz kalmıştır. İngilizler ve Ruslarla ilişkisini tayin eden ve giderek 1838 Ticaret Antlaşması'na yol açan temel unsur da Mısır ayaklanması olmuştur. Özellikle 1832'de Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim'in ordusuyla Konya'ya kadar ilerlemesi ve tüm Osmanlı güçlerini perişan ederek İstanbul'a yürüyüşe hazırlanması kendisini çılgına çevirmiş ve resmen Rus himayesini kabul eden Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın imzalanmasına yol açmıştır. Oysa Osmanlılar arasında, yakın tarihte birçok acı mağlubiyete uğranılan Rusya çok sevimsiz bir ülkeydi. Saltanata ve şeriata daima

bağlılığını ilan eden bir Müslüman valiye karşı Rus himayesi, kolay kabul edilir bir durum değildi. Zaten Sultan Mahmud da, Rusların değil, hiç olmazsa İngilizlerin yardımını istemişti. Bununla beraber, Palmerston bu yöndeki taleplere hissiz kalmış ve donanmanın Portekiz ve Hollanda kıyılarındaki manevraları dolayısıyla, elde İstanbul'a yollanacak gemi olmadığını ileri sürmüştü. Palmerston'un, İngiliz iş çevrelerinde bile "utanç verici"[26] bulunan bu açıklaması, İstanbul'da büyük bir düş kırıklığı yaratmıştır. İşte Osmanlı yönetici zümresindeki İngilizlere karşı tutumu anlamak için, içinde bulundukları bu küçültücü durumu iyi değerlendirmek gerekir. Gerçekten Mehmed Ali yenilgisini ve Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı izleyen yıllarda, Osmanlı sultanı için, asi paşanın cezalandırılması ve kırılan onurunun tamiri, merkantil düşüncelerden çok önce gelen bir sorundu. Fransız Elçisi M. Roussin, Paris'e yolladığı raporda, II. Mahmud'un "Mehmed Ali'nin cezalandırılması için imparatorluğunun yarısını vermeye hazır olduğundan kuşku duymadığını"[27] belirtiyordu. Hünkâr İskelesi Antlaşması, hiçbir zaman Osmanlıların istedikleri ve benimsedikleri bir şey değildi. Ayrıca Ruslar, antlaşmadan sonra da Osmanlı yöneticilerini kendi halklarının gözünden düşürmek ve zayıflatmak için sistemli bir çaba sarfetmişlerdir. Örneğin Rus imparatoru, bu amaçla Hünkâr İskelesi kışlalarındaki Osmanlı alaylarına madalya vermek istemişti.[28] Neden olarak da Osmanlı askerlerinin anlaşma sırasında Rus askerleriyle kardeşçe ilişkilerini ileri sürüyordu. Oysa Ruslar gerçek durumun bunun tersi olduğunu çok iyi biliyorlardı. Ayrıca madalya merasimi Ramazan ayına rastlatılarak, askerler büsbütün kışkırtılmak isteniyordu. Nitekim Osmanlı yöneticilerinin bütün isteksizliklerine rağmen Rus Elçisi Boutenief, çarın isteğini kabul ettirmiş ve Osmanlı askerleri de gerçekten ayaklanmışlardır. II. Mahmud'a ise bu ayaklanmanın elebaşılarından yirmi kişiyi idam ettirmek görevi (!) düşmüştür. II. Mahmud, halkın bütün nefretini kazanan bu eylemiyle daha da tecrit olmuş ve gücünü kaybetmişti. Fakat bütün bunlara temel nedenin Mehmed Ali İsyanı olduğunu da unutmuyordu.

Gerçekten âsi vali Mehmed Ali Paşa'nın gücü nasıl kırılacaktı? Her şeyden önce bu gücü sağlayan unsurlar yok edilme-

liydi. Bunların başında ise, paşanın gelirlerini son derece artıran ve Batılı uzmanların yardımıyla modern bir ordu kurmasını sağlayan tekel sistemi geliyordu. Gerçekten Mısır valisi, tekel sistemini son derece yaygın bir şekilde kullanarak adeta Mısır'ın mülkiyetine sahip hale gelmişti. Bu suretle kazandığı kaynakları ise, Osmanlılardan çok daha rasyonel bir biçimde kullanarak ülkesini modernleştiriyordu. Üstelik Osmanlı tekellerinin kazancı, büyük ölçüde sarraflar, paşalar ve bunların adamları arasında paylaşılıp, az kısmı devlet hazinesine gittiği halde, Mısır'da Mehmed Ali Paşa bunun hemen tamamına el koyuyordu. Bu yüzden Batılı çevrelerde Mehmed Ali Paşa'nın tekellerin kalkmasına kolay kolay razı olmayacağı düşünülüyordu.[29] Osmanlı Devleti ise, bunu, İngiltere'nin yardımıyla zorla kabul ettirmek amacındaydı. Nitekim Urquhart'ın tasarısı hasıraltı edildikten sonra, Osmanlılar ancak Mehmed Ali Paşa'ya karşı yardım ve kredi vaadiyle ve de buhranın yoğunlaştığı bir sırada 1838 Antlaşması'nı imzalamışlardır.[30]

1838 Anlaşması İngilizlerle gizli görüşmeler sonucu imzalanmıştır. İlk görüşmeleri Fransızlar başlattığı halde, onlar bile devreden çıkarılmış[31] ve anlaşmanın temel ilkelerini İngiliz Elçisi Ponsonby ile M. Reşid Paşa saptamışlardır. Tekellerin kalkmasına Osmanlı Devleti'nde güçlü bir çıkar grubu karşı çıkıyordu. Gümrük yöneticileri ile Rum ve Ermeni tüccarları ve sarrafları arasında oluşan ve bir kısım paşaları da kapsayan bir koalisyon bütün gücüyle anlaşmayı önlemeye çalışmıştı.[32] Ayrıca Osmanlı hazinesinin tam bir çöküntü içinde bulunduğu ve Batı gazetelerinde Osmanlı hükümetinin dış elçiliklerinin ödeneklerini bile karşılayamadığının yazıldığı[33] bir sırada, derhal gelirleri artıracak bir yönü olmayan bu anlaşma pek cazip görünmüyordu. Ne var ki, Mehmed Ali sorunu ağır basmış ve İngiliz kredisi de tamamlayıcı bir rol oynamıştır. Böylece görüşmeleri elçi Ponsony'nin direktifine göre yürüten İngiliz diplomatı H. Bulwer merkeze hiç de iyimser olmayan raporlar yolladığı bir sırada[34] anlaşma imzalanıvermişti. Anlaşma Lord Palmerston'da çok büyük bir memnuniyet uyandırmış ve İngiliz dışişleri bakanı derhal bir teşekkür mektubu yollayarak, anlaşmayı "Çapo d'opera" (şaheser) olarak nitelemiştir.[35]

1838 Ticaret Anlaşması Osmanlı çıkarları açısından ne

ifade ediyordu? Sadece anlaşma hükümlerini inceleyerek bunu anlamak olanaksızdır. Bu konuda sağlıklı bir görüşe sahip olabilmek için Osmanlı dış ilişkilerini, politik ve ekonomik yönleriyle bir bütün olarak ele almak gerekiyor. Şimdiye kadar bu yapılmadığı ve dikkatler daha ziyade anlaşma metni ve İngiltere ile sınırlı kaldığı için, 1838 anlaşmasına gerçekte sahip olduğundan farklı bir önem atfedilmiştir. Aslında Osmanlı-İngiliz ticaretinin gelişimi incelenirse, 1838'den sonra, anlaşmanın yürürlüğe girmesi ile izah edilecek bir sıçrama göze çarpmaz.[36] Gerçi bu ticaretin hacmi sürekli olarak artmaktadır. Fakat bu artış olgusu anlaşmadan önce başlamıştır. Herhalde bu nedenledir ki, bu dönemin iktisadi gelişimini inceleyen araştırıcılarımız da bu konuda kuşkularını ileri sürmeye başlamışlardır.[37] Aslında Osmanlı dış ilişkileri bir bütün olarak ele alınırsa farklı bir tablo ile karşılaşılır.

Yukarıdaki satırlarda İngiliz liberali D. Urquhart'ın görüşlerinden söz ettik. Aynı dönemde, dünya görüşleri Urquhart'dan çok farklı iki ayrı düşünür de Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olarak Urquhart'ınkine paralel bir görüş geliştirmişlerdir. Bunlar tarihi materyalizmin kurucuları Marx ve Engels'tir.

Marx, Engels ve Osmanlı Toplumu

Marx ve Engels, Osmanlı toplumu ile ciddi bir şekilde Kırım Savaşı sırasında ilgilenmeye başlamışlardı. Bir yandan bu sıralarda "Şark Meselesi"nin uluslararası planda en önemli sorun haline gelmesi, öte yandan da bu düşünürlerin çeşitli gazete ve dergilerde yazdıkları yazılar dolayısıyla olayları daha ayrıntılı bir biçimde izleme zorunda bulunmaları bunda başlıca rolü oynamıştır. Tarihî materyalizmin kurucuları Osmanlı toplumu ile ilgili bir eser vermemekle beraber, bu konuda yazdıkları birçok makale ile sistematik bir görüş geliştirmişlerdir. Bu görüş, Marx ve Engels'in uluslararası ilişkilerle ilgili makalelerinin tümü gibi küçümsenmiş ve adeta unutulmaya terk edilmiştir. Bu küçümsemenin nedenleri düşündürücü olmalıdır. Uluslararası ilişkilerle ilgili olarak Urquhart'ınkine benzer sonuçlara varan Marx ve Engels'in bu konuda Urquhart'ın akıbetine uğramalarında belki de şaşılacak fazla bir şey yoktur.

Uluslararası olaylara Marx ve Engels, hiç kuşkusuz İngiliz liberali D. Urquhart'dan çok farklı bir yöntemle eğiliyorlardı. Bakış açılarını Avrupa'da demokratik devrim ve buna karşı çıkan güçlerin analizi tayin ediyordu. Marx ve Engels'e göre Avrupa'da karşı-devrimci güçlerin başında Rusya geliyordu. Ancak Rusya tek başına devrime baraj teşkil edecek bir güce sahip değildi. Gerçekte Rusya gücünü İngiltere'nin desteğinden alıyor ve gerek Baltık Denizi'ne gerekse Karadeniz'e doğru yayılmalarını İngilizlerin yardımıyla sağlıyordu. Urquhart'ın ve birçok İngiliz liberalinin teşhisi ile benzerlik de burada ortaya çıkıyordu.

Marx bu görüşünü sistemli bir biçimde geliştirmek için çok çalışmış, Moğol istilasına kadar uzanan bir dönem içinde Rus tarihini incelemiş ve "gizli diplomasi"nin oyunlarını sergilemek için arşiv çalışmaları yapmıştır. Özellikle XVIII. yüzyıl üzerinde duran Marx, İngiliz diplomasisinin iki yüzlülüğünü ortaya koyan belgeler de bulmuştur. Örneğin bir İngiliz diplomatının 1736 tarihinde yazılmış bir mektubu, İngilizlerin Osmanlı sadrazamının kendilerine Ruslar aleyhine yazdığı mektupları Rus diplomatlarına gösterdiklerini ortaya koymuştur.[38]

Marx'ın Rusya'nın yükselişi ile ilgili fikirleri kabaca şöyle özetlenebilir: Büyük Petro'ya kadar Slavlar hep kıyılardan uzak kara parçalarına yerleşmişlerdi. Petersburg'un bulunduğu yer, 1000 yıl boyunca Finliler, İsveçliler ve Ruslar arasında çatışma konusu olmuştu. Ruslar, "Rusya'nın suya ihtiyacı var" diyen Petro döneminde deniz kıyılarını ele geçirmeye başlamışlardır. Bu konuda, XVIII. yüzyılın başındaki kuzey savaşları tayin edici bir rol oynadı. Özellikle Rusların 1709 Poltava Savaşı ile İsveç'e karşı kazandıkları zafer kendilerine Baltık yolunu açmıştır. III. Ivan Petersburg'u başkent yaparak, tüm Baltık kıyılarının fethine götüren dönemi başlatmıştır. Gerçekten bu fetihler, ayrıca Rusya'ya bir sürü diplomat, subay, öğretmen ve bürokrat sağlayarak, ülkenin modernleşmesinde büyük bir rol oynamıştır.[39] İşte İngiltere'nin rolü burada ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu sırada denizlerde en büyük güç olan ve adeta "hakem" rolü oynayan İngiltere'nin hoşgörüsü olmadan, Ruslar bu fetihleri sağlayamazlardı.

İngiltere neden Rus fetihlerini anlayışla, hatta sempatiyle

karşılaşmıştır? Bu konuda Marx İngiliz ticaret burjuvazisinin çıkarlarını incelemiş ve özellikle Rusya Kumpanyası (Russian Company) üzerinde durmuştur. Marx'a göre bu şirket, "Merchant Adventurer of England" şirketi ile birlikte, İngiliz kapitalizminin ilkel birikiminde başrolü oynamıştır.

Rusya Kumpanyası, Karadeniz ve doğu Akdeniz ticaretinde 1581'de kurulmuş olan Türkiye Kumpanyası (Turkey Company) ile rekabet halindeydi. Ancak Osmanlılarla ticareti yürüten şirket, Londralı bir avuç büyük burjuvaya verilen ayrıcalıklı durum yüzünden pahalılık yaratıyor ve potansiyeline uygun bir gelişme gösteremiyordu. Kral II. George'un bu ayrıcalıkları hafifletmesine rağmen Adam Smith "çok kimse hâlâ bu şirketin tam özgürlükten uzak olduğu düşüncesindeler"[40] diye yazıyordu. Bununla beraber, Rusya Kumpanyası da, iş hacmi itibariyle, İngiliz dış ticaretinde büyük bir gücü temsil etmiyordu. Ne var ki, İngiliz sanayiinde stratejik bir yeri olan gemi inşaatında kullanılan kereste ithalatını bu şirket gerçekleştiriyordu. Fakat Marx'ın da düşündüğü gibi, Baltık kıyılarının İsveç kontrolü altında olması, bu ticaret açısından daha büyük bir garanti teşkil etmez miydi? Marx bu soruya, biçimsel olarak kendi yöntemine ters gibi görünen bir cevap vermiştir. Marx'a göre, İngiltere'de çıkarları Rusya'nmkilerle uyuşan bir avuç büyük tüccar, İngiliz parlamentosunu devamlı İsveç'e karşı kışkırtarak nesnel durumlarının elverdiğinin üstünde bir rol oynadılar.[41]

Baltık kıyılarını ele geçiren Rusya'nın ikinci hedefi Karadeniz kıyıları ve Karadeniz ticareti olmuştur. Bu alanda ise Osmanlı devleti ile karşı karşıya gelmişlerdir. XVIII. yüzyılın sonlarında Rusların tek başlarına Osmanlıları yenecek bir güçleri yoktur. Ne var ki, bu konuda da başta İngiltere olmak üzere adeta tüm Avrupa'nın desteğinden yararlanmışlardır. Osmanlı Devleti'nin belini büken 1768 Rus Savaşı'nda, Ruslar İngiliz hükümetinin aktif yardımıyla filolarını Baltık'tan Akdeniz'e indirmişler ve hatta bazı Rus savaş gemilerine İngiliz subayları komuta etmiştir.[42] Rusların, savaşın dönüm noktasını teşkil eden Çeşme zaferi, bu sayede mümkün olmuştur. 1768 Osmanlı-Rus Savaşı'nda İngilizlerin askerî yardımına, Prusyalıların maddi yardımı katılmıştır. Marx'ın belirttiği gibi, II. Frederik ile II. Katerina arasında daha önce imzalanan anlaşmanın

bir hükmüne göre, Prusyalılar Türk-Rus Savaşı sırasında Ruslar'a her yıl bir milyon ruble ödeyeceklerdi. Bu suretle 1768 Savaşı, Rusya açısından kısmen Prusya parasıyla finanse edilmiştir.[43] Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra da devam eden ve Rusya'nın kazançlarını pekiştiren savaşlarda ise Hollanda bankerleri devreye girmiştir. Gerçekten bu dönemde Hollanda, Rusya'ya her biri üç milyon florin tutarında olmak üzere on dokuz defa kredi açmış, yani toplam 57 milyon florin borç vermiştir. Böylece Ruslar, Braudel'in belirttiği gibi, Hollanda parasıyla Karadeniz'de egemenliklerini geliştirmişlerdir.[44] Fransızlara gelince, Rusya düşmanı olmakla beraber, İstanbul'daki elçileri Vergennes vasıtasıyla Türkleri savaşa tahrikle yetinmişler ve sonra da savaş alanlarında onları yalnız bırakmışlardır. Osmanlıların savaş ilan etmesinde Fransız elçisinin başrolü oynadığı çok iyi bilinmektedir. III. Selim bile XVI. Louis'ye mektuplarında bundan yakınarak söz etmiştir.[45] Nihayet, tabloyu tamamlamak üzere, belirtelim ki, Prusyalılar Ruslara para vermekle yetinmemişler ve Kral II. Frederik, "Rus peyki olarak" İsveç'in de Rusya'ya karşı savaşa girmesini önlemiştir.[46] Avusturya ise Osmanlılarla birlikte Rusya'ya karşı savaşacağını söyleyerek ordularına manevralar yaptırmış ve onlardan "bakım masrafı" bahanesiyle dünya kadar para sızdırmıştır. Daha sonra bu ordular Rusya ile savaşacağına, Osmanlı topraklarına girerek Buğdan'ın bir kısmını işgal etmişlerdir. Osmanlı vakanüvisi Vasıf Efendi, yıkıcı bir savaş içinde bitkin düşmüş Osmanlıların "intikamını alamayacaları bu ihanete göz yummak zorunda kaldıklarını"[47] belirtmekle yetinmiştir.

Yukarıdaki açıklamamız, Osmanlıların 1768 Savaşı'nda içine düştükleri hazin durumu bütün çıplaklığı ile anlatmaktadır. "Rusya'nın Türkiye üzerindeki hakimiyetinin Küçük Kaynarca Antlaşması ile başladığı"[48] gözönünde bulundurulursa, Osmanlıların nasıl tüm Avrupa'nın saldırısına uğradıkları açıkça ortaya çıkar.

1774 Antlaşması, 1779 tarihli tamamlayıcı Konvansiyon ile birlikte Kırım'ı (kısa süre sonra ilhak edilmek üzere) bağımsız hale getirmiş; Boğazları Rus ticaret gemilerine açmış ve Avrupa ülkelerine tanınan ticari ayrıcalıkları Rusya'ya da teşmil etmiştir. Rus tüccarlarına tanınan ayrıcalıklar 21 Temmuz 1783

Ticaret Anlaşması ile 81 madde halinde ayrıntılı bir biçimde saptanmıştır.[49] Daha sonra Bükreş (1812) ve Edirne (1829) anlaşmalarıyla da teyid edilen bu Anlaşmaya göre, iki ülke, aralarında gerek ithalat ve gerek ihracat için % 3 oranında bir gümrük resmini ilke olarak kabul etmişlerdir. Edirne Anlaşması'nın 7. maddesi, daha önce de belirttiğim gibi, Osmanlı Devleti'nin ticaret serbestisini bozan eylemleri "cezalandırma" yetkisini bizzat Ruslara tanımıştır. 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması isc, Rusya'nın Osmanlı devleti üzerinde tam bir himaye sistemi kurmasına yol açmıştır. Rusya, 1829 zaferini ve 1833'te Hünkâr İskelesi Antlaşması'na varan himaye sistemini de Avrupa'nın aktif yardımıyla sağlamıştır. 1828-1829 savaşı sonlarında Rus orduları, en az Osmanlı orduları kadar perişan durumdaydı. Alman subayı Moltke, bu savaşla ilgili eserinde şunları yazmıştır: "Moskova'nın kuvvetleri Edirne önüne geldikleri zaman, artık silahla hiçbir şey elde edemeyecek duruma düşmüşlerdi. Fakat, adeta kör olmuş durumdaki Osmanlı hükümeti, diplomatik manevraların da etkisiyle, kendi aleyhine bir antlaşma imzalamaya sürüklendi."[50]

Moltke'nin belirtmediği husus, bu diplomatik manevraları yapanların başında yine Prusya'nın gelişidir. Engels'in Rus dış politikasıyla ilgili son derece öğretici bir yazısında açıkladığı gibi, Prusya elçisi yanlış bilgilere dayanan raporlar vererek, vebadan ve sefaletten kırılmış Rus ordusunu olduğundan çok güçlü göstermiş ve antlaşmanın imzalanmasında en büyük rolü oynamıştır.[51] Sonuç için sözü gene Moltke'ye bırakalım: "Söylendiğine göre 14 Eylül 1829'da antlaşmayı imzalarken, bahtsız sultan gözyaşlarını tutamamıştır. Daha sonra da yıkılmış bir şekilde, haftalarca Tarabya'daki köşke kapanmıştır. Çünkü antlaşmayı imzalarken, tüm hayatına egemen olan hedefinin çöktüğünü kendi kendine itiraf zorunda kalmıştır. Akıtılan kan selleri; ortadan kaldırılan kurumlar; halkının gururunun ve inançlarının kırılması neye yaramıştı?"[52]

Özetleyelim: Osmanlı İmparatorluğu XVIII. yüzyılın ortalarından 1830'lara kadar süren bir süreç içinde Rusya'nın egemenliği altına girmiştir. Rusya bu amacına çok ustalıklı bir şekilde yürüttüğü ve hükümdarlara statüko, halklara ise özgürlük vaadeden iki yüzlü bir diplomasi sayesinde ulaşmıştır.[53]

Batılı ülkelerin çoğu bu gelişimi hoşgörü ile karşılamış, hatta en kritik anlarda Rusya'ya yardımcı olmuşlardır. Sonuç olarak da Rusya Osmanlı Devleti'nde Batı Avrupa'nın elde ettiğinden çok daha fazla ticari ayrıcalıklar elde etmiştir. İngiliz hükümeti ancak 1833'den sonra, ticaret çevrelerinin de baskısıyla harekete geçmiş, Osmanlılarla ticareti geliştirmek için görüşmelere başlamış ve kralın desteğiyle Urquhart'ın çabaları bizzat İngiliz elçiliğince baltalanmış ve hazırladığı tasarı da benimsenmemiştir. Bunun yerine 1838'de, iktisat tarihimizde çok iyi bilinen Balta Limanı Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın İngiliz ve Osmanlı çıkarları açısından gerçek anlamı nedir?

1836 Tasarısı ve 1838 Anlaşması

Günümüzdeki tarih araştırmalarında 1838 Ticaret Anlaşması'na, Osmanlı iktisadi gelişmesinde adeta tayin edici bir rol atfedilmektedir. Bu görüşe göre, 1838 anlaşması Osmanlı Devleti'ni serbest ticarete açarak, sanayinin çökmesinde ve giderek ekonominin sömürgeleşmesinde rol oynamıştır. Oysa gerçek durumu anlamak için, Osmanlıların tüm ilişkilerini, özellikle Osmanlı-Rus ilişkilerini gözönünde bulundurmak gerekiyor.

1783 Ticaret Anlaşması'nı, 1829 Edirne Antlaşması'nda "cezai müeyyide" ile pekiştiren Ruslar Osmanlı Devleti'nde, Batı Avrupa ülkelerine nisbetle bir ticari üstünlük sağlamışlardı. Fakat, sırf İngiliz–Osmanlı ticaretini baltalamak amacıyla, müdahale haklarını kullanmayarak Osmanlıların bir yasaklar ve tekeller sistemi kurmalarına göz yummuşlardı. Urquhart'ın incelemelerinin gösterdiği gibi, Osmanlı dış ticaret sistemi, aslında İngiliz-Rus ticaret bütünleşmesine uygun bir mantık içinde gelişmiştir.[54] Ne var ki tekel sisteminin kaldırılması, otomatik olarak Osmanlı-İngiliz ticaretini canlandıracak bir husus değildi. Çünkü, kendisi çok koruyucu bir gümrük politikası izleyen Rusya'nın tüccarları Osmanlı Devleti'nde bizzat Osmanlı tüccarlarından daha ayrıcalıklı halde bulunuyorlardı. Nitekim 1838 anlaşması Rusya'nın lehine bir durum yaratmış ve Urquhart'ın ve Marx'ın belirttiği gibi, anlaşmadan sonra yerli ve yabancı tüccarların birçoğu Rus tabiyetine geçmeye başlamışlardı. İngiltere açısından asıl önemli nokta, Rusya'dan da Osmanlı Dev-

leti'ndekine eşit ticari koşullar elde etmesiydi. Oysa Rusya kendi sanayiini koruyarak ve ithalata yüksek gümrükler koyarak bunu reddediyordu. Kısaca İngiliz-Osmanlı ticareti, İngiliz-Rus ticaretinin durumuna bağlıydı. Çoğu kez ileri sürüldüğü gibi, Osmanlı sanayini serbest ticaret yıkmamıştır. Elbette Osmanlıların, sanayilerini koruyucu bir gümrük politikası izlemeleri çok daha olumlu olurdu. Fakat uygulanan, ihracatı engelleyici politika, "serbest ticaret"ten çok daha kötü olmuştur. Çünkü unutmamak gerekir ki, Osmanlı Devleti'nin, başta İngiltere olmak üzere tüm Avrupa'ya ihraç edeceği bir sürü kaynağı vardı. Bu kaynaklardan elde edilecek fonlar, sanayileşme için de gerçek anlamıyla reformlar için de kullanılabilirdi. Uygulanan ticaret politikası bunu önlemiştir. Urquhart'ın 1836 tasarısı ise, tam tersine İngiliz-Osmanlı ticaretini İngiliz-Rus ticareti aleyhine geliştirmeyi temel hedef kabul ediyordu.

1836 tasarısı ile 1838 anlaşması arasındaki farklar, İngiliz parlamentosunda Lord Palmerston'un, milletvekili Mr. Anstey tarafından adeta Rus ajanı olmakla suçlanmasına ve hakkında gensoru önergesi verilmesine yol açacak kadar hararetli tartışmalara yol açmıştır.[55] Bu farkları en iyi tasarının sahibi Urquhart açıklamıştır ve bunları şöyle özetleyebiliriz.[56]

1) 1836 tasarısı Osmanlı Devleti'nde ithalat resmini % 3 olarak tutmakla beraber, ihracat resmini malların Türkiye ve Avrupa pazarlarındaki değer farklarına göre ayrı ayrı saptamayı öngörüyordu. Ayarlamaları ortak bir komisyon altı yılda bir gerçekleştirecekti. Böylece Osmanlı Devleti, hem batı Avrupa'ya ihracatı teşvik edebilecek, hem de gümrük gelirlerini artıracak selektif bir politika izleyebilecekti. Oysa 1838 anlaşması, tüm mallara % 12 ihraç vergisi koyarak ve pratikte tüketim vergileriyle bunun daha da artmasına kapıyı açık tutarak ihracat olanaklarını önemli bir şekilde kısıtlıyordu.

2) 1836 tasarısı Osmanlı tüccarlarını, İngiliz ve Rus tüccarlarının ayrıcalıklarına kavuşturuyor ve onları bir sürü iç gümrüklerden kurtarıyordu. Oysa imzalanan anlaşma, İngiliz tüccarlarını Osmanlı tüccarı statüsüne sokuyor ve onları da yerel vergileri ödemeye mecbur kılıyordu. İlk bakışta olumlu görünen bu olgu, tamamen Rus tüccarlarının durumunu güçlendiriyordu. Çünkü, böylece Türkiye'de hiçbir yerel vergi ödemeyen

Rus tüccarları tam bir üstünlük kazanıyorlar ve Osmanlı tüccarlarından da ayrıcalıklı durumlarını koruyorlardı.

3) Her iki metin de "en fazla müsadeye mazhar ülke" maddesini içermekle beraber, imzalanan anlaşma Osmanlı Devleti'nin iç vergilerle ilgili tüm haklarını tanıyor ve yine bu konuda da Edirne Anlaşması ile müdahale hakkını kazanmış olan Rusya lehine fiili bir durum yaratıyordu.

Kısaca 1838 anlaşması Osmanlı Devleti'nin çok aleyhindeydi. Fakat, sanıldığının aksine, İngiltere'nin lehine değil, Rusya'nın lehineydi. Bu durumu gören Fransız tüccarları, Fransa'nın anlaşmayı imzalamamasını istemişler ve "bu anlaşma imzalanırken Türkiye'nin hiç mi dostu yoktu?"[57] demişlerdi.

Urquhart'ın yukarıda özetlediğimiz fikirleri, Marx tarafından da paylaşılmıştır. Gerçekten Marx, Urquhart'ın çalışmalarını dikkatle incelemiş ve bunların doğruluğuna kani olmuştu.[58] Ona göre Urquhart, eserleriye, Palmerston'un siyasal itibarına "tarihin sadece teyid edeceği bir darbe vuruyordu."[59] Ne var ki, analizlerinde değilse bile, bu tahmininde Marx yanılmıştır.[60]

Yukarıdaki açıklamalara tamamlayıcı nitelikte şu noktayı da ilave etmek zorundayız. "Türk dostu Davud Bey" diye alay konusu olmasına rağmen, D. Urquhart'ın 1836 anlaşma tasarısı her şeyden önce İngiliz çıkarlarına uygundu. Osmanlılar için yararı, İngiltere'nin ithalatını Rusya yerine Osmanlı Devleti'nden yapmasını kolaylaştıracak biçimde kaleme alınmış olmasıydı. Bu yönüyle, büyük bir malî kriz içinde bulunan Osmanlı Devleti'ne büyük olanaklar açabilirdi. Oysa İngiltere bunun yerine, bilinen anlaşmayı imzalamıştır. Neden? Palmerston, 1848 kışında Avam Kamarası'nda bu yüzden suçlanırken, kendini şöyle savunmuştur: "Elinizde kalem ve anlaşma taslağı, gidip 'imzala veya kendini pencereden at!' diyemezsiniz."[61] Bu sözleriyle Palmerston, bu konuda Osmanlılara ancak 1838 anlaşmasını kabul ettirebildiklerini ifade etmiştir. Ne var ki, bu ifade, ne samimiyete ne de mantığa uygun görünüyor. Samimi görünmüyor çünkü Palmerston anlaşmanın imzalanması dolayısıyla yazdığı –ve sonradan yayınlanan– mektupta, 1838 metnini "şaheser" olarak niteliyordu. Palmerston gerilemiş ve fikir mi değiştirmiştir? Eğer durum bu ise, Urquhart'ın tezlerindeki

doğruluk kısmen teyid ediliyor demektir. Palmerston'un açıklaması mantığa da aykırı görünüyor. Osmanlı yöneticileri, kendi çıkarlarına çok ters düşen bir anlaşmayı tercih edecek kadar burunlarının ucunu görmüyorlar mıydı? Böyle bir varsayımı a priori reddedemeyiz. Türklerden, beklediği yönde bir çabayı göremeyen Urquhart'ın, kızgınlık içinde, "Türklerde kuvvet de var, yürek de var. Fakat kafa yok!"[62] dediğini de gözönünde bulundurarak, konuyu biraz tartışmalıyız.

Osmanlılar Açısından 1838 Ticaret Anlaşması

Balta Limanı Anlaşması'nın Osmanlılar açısından ne ifade ettiğini anlayabilmek için, o anda ne düşündüklerinden çok nasıl bir psikoloji içinde bulunduklarını kavramak lazımdır. Gerçekten yeniçeri kırımından sonra Osmanlılar, felaketten felakete sürüklenmişlerdi: Yunan İhtilâli'nin başarıya ulaşması ve bağımsızlık; Rusya yenilgisi ve Edirne barışı; Mehmed Ali Paşa'nın orduları karşısındaki perişanlık ve nihayet Hünkâr İskelesi Antlaşması'yla Rus himayesi. Bütün bunlar Osmanlı Devleti'ni uzun vadeli iktisadi çıkarlardan önce, günlük politik çıkarları ön plana alacak bir psikoloji içine sokmuştur. Gerçekten bu sırada Osmanlılar o kadar acz içindeydiler ki, bir üçlü protokol ile bağımsızlığına kavuşan Yunanistan bile onlarla eşit şartlarda bir ticaret anlaşmasını imzalamamış ve Rusya'nın ayrıcalıklarını istemişti.[63] Öte yandan Osmanlılar, herhalde 1768 Savaşı'ndan beri süregelen İngiliz ihanetlerini göremeyecek kadar "kafasız" değillerdi. Osmanlı vakanüvisleri bunların çoğunu kaydetmiştir. Kısaca Osmanlılar Ruslardan korkuyor, İngiltere'ye ise güvenemiyorlardı. Fakat 1838 anlaşmasında, Osmanlılar açısından, en çok Mehmed Ali Paşa'yı dize getirmek kaygısı rol oynamıştır. Açıkça, tüm gücü tekel gelirlerine dayanan Mehmed Ali Paşa'ya bir ders verilmek isteniyordu. Bu amaçla Osmanlı ekonomisine bile zarar vermek göze alınmıştı. Ahmed Lutfi Efendi'nin Tarih'inde, bu husus şöyle dile getiriliyor: "Ol muahede (antlaşma) ile yed-i vahid (tekel) usulü kalktı ise de yerine ecnebi inhisarı geldi ki, Memalik-i Mahrusa'da (Osmanlı Devleti'nde) hurdefuruşluğa (en küçük ticarete) ka-

dar ecnebiler iştirak eyledi... Sanayii dahiliye bütün bütün mahv-ü muattal oldu (çöktü) ve emtiayı efrenciye (yabancı mallar) revaç bularak nükud-u mevcudumuz (mevcut paramız) Avrupa'ya çekilip gitmeye başladı."[64] Ahmed Lutfi Efendi anlaşmanın Mısır konusunda İngiliz yardımını sağlamak üzere yapıldığını kaydettikten sonra şunları ilave ediyor: "Bu demek oluyor ki, varsın Mısır'a mazar olsun da (kötülük), bize de olsun zarar yok!"[65] Bu satırlar, yukarıda sözünü ettiğimiz Osmanlı psikolojisini ortaya koyuyor ve Osmanlıların ekonomik dürtülerden ziyade politik nedenlerle hareket ettiklerini açıklıyor. Bununla beraber diyebiliriz ki, Osmanlılar iktisadi durumlarının çok yönlü analizini yapabilecek bir fikrî kapasiteye zaten sahip değillerdir. Namık Kemal'in epey sonraları İbret gazetesinde yazdığı ve serbest ticaretin çocukça övgüsünden öteye gitmeyen yazıları bu konuda öğreticidir.[66] Aslında Osmanlı iktidar yapısı ve toplumda, yükselen bir burjuvazi ile devlet aygıtı arasında bir işbirliği bulunmayışı da bu durumu yaratan unsurlar arasındaydı. Ayrıca gerek baskı ile gerek çıkarlar sağlayarak, Ruslar İstanbul'da daima güçlü bir "parti" bulundurmuşlardır. Buna karşılık İngiliz ve Fransız "parti"leri[67] Rus "parti"sini frenleyecek büyük bir çaba sarfetmemişler ve Londra'daki Rus "parti"si de bu konuda kendine düşeni yapmıştır.

Osmanlıların durumlarını tüm yönleriyle kavrayamamış olmalarını daha birçok nedenle açıklayabiliriz. Buna karşılık günümüzde bile tarihimizin bu çok kritik dönemini geleneksel önyargılardan ve ideolojik saplantılardan arınmış olarak ele alamayışımızı nasıl izah edebiliriz? 1838 Ticaret Anlaşması ile ilgili düşüncelerimizin, aşağı yukarı yüz sene önce yazılmış, Lutfi Tarihi'ndeki fikirlerden pek de ileri olmayışının nedenleri nelerdir? Yazımıza bu noktayı da kısaca tartışarak son verelim.

Bugüne Gelince...

XIX. yüzyıl Osmanlı değişimine olumlu bir yaklaşım ve bunu bir "reform dönemi" olarak ele alış, nisbeten yakın tarihlerin ürünüdür. Bu fikir II. Meşrutiyet'in "batıcı" akımları içinde güçlenmiş, fakat asıl cumhuriyet döneminde egemen dü-

şünce haline gelmiştir. Bununla beraber Batı'nın Türkiye'ye empoze ettiği Sevr Antlaşması'ndan ve Millî Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, bir süre, Batı'yla yakın geçmişteki ilişkilerimizi övücü bir biçimde ele almaya elverişli bir psikolojik ortam oluşmamıştır. Aslında gerek Kemalist reformların niteliği, gerek siyasal iktidarın sınıfsal yapısı bizi Batı'ya yaklaştırmakla beraber, Kemalist dönemde Osmanlı Devleti'ni aşarak ve eski uygarlıklarla ilişkiler kurularak yeni bir görüş arandığı bilinen bir hususdur. Bu yönde atılan adımların ve ileri sürülen tezlerin terk edilmelerinden sonradır ki, "batıcı" bir tarih yazımı, Türkiye'de egemen hale gelmiştir. Bu gibi dönüşümlerde kesin bir tarih belirtmek her zaman zordur. Fakat, Tanzimat'm yüzüncü yıl dönümünü kutlayan kolektif bir eserin bu değişimi somut bir biçimde temsil ettiğini söyleyebiliriz.[68] Cumhuriyetin itibarlı tarihçilerinin incelemelerinden oluşan bu eser Tanzimat'a çok olumlu bir yaklaşım getirmekte ve başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere Tanzimat devlet adamları övülmektedir. Bununla beraber, bu yaklaşımın çözemediği açık bir çelişki vardır. Bizzat bu eserdeki bazı incelemelerin de ortaya koyduğu gibi, bu dönem aynı zamanda siyasal bağımsızlığın kaybedildiği ve ekonominin sömürgeleştiği bir dönem olmuştur. Bu süreç aynı zamanda nasıl bir "reform" ve "modernleşme" süreci olarak görülebilir? Bu çelişkiyi çözmek için herhangi bir çaba sarfedildiğini göremiyoruz. Sadece sorunun iktisadi yönü ihmal edilmiş ve bu konuda XIX. yüzyılda büyük bir tartışma olduğunu, D. Urquhart gibi bir liberalle tarihî maddeciliğin kurucularını bir araya getiren tezler ileri sürüldüğü bilinememiştir. Tam tersine Anglosakson emperyalizminin görüşlerini savunan tezler bizde de egemen olmuş ve Türk düşmanlığı birçok İngilizi bile rahatsız eden Richard Cobden, Türk Ansiklopedisi'nde "ticaret ve barış davalarını savunmakla ün kazanmış İngiliz devlet adamı" diye övülmüştür. Aynı ansiklopedide, bizzat İngiliz parlamentosunda aşırı Rus taraftarlığı ile suçlanmış olan Palmerston'un da "Türkiye'nin Rusya'ya karşı korunmasına çalıştı" diye tanıtılmasında şaşılacak bir nokta göremiyoruz.

Bilimsel planda, Anglosakson yazarlar tarafından kaleme alınmış olan iki eserin bu konuda Türkiye'de de tayin edici rol oynadığı kanısındayım. Bunlardan birincisi 1935 yılında Stan-

ford ve Oxford üniversitelerinin ortak yayını olarak çıkan V. J. Puryear'ın "1834-1853 yıllarında Ortadoğu'da Diplomasi ve Uluslararası İktisat" isimli eseridir. Çok zengin kaynaklara dayanan bu eser hiç kuşkusuz birçok bakımdan öğreticidir. Bununla beraber, eserde, D. Urquhart'ın Doğu sorunlarını Cobden'den çok daha iyi bildiği belirtilmekle beraber, tezleri çok eksik bir biçimde özetlenmekte; 1836 tasarısından, ayrı bir öneri olarak hiç söz edilmemekte ve adeta böyle bir tasarı (ve onunla ilgili bir kavga) yokmuş gibi davranılmaktadır. Böylece o dönemdeki iki ana tezden, bizce daha ikna edici olanı, siyasal alanda mağlup olduğu için hasır altı edilmiştir.[69]

F. E. Bailey'nin 1942 yılında, Cambridge ve Harvard üniversitelerinin ortak yayını olan eserinde[70] ise bir adım daha atılarak 1838 anlaşması Urquhart'ın eseri olarak takdim edilmektedir. İnanılmaz gibi görünen şu satırlar, Bailey'nin eserinden alınmıştır: "Söylemeye gerek yok ki, Portfolio'nun yayıncısı (yani D. Urquhart) 1838 anlaşmasını İngiltere için bir zafer olarak gördü. Kendisinin de büyük bir hissesi olmakla gurur duyduğu bir zafer!"[71] Bütün kaynakları taramış bulunan yazarın, Urquhart'ın, anlaşmadan 15 sene sonra bile düşündüğünü ve yazdığını bu kadar tahrif etmesinin nedenlerini elbette bilim alanında arayamayız. Burada Bailey, Angloskson emperyalizminin görüşlerini "Türk reform tarihi" olarak yazmış ve yazık ki, Türkiye de dahil, geniş bir çevreye kabul ettirmiştir.

Egemen görüşler açısından bugün varılan nokta budur. Fakat, bunun dışında, özellikle son yirmi yıl içindeki uyanış ve realist yaklaşım, bu konudaki saplantıları sarsarak konuya yeni bir ışık getirmemiş midir? Hiç kuşkusuz, bugün frenlenmiş bile olsa, 1960 ve 70'lerdeki hamle Türkiye'de çok şeyi değiştirmiştir. Fakat bu kez de, konuya biraz "ekonomizm" egemen olmuş ve değişim süreci bütün boyutlarıyla ele alınmamıştır. Özellikle arşiv çalışması yapan araştırıcılarımızın değerli katkılarını unutmamakla beraber, XIX. yüzyıl araştırmalarında devlet aygıtı ve uluslararası ilişkilerle ilgili boyutların biraz ihmal edildiğini söyleyebiliriz. Unutmamak gerekir ki, Batı'daki gelişimde devlet aygıtı birinci derecede rol oynamış ve gelişimi, Marx'ın deyimiyle, "iktisadi ajan" olarak etkilemiştir. Osmanlı Devleti'ndeki gelişimi de incelerken, aslında

"reform" denilen tüm değişikliklerin uluslararası anlamını objektif olarak ortaya koymak zorundayız. Bize öyle geliyor ki, konuya orijinal yorumlar getirmek iddiasından önce, daha o sıralarda ifade edilmiş düşüncelerin bir dökümünü yapmakla işe başlamalıyız.

DİPNOTLAR

1 Charles Webster; *The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841;* Londra, 1951, cilt: II, s. 525.
B. Lewis (*The Emergence of Modern Turkey*, Londra 1961) ve Niyazi Berkes'in (*The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964) eserlerinde D. Urquhart'ın adı hiç geçmemekte, kendisi yok farzedilmektedir. Şerif Mardin ise D. Urquhart'ın "duygusal egzotizmi"nden söz ediyor. (*The Genesis of Young Ottoman Thoughts*, Princeton 1962, s. 247-248). Charles Issawi'ye göre ise D. Urquhart, bir "acayip parlamenter"dir. (*The Economic History of Turkey: 1800-1914*, Londra, 1980, s. 52).

2 Geçen yüzyılın sonlarında D. Urquhart'ın ismi adeta tamamen unutulmuştur. G. Robinson'ın eseri (*David Urquhart*, Oxford 1920) kendisi için bir çeşit "iadeyi itibar" sağlamıştır. Ne yazık ki, bu eseri Fransa kütüphanelerinde bulup inceleyemedik. Ancak Urquhart'ı sevmeyenler G. Robinson'u da "bizzat Urquhart kadar hissi ve mistik" diye küçümsemişlerdir. (Ch. Webster; "Urquhart, Ponsonby and Palmerston"; *English Historical Review*, No: 242, Ocak 1947).

4 *Dictionary of National Biography*, cilt: 58, s. 43-44.

5 D. Urquhart; *Turkey and its Resources;* Londra, 1833. Biz Fransızca çevirisini kullandık: *La Turquie et ses Ressources;* Paris, 1836.
G. H. Bolsover; "D. Urquhart and the Eastern Question", *The Journal of modern History*, 1936, No: 4.

7 D. Urquhart; *age*, s. 37.

8 *Aynı eser*, s. 32-37.

9 *Aynı eser*, s. 32

10 *Aynı eser*, s. V.

11 *The Edinburg Review;* Urquhart'ın "Turkey and its Resources" isimli eserinin eleştirisi, 1833, No: 117, s. 115.

12 Thomas Thornton; *The Present State of Turkey;* 2 cilt, Londra, 1809. Buna karşılık, W. Eton'un 1799'da yayınlanmış olan *A Survey of the Turkish Empire* isimli eseri ise, Thornton'un kitabının adeta antitezidir.

13 D. Urquhart; *age*, s. 27 (cilt: II).
14 Donald Southgate; 'The Most English Minister...' The Policies and Politics of Palmerston, Londra, 1966, s. 67.
15 D. Urquhart; *The Progress of Russia in the West, North and South;* Londra, 1853, Giriş kısmı.
16 G. Pelissie du Raus'un belirttiği gibi, Osmanlı "ahidname"leri, Harun Reşid'in Charlemagne'a, Bizans'ın Venedik ve Cenevizlilere verdiği ayrıcalıklardan farksızdı. Bk. *Le Regime des Capitulations dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1910.
17 D. Urquhart'ın bu konudaki fikirlerini, aksi belirtilmedikçe, *The Progress of Russia* isimli eserinden naklediyoruz.
18 Anlaşma metni için bk. G. Noradounghian, *Recueil d'Actes Internatonaux de l'Empire Ottoman*, Cilt: II, Paris, 1900, s. 166-173.
19 *Le Portfolio*, cilt: II, No: 11, 12, 1836.
20 *Le Portfolio*, cilt: II, No: 13.
21 G. H. Bolsover; *agm*, s. 461.
22 *Encyclopedia Britannica*, 1964 baskısı. Fransa'da Genç Osmanlıların savunucusu gazetesi E. de Girardin, *Cobden, The International Man*; Londra, 1918, s. 9, R. Cobden'in III. Napolyon döneminde Fransa'da heykeli dikilmiştir.
23 R. Cobden; *The Russia;* Edinburg; 1836, s. 2-3.
24 R. Cobden; *aynı eser*, s. 7.
25 Gerek Batı, gerekse Türk tarih yazımında II. Mahmud'un "reform"culuğu ile "zalim"liği bir arada bulunmaktadır.
26 *Blackwood's Edinburg Magazine;* 1836, cilt: 39. ("Foreign Policy and Foreign Commerce" başlıklı yazı)
27 Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri; *Correspondances Politiques*, s. 276; 24 Ağustos 1838 tarihli rapor.
28 *Le Portfolio* cilt: II, No: 10; s. 32-34.
29 Buna rağmen Batı diplomasisini çok iyi bilen M. Ali Paşa bu konuda çok ihtiyatlı bir tutum takınmıştır. Bk. A. Hasenclever; *Die Orientalische Frage in den Juhren 1838-1841;* Leipzig, 1914, s. 19-21.
30 Urquhart'ın tezi ve daha önce zikrettiğimiz Bolsover'in incelemesine göre tasarıyı İngiliz dışişleri bakanlığı hasıraltı etmişti. Buna karşılık, daha sonra sözünü edeceğimiz J. V. Puryear'ın eseri ve ona dayanarak Reşat Kaynar *(Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat;* Ankara, 1954, s. 126) anlaşmayı 1837'de Osmanlıların reddettiğini yazmaktadır. Bu tasarı herhalde Urquhart'ınki değildir.
31 Fransız Elçisi M. Roussin, raporlarında belirttiği gibi, "yaralanmakla beraber" yine de meydanı İngilizlere bırakmamaya çalışmıştır. *Correspondances Politiques, La Turquie*, cilt: 276; 14 Ağustos 1838 tarihli rapor.
32 Charles Webster; *age*, cilt: II, s. 555.
33 *Le Journal des Debats* (20 Temmuz 1838): *Le Constitutionnel* (20 Temmuz 1838); Bu gazeteler de *Gazette d'Augsburg*'u kaynak gösteriyorlar.
34 H. L. Bulwer; *The Life of Viscount Palmerston (Selections forrn his Diary and Correspondance).* Cilt: II, Londra, 1871, s. 273-80.

15 Bulwer; *age*, cilt: II, s. 285.

16 İngiliz iktisat tarihiyle ilgili J. H. Clapham'ın klasik eserinde, bu dönem Osmanlı-İngiliz ticareti incelendiği halde, 1838 anlaşmasının adı bile geçmez. Bk. *An Economic History of Modern Britain: The Early Railway Age, 1820-1850*, s. 481-482.

17 Bk. Orhan Kurmuş; *The 1838 Treaty of Commerce Reexamined: An Unproved Hypothesis, Economie et Societe dans l'Empire Ottoman;* Paris, 1983. (Strasburg Temmuz 1980 kollokyumu).

18 Marx ve Engels'in Rusya ile ilgili incelemeleri: *La Russie;* derleyen R. Dangeville; Paris, 1974, s. 30. İngiliz diplomatı M. Rondeau, Marx'm zikrettiği mektupta, "eğer Ruslar çok ısrar etmeseydi, haklarında çok ağır gözlemler olan bu mektupları onlara göstermezdim" diyor.

19 *Aynı eser*, s. 50.

10 Adam Smith; *La Richesse des Nations;* Paris, 1843; (ilk baskı 1776), cilt: II, s. 386-391.

11 Marx bu yorumunu Torylerle Whiglerin toplumsal özelliklerini inceleyerek geliştirmiştir. *La Russie*, s. 37. Aynı görüş, W. Eton'un eserinde de mevcuttur. Eton, İngiliz sanayiinin kereste ihtiyacını belirttikten sonra, şunları ilave ediyor: "Rusya denizlerde asla bizim rakibimiz değildir. Biz de karada onun rakibi değiliz. O bizim filomuza muhtaçtır; biz de onun ordusuna!" *Tableau Historique, Politique et Moderne de l'Empire Ottoman*, Paris, 1801, cilt: II, s. 161-163.

12 Bk. M. S. Anderson; "Great Britain and the Russo-Turkish War"; *The English Historical Review;* 1954; cilt: 49. Yazar "Rus filosunun birdenbire Akdeniz'de görünmesi XVIII. yüzyılın en dikkate değer olaylarından biridir" diyor (s. 44). Aynı savaşı anlatan Osmanlı vakanüvisi Vasıf Efendi'nin eserinde ise, Osmanlıların Rusya'nın donanmasını Akdeniz'e indireceğine hiç inanmadıkları, bu fikri gülünç buldukları kaydediliyor. Bk. *Precis Historique de la Guerre des Turcs Contre les Russes, 1769-1774.* (Çev. P. A. Gaussin de Perceval) 1822, s. 274.

13 Marx-Engels; *La Russie...;* s. 64.

14 F. Braudel; *Civilisation Materielle;* Paris, 1979, cilt: II, s. 477.

15 Prof. Uzunçarşılı'nın *Belleten*'de yayınladığı (cilt: II, No: 5-6) *"III. Selim XVI. Louis Mektuplaşması"*.

16 Marx-Engels; *La Russie*, s. 67.

17 Vasıf Efendi, *age*, s. 87-88 ve 192.

18 Marx-Engels; *La Russie*, s. 89.

49 Anlaşma metinleri için bk. G. Noradounghian, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman;* cilt: I, Paris, 1897.

50 Baron de Moltke; *Campagnes des Russes dans la Turquie d'Europe en 1828 et en 1829;* Paris, 1854, s. 192.

51 Marx-Engels, *La Russie*, s. 176. Aynı konuda bk. A. Slade; Records of *Travels in Turkey*, Greece, Londra, 1833, cilt: I, s. 432.

52 Moltke; *age*, s. 192.

53 İngiliz yayın organlarında Rusların, Mehmed Ali Paşa'yı da –sonradan ha-

kem olarak müdahale edebilmek amacıyla– kışkırttıkları yazılmıştır. (*Blackwood's Edinburg Magazine;* 1838; No: 278) D. Urquhart ise, Mısır ordularının Konya'da kazandığı zaferde Rus Elçisi Muravief'in manevralarını belirtmiştir. (*Le Sultan et le Pacha d'Egypte*, Paris, 1839, s. 47).

54 Urquhart, Osmanlı dış ticaret yasaklarını bu açıdan şöyle değerlendiriyor: "Türkiye'den, Rusya'nın sattığı hiçbir mal satın alınamaz. Rusya'nın satmadığı bütün mallar için ise pazarlar tamamen serbesttir" *Progress of Russia*, s. 376.

55 *Hansard's Parliamentary Debates*, 3. seri, cilt: 96, Londra, 1848, s. 1131 vd.

56 D. Urquhart; *The Progress of Russia;* s. 391.

57 *Aynı eser*, s. 392.

58 Bu konuda en güvenilir kaynak, Wilhelm Liebknecht'in Marx'la ilgili anılarıdır. Birinci Enternasyonal'in kurucularından ve Marx'ın yakın arkadaşlarından olan W. Liebknecht, kısa kitabında Doğu Sorunu konusunda "en büyük otorite" dediği Urquhart'a iki sayfa ayırmış ve Marx'ın, Urquhart'ın çalışmalarına güvenini belirtmiştir. Bk.*Karl Marx Zum Gedachtniss*, Nürnberg, 1896, s. 56-57.

59 Marx-Engels; *Oeuvres Politiques*, cilt: IV, Paris, 1929, s. 52-53.

60 *Encyclopedia Britannica*'ya göre, günümüzde "palmerstonian" sıfatı, dış politikada "şovenizm" anlamına geliyormuş. (15 baskı, 1984) Oysa izlediği dış politika, daha ziyade "Ortodoks" imiş!

61 *Hansard's Parliamentary Debates*, 3. seri, cilt: 97, s. 75.

62 *Le Portfolio;* cilt: II, No. 10, s. 32.

63 Fransız elçisi M. Roussin'in 14 Ocak 1838 tarihli raporu. *Correspondances Politiques;* cilt: 276, s. 151.

64 Ahmet Lutfi Efendi; *Tarih-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye;* İstanbul, 1302 (1883), cilt: 5, s. 112.

65 *Aynı eser*, s. 112.

66 Örneğin *İbret*'te 1289 (1872) de çıkan şu baş yazılar: "Fenn-ü Servet" (20 Rebiül-ahir); "Ticaret" (29 Receb); "Sanat ve Ticaretimiz" (19 Ramazan).

67 Burada "parti" sözcüğünü, XIX. yüzyılda kullanıldığı gibi "çıkar grubu" anlamında kullanıyoruz. Hatırlatalım ki, Fransız Elçisi M. Roussin raporlarında "Fransız Partisi" ve "İngiliz Partisi" sözcüklerini kullanıyor. *Correspondances Politiques*, cilt: 275, 12 Eylül 1837 tarihli rapor.

68 *Tanzimat*, İstanbul, 1940.

69 Vernon John Puryear; *International Economics and Diplomacy in the Near East: A Study of British Commercial Policy in the Levant: 1834-1853.* Londra, 1935.

70 F. E. Bailey; *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Londra, 1942.

71 *Aynı eser;* s. 165. Bailey'in verdiği kaynaklarda Urquhart'ın tüm eserleri bulunuyor. Sadece 1836 tasarısı ile 1838 anlaşmasını karşılaştırdığı *"The Progress of Russia"* zikredilmiyor.

MUSTAFA REŞİT PAŞA NASIL DÜŞÜRÜLDÜ?

–Bir Osmanlı Hükümetinin Anatomisi–

1855 yılı ortalarında Paris'te, *"Türkiye Hakkında Açıklamalar"*[1] başlıklı bir kitap yayınlandı. Takma bir isimle kaleme alınmış olan bu kitap, Osmanlı Devleti ve yöneticileri hakkında pek de kolaylıkla bilinemeyecek bir sürü bilgi veriyordu. Yazar, Osmanlı yöneticilerini iki "parti" halinde ele alıyor ve bunlardan Mustafa Reşid Paşa'nın "parti"sini ağır bir dille eleştiriyordu. Eser istanbul'da büyük bir heyecan uyandırdı ve suçlamaların baş hedefi olan Reşid Paşa, bir "ittihamname" (suçlama) olarak kabul ettiği bu esere bir cevap hazırladı.[2] "Destrilhes" imzalı kitap Fransa'da da büyük bir ilgi yarattı ve bir yıl içinde ikinci ve üçüncü baskılarını yaptı. Ayrıca Emile Tarin isimli bir avukat da, yazarın iddialarına karşı başka bir eser kaleme aldı.[3]

Günümüzde Destrilhes'in kitabının okunması, okuyucuda herhalde tuhaf bir izlenim yaratacaktır. Eserde bugün Türkiye'de egemen olan düşüncelerden çok uzak, hatta bunlara ters düşen fikir ve bilgiler yer almaktadır. M. Reşid Paşa'nın reformculuğu bir samimiyetsizlik örneği olarak sunulmakta; buna karşılık adını herkesin unuttuğu Mehmet Ali Paşa gerçek reform lideri olarak tanıtılmaktadır. İşin çarpıcı tarafı, bu konulardaki bilgiler, birinci elden kaynaklara dayanır izlenimini uyandırmakta ve eserin başlığının da ifade ettiği gibi, bir "ifşaat" niteliği taşımaktadır.

Günümüzde Destrilhes'in eserinin incelenmesi hangi açılardan öğretici olabilir? Her şeyden önce, başka kaynaklarla da karşılaştırılmak şartıyla, içerdiği bilgilerin aydınlatıcı niteliği sayesinde öğretici olabilir. Bununla beraber, bizi bu makaleyi yazmaya sevkeden husus bu değildir. Önce bu konuda bir açıklık getirmeye çalışalım.

Osmanlı devlet aygıtının niteliği sorunu, tarihçilerimizle toplumsal bilimcilerimizi ortak bir açıklama çabasına sevkeden en önemli sorunlardan biridir. Bu konudaki birçok denemeye rağmen, sorunun tam bir açıklık kazandığı da herhalde söylenemez. Bu bakımdan, bir ölçüde yüzeysel genellemelerden önce, birçok somut ve dar kapsamlı incelemeye ihtiyaç var gibi görünüyor. Özellikle XIX. yüzyılda aldığı şekil içinde Osmanlı devlet yapısını incelemek için, henüz el atılmamış bol miktarda kaynağın bulunduğu da unutulmamalıdır.

Konunun orijinalliği ve kuramsallaştırmayı güçleştiren yönü şuradan doğuyor. Hangi isimle adlandırırsak adlandıralım, Osmanlı devlet aygıtının demokratik olmadığı, otoriter bir nitelik taşıdığı herkesin üzerinde anlaştığı bir gerçektir. Bununla beraber, otoriter sistemler belli bir istikrarı da beraberinde taşıdığı halde, Osmanlı Devleti'nde tam bir istikrarsızlığın hüküm sürdüğüne tanık oluyoruz. Gerçekten sultanların dışında, yüksek kademelerdeki Osmanlı yöneticilerinin (veziri âzam, vezirler, beylerbeyi, asker, kaptan paşa, vs.) çok sık değiştiğini görüyoruz. Son dönem Osmanlı tarihçisi Abdurrahman Şeref'in belirttiğine göre, Abdülmecid'in tahta çıkışı ile Sultan Mehmet Reşat'ın tahta çıkışı arasında geçen 72 yılda, sadaret makamına 33 kişi 65 kez; seraskerlik görevine 32 kişi 59 kez ve hariciye nezaretine 22 kişi 50 kez atanmışlardır.[4] Bu zaman kesiminde gerçek iktidarı sultanlardan çok, yüksek yöneticilerin temsil ettiği düşünülürse, iktidarın niteliği ortaya çıkar. Gerçekten, bu dönemde Osmanlı rejimi, "otoriter" bir rejimden ziyade, istikrarsız bir parlamenter rejim gibi işliyor izlenimini vermektedir. Bunun nedeni ne olabilir?

Bu konuda şöyle bir yorum yapabiliriz. Osmanlı monarşisi, sanayi devrimini gerçekleştirmeye olanak verebilecek ulusal bir temele dayanmıyordu. Tam tersine, bu özelliği taşıyan ve sömürgecilik dönemine yönelen devletlerin çıkar çatışmalarına

alan teşkil eden, çok uluslu ve çözülmekte olan bir yapı görünümündeydi. İktidar, hiç olmazsa biçimsel olarak, bağımsızlığını koruyabilmek için, devamlı değişen çıkarlar dengesi içinde almaşık kadrolar ve klikler oluşturmak zorundaydı. Daha doğrusu, çeşitli iktidar mihrakları, sosyolojik bir zorunluluk olarak kendiliklerinden doğuyorlardı. Osmanlı vakanüvisleri, bu gibi hizipleri; liderleri ve ona "intisap eden" kimselerle ve dost-koruyucu elçiliklerle birlikte veriyorlardı. Batılılar ise, daha realist bir terminoloji kullanarak, bu gruplaşmaları "parti" olarak isimlendirmişlerdir. Ancak "parti"lerin nitelikleri ve isimleri, kullanım amaçlarına ve yazışma şekillerine göre değişiyordu. Örneğin, Batılılar diplomatik yazışmalarında, "Fransız Partisi", "İngiliz Partisi", "Rus Partisi" vb. gibi sıfatları daha uygun görmüşlerdir. Çağdaş Parti kavramının mevcut olmadığı bir dönemde, böyle bir "parti" anlayışı, Batı için de geçerliydi. Ancak sanayileşme içindeki Batı ülkelerinde "parti"ler ulusal bir nitelik taşıyor ve kapitalist gelişimin mantığına uygun bir biçimde giderek sosyal sınıflara dayanıyorlardı.

Memleketimizde, Osmanlı toplumsal ve siyasal evrimi ile ilgili incelemelerde bu değişimde dış faktörlerin mi, yoksa iç faktörlerin mi tayin edici rol oynadığı tartışma konusudur. Bu makalemde, bu tartışmaya bir yanıt getirme iddiasından ziyade, bir Osmanlı siyasal buhranını ve iktidar değişikliğini anlatarak, böyle bir ortamdaki etkili unsurları sergilemek istiyorum. Osmanlı iktidar yapısının kavranmasına bu gibi "anectodique" yazıların yararlı olacağı kanısındayım. İşte Destrilhes'in kitabının rolü de bu noktada ortaya çıkıyor. Ancak, bu kitap, verdiği bilgilerin dışında, başka bir açıdan daha öğretici olmalıdır. O da şudur: "Türkiye Hakkında Açıklamalar", İstanbul'daki iktidar kavgasının bir parçası ve bir aracıdır. Eserin Fransızca yazılmasının, bu açıdan büyük bir önemi olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü Osmanlı Devleti'nde siyasal kavga, kitle tabanı olan ve kamuoyundan doğrudan doğruya etkilenen bir kavga değildi. Küçük bir yönetici zümrenin kendi arasında verdiği ve kişisel suçlamaların önemli rol oynadığı bir kavgaydı. Bu yüzden, yabancı müdahalelerine açıktı ve Batı'da yayınlanan eserler bile bu açıdan etkili olabiliyorlardı. Nitekim Destrilhes'in kitabı, İstanbul'da hemen yankı uyandırmış ve Mustafa Reşid

Paşa'yı bir tavır takınmaya zorlamıştır.

Yukarıdaki açıklamamız, Destrilhes'in kitabına nasıl yaklaşmak gerektiğini de ortaya koymuştur, sanırım. Bu eseri, her şeyden önce, Osmanlı iktidar kavgasının bir parçası olarak görüyoruz. Bu niteliği ile eserden, bilimsel bir incelemeye özgü bir tarafsızlığı elbette bekleyemeyiz. Tam aksine, eser "Fransız Partisi"nin ve onun Osmanlı Devleti'ndeki taraftarlarının görüşlerini yansıtmaktadır. Ancak bunu yaparken, Osmanlı kamu hayatı ile ilgili bir sürü de bilgi vermektedir. Bu bilgilerin tek taraflı olmaları, mutlaka yanlış olmalarını gerektirmez. Sadece bizi, madalyonun öbür tarafını da gözden kaçırmamak için ihtiyatlı olmaya sevkeder. Destrilhes'in kitabının arkasındaki gerçek güçleri araştırmadan önce, Osmanlı yönetici zümresi ile ilgili nasıl bir tablo çizdiğini gözden geçirelim.

Destrilhes'in Anlattıkları

"Türkiye Hakkında Açıklamalar" başlıklı eser, önce Avrupa kuvvetleri dengesi ve bu denge içinde Osmanlı Devleti'nin yeri ile ilgili bir girişle başlıyor. Bu girişte uzun uzun Rusya'nın Batı Avrupa için ne büyük tehlike olduğunu anlatılmakta ve "Batı ile Doğu arasında tampon devletler yaratmanın, Rusya ile göz koyduğu ülkeler arasında aşılmaz bir engel teşkil etme bakımından zorunlu olduğu"[5] belirtiliyor. Bu görüş, Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan sonra Batı Avrupa'da gitgide güçlenen bir fikirdi. Avrupa'da diplomatik "Statuko"nun korunması ve bu amaçla da Osmanlı Devleti'nin, reformlar yoluyla ayakta tutulması fikri buradan kaynaklanıyordu.[6] Kısaca Osmanlı reformlarının uluslararası önemini ve bu yüzden yol açtığı müdahaleleri aydınlatıyordu. Bu müdahaleler, "reform" maskesi altında yapılmakla beraber, hiç kuşkusuz yabancı devletlerin ulusal çıkarlarının markasını taşıyordu. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nde gerçek reformların ve reformcuların neler ve kimler olduğu sık sık görüş ayrılıklarına yol açıyordu.

Destrihles'in kitabında Türkiye'de başlıca iki partinin bulunduğu ileri sürülmektedir. Birincisi, yumuşak tabiatlı ve yeniliğe açık bir kimse olan Sultan Abdulmecid e yakın olan partı, Mustafa Reşad Paşa'nın partisiydi. Bu partı genel olarak re-

form partisi" olarak tanımıyorsa da, gerçek anlamda reformcu olmaktan uzaktı. "Yiyici, yeteneksiz ve her türlü ahlakî ilkeden yoksun bir memur sürüsünün yönetimini ayakta tutmak ve statükoyu korumak"tan başka bir şey düşünmüyordu.[1] Dış ilişkileri de belirsiz ve kaypaktı. Sık sık İngiltere'ye, bazen Rusya'ya, fakat ender olarak Fransa'ya meylediyordu.

Destrilhes bu partinin lideri Mustafa Reşid Paşa'nın ayrıntılı bir tablosunu çizmiştir. Buna göre, M. Reşid Paşa, görünüş itibariyle olmasa bile, görgü ve davranış itibariyle Batılı'ydı. Bununla beraber, bu "Batılılık" sağlam bir kültüre dayanmıyor ve bir "salon adabı"nın sınırlarını aşmıyordu. Reşid Paşa Batı başkentlerinde uzun yıllar kalmakla beraber, sağlam bir formasyon sahibi olamamıştı. Paris ve Londra'daki zamanının çogunu tavla oynamakla geçirmişti. Batılı sefarethanelerde, Paşa, sadece Avrupalı ziyaretçileri geldiği zaman çalışma masasına oturuyor ve düşünceli bir tavır takınıyordu! Osmanlı Devleti'ndeki politik başarısı esas itibariyle Fenerli Rumlarla kurduğu yakın ilişkiye dayanıyordu. Fenerli Rumlar, Reşid Paşa ile yabancı elçilikler arasındaki ilişkiler ağını kurmuşlardı. Stefan Vogorides ve yeğeni Musurus Efendi İngiltere'deki; Aristarki Efendi Rusya'daki; Kallimaki Efendi Fransa'daki ve Karaca Efendi de Hollanda'daki çıkarlarını ve ilişkilerini temsil ediyordu. Bir süre kendisine özel sekreterlik yapmış olan J. M. Cor, Fransızca öğreniminde ve Tanzimatçı fikirlerinin gelişmesinde rol oynamıştı.[8] Bununla beraber, Paşa, imzasını taşıyan diplomatik vesikaların verdiği izlenimin aksine, Fransızca yazışmada pek kuvvetli değildi. Notalardaki zengin üslup, yine Fenerli Rumların ya da bizzat Fransız tercümanların eseriydi.

Destrilhes, Mustafa Reşid Paşa'yla ilgili bölümde, Tanzimat dönemini başlatan devlet adamının serveti üzerinde uzun uzun durmuştur. Gerçekten M. Reşid Paşa, efsanevi zenginliği ile Avrupa'da büyük bir şöhret yapmıştı. Batı'da yaygın kanaate göre, reformcu Paşa, Rotschild'lerden bile daha zengindi. Destrilhes üç sayfa içinde Paşa'nın servetini ve bunu her yola başvurarak nasıl sağladığını anlatmıştır. Burada belirtelim ki, M. Reşid Paşa'nın iki üç yüz kadar hizmetçili konaklarındaki sahane yaşantısı ve muazzam serveti, sempatizanlarının da dikkatini çekmiştir. Batı'da, hakkında yazılan övücü kitaplarda

da Paşa'nın zenginliği uzun uzun anlatılmıştır.[9] Fakat unutmamak gerekir ki, Tanzimat döneminde iyice ortaya çıkan bu palazlanma, az çok sosyal bir karakter taşıyordu. Destrilhes, Tanzimat paşalarında görülen bu yeni gelişimi Rusya ve Avusturya saraylarının etkisine bağlamış ve bu ülkelerin, kendi çıkarları açısından Osmanlı Devleti'nde Boyar tipi "aristokratik-bürokratik hanedanlar"[10] yaratmaya çalıştığını ileri sürmüştür. Bununla beraber, aynı dönemde Osmanlı Devleti'nde "Boyar"laşmayan ve nisbeten gösterişsiz yaşayan birçok paşanın da bulunduğunu unutmamak lazımdır.

Destrilhes, M. Reşid Paşa'nın reformculuğu konusunda da son derece ihtiyatlıdır. Bu konuda, askerlik, eğitim, sağlık vb. alanlarındaki reformları teker teker incelemiş ya bunların gerçek reform olmadıklarını ya da Mustafa Reşid Paşa'ya mal edilemeyeceklerini ileri sürmüştür. Yazar, Reşid Paşa'nın "parti"sine mensup paşalar hakkında da bilgi vermiş ve bunlardan Ethem Paşa ve Ahmed Vefik Efendi gibi bazılarının kültürünü övmüşse de, Rıza Paşa, Rıfat Paşa ve Musa Saffetî Paşa gibilerinin cehaletini ve yiyiciliğini vurgulamıştır.

Mehmet Ali Paşa'nın Partisi

Destrilhes'e göre M. Reşid Paşa'nın liderliğindeki sahte reformcu partinin karşısında, Mehmet Ali Paşa'nın başını çektiği "Ulusal Parti" bulunmaktadır. Yazar, Ulusal Parti hakkında genel ve övücü bir tablo çizdikten sonra, "kısaca, bu Ulusal Parti tamamen Fransa'ya sadıktır"[11] demektedir!

Eserde "Ulusal Parti"nin lideri Mehmed Ali Paşa da Reşid Paşa gibi uzun uzun anlatılmaktadır. Ancak Reşid Paşa'yla ilgili tablo ne kadar karanlıksa, M. Ali Paşa'yla ilgili tablo da o kadar parlaktır. Yazara göre, Trabzonlu eski bir Türk ailesinden gelen M. Ali Paşa, Bahriye Mektebi'nde okumuş ve 1830 yılından itibaren yükselmeye başlamıştır. Mustafa Reşid Paşa'ya karşı olduğu için bir süre âtıl kalan Mehmed Ali Paşa, Sultan Abdülmecid'in gözüne girmeyi başarmış ve tekrar yükselmiştir. 1845'te Padişahın kızkardeşi Adile Sultan ile evlenen Mehmed Ali Paşa, bu vesilevle Sarav'ın verdiği hediyelerle Osman-

lı Devleti'nin sayılı zenginleri arasına girmiştir. Paşa, 1849'da serasker olmuş ve 1848 İhtilâli'nden sonra Osmanlı Devleti'ne sığman Macar ve Poloyalı mültecileri koruyarak memleketin Avrupa'daki itibarını artırmıştır.[12] Mehmed Ali Paşa 1852'de sadrazam olmuş ve bu sefer de özel yetkilerle İstanbul'a gelen Rus Elçisi Mençikof'la çatışmıştır. Rus taleplerine şiddetle karşı çıkan Mehmet Ali Paşa, saraydan yeterli desteği bulamadığı halde tutumunu değiştirmemiş ve küçük düşmektense istifa etmeyi yeğlemiştir. İşte, objektif olarak, Mehmet Ali Paşa'yı Fransa'ya yaklaştıran husus, Rusya karşısındaki bu katı tutumudur. İngiltere devamlı olarak Rusya'yı kolladığı için, Mehmed Ali Paşa İngiliz Partisi'nin ve Reşid Paşa'nın da düşmanlığını kazanmıştır. Böylece 1853-54 yıllarında, İstanbul'da, Reşid Paşa ile M. Ali Paşa arasında yoğun bir siyasal kavga başlamıştır.

Bu kavga Mehmed Ali Paşa'ya karşı açılan bir "dava" ile sembolleşmiş ve aylarca süren bu dava Batı basınını bile meşgul etmiştir. Destrilhes'e göre "dava", Mustafa Reşid Paşa'nın bir komplosudur. M. Ali Paşa'nın halk tarafından çok tutulmasını hazmedemeyen Reşid Paşa, Ermeni sarrafı Cezayirli Mığırdıç'ı harekete geçirerek, Paşa'yı rüşvetçilikle suçlamıştır. İleri sürülen iddiaya göre, sarraf Mığırdıç, M. Ali Paşa'ya üç kez ve her biri 4.5 milyon kuruş olmak üzere rüşvet vermiştir. Bu davayı dört safha halinde uzun uzun anlatan Destrilhes, Cezayirlinin daha önceki eylemlerini ve kendisini hapse kadar götüren yolsuzluklarını da hatırlatmaktadır.

Destrilhes'e göre, dava bizzat Mehmet Ali Paşa'nın isteğiyle açılmış ve "yüksek mahkeme" niteliğine bürünen Meclis-i Ali-yi Tanzimat huzurunda cereyan etmiştir. Davada sarraf Cezayirli, başlıca delil olarak M. Ali Paşa'nın mührünü taşıyan bir makbuz ileri sürmüştür. Paşa'nın makbuz vererek rüşvet almanın gülünç olduğunu, aslında mührünün taklid edildiğini söylemesi üzerine çeşitli bilirkişiler tutulmuş ve bunların raporlarının Paşa'yı aklamasına rağmen, M. Reşid Paşa ve bazı yabancı elçiliklerin baskısı ile M. Ali Paşa suçlu görülmüş ve Kastamonu'ya sürülmüştür. İncelediğimiz eser, bu sonucu tamamen bir komplo olarak yorumlamaktadır.

Reformculuk konusunda Mehmed Ali Paşa nasıl takdim

edilmektedir? Destrilhes'e göre Osmanlı Devleti'nde gerçek reformcu Mehmed Ali Paşa'dır ve yazar bunu kanıtlamak üzere Paşa'nın "reform programı"nı açıklamaktadır.[13] Bu programda Müslümanlarla Müslüman–olmayanlar tam eşit statüye getiriliyor ve idari ve malî reformlar öngörülüyordu. Destrilhes, daha sonra, Alî Paşa, Mehmed Rüşdü Paşa, Ahmet Fethi Paşa, Kıbrıslı Mehmed Paşa, Ömer Paşa vb. gibi "Ulusal Partı"nin diğer ileri gelenlerini tanıtmakta ve genellikle övmektedir. Eserde bundan sonra da ülkenin idari ve malî durumu, yabancı elçilikler ve etnik cemaatler konularında ilginç bilgiler verilmektedir.

Destrilhes'in kitabı 1855 yılının Ağustos veya Eylül ayında yayınlanmıştır. Bu sırada Mustafa Reşid Paşa sadrazamlıktan düşmüş bulunuyordu. Gerçekten, eserde de 1855 Mayısı başlarında Reşid Paşa'nın sadrazamlıktan istifa etmek zorunda kaldığı belirtilmektedir. Ayrıca aynı tarihte Mehmet Ali Paşa da sultan tarafından affedilmiş ve sürgünden dönmüştü. Bu durumda Destrilhes'in eserinin biraz geç kalmış bir eser olduğunu düşünebilir miyiz? Böyle bir düşünce, kısmen doğru olabilir. Aslında eser herhalde Mustafa Reşid Paşa'yı düşürmek için hazırlanmıştı. Ancak bir kitabın tasarlanması, yazılması ve yayınlanması epeyce bir süreyi gerektirdiğinden, eser daha yayınlanmadan M. Reşid Paşa'nın düşmesi, muhtemelen eserin temel amacını ortadan kaldırmıştır. Unutmamak gerekir ki, Osmanlı Devleti'nde Reşid Paşa gibi bir devlet adamının iktidardan düşmesi başka, siyasi gücünü kaybetmesi başkadır. İşte bu sırada Fransız Partisi, Osmanlı yandaşlarıyla beraber bütün gücüyle Reşid Paşa'nın siyasal nüfuzunu ortadan kaldırmaya ve onu siyasal bir ölü haline getirmeye çalışmaktadır. Destrilhes imzalı anonim kitap bu amaca da hizmet edebilecek silahlardan biridir. Fakat bu koyu düşmanlığın gerçek nedeni nasıl açıklanabilir? Eğer Mustafa Reşid Paşa, Fransızların ileri sürdüğü gibi tam bir oportünist idiyse, Rusya'ya karşı müttefik durumunda bulunan Fransa'nın da çıkarlarına hizmet edemez miydi? Bu konuda 1854-55 yıllarındaki gelişmelere biraz daha somut olarak eğilmek gerekiyor.

Bir Diplomat, Bir Mühendis ve Bir Şarkiyatçı

1852'de Mehmet Ali Paşa, Rus Elçisi Menşikof ile çatışarak sadrazamlıktan düştükten sonra Osmanlı iktidarı esas itibariyle M. Reşid Paşa ve serasker Rıza Paşa arasındaki uzlaşmaya dayanmaya başlamıştı. Bu nüfuzlu paşalar Kırım Savaşı'na yol açan kriz ortamında dengeyi koruyabilmek için kolayca hâkim olabileceklerine inandıkları bazı paşaları sadrazam yaptılar. Böylece önce Giritli Mustafa Paşa, sonra da Kıbrıslı Mehmed Paşa sadrazamlığa getirildi. Ancak yeni sadrazamlar kendilerine verilen rolü iyice kavrayamadıkları ve gerçek bir sadrazam gibi davranmaya özendikleri için birbiri ardından azledildiler ve 1854 Kasım ayında M. Reşid Paşa dördüncü kez sadarete geldi.

Mustafa Reşid Paşa'nın yeniden sadrazam oluşu, silahını hiçbir zaman bırakmamış olan Mehmed Ali Paşa'nın kavgasını kızıştırdı ve nüfuz mücadelesi karşılıklı rüşvet iddiaları ve davalarla devam etti. Eğer bu kavga, uluslararası bir çıkar kavgası ile çakışmasaydı, belki de Batılı çevrelerde hiçbir yankı uyandırmayacaktı. Bununla beraber, bu sırada Ferdinand de Lesseps'in Süveyş Kanalı ile ilgili ilk girişimlerine başlaması ve bu girişimlerin Fransız diplomasisi ile İngiliz diplomasisini karşı karşıya getirmesi, Reşid Paşa-Mehmed Ali Paşa kavgasına uluslararası bir renk verdi ve onu İngiliz Partisi'yle Fransız Partisi arasında bir kavga haline getirdi.

Fransa İmparatoru III. Napolyon'un karısı Eugenie'nin kuzeni olan Ferdinand de Lesseps, yetenekli ve geniş ufuklu bir mühendisti. Gençliğinde Kahire'de ve İskenderiye'de diplomatlık vapmış ve Prens Said ile dostluk kurmuştu. 1854'te Said Paşa Mısır valisi olunca tekrar Mısır'a gitmiş ve bir gençlik hülyası olan Süveyş Kanalı'nı gerçekleştirmek için bir şirket kurmuştu. Elbette ki, bu şirket Vali Said Paşa'nın onayı ile kurulmuştu. Ancak kanal çalışmalarının fiilen başlayabilmesi için Osmanlı Hükümeti'nin de tasarıyı onaylaması lazımdı. 1854 Kasımında sadrazam olan M. Reşid Paşa şahsen projeye karşı değildi. Fransa Dışişleri Bakanlığı da 1854 Aralık ayında İstanbul'daki Fransız Maslahatgüzârı Benedetti'ye (bu sırada Fransa büyükelçi bulundurmuyordu) talimat yollayarak F. de

Lesseps'in projesini desteklemesini istemişti. Benedetti, 4 Ocak 1855'de verdiği cevapta şunları söylüyordu: "Reşid Paşa, bu işin dikkate değer olduğunu bilmek için *ödenmiştir.* (Metinde altı çizilmiştir.) Mesele hakkında düşündükten sonra fikrini söyleyeceğini bildirdi."[14]

Öyle görünüyor ki, Reşid Paşa kendi iradesi ile hareket edebilseydi işler normal olarak ilerleyecekti. Fakat bu arada devreye İngiliz Elçisi Stratford Canning girmiş ve onun etkisiyle Osmanlı sadrazamı da tasarıya karşı cephe almıştır. Bütün bu gelişmeleri F. de Lesseps Kahire'den izliyor ve çeşitli yazışmalarla davasına yeni destekler kazanmaya çalışıyordu. Fransız mühendisine en büyük destek hiç kuşkusuz dostu Said Paşa'dan geliyordu. Said Paşa, koyu bir Reşid Paşa düşmanıydı. Bu düşmanlığın nedenini, Lesseps'e yolladığı 5 Nisan 1855 tarihli mektubunda şöyle anlatıyordu: "İlk kez Paris'e elçi olduğundan bugüne kadar, bu adamın babamdan ve benden ne kadar para yediğini tasavvur edemezsiniz. Yine de babama bir sürü kötülük yapmaktan geri kalmadı; bana da yapmaya çalışıyor."[15] F. de Lesseps'in kendisi de "Abdül-Canning" diye isimlendirdiği İngiliz elçisinin Reşid Paşa'yı Kanal'a karşı olmaya zorlamasını hazmedememişti. Gelişimi bizzat yerinde incelemek ve kontrol etmek için 1855 Şubatında İstanbul'a geldi.

İstanbul'da Lesseps'e büyük destek sağlayacak iki kişi vardı. Bunlardan birincisi Fransız Maslahatgüzârı Benedetti, ikincisi ise elçilik tercümanı Charles Schefer'di. Charles Schefer, Beyrut, Kudüs, İzmir ve İskenderiye konsolosluklarında yıllarca çalıştıktan sonra İstanbul elçiliğinde baştercüman olmuştu. Daha sonra III. Napolyon'un sarayında Doğu dilleri tercümanı olacak ve tanınmış bir şarkiyatçı olarak isim yapacaktır. Aslında Schefer, İstanbul'da bir tercümandan ziyade bir diplomat rolü oynuyordu. Bilmediği bir devlet sırrı olmadığı gibi, bizzat diplomatik görüşmeler de yapıyor ve raporlar kaleme alıyordu. Notlarına dayanarak yazılan hayat hikâyesinde, "(Lesseps İstanbul'a gelince) tamamen ona tâbi oldum"[16] demektedir. Böyle bir desteğin F. de Lesseps için önemi kolayca anlaşılabilir. Nitekim Lesseps, İstanbul'da, Schefer'in aracılığı ile derhal temaslarına başlamıştır.

Fransız Dışişleri Arşivleri'ndeki belgeler, Süveyş sorunu

çıkana kadar M. Reşid Paşa ile Benedetti ve Schefer'in ilişkilerinin çok iyi olduğunu göstermektedir. Bu belgelerden Osmanlı sadrazamının Schefer'le çok samimi bir tavırda konuştuğu anlaşılıyor.[17] Ancak Süveyş Kanalı'nın bir sorun yaratması, bu ilişkileri tam bir düşmanlık ilişkileri haline çevirmiştir. Böylece Leseps-Benedetti-Schefer üçlüsü, İngiliz dostu Mustafa Reşid Paşa'yı düşürmekten başka bir yol olmadığı kanısına varmışlardır. Ne var ki, Fransız Partisi'nin bu üç önde gelen ismi, bir hükümet değişikliği için başka bir Osmanlı kliğinin desteğine muhtaçtı. Bu desteği, her şeye rağmen halk nezdinde büyük itibarı olan ve Reşid Paşa'yla kıyasıya savaşan Damad Mehmed Ali Paşa'dan daha iyi kim sağlayabilirdi? Gerçekten Benedetti, bu sıralarda Saray üzerindeki bütün etkisini Mehmed Ali Paşa'yı sürgünden çağırması yönünde kullanmaya başlamıştı.[18] İşte, yukarda özetlediğimiz Destrilhes imzalı kitap da, böyle bir ortamda ve bu amaçla çıkarılmıştır.

Eserin kimin tarafından kaleme alındığını bilmiyoruz. Sorunun bu yönü bize çok önemli de görünmüyor. Fakat Mustafa Reşid Paşa baş sorumlu olarak Mehmed Ali Paşa'yı görmüştür.[19] Kendisine göre Damad Paşa bu eseri, "Meslek-i Usul-ü atika eshabına (geri fikirlilere) kendisini sürdürmek için"[20] yazdırmıştır. Oysa, daha önce de belirttiğimiz gibi, eserde gerçek reformcu olarak Mehmed Ali Paşa sunulmakta ve bağnaz Müslümanların hoşuna gitmeyecek bir sürü öneri yer almaktadır. Ayrıca, 1853'te M. Reşid Paşa'ya karşı medreseli öğrencileri ayaklandıran M. Ali Paşa'nın, kavgasında, Fransız Katolik misyonerlerle dahi işbirliği içinde olduğu unutulmamalıdır.[21] Kısaca, tüm boyutları içinde ele alınırsa, bu kavganın "reformcu-reform düşmanı" kavgası olmadığı söylenebilir. Osmanlı paşaları açısından, bu mücadele, her türlü silahın meşru olduğu bir hesaplaşmadır. Ancak bu nüfuz kavgası, İngiliz-Fransız çıkar çatışması tabanı içinde uluslararası boyutlar kazanmakta ve Reşid Paşa ile Mehmed Ali Paşa'nın kişilikleri, Batı basınında en küçültücü iddialarla birlikte tartışılmaktadır. Bu yüzden, yayınlanan eserin de takma isim taşıması şaşırtıcı değildir. Sorunun bu yönünü bir tarafa bırakarak, şimdi Reşid Paşa'nın nasıl düşürüldüğünü anlatalım.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Destrilhes'in kitabı Paris'te

yayınlandığı zaman M. Reşid Paşa iktidardan düşmüş bulunuyordu. Buna, Mısır Valisi Said Paşa'ya, M. Reşid Paşa'nın yakını Kâmil Paşa imzasıyla yollanan ve Fransız temsilcilerini küçültücü bir üslupla yazılmış bir mektup neden olmuştur. Mektup, muhtemelen Said Paşa tarafından Fransızlara verilmiş ve Reşid Paşa da tertibin içinde olduğunu inkâr edememiştir.[22] Bunun üzerine sultan, Mehmed Ali Paşa'yı sürgünden çağırmış ve itibarını kaybeden Reşid Paşa da 2 Mayıs 1855 tarihinde istifasını vermiştir. Bu tarihte, F. de Lesseps İskenderiye'de bulunuyordu. Burada kaleme aldığı 12 Mayıs 1855 tarihli mektubunda Fransız mühendisi şunları yazmaktadır: "Sadrazam Mustafa Reşid Paşa düşürüldü. Görünüşte hangi nedene bağlanırsa bağlansın, Fransa'ya karşı Süveyş Kanalı dolayısı ile çevirdiği dolapların ortaya çıkması yüzünden düştüğü açıktır. İşte, Kanal'da seyrüseferin başlaması için denize atılan bir devlet adamı! Belki gelecekte buna benzer başkaları da olacak."[23] Gerçekten Kanal 1869'da açılana kadar Osmanlı Devleti'ndeki çıkar kavgalarını etkileyecek ve uluslararası bir sorun olma niteliğini koruyacaktır.

Çıkarılacak Birkaç Ders

Mustafa Reşid Paşa 1846 ile 1857 tarihleri arasında altı kez sadrazam olmuştur. Bu demektir ki, altı kez de düşürülmüştür. Bu tablo dönemin siyasal buhranının ne derece yoğun olduğunu ortaya koymaktadır. Biz bu makalede paşanın dördüncü sadrazamlığını ve düşüşünü ele aldık. Bu buhranla ilgili olarak ortaya çıkardığımız mekanizma ne ölçüde genelleştirilebilir? İlerde de somut örneklerle kanıtlamaya çalışacağımız fikirlerimizi, bazı öneriler halinde sıralayarak yazımıza son verelim.

1. Batılı ülkelerin çıkarlarına dokunmadığı sürece, Tanzimat dönemi Osmanlı iç siyaseti, yüksek yöneticilerin nüfuz ve paylaşım kavgası olarak ortaya çıkmakta ve muhafazakâr bir görünüm kazanmaktadır. Bu haliyle Batı'yı fazla ilgilendirmemektedir. Örneğin 1854 Mayısında, Reşid Paşa-Rıza Paşa ikilisi, Mustafa Paşa'yı sadaretten indirip, Kıbrıslı Mehmed Pa-

şa'yı sadrazam yapınca olay Batı'da yankı uyandırmamıştı. Fransız temsilcisi Benedetti, hükümet değişikliği ile ilgili telgrafında "Bu olayın hiçbir siyasal niteliği yoktur"[24] demektedir. Yani hükümet değişikliği, tamamen bir "idari" olay olarak görülmektedir.

2. Aynı kavga, bir Batılı çıkar kavgası ile birleşince, Batılı ülkeler kavganın taraflarından birinin yanında yer almakta ve ona bir "reform kavgası" rengi vermektedirler. Yine yukardaki örneğe dönelim. 1854 sonlarında Reşid Paşa'nın İngiliz etkisiyle, Süveyş Kanalı'na karşı olduğu anlaşılınca, Fransızlar derhal Mehmed Ali Paşa'nın yanında yer almışlar ve onu en büyük reformcu ilan etmişlerdir. Buna karşılık, İngiliz yayınlarında ve yazışmalarında M. Ali Paşa, hareminden bir kadını öldürmüş olan bir katil ve rüşvet aldığı kanıtlanmış bir ahlaksız olarak sunulmaktadır.[25]

3. Böyle bir çıkar kavgasını genellikle o sırada en güçlü devlet (veya devletler koalisyonu) kazanmaktadır. Sözünü ettiğimiz iktidar mücadelesini Kırım Savaşı'ndaki başarıları dolayısıyla gücü ve itibarı artan Fransız Partisi kazanmıştır. Ancak kavga bitmemiş; İngiliz Partisi Mustafa Reşid Paşa'yı, kısa sürelerle de olsa, iki kez daha sadrazamlığa getirmeyi başarmıştır. Ne var ki, 1857 yılında İngiliz ve Fransız çıkarları Eflak-Buğdan sorununda birleşince, M. Reşid Paşa artık kesin olarak iktidara veda etmiştir.[26]

4. Osmanlı devlet adamları sadece kendi aralarında kavga etmekte, rakiplerinin arkasındaki Batılı güçlere saldırmaya cesaret edememektedirler. Örneğin Reşid Paşa, Fransa'da yayınlanan kitabın kimlerin eseri olduğunu iyi bilecek durumda bulunduğu halde, sadece M. Ali Paşa'yı hedef almakta ve ona saldırmaktadır. Batı'daki bu yayınlara, Osmanlı yöneticileri, bol para ödeyerek başka Batılı yazarlar vasıtasıyla cevap vermektedirler. Örneğin Destrilhes imzalı kitaba, Emile Tarin isimli bu Fransız avukatı cevap vermiştir.[27] Abdülmecid hakkında da çok övücü bir kitap yazan bu yazara herhalde epeyce para ödenmiştir. Bunun dışında, Avrupa'da, Osmanlı yöneticilerini, kötüleyici kitaplar yazmakla tehdit ederek para sızdıran bir takım sahtekâr yazarlar da türemiştir. Bunlardan D'Aubignosc ve Barrachin gibi, Fransız iktidarından da bağımsız hareket

eden bazıları, M. Reşid Paşa'nın epeyce parasını yemişlerdi.

5. Osmanlı yazarları da genellikle kavganın içinde oldukları için, olup bitenleri tarafsız bir gözle anlatmamışlardır. Örneğin *Tezakir*'de hayatını anlatırken, "Reşid Paşa sayesinde ihtiyaçtan kurtulduğunu"[28] söyleyen Cevdet Paşa'nın *Marûzat*'ında Mehmed Ali Paşa'yı küçültücü bir ifade kullanması şaşırtıcı değildir.[29] M. Ali Paşa sadece Ataullah Efendi'nin tarihinde övülmektedir.[30] Günümüzde egemen olan ve daha ziyade Anglosakson yorumlara paralel olarak geliştirilmiş tarih yazımına göre ise, Mustafa Reşid Paşa'nın en büyük reformcu, Mehmet Ali Paşa'nın da, ismi bile unutulmuş bir hiç olduğunu ilaveye bilmem gerek var mı?[31]

DİPNOTLAR

1 Destrilhes, *Confidences sur la Turquie*, Paris, 1855. (Fransızca "Confidence" kelimesi, daha ziyade, birine açıklanan sırlar, özel bilgiler anlamına gelir. Eser bu gibi bilgileri açıklama iddiasını taşıyor.)

2 Bu cevaptan alıntıları, Ord. Prof. Reşat Kaynar'ın *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat* (Ankara, 1954) başlıklı eserinde buluyoruz.

3 E. Tarin, *Reponse aux Confidences sur la Turquie*, Paris, 1856.

4 Abdurrahman Şeref, *Tarih Konuşmları* (Muhâsebeleri), İstanbul, 1978 baskısı, s. 174.

Destrilhes, *age*, s. XXXV

5 Bu konuda 1839'da Fransa'da imzasız olarak yayınlanan *Status Quo d'Orient* isimli eser çok ilginçtir ve Destrilhes'in kitabına benzemektedir. Bu kitapta "Fransa ve İngiltere açısından, Türkiye'nin Rusya'ya engel teşkil etmesi varsayımı ile düşünüldüğü" (s. 112) belirtilmekte ve "reform"lar da "tampon devlet" gereğine dayandırılmaktadır. Kataloglardaki kayıtlardan eserin Joseph-Marie Jouannin tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Yazar Osmanlı Devleti'ni birçok kez ziyaret etmiş, bu konuda eserler vermiş ve Fransa kralının Doğu dilleri tercümanlığını yapmıştır. J. M. Jouannin 1844'te ölmüştür.

Destrilhes, *age*, s. 31.

8 J. M. Cor, "dragoman"lıktan gelen ve III. Napolyon'un ilk yıllarında sarayda Doğu dilleri tercümanlığı yapmış bir şarkiyatçıdır. 1854'te öldüğü zaman Doğu tecrübesiyle ilgili son derece ilginç bir sürü not bırakmıştır. Destrilhes'in eserinde, onun yayınlarından yararlanılmıştı. (Bkz. *La Revue de l'Orient*, 1854, cilt 15). O dönemde Osmanlı toplumu hakkında ciddi yayınları olan başka bir yazar da A. Ubicini'dir. Destrilhes, Ubicini'den de yararlanmıştır. (A. Ubicini, *La Turquie Actuelle*, Paris, 1855. türkçesi: Ayda Düz, *1855'te Türkiye*, iki cilt; İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 98-99, 1977). Ancak Ubicini, birçok konuda farklı fikirler geliştiriyordu.

9 Örneğin bkz. Hypolyte Castille, *Rechid Pacha*, Paris, 1857, s. 45.

10 Destrilhes, *age*, s. 46.

11 Destrilhes, *age*, s. 32.
12 Burada belirtelim ki, kaynakların çoğu (bu arada Osmanlı kaynakları da zikredilebilir), bu başarıyı o sırada ikinci kez sadrazam olan Mustafa Reşid Paşa'ya malediyorlar.
13 Program 1855 Nisanında *Le Siecle* gazetesinde de yayınlanmıştır. Aynı gazetenin 24 Nisan 1855 tarihli nüshasında, M. Ali Paşa'nın hakkındaki suçlamaların asılsızlığının anlaşıldığı ve Paşa'nın sürgünden çağrıldığını belirtiyorlar.
14 L. Thouvenel, *Pages de l'Histoire du Second Empire*, Paris, 1903, s. 139-140.
15 F. de Lesseps, *Lettres; Journal et Documents*, Paris, 1875, cilt I, s. 168-169.
16 G. Schefer, *La Jeunesse d'un Orientaliste-Charles Schefer 1840-1856*, Paris, 1913, s. 46.
17 Fransa Dışişleri Arşivleri, *Correspondances Poltiques, La Turquie*, cilt 318. E. Schefer'in 18 Ekim 1854 tarihli raporunda, Osmanlı-Fransa-İngiltere ittifakı hakkında kuşku ifade eden Belçika temsilcisine kızan Reşid Paşa'nm Schefer'e içini döktüğü anlaşılıyor.
18 Stanley Lane Poole, *The Life of Stratford Canning*, Londra, 1888, cilt II, s. 408.
19 Prof. Reşat Kaynar, *age*, s. 165. Prof. Kaynar, Reşid Paşa'nın, bildiğimiz kadarıyla yayınlanmamış cevabı için "aslı hususi kütüphanemizdedir" demektedir.
20 *Aynı eser*, s. 165.
21 Harold Temperley, "The Last Phase of Stratford de Redcliffe", *English Historical Review*, 1932, No. 47.
22 Fransız Dışişleri Arşivleri, *La Turquie*, cilt 319, Benedetti'nin 3 Mayıs 1855 tarihli raporu.
23 F. de Lesseps, *age*, s. 193.
24 *Age*, cilt 318-C, Benedetti'nin 30 Mayıs 1854 tarihli telgrafı.
25 Bkz. Stanley Lane Poole, *age*, cilt II, s. 420 (*The Times* gazetesi de M. Ali Paşa'yı küçültücü yazılar yayınlanmıştır.)
26 Bu konuda ayrıntılı bir inceleme için bkz. W. E. Mosse, "The Return of Reshid Pasha", *The English Historical Review*, 1953, No. 269. Bütün bu dönemi Osmanlı kaynaklarından anlatan M. K. İnal da şunu yazıyor: "Görülüyor ki o devirde vükelayı azlü nasbeden padişah değil, maateessüf süfera-yı ecnebiyedir." *Osmanlı Devletinde Son Sadrazamlar* (1969 baskısı), Cüz I, s. 15.
27 A. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Ankara, 1967 baskısı, 40. Tetimme, s. 20-21.
29 A. Cevdet Paşa, *Mazûrat*, İstanbul, 1980 baskısı, s. 33.
30 *Tarih-i Ata*, 1291,1293 (1874-76), cilt II, s. 174 vd.
31 *Türk Ansiklopedisi*'nde Mehmed Ali Paşa, "sandıkçı çırakçılığından" gelme olduğu halde, saraya damat olduğu için yükselmiş, "bahtı açık" biri olarak sunuluyor (İ. Parmaksızoğlu).

LAMARTİNE, OSMANLI DEVLETİ VE BURGAZ OVA ÇİFTLİKLERİ

Lamartine'in edebiyatçı, devlet adamı ve işadamı olarak üçlü bir kişiliği vardı. Hiç kuşkusuz, şahsiyetinin en güçlü yönü, şair ve romancılığı idi. Bununla beraber, Lamartine 1833'ten III. Napolyon'un 2 Aralık 1851 tarihindeki darbesine kadar Fransa Parlamentosu'nda milletvekili olmuş ve bu arada 1848 İhtilâli'nin patlamasıyla kurulan geçici hükümetin dışişleri bakanı seçilmişti. 1833-1851 arası, "Şark Meselesi"nin en hararetli yıllarıydı. Bu dönemde aktif politikanın içinde bulunan Lamartine, elbette bu soruna kayıtsız kalamazdı. Kaldı ki, 1832'de milletvekili seçilmeden hemen önce Osmanlı Devleti'ne bir ziyaret yapmış ve parlamentoya da daha bu ziyaretini tamamlamadan –yani yurt dışmda iken– seçilmişti. Lamartine Türkiye'ye bu ilk ziyareti ile ilgili anılarını iki cilt halinde yayınlamıştır.

Lamartine'in "iş adamlığı"na gelince, bu onun, görünüşe göre, en zayıf tarafını teşkil ediyordu. Gerçekten son yirmi yılı malî sıkıntıların ve ödenemeyen borçların rahatsızlığı içinde geçmiştir. Bu sıkıntılar şairin miras yoluyla sahip olduğu geniş arazilerin işletme sorunlarından doğuyordu. Lamartine, Mâcon'daki topraklarında bağcılık yapıyor, ayrıca dergiler çıkarıyor ve sermayesini yayıncılık alanında da değerlendiriyordu. Yazarın kendisi, hayatının son safhasındaki malî başarısızlığını, siyasal hayatta karşılaştığı başarısızlıkla açıklamıştır. III. Napolyon rejimine karşı cephe aldığı; bu yüzden bazı gazetelerinin kapandığı ve sermaye piyasasında kolaylıkla kredi

bulamadığı gözönünde bulundurulursa, bunda bir gerçek payı olduğu kabul edilebilir. Bununla beraber, romantik şairin geçen yüzyılın "vahşi kapitalizm" koşulları içinde başarıya ulaşamayacak bir kişiliğe sahip olduğunu düşünmek de herhalde gerçeklere ters düşmeyecektir. Zaten hayat hikâyesini yazanlar da, yazarın savruk ve hesapsız yaşantısını ayrıntılarıyla anlatmışlardır.

Lamartine'in Osmanlı Devleti'ne ilgisi, kişiliğinin üç yönünü de kapsayan boyutlarda olmuştur. Yazar olarak Osmanlı Devleti'yle ilgili anılar ve tarihî eserler kaleme almış; politikacı olarak "Şark Meselesi" hakkında öneriler ileri sürmüş; iş adamı olarak da, malî sıkıntılar içinde bulunduğu yıllarda, Osmanlılardan toprak imtiyazı istemiş ve kendisine geniş çiftlikler verilmiştir.

Lamartine'in Türkiye'yi Ziyareti

Lamartine Osmanlı Devleti'ne ilk seyahatini 1832-33 yıllarında yapmıştır. Bu seneler Osmanlı Devleti için çok zor senelerdir. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın merkeze karşı ayaklanması; Babıâli'nin bu isyanı bastırmakta karşılaştığı güçlükler; İngiltere'nin Osmanlı hükümetine yardımda yan çizmesi ve Ruslarla Hünkâr İskelesi Antlaşması gibi olgular, "Şark Meselesi"ni uluslararası siyasetin temel sorunu haline getirmişti. Paris'e dönüşünde kendisini dostlarının kampanyası sayesinde milletvekili seçilmiş olarak bulan Lamartine'in yerinde incelediği bu sorunla ilgili görüşlerini dile getirmesi doğaldı. Yazar bunu hem geziyle ilgili anılarını yazarak, hem de Fransız Parlamentosu'nda "Şark Meselesi" ile ilgili konuşmalar yaparak gerçekleştirmiştir. Bu dönemde Lamartine'in Osmanlı Devleti ve Türklerle ilgili görüşlerinde, başka yazarlarda pek görülmeyen bir orijinallik göze çarpıyor. Gerçekten yazar, bir yandan seyahat anılarında Türklerle ilgili olarak epeyce olumlu şeyler söylerken, öte yandan politik konuşmalarında Osmanlı Devleti'nin bir an önce büyük devletler arasında paylaşılmasını savunmuştur. Orijinallik, bir çelişki gibi görünen bu iki farklı tavırdan ileri geliyor. Çünkü o sıralarda Osmanlı Devleti'nin parça-

lanmasını arzu eden tek siyaset adamı veya yazar, Lamartine değildi. Fakat bu yönde düşünenler genellikle Türkler hakkında da çok olumsuz şeyler düşünüyorlardı. Lamartine ise, Türklerle ilgili sıcak duygularla dolu satırlar yazmıştır. Bununla beraber, bu konuda realist bir değerlendirme yapabilmek için Lamartine'in fikirlerini biraz nüanslı bir şekilde ele almalıyız.

Lamartine anılarında Türklerin "asalet, yumuşaklık ve kadere inanan insanlardaki sakin ve serinkanlı tevekkül"[1] gibi erdemlerini görmüş ve onların ilahî kudrete inanan gerçek Hıristiyanlarla benzeştiğinden söz etmiştir. Ancak burada ifade edilen fikir Türklerin Batı'dan farklı ölçüler ve değerlerle, hatta Batı'nın bir ölçüde antitezini teşkil eden terimlerle değerlendirilmesidir. Bu konuda "gerçek Hıristiyanlar"la yapılan benzetme de, bu sonuncuların o sırada Batı'yı temsil etmekten giderek uzaklaştıkları düşünülürse, yukarıda ifade ettiğimiz fikre ters düşmüyor. Lamartine Osmanlı Devleti'nde egemen değerler olarak, durgunluk, hareketsizlik, ağırbaşlılık ve bunların karışımından doğan asillik gibi değerleri saymıştır. Ancak, bunlara ne kadar önem verdiği şuradan bellidir ki, bu gözlemlerinin sonucu olarak Osmanlı Devleti'nin Batılı büyük devletler arasında paylaşılmasını savunmuştur. Lamartine Türkler için "Bu ulus gerçekten bir şey yaratmıyor, hiçbir şeyi yenilemiyor. Fakat hiçbir şeyi kırıp tahrip de etmiyor!"[2] diyordu. Oysa, romantik ve yarı mistik şair Doğu tevekkülünü överken, politikacı ve devlet adamı Lamartine Batı dinamizminden ve Batı yaratıcılığından yanadır.

Lamartine milletvekili olunca, meclis kürsüsüne ilk kez 4 Ocak 1834'te "Şark Meselesi" konusundaki görüşlerini açıklamak için çıkmıştı. Bu konuşmasında Türkiye hakkmda çok olumsuz fikirler ileri sürmüştür. Lamartine'e göre "Öyle devletler vardır ki, onların kusurları, aynı zamanda dayandıkları temel ilkeleri teşkil eder. Osmanlı Devleti de böyledir. Halk bağnazlığından başka bir şey olmayan askeri ruh, yeniçerilerle birlikte ortadan kalktı... Artık Osmanlı ruhu diye bir şey mevcut değildir!"[3] O halde? O halde yapılacak şey, Osmanlı Devleti üzerinde önce Batı'nın "genel ve kolektif bir protektora" kurması, daha sonra da bu "genel protektora"yı büyük devletlerin "özel protektoralar" halinde paylaşmalarıdır.[4] Bu paylaşımı

meşru kılan durum, Lamartine'in Osmanlı İmparatorluğu için çizdiği şu genel tabloda özetleniyor: " ekilmemiş ovalar, gemisiz denizler, sahipsiz topraklar, çamurdan inşa edilmiş köyler, ahşaptan bir başkent ve her tarafta yıkıntı ve perişanlık; işte Osmanlı İmparatorluğu. Bu harabe ve yıkıntıların ortasında, bunları yapan ve her gün de yineleyen, her eyalette birkaç bin Türk, çökmüş, cesaretini kaybetmiş halde, hiç çalışmadan emekçi Hıristiyan ırkların ürettiklerinden kanuni olarak aldıkları paylarla sefilâne yaşıyorlar: işte bu ülkenin efendileri!"[5] Görülüyor ki, burada romantizmden ve Doğu "asalet"inden çok uzağız. Lamartine "Şark Meselesi" ile ilgili bu fikirlerini Osmanlı Devleti'nin en güç döneminde, 1840'a kadar aktif olarak savunmuştur. 1839 Temmuzunda Fransız Parlamentosu'nda "Artık Türkiye yoktur!" derken yine aynı çizgidedir. Bununla beraber, Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan sonra İngiltere siyasetindeki tedricî gelişme ve Fransa'nın yalnız kalması Lamartine'in fikirlerinin etkisini sınırlamıştır.

Lamartine Fransa siyaset sahnesinde ön plana 1848 İhtilali dolayısıyla çıkmıştı. Bu ihtilalin ilk aylarında geçici hükümetin dışişleri bakanı, hatta fiilen başkanı durumuna gelmişti. Ancak kısa bir süre sonra iktidarı elinden kaçırmış ve savunma bakanı Cavaignac'ın birlikleri işçi hareketini çok kanlı bir şekilde bastırmıştı. Lamartine'in aktif siyaset hayatı 1848 Aralık ayındaki cumhurbaşkanı seçimlerinde son buldu. Bu seçimde aday olan Lamartine, III. Napolyon'un 5.434.226 oyuna karşılık, sadece 17.910 oy alabilmişti.[6] Bir siyaset adamı için son derece küçültücü bir durum olan bu rakamlar, Lamartine'i sadece siyasetten değil, bizzat kendi memleketinden de soğutmuştu. Bu seçimlerden sonra Lamartine, "siyasetten iğreniyorum. Devlet adamı ve hatip olarak artık bitmiş bir insanım!"[7] diyor ve hep Fransa'yı terketmekten söz ediyordu. Bu durumda Doğu'nun uzaklığı, tevekkülü ve asaleti gündeme geldi ve Türkiye Lamartine için ideal bir "hicret" köşesi olarak görünmeye başladı.

Lamartine'in Osmanlı Sultanına Başvurusu

Lamartine, 1848 seçimlerinde uğradığı acı mağlubiyetten dört ay kadar sonra, 24 Nisan 1849'da Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya ve onun aracılığıyla Sultan Abdülmecid'e yolladığı mektuplarla Osmanlılardan modern yöntemlerle işleteceği bir çiftlik için imtiyaz istiyordu. Bu yazışmalarla ilgili dosya arşivlerden çıkarılarak 1925 yılında tarihçi Ahmed Refik (Altınay) tarafından yayınlanmıştır.[8] Bu tarihe kadar Fransa'da işin aslı bilinmiyor ve teklifin Lamartine'e övücü bir Osmanlı tarihi yazdırmak için Türkler tarafından yapıldığı sanılıyordu. Ancak mektupların Fransızca'ya çevrilerek yayınlanmasından sonra gerçek durum meydana çıkmıştır.[9]

Lamartine mektuplarında "ahval-i ihtilal" yüzünden malî sıkıntıya düştüğünü ve bu yüzden yurt dışında çalışarak hayatını kazanmak istediğini; hayatının yarısını kırsal alanlarda geçirdiği için "her türlü ziraat usul ve icrasını bildiğini" ve kendisine bir arazi "terk ve ihsan" edilirse orada modern bir çiftlik kuracağını bildiriyordu. Hatta bu amaçla, "kendi masrafıyla Avrupalı vesair birtakım zürraı celp ve iskân edeceğini"[10] de ilave ediyordu. Bu teklife Osmanlı yöneticilerinin ne cevap verdiğini incelemeden önce, senelerce Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasını savunmuş ve bir ihtilâl hükümetinde yer almış bir devlet adamının böyle bir başvuruya nasıl cesaret edebildiği üzerinde durmamız gerekiyor. Gerçi yazarımız mektubunda, eserlerinde Türklere karşı daima dostluk duygularını dile getirdiğini belirtmiş ve ihtilâlden de olumsuz bir şekilde söz etmişti. Fakat Tanzimat devlet adamlarının ve bizzat sultanın, yazılı eserler ortada dururken, bu sözlere inanmaları mümkün müydü?

Gerçek şudur ki, Lamartine Osmanlı devlet adamlarının zihniyetini çok isabetli bir şekilde teşhis etmiştir. Osmanlı yöneticilerinin biraz sonra anlatacağım çok olumlu cevabı, bunu kanıtlıyor. Ayrıca Lamartine'in Osmanlı Devleti'nden imtiyaz istemesini tam bir riyakârlık örneği de sayamayız. Çünkü 1840'larda, tam olarak tesbit edemediğimiz bir tarihten itibaren, Lamartine Osmanlı Devleti'nin paylaşımı fikrini terketmiş ve devletin bütünlüğünün korunarak Rusya'ya karşı baraj teşkil

etmesini savunmaya başlamıştır. Osmanlıları olumlu bir yanıta, şairin bu tutumu mu sevketmiştir? Herhalde Osmanlılar bir bütün olarak Lamartine'in şahsiyetinin önemini dikkate almamışlardı.

Ahmed Refik'e göre "Reşit Paşa Lamartine'in deha ve kudretine tutkundu."[11] Aslında Lamartine'in edebî eserleri, Tanzimat zevklerine pek uygun değildi. Yazar Türkçeye epeyce sonra çevrilecek ve sevilecektir. Lamartine'i Tanzimat adamları herhalde her şeyden önce bakanlık yapmış, III. Napolyon'a rakip olmuş politik kimliği ile dikkate alıyorlardı. Bizzat yazarın kendisi siyasal hayatını bitmiş olarak nitelendiriyordu. Fakat öyle görünüyor ki, Osmanlılar bu kanıda değillerdi. Osmanlı politikasında seçim ve kamuoyu gibi faktörler olmadığı ve aynı insanlar düşüp kalkıp iktidara geldikleri için, Lamartine'in geleceğine de umutla bakılıyordu. Nitekim İzmir'de Fransızca olarak yayınlanan L'Impartial gazetesi de "Fransa'nın kaderini bir ara ellerinde tutan bu şahsiyetin daha neler yapacağını Allah bilir!"[12] diyerek bu yöndeki umutları destekliyordu. Ahmed Refik'in 1925 yılında dahi, "Reşid Paşa şairin gönlünü yapmak ve Türkler için bu ulvî fırsatı kaçırmamak için bir çare-i hal buldu"[13] diye yazdığı göz önünde bulundurulursa, Tanzimatçıları herhalde fazla eleştiremeyiz!

Burgaz Ova Çiftlikleri

Reşid Paşa bu "ulvî fırsatı" kaçırmamak için derhal harekete geçmiş ve sultana Lamartine'i çok övücü bir tezkere yazarak cevabın olumlu olmasını sağlamıştı. Daha sonra da adamlarından Baltacı Manolaki Efendi'yi harekete geçirerek işi organize etmeye başladı. Manolaki Efendi'nin Aydın civarında çiftlikleri vardı. Lamartine de karısının arasıra bir büyük şehre seyahat edebilmesi olanağını düşünerek, İstanbul veya İzmir civarında bir toprak istemişti. Bu bakımdan Aydın civarındaki çiftlikler bu arzuya ters düşmüyordu.

İlk olarak bu toprakların Baltacı Manolaki Efendi'den kiralanarak Lamartine'e verilmesi düşünüldü. Fakat Manolaki Efendi yabancı uyruklu olduğu için, bu vesile ile çiftliklerin satın alınarak kurtarılması ve Fransız şairine devredilmesi daha uy-

gun görüldü. Ancak Reşit Paşa'yı özellikle düşündüren bir nokta daha vardı. Osmanlı sadrazamı Lamartine'e verilecek toprağın "kapitülasyonlar" dolayısıyla yabancı müdahalelere yol açmasını, giderek tamamen elden çıkmasını istemiyordu. Bu yüzden çiftlikler satın alındıktan sonra Lamartine'e yazılarak, gelip görmesi ve beğendiği takdirde bir mukavele ile kendisine devredileceği bildirildi. Lamartine söz konusu toprakların incelenmesi için Charles Roland isimli temsilcisini yolladı. Kendisine eşlik etmek üzere de Tercüme Odası'ndan Ahmet Vefik Efendi (Paşa) tayin edildi.

Lamartine'in temsilcisi Charles Roland, Ahmet Vefik Efendi'yle birlikte Burgaz Ova'daki uçsuz bucaksız çiftlikleri gezdi ve son derece beğendi. Durumu Lamartine'e bildirdikten ve şairin onayı alındıktan sonra, altı maddelik bir mukavele ile, Reşid Paşa'nın Manolaki Efendi'den satın aldığı toprakların işletme hakkı kendisine terkedildi. Bu mukaveleye göre[14] Lamartine'e Burgaz Ova'da terkedilen araziler, toplam 38.000 dönüm tutan dört çiftlikten oluşuyordu. Bu imtiyaz, 1850 yılından 1875'e kadar 25 yıllık bir süreyi kapsıyordu ve sürenin bitiminde topraklar, bu arada yapılan tesislerle birlikte "sahib-i mülk"e iade edileceklerdi. Lamartine çiftliklerde yaşayan elli kadar ekinci ailenin "o ana kadar âdet-i belde üzere mazhar oldukları küffe-i kavaid ve menafie riayet etmeyi" taahhüt edecek ve onlara karşı eskiden nasıl davranılıyorsa, kendisi de aynı şekilde davranacaktı. Ayrıca söz konusu çiftlikler eskiden ödedikleri öşür ve diğer vergileri ödemeye devam edeceklerdi.

Görülüyor ki, Lamartine çok avantajlı bir mukavele imzalamış; daha doğrusu kendisine büyük bir ihsanda bulunulmuştu. Mukaveleden sonra şair sultana teşekkür etmek; çiftliklerini görmek ve işletme projeleri yapmak için ikinci kez Türkiye seyahati yapmış ve bu seyahatin anılarını da küçük bir kitapçık halinde yayınlamıştır.

Lamartine bu ikinci seyahatinde kendisine devredilen topraklara hayran olmuş ve bunların genişliği karşısında biraz da ürkütüye kapılmıştı. Fransa'daki işletmeleri iflasın eşiğine getiren romantik şair, derhal iddialı projeler geliştirmeye başlamıştır. Lamartine'e göre bu geniş toprakların işletilmesi için 500.000 franklık bir sermayeye ihtiyaç vardı.[15] Bununla, yazar,

bağcılık yapacak ve koyun yetiştirecekti. Bu amaçla, Mâcon'daki kendi topraklarından 30-40 bağcı aileyi de getirmeyi düşünüyordu. Bunun dışında, pamuk ekimi de Lamartine'in projeleri arasındaydı.

Lamartine hayal ettiği modern işletmeleri gerçekleştirmek için gerekli sermayeyi Fransız piyasasında çok aramış, bu amaçla güzel resimlerle süslü tahviller çıkarmış, fakat büyük maliyecilere bir türlü güven telkin edememiştir. Bunun üzerine dış piyasaya yönelmiş ve bir anonim şirket gerçekleştirmek umuduyla Londra'ya gitmiştir. Ne var ki, Lamartine'in İngiliz sermayedarlarına başvurması Osmanlı yöneticilerinin endişelerini canlandırmıştı. Ayrıca Londra bankerlerinin, Lamartine'in yaptığı mukaveledeki bazı maddelerin değişmesini istemeleri bu tedirginliği artırmıştı. Bu yüzden, yabancı müdahalesini önlemek için Osmanlılar yeniden düşünmüşler ve Lamartine'e yeni bir teklif getirmişlerdir.

Senede Seksen Bin Kuruş...

Osmanlıların yeni önerisi gayet basit ve açıktı. Lamartine hiç canını sıkmayacak; modern çiftlikler kurmak için çaba sarfedip, yorulmayacak, Osmanlı hükümeti bu toprakların gelirini kendisi toplayarak her yıl Lamartine'e yollayacaktı. O ana kadar somut hiçbir şey yapmamış olan Fransız şair bu teklifi çok büyük bir memnuniyetle karşıladı. 11 Eylül 1852'de yeni bir mukavele imzalandı ve Lamartine'e senede 80.000 kuruşluk bir rant bağlandı.

Fransız yazarının hayatını anlatanlar, 80.000 kuruşun, onun borçları arasında "bir okyanusun içinde bir damla gibi eridiğini" yazıyorlar.[16] Gerçekten, bu sırada yazarın bir milyon frank kadar borcu vardı. Bu bakımdan yıllık 18.000 Frank'a karşılık gelen 80.000 kuruşluk rant yazar için büyük bir anlam taşımıyordu. Fakat burada belirtelim ki, yazarın bu sırada Fransa'da 1.600.000 Frank değer biçilen malı mülkü bulunuyordu. Bu rakamlar Lamartine'in "malî sıkıntıları"nın gerçek niteliğini ortaya koyuyor. Lamartine yoksulluk içinde hayat mücadelesi veren, sefalet tehlikesine maruz biri değildi. Lamartine'in sıkıntıları, dededen kalma malını mülkünü elden çıkarmadan ve çok

masraflı hayatından da bir kısıntı yapmadan yaşamını devam ettirmek isteyen bir aristokratın sıkıntılarıydı. Bununla beraber belirtelim ki, Osmanlıların Lamartine'e bağladıkları yıllık 80.000 kuruş da okkalı bir vezir maaşıydı ve asla küçümsenecek birşey değildi. Bu rakamın bugün ne ifade ettiğini hesap etmek zordur. Fakat okuyucularıma kabaca bir fikir vermek için, bizzat o döneme ait bir ölçüyü kullanalım. Yazar çiftlikte koyunculuk yapacağını belirtiyor ve o tarihte bir koyunun 8-10 Frank olduğunu belirtiyordu. Buna göre Osmanlıların Lamartine'e hediyeleri, mal cinsinden, senede yaklaşık 2000 koyun yapmaktadır. Bu miktarın yazarın gelirlerine ve borçlarına göre fazla anlamlı olmaması ayrı bir konudur. Fakat, Osmanlı yöneticileri, emektar Ege köylülerinin alın terinin ürünlerinden karşılanan bu paraları ne hakla ve ne amaçla bir düşkün aristokrata verebiliyorlardı? Esasen Lamartine Osmanlılardan hediye istememiştir; para dilenmemiştir. "Sizde bol ve boş arazi var; bana imtiyaz verin; ben de modern tarım usullerini getireyim!" demiştir. Bu teklif nasıl sonradan Lamartine'i de şaşırtan bir şekilde, karşılıksız bir hediye haline dönüşmüştür? Sanırım, burada sorunun en önemli yönüne geliyoruz.

Kapitülasyonlar mı?

Osmanlı ve Fransız kaynaklarına göre Osmanlılar Lamartine'in bir anonim şirket kurmak için İngilizlerle temaslarından çekinmişler, 'kapitülasyonlar' kanalıyla yapılacak müdahaleleri önlemek için yeni mukaveleyi hazırlamışlardır. Oysa, o dönemle ilgili incelemelerin gösterdiği gibi, Osmanlı yöneticilerinin bu alanda büyük bir duyarlılığı yoktu ve Tanzimat'tan sonra Ege'de İngiliz iktisadî nüfuzu devamlı olarak artıyordu. 1838 anlaşmasını imzalarken de Osmanlı Devleti belli bir iktisadî felsefeyle değil, kısa vadeli siyasi ve malî çıkarlarla hareket etmişti. 1856'da İngilizlere İzmir-Aydın demiryolu verilmiş ve bu münasebetle topraklarının fiyatlarını artıranların arazileri kamulaştırılarak İngiliz şirketine hibe edilmişlerdi.[17] Bu tutumda İngiliz sermayesinden korkan bir yön göremiyoruz. Kısaca, o dönemde Osmanlı idaresine bütüncül bir iktisadî görüş ege-

men olmaktan uzaktır. İktidar veya iktidar grupları, üretim ilişkilerini geliştirmekten çok, iktisadî yapıyı –mevcut gelişmeyle birlikte– korumayı hedef alan, palyatif ve yer yer birbiriyle çelişen tedbirlerle hareket etmektedirler.

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'ni gezenler bol ve verimli topraklara rağmen, tarımsal tekniklerin Tevrat'ta sergilenen Yahudi patriyarkların tekniklerinden ileri olmadıklarını yazıyorlardı.[18] Böyle bir ortamda, Batılı devlet adamlarının "Tanzimat ruhu" çerçevesinde Osmanlı Devleti'nde modern ve özerk çiftlikler kurulmasını teşvik ettikleri de görülmüştür. F. Guizot'nun tavsiyesiyle, Reşit Paşa hesabına modern bir çiftlik kurmak üzere Türkiye'ye gelen F. Barreau'nun ibret verici hikâyesini, Mac-Farlane 1850'de yayınlanan eserinde uzun uzun anlatmaktadır.[19] Buna göre, Reşit Paşa, Barreau'nun bütün çabalarına kayıtsız kalmış ve sadrazam olunca da çiftliğin gelirlerini, nedense tam o sırada rayiç bedelinin on katını teklif eden sarraf Bogos Dadyan Efendi'ye iltizama vermiştir. Dadyan Efendi de Barreau'nun girişimini durdurmuş ve yerine cahil bir Ermeni'yi getirmiştir.

Sultan Abdülmecid için örnek bir çiftlik kurmak üzere Güney Carolina'dan gelen Dr. Davis'in –aynı eserde anlatılan– hikâyesi de farklı değildir.[20] Kısacası, Osmanlı yöneticileri her durumda işlerine nasıl gelirse öyle hareket etmekte ve çoğu kez mevcut durumu korumaya çalışmaktadırlar. "Kapitülasyonlar"da, kendi çıkarları tehlikeye girdiği zaman ileri sürdükleri bir bahanedir. Çünkü Osmanlıların laik ve modern bir hukuk sistemi benimsemelerine hiçbir engel yoktu. Tam tersine Batılılar da bunu öneriyorlardı. Kapitülasyonlar daima Şerî hukukun mevcudiyeti dolayısıyla –ve elbette ki birçok suistimal ile birlikte– varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bakımdan Lamartine'in girişimlerinin de "kapitülasyonlar" bahanesi ile reddedilmesi iddiası ikna edici olmaktan uzaktır.

Lamartine'in Tutumu Değişti mi?

Osmanlıların cömertliği Fransız şairin Osmanlı Devleti'ne karşı tutumunu değiştirmiş midir?

Bir dostu, 1850'de Lamartine ikinci kez Türkiye'ye giderken hep Doğu'dan bahsettiğini ve çevresindekilere "insan orada asildir; terbiye din derecesindedir; ruh ciddi, derin ve düşüncelidir" dediğini yazar.[21] C. Latreille ise, Lamartine'in bu sıralarda Doğu'yu çok övmeye başlamasının tutumunda bir değişiklik olduğunu belirtir ve çiftlik hediyesinin "bu değişime yabancı olmadığını"[22] vurgular. Aslında Lamartine'in tutumundaki değişiklik, Osmanlı bütünlüğünün korunması lehine olarak, kendisine çiftlik verilmesinden önce olmuştur. Muhtemelen bu yüzden şair, Osmanlılardan gönül rahatlığıyla imtiyaz isteyebilmiştir. Bununla beraber, Lamartine'in Osmanlı taraftarlığının niteliğini iyi belirtmek gerekiyor.

Lamartine 1848'deki düş kırıklığına rağmen, vatanını sevmekten ve her şeyin üstünde tutmaktan geri kalmamış; hatta yer yer başka şairlere yurtseverlik dersi de vermiştir![23] Lamartine'in Osmanlı bütünlüğü ile ilgili olumlu tutumu, Fransız çıkarları ile ilgili görüşlerinin sonucudur. Savunduğu dış politika, III. Napolyon'un dış politikasından fazla farklı değildi.

Lamartine Türkiye'ye ikinci ziyareti ile ilgili anılarında, Osmanlı devlet adamları hakkında hiç de parlak olmayan ifadeler kullanmıştır. Kendisine imtiyaz verilmesinde başrolü oynayan Mustafa Reşid Paşa'yı "Doğulu olduğu kadar Avrupalı" bir şahsiyet olarak takdim etmiş ve "devamlı elçilerimiz" diye nitelediği elçilik "dragoman"larını bol bol övmüştür.[24] Sultan Abdülmecid'i de bir hayli methetmekle beraber, hakkında "hiçbir zaman özgür, tasasız ve mutlu olamayacak bir insan"[25] diye yazabilmiştir.

Lamartine Osmanlılarla ilgili olarak bir de tarih kitabı yazmıştır. Daha çok Hammer'den aktarma olan bu eser, yazara epeyce para kazandırmışsa da, tarihi bilgilere pek fazla bir şey katmamıştır.[26] Bununla beraber, esere yazdığı giriş, temel felsefesini ortaya koymaktadır. Bu eseri yazarken Osmanlılar, Fransız ve İngilizlerle ittifak halinde Ruslara karşı savaşıyorlardı. Yazar, girişinde Osmanlıların Ruslara karşı nasıl engel teşkil edeceğini, bunu Birinci Napolyon'un bile sonradan anlayarak esef ettiğini hatırlattıktan sonra kendisi de günah çıkartmış ve şu satırları yazmıştır: "Türkler aslında Hıristiyanlık için savaşıyorlar ve Tuna üzerinde dünyanın özgürlüğünü savunu-

yorlar."[27]

Lamartine kendisine bağlanan 80.000 kuruşu 1869'da ölene kadar muntazaman almıştır. Bu para kendisine sadece bir yıl verilmemiş; fakat şair daha sonra temsilcisi vasıtasıyla o yılın parasını da istemiş ve almıştır. Fransız şairi son yıllarında kendisini küçülten siyasal hasmı III. Napolyon'a da boyun eğmiş ve onun müsadesiyle, Fransız Parlamentosu Lamartine'e bir de maaş bağlamıştır.

Lamartine siyasal anılarında şunları yazmıştır: "Tüm hayatımda hiçbir zaman kişisel çıkarlarımın, eylemlerimde ve konuşmalarımda, ilkelerimi etkilemesine imkân vermedim."[28] Oysa, 1848'den sonraki yılları manevî açıdan onur verici bir tutarlılık içinde görünmüyor. Bunun içindir ki, kendisi, eserlerinin çağın edebî zevklerine uygunluğu sorunu dışında, politik ve moral kişiliğiyle de günümüz Fransasının yücelttiği kişilerden biri olmaktan uzaktır. Lamartine bir Hugo değildir.

DİPNOTLAR

1 A. de Lamartine, *Voyage en Orient*, 1832-33; Pari, 1945, Cilt I, s. 135.
2 *Aynı eser*, cilt I, s. 140.
3 Lamartine, *Vues, Discours et Articles sur la Question d'Orient*, Paris, 1840, s. 31.
4 *Aynı eser*, s. 32-33.
5 *Aynı eser*, s. 26.
6 Henri Guillemin naklediyor; *Revue de Paris;* 15 Temmuz 1936, s. 283.
7 F. Dumont; J. Gitan, *De Quoi Vivait Lamartine?* Paris, 1952, s. 130.
8 Ahmet Refik; *Lamartine'in Türkiye'ye Müracaat Kararı, Izmir'deki Çiftliği: 1849-1853;* İstanbul 1925. (Burada bu küçük eseri bana temin eden arkadaşım François Georgeon'a teşekkür ederim.)
9 Willy Sperco, "Lamartine et Son Domaine en Asie Mineure", *La Revue de France;* 15 Eylül 1938. Yazar esas itibariyle Ahmed Refik'in yayınladığı dosyayı naklediyor ve Fransız kaynaklarıyla tamamlıyor.
10 Ahmed Refik'in dosyasında, sadece Lamartine'in ilk müracaat mektubunun aslı yoktur. Yazarın tahminine göre, orijinal mektubu M. Reşid Paşa özel arşivi için saklamıştır.
11 A. Refik, *age*, s. 10.
12 W. Sperco; *agm*, s. 475.
13 A. Refik, *age*, s. 10.
14 Mukavelenin tüm maddeleri Ahmed Refik'in risalesinde mevcuttur.
15 W. Sperco, *agm*, s. 479.
16 *Aynı makale*, s. 485.
17 Orhan Kurmuş; *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi;* İstanbul, 1977, s. 72.
18 Ami Boue, *La Turquie d'Europe;* Paris, 1840, cilt. I, s. 1.
19 Charles Mac Farlane, *Turkey and its Destiny;* Londra, 1850, cilt I, s. 385-391.
20 *Aynı eser*, cilt I, s. 59.
21 Charles Alexandre, *Souvenirs sur Lamartine*, Paris, 184, s. 261.
22 C. Latreille; *Les Dernieres Annees de Lamartine;* Paris, 1925, s. 73.
23 Örneğin, A. de Musset'in bir şiirinde "Bana yurdumu seviyor muyum

diye soruyorsunuz; Evet! İspanya'yı da, Türkiye'yi de çok seviyorum!" demesi, Lamartine'i çok sinirlendirmiş, onu "büyük duygularla alay etmekle" suçlamıştır. Bak. Lamartine; *Cours Familiers de Literature*, Paris, 1857; cilt III, s. 468.

24 Lamartine, *Nouveau Voyage en Orient;* Paris, 1877, s. 52.

25 *Aynı eser*, s. 62.

26 Lamartine'in 15 Şubat 1855 tarihli mektubunda eserin 30.000 adet satıldığı söyleniyor. H. Guillemin'e göre Lamartine bu eserden 250.000 Frank kazanmıştır. Bak. *Lettres des Annees Sombres;* Fribourg 1942, s. 37-43.

27 Lamartine, *Histoire de la Turquie;* Paris, 1857, cilt I, s. 26.

28 Lamartine, *Memoires Politiques;* Paris, 1863, s. 455.

BİNBİRGECE MASALLARI VE GERÇEKLER

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN AVRUPA SEYAHATİ

Osmanlı tarih yazımında, Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati layık olduğu ilgiyi görmemiştir. Gerçekten, bu konuda olayların hikâyesini aşan herhangi bir esere veya araştırmaya rastlamıyoruz. Bunun nedenleri düşündürücüdür. Osmanlıların "Batılılaşma" çabaları bunca inceleme konusu olurken, tarihte ilk kez bir Osmanlı sultanının, en büyük Avrupa başkentlerini ziyaret etmesi başlı başına bir olay olarak ele alınmalıydı. Buna rağmen, bu konuda muhafazakâr Osmanlı edebiyatının alışılmış klişelerinden öte, bir düşünce çabasına tanık olmuyoruz. Bana öyle geliyor ki, bu suskunluğun nedenlerini daha çok psikolojik düzeyde aramak gerekmektedir. Bizzat Osmanlı sultanının Avrupa'ya gitmesi, Osmanlı-Batı ilişkilerini, o dönem aydınının bir türlü kabul etmek istemediği bir realizm içinde ortaya koymuştur. Batı'da sultan için yapılan merasimler ne kadar muhteşem olursa olsun, haşmetli padişahın yüzyıllardır küçümsenen Hıristiyan kralların ayağına gitmesi, Osmanlı aydınına bir teslimiyet gibi görünmüş ve onu rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlık, ancak Batıcı akımın güçlenmesi ve Batı'nın üstünlüğünün giderek kesin bir şekilde kabulüyle ortadan kalkmaya başlamıştır.

İkinci Meşrutiyet'le birlikte, bu konuda yeni bir yaklaşı-

mın doğduğunu söyleyebiliriz. Hayreddin Nedim Bey, 1908'de yayınlanan bir eserinde, bu konuda yapılacak gerçekçi bir incelemenin "pek kıymetkâr bir eser"[1] olacağını yazmaktadır. Fakat bu eser yazılmadığı gibi, olayın hangi boyutlarıyla aydınlatıcı olacağı konusu bile, ciddi bir düşünce konusu olmamıştır. Tam tersine, cumhuriyet tarihçileri dahi, bu konuda geleneksel görüşleri aktarmakla yetinmişlerdir. Örneğin, Ord. Prof. Enver Ziya Karal'a göre, Osmanlı sultanı "bu seyahati esnasında gerek saraylarda, gerekse halk üzerinde mükemmel bir izlenim bıraktı. Bilhassa vakarı, asaleti ve tok sözüyle muhataplarını tesir altında bıraktı."[2] Batı kaynaklarının incelenmesi, böyle bir görüşün temelsiz olduğunu göstermektedir. Ayrıca sorunun önemli yönü bu olmamalıdır. Sultan Abdülâziz'in Avrupa seyahati, devlet adamlarının günümüzde alışılmış, tipik bir dostluk ziyareti değildi. Bu seyahat çöküş halindeki bir uygarlıkla, üstünlüğünü dünya çapında kabul ettiren yeni bir uygarlığın ilişkilerinin doğasını yansıtan bir sembol görevi görmektedir. Bu yönüyle Osmanlı gururunu rencide etmiştir.

Osmanlılar yüzyıllar boyunca Avrupa'ya, değil sultanlarını, yüksek rütbeli bir elçi bile göndermeye tenezzül etmemişlerdi. Bizzat sultanın Avrupa'ya gidebilmesi için, Avrupa'yla ilişkilerinin radikal bir değişikliğe uğraması gerekmiştir. Bu değişiklik, esas itibariyle, XVIII. yüzyılın sonlarındaki askeri yenilgilerle başlamış, Yunan ve Mısır Ayaklanmaları ile gelişmiş ve Osmanlı devlet bütünlüğünü Avrupa devletlerinin garantisi altına alan Paris Antlaşması'yla hukuki temellere bağlanmıştır. Ahmet Mithad Efendi'nin "Diplomatika-yı Cedîde" olarak isimlendirdiği ilişkilerin egemen olduğu bu dönemde, Batılı devletler Osmanlı içişlerine "açıktan açığa" karışır hale gelmişlerdir.[3] Başlangıçta daha ziyade İngiliz damgası taşıyan bu müdahaleler, kuvvet dengesine göre değişmiş, Kırım Savaşı'nda Fransa'nın başarılarından sonra, Fransız maslahatgüzarı Osmanlı sarayında, güçlü elçi Stratford Canning'den de daha itibarlı bir hale gelmiştir. Fransa'da 1852'de bir darbe yapan III. Napolyon'un iktidarda olduğu bu dönem, Osmanlı Devleti'nde, sultanlardan da ziyade Ali Paşa-Fuad Paşa ittifakı tarafından temsil edilmiştir. Sultan Abdülaziz'in seyahati bu ilişkiler çerçevesinde gerçekleşmiştir.

Osmanlı sultanı, Avrupa gezisinde Londra, Viyana, Budapeşte gibi başkentleri de ziyaret etmekle beraber, seyahat esas itibariyle Fransa'nın daveti ile gerçekleşmiş ve 1867 Dünya Sergisi, geziye vesile teşkil etmiştir. Bu haliyle seyahat devrinin diplomatik ilişkilerine de uygundur ve bu yazı çerçevesinde, daha ziyade, seyahatin Paris durağı ve Fransa ile ilişkiler ele alınacaktır.

Osmanlı sultanının Avrupa'ya gidişi, bize somut olarak, üç açıdan aydınlatıcı görünüyor. Birinci olarak bu seyahat, gerek gerçekleşme biçimi, gerekse sembolik bir biçimde yansıttığı olgular dolayısıyla Osmanlı-Batı ilişkilerini daha net bir biçimde ortaya koymaktadır. Burada şu sorular akla gelmektedir: Osmanlı sultanını Avrupa seyahatine, salt bir merakın ötesinde, hangi unsurlar ve zorunluluklar sevketmiştir? Batılı oryantalist R. D. Davison'ın ileri sürdüğü gibi, seyahatin gerçek nedeni, "Girit Ayaklanması dolayısıyla Avrupa'da sarsılmış olan Osmanlı itibarını iade etmek ve Giritli âsiler lehine bir Fransa-Rusya işbirliğini önlemek" miydi?[4] Sultan bu seyahatten maddî ve manevî planda neler kazanmıştır? Buna karşılık, başta Fransa olmak üzere Batılı devletler Osmanlı Devleti'nden ne gibi ödünler koparmışlardır?

İkinci olarak, seyahat, Osmanlı siyasal rejimi ve iç politikası açısından da aydınlatıcı görünmektedir. Bilindiği gibi, 1867 yılı, Osmanlı Devleti'nde bir iç muhalefetin şekillenmeye başladığı bir yıldı. Batılıların daha o zamanlarda "Jön Türkler" olarak isimlendirdiği, fakat bizde "Genç Osmanlılar" olarak bilinen bu muhalefetin özü neydi? Sağlam toplumsal dayanakları ve ilkeleri olan bir muhalefet miydi? Yoksa Osmanlı iktidarı gibi, o da az çok Batı kontrolünde bir muhalefet miydi?

Nihayet üçüncü olarak, seyahatin vesilesini teşkil eden uluslararası sergiye Osmanlıların iştirakleri değerlendirilebilir ve bu serginin göstergeleri ışığında, Osmanlı ekonomisine ait bilgiler gözden geçirilebilir ve bu ekonominin, sanayileşmekte olan dünya içindeki yeri tartışılabilir. Bu makale çerçevesinde, daha çok iktisat tarihimizi ilgilendiren bu soruna da kısaca değineceğiz. Fakat şimdilik, biraz geri dönerek, bu seyahatin fikrî zeminini hazırlayan bazı olguları gözden geçirelim.

Abdülmecid ve Avrupa Seyahati

Osmanlı kaynaklarına göre, bir Osmanlı padişahının, Batılı bir ülkeyi ziyareti fikri, ilk olarak Fransızlardan gelmiştir. Hayreddin Nedim'in Vesaikî Tarihiye'sinden bu girişimin tarihçesini öğreniyoruz.

Fransız İmparatoru III. Napolyon'un kuzeni Prens Jérome, Kırım Savaşı'na katılmış ve bir birliğe kumanda ederek başarılar elde etmişti. Ancak daha sonra merkeze çağrılmış ve geri dönerken de İstanbul'da bir süre kalmıştı.[5] Sultan Abdülmecid, Prensi Fransız sefarethanesinde ziyaret etmiştir. Bu ziyaret, Osmanlı tarihinde bir sultanın ilk defa bir yabancı sefarethaneye gitmesi açısından da anlamlıdır. Görüşmeler sırasında Prens Jérome, Sultan Abdülmecid'e Kırım'daki askeri gelişmeleri "kendine mahsus bir kudret-i askeriye ile izah ve tafsil eylemiş, Zatı Şahane bu malûmatı mühimmeyi kemâl-i dikkat ve merak ile dinlemiş ve pek ziyade memnun kalmıştır. Bunun üzerine, prens, Fransa'yı teşrif ile imparatoru ziyaret buyurmalarını istirham eylemiştir. Sultan Mecid merhum, ibtida (önce) bu tekliften mütehayyir kalmış (şaşırmış) ise de, hoşuna gitmiştir. Mamafih hünkâr, prense bir nîm (yarım) vaadde bulunmakla iktifa etmiştir. Şu da var ki, ertesi günü, sulhün takririnden sonra Fransa'va bir seyahat icrası tasavvurunda bulunduğunu bazı bendegânına söylemiştir."[6] Hayreddin Nedim Bey'in aktardığı bu bilgilerde görüldüğü gibi, ilk defa olarak bir Osmanlı sultanının Avrupa'yı ziyareti söz konusu olmakta ve sultan, şaşırmakla beraber mennun da kalmaktadır. Prens Jérome'un teklifinin Fransa rejimini ne derece bağladığını bilmiyoruz. Bununla beraber, "diplomatika-yı cedîde"yi başlatan sultan zamanında böyle bir seyahatin söz konusu olması, hiç olmazsa fikirleri hazırlamak bakımından çok önemli olmuştur. Nitekim Sultan Mecid'e "şaşırtıcı" gelen bir teklif, on iki yıl sonra, Sultan Aziz zamanında gerçekleşecektir.

Avrupa'nın Beklentileri

Daha önce de söylediğim gibi, Kırım Savaşı'ndan sonra, Fransa, Osmanlı Devleti üzerinde en çok nüfuz sahibi ülke hali-

ne gelmişti. Bununla beraber Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanları, Müslümanlarla eşit bir statüye ulaştırma amacını güden 1856 Islahat Fermanı, aslında tüm Avrupa'nın beklentilerini yansıtıyordu.

Gerçekten Abdülâziz'in seyahatinden önce, Avrupa ülkeleri bu konuya özel bir ilgi gösteriyor ve Islahat Fermanı'nın uygulanması ile ilgili memorandumlar yolluyorlardı. Fransa, 1867 başlarında gönderdiği muhtırada, Hıristiyan hak ve özgürlükleri konusunda önemli gelişmeler olduğunu kabul etmekle beraber; adalet, eğitim ve maliye konularında eksiklikleri gösteriyor ve yabancıların mülkiyet hakkı üzerinde özellikle duruyordu.[7] Ayrıca, vakıf arazilerin statüsünde de mülkiyet hakkını yaygınlaştırıcı öneriler ileri sürüyordu. Bu görüşler, diğer ülkelerin muhtıralarında da benimseniyor ve tekrarlanıyorlardı. Gerçekten bu gibi öneri ve baskıların da etkisiyle, Osmanlı Devleti'nde yabancı ülke mensuplarma gayrimenkul mallar alanında da mülkiyet hakkı tanınması konusu tartışılmaya başlanmıştır.

Fransız Elçisi M. Bourée, bu tartışmaları izliyor, teşvik ediyor, hatta bir ölçüde yönetiyordu. Gerçekten, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı raporlarda, yabancılara mülkiyet hakkını tanıyan fermanm, ilk taslağından son şekline kadar tüm gelişimini bulmak mümkündür.[8] Bu konuda, İstanbul'da kurulan bir bakanlık komisyonunda, "tasarruf-ı emlâk için ecnebilere ruhsat verilse, emlâkin kıymeti artar ve ecnebilerin memleketimizde kazanıp da altın olarak kendi memleketlerine gönderdikleri altınlar burada kalır."[9] görüşü egemen olmuştu. Bu gelişimin hikâyesini anlatan Ahmed Cevdet Paşa, yabancılara tanınacak böyle bir hakkın sakıncalarını belirterek girişimi önlediğini belirtmekte, fakat şunları ilave etmektedir: "Kulları Haleb'de (vali) iken Babıâli bu meseleye bir karar vererek, bir beyanname kaleme alınıp, birer suretini sefaretlere itâ etmekle, devletler birer birer bunu kabul ile ahd hükmünü kesb etmiştir."[10] Ahmed Cevdet Paşa, daha sonra, Babıâli'nin başlangıçta "bir nevi muvaffakiyet" olarak gördüğü bu fermanm kötülüklerini anlatmakta ve şunları yazmaktadır: "Hâlâ, bir ecnebi uhdesinde bulunan bir dükkân veya haneden dolayı, bunlarda hakkı olmadığına dair bir ilâm verilse, kendisi ol dükkân ve ha-

nedan çıkarılamaz ve kendisi olmasa bile birkaç kırık dökük sandalyesi bulundukça, onları ihraç ve tahliye için dahi sefaretin vesayetine (aracılığına) tevakkuf eder."[11] İşin ilginç yönü, yabancılara yeni ayrıcalıklar veren bu fermanın, Sultan Aziz'in tam Avrupa seyahatine çıkarken ilan edilmesidir. A. Cevdet Paşa, Abdülâziz dönemiyle ilgili açıklamalarında, bu konuda anlamlı bir suskunluk içindedir. Yazar, sultanın Avrupa seyahatinden bir kelimeyle dahi olsun söz etmediği için, böyle bir ilişki kurması da tabiî söz konusu olamaz.

Öyle görünüyor ki, A. Cevdet Paşa, II Abdülhamid devrinde ve onun isteğiyle yazılmış Marûzat'ında, dönemin bağnazlığının etkisi altındadır. Oysa, Osmanlı yazarlarının daha sonraları kaleme aldıkları eserlerde, nispeten daha özgür bir dil kullanılmaktadır. Örneğin, Mahmut Celâleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*'te, şunları yazıyor: "(1867 yılında) Avrupa'ya nümayiş olmak üzere ecnebilerin Memalik-i Osmaniye'de tasarruf-u emlâk mezuniyetleri ve emlâkin vakfiye usul-ü intikaliyesinin tevsii (genişletilmesi) maddeleri ve Beyoğlu'nda yerli ve ecnebi her sınıf etfalinden (çocuklarından) mürekkep Mekteb-i Sultâni namıyla bir büyük Medrese-i İlmiye küşadı (açılması) hususları mevki-i icraya konuldu."[12] Bu satırlarda sıkça belirtildiği gibi, Avrupa'ya birçok ödün verilmiştir. Bu ödünlerin önemi, asıl Batı basınında vurgulanmıştır. Örneğin, Sultan Aziz Fransa'da iken, önemli bir Fransız gazetesinde, sultanın "seyahatinin arefesinde" bir fermanla yabancılara taşınmaz mallarda mülkiyet hakkı tanmdığı belirtilerek, şunlar ilave ediliyordu: "Bu reform, yirmi beş yıldır yapılan reformların hiç kuşkusuz en cesurudur ve en verimlisi olacaktır."[13] Görüldüğü gibi, daha çok finans çevrelerinin etkisi altındaki *La Presse* gazetesi, bu "reform"u Tanzimat Fermanı'ndan itibaren yapılan reforların en önemlisi olarak görmekte ve imparatorluğun özellikle pamuk ve tütün ekimi için elverişli topraklarına dikkati çekmektedir. Londra'da yayınlanan *The Times* gazetesinin görüşü daha da ileridir. Gazete, "Oğuz Tatarlarının otuz ikinci hükümdarının" yabancılara taşınmaz mallarda mülkiyet hakkı veren fermanını "belki de bir Müslüman hükümdarın tarihteki en cesur eylemi" olarak takdim etmiştir.[14]

Batı basını, Abdülâziz'in "reform"unun daha çok iktisadî

yönü ile ilgilenmiştir. Ancak sorunun o tarihlerde açıkça tartışılmayan, hatta belki de farkedilmeyen; fakat Ortadoğu'nun geleceği bakımından ilginç bir yönü daha vardır. O da Kudüs ve civarında Avrupa Yahudi cemaatlerinin gitgide artan ilgileri ve bu konuda ilk yerleşme girişimlerinin başlamasıdır.

Erez Israel'e Doğru

Yüzyıllar boyunca Avrupa'da ezildikten sonra Fransız İhtilâli'yle özgürlüklerine kavuşan Yahudi cemaati, XIX. yüzyıl ortalarında Avrupa'da büyük bir finans gücü kazanmıştı. Yahudi finans çevreleriyle kurduğu yakın ilişki, III. Napolyon rejiminin bugün iyi bilinen bir cephesidir. Gerçekten 1860'da bir Yahudi grubunun kurduğu Evrensel Yahudi Birliği, kısa zamanda bütün ülkelerde şubeler açmış ve 1867 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nde okullar kurmaya başlamıştı.[15]

Abdülâziz devrinde Batı kamuoyu Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanların durumunu yakından izlerken, Yahudi camiası da bazı eyaletlerde Yahudilerin ezildiklerini ileri sürüyor ve dikkatleri o yöne çekmeye çalışıyordu. Gerçekten Osmanlı Devleti'nde özerk bir statü kazanmış olan Romanya ve Sırbistan'da Yahudiler büyük bir baskı altındaydılar. İngiliz konsolosunun 1867 Martında gönderdiği bir rapora göre, Belgrad Ortodoks Kilisesi Başpiskoposu, Yahudileri "Türklerin casusu ve gizli ajanı"[16] ilan etmiş ve onlara savaş açmıştı. Konsolos bu iddianın tamamen uydurma olduğu kanısındaydı ve zulmün haksızlığını anlatıyordu. Bununla beraber, Batı basını daha çok Hıristiyanlarla ilgili olarak Osmanlıları suçluyor, Yahudilerin durumuna pek önem vermiyordu.[17] Oysa *The Times* gazetesinin 4 Haziran 1867 tarihli sayısında belirtildiği gibi, Hıristiyanlar son dönemde merkezî bölgelerde Müslümanlarla eşitlik elde etmişlerdi. Merkezî kontrolden uzak eyaletlerde ise, baskılara maruz kalmakla beraber yine de Müslüman halktan daha iyi durumdaydılar. Çünkü bunları kendi ülkelerinin konsolosları koruyordu. Buna karşılık Müslüman halk tamamen kaderine bırakılmıştı. Osmanlı yönetimi ise çaresizlik içinde baskılara katlanıyor ve ödünler veriyordu. Öte yandan Abdülâziz devri, Osmanlı Devleti'nde de bazı zengin Yahudi bankerlerin gücü-

nün arttığı bir dönemdi. Yahudi cemaati içinde özellikle Kamondo ailesinin kazandığı güç, önemli boyutlara ulaşmıştı. Bunlardan Abraham Kamondo, kardeşi İsac Kamondo ile bir banka kurmuş ve bu banka Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ni finanse etmişti.[18] Abraham Kamondo, Reşid Paşa'nın son derece güvenini kazanmış ve Osmanlı vatandaşı olmamasına rağmen, gayrimenkul mülkiyeti hakkını –bir özel ayrıcalık olarak– elde etmişti. Bu haktan yararlanarak İstanbul'da o kadar çok bina yaptırdı ki, başşehrin en zengin mülk sahibi haline geldi.[19] Ayrıca Fuad Paşa, 1867 yılında Kamondo ailesinin ileri gelen üyelerine Mecidiye nişanları vermişti. Kamondo ailesi Evrensel Yahudi Birliği'nin Osmanlı şubesini yönetiyordu ve Paris'te genel başkan A. Crémieux ile yakın temas halindeydi.[20] Örgütün Kudüs ve Kutsal Topraklarla ilgisi de bu sıralarda başladı.

Evrensel Yahudi Birliği'nin kurucularından Charles Netter, 1867'de örgüte, Doğu ülkelerinden Yahudi kutsal topraklarına *(Erez Israel)* bir göç sağlamak ve bu topraklarda tarımsal yerleşme birimleri kurmak teklifini yapmıştı. Örgüt, aynı yıl Netter'i *Erez Israel*'i ziyarete yolladı ve bu girişimlerin sonucu olarak birlik, iki yıl sonra, Yafa civarında 2600 dönümlük bir arazi üzerinde *Mikveh Israel* okulunu kurdu.[21] Yine 1869 yılında, Evrensel Yahudi Birliği'nin kuruluşunda en çok yardımda bulunanlardan M. de Hirsch, Doğu Demiryolları Şirketi'ne, İstanbul'u Avrupa'ya bağlayacak bir demiryolu hattının imtiyazını alıyor ve işe başlıyordu. Bütün bu bilgiler gösteriyor ki, Abdülâziz devrinde, Avrupa Yahudi camiasının Osmanlı Devleti'ne ilgisi artmıştı. Başka bir açıdan, Osmanlı Devleti de bu ilgiye muhtaçdı. Çünkü Kırım Savaşı'ndan itibaren, devlet yöneticileri Avrupa'ya karşı sürekli bir borçlanma politikası izliyorlardı. Borçlanma ise, çoğu kez Yahudi finans çevrelerinin desteği ve aracılığı ile gerçekleşiyordu. Kısaca Avrupalı Yahudiler, Osmanlılardan ayrıcalık ve toprak, Osmanlılar da onlardan borç istiyorlardı. Belirtelim ki, 1867 yılı, bu açıdan adeta bir dönüm noktası olmaktadır. Ancak Yahudilerin *Erez Israel*'e yerleşmeye ciddi bir şekilde başlamaları, 1880'lerde Rothschild'lerin desteği ile mümkün olacaktır.[22]

Fransa'nın Abdülâziz döneminde Osmanlı toplumuna etki-

si Mason örgütleri kanalıyla da kendisini hissettiriyordu. Gerçekten Tanzimat'tan sonra, Avrupa Mason örgütleri Osmanlı Devleti'yle de ilgilenmeye başlamışlardı. Bunlardan özellikle Fransa ve İtalya'nın Büyük Doğu *(Le Grand Orient)* locaları çok etkili oldu. Bu örgütün Osmanlı Devleti'nde 1863'te kurduğu "Doğu'nun Birliği" locası, 1856 Islahat Fermanı'nın esprisine uygun bir biçimde, ırkların kardeşliğini savunuyor ve üyelerini her türlü din mensupları arasından seçiyordu. Başlangıçta çok az sayıdaki Müslüman üyelerini giderek artırıyor ve özellikle Osmanlı ordusu mensupları arasından üyeler kazanıyordu.[23]

Fransa'da Büyük Doğu Locası'nın III. Napolyon rejimiyle yakın ilişkisi vardı. Loca mensupları, örgütlerinin hoşgörü ve özgürlüğe dayanan ilkelerini çiğnemişler ve Napolyon'un 1852 darbesini bir telgrafla kutlamışlardı.[24] Rejim de onları himayesine almıştı. Bununla beraber, bu örgüt Osmanlı Devleti'nde daha çok "muhalefet"in sempatisini kazanmıştır. Özellikle Osmanlı hükümetini şiddetle eleştiren ve Mısır Hidivliği ile ilgili kavgadan doğan Genç Osmanlılar muhalefeti masonlara yaklaşmış ve Mustafa Fazıl Paşa da, bu örgüte girmiştir.[25] Öyle görünüyor ki, Fransa, doğrudan doğruya veya aracı örgütlerle Osmanlı Devleti'nde hem iktidarı, hem de muhalefeti denetlemek istemektedir. İktidarı istediği gibi etkileme durumu ortaya çıkınca, Abdülâziz'in seyahati vesilesiyle görüldüğü gibi, "muhalefet"i elinin tersiyle itecek, hatta kendi ülkesinden kovacaktır.

Genç Osmanlılar muhalefetine tekrar döneceğiz. Şimdi Abdülâziz'in seyahati esnasında, çeşitli yönleriyle ortaya çıkan ve çözüme bağlanan başka bir uluslararası soruna, Süveyş Kanalı sorununa eğilelim.

Sultan, Hidiv ve Süveyş Kanalı

Abdülmecid döneminden, Abdülaziz yönetimine intikal eden en önemli sorunlardan biri de Süveyş Kanalı'nın yapımı ile ilgiliydi. Bilindiği gibi Süveyş Kanalı, Ferdinand de Lesseps isimli bir Fransız mühendisinin kurduğu şirketin 1859-1869 yılları arasındaki çalışmaları sonucu açıldı. Ferdinand de Lesseps

Mısır'da yıllarca konsolosluk yapmış ve önce Said Paşa, o öldükten sonra da İsmail Paşa'yla dostluk kurmuştu. Hatta bunların, sonunda Mısır'ı iflasa götüren borçlanma politikalarında önemli bir rol oynamıştı.[26] Napolyon'un karısı Eugénie'nin kuzeni oluşu, F. de Lesseps'e Fransa rejiminin desteğini elde etmede büyük kolaylık sağlıyordu. Bununla beraber gerek inşaat iznini alması, gerekse yapım çalışmalarını yürütmesi devamlı güçlüklerle karşılaştı. Güçlükler projeye İngiltere'nin –ve onun etkisiyle Osmanlıların– muhalefetinden kaynaklanıyordu. Gerçekten Hindistan yolunun Fransa denetimine girmesinden endişeye kapılan İngiltere, Osmanlı iktidarı üzerinde çeşitli baskılarda bulunmaya başlamıştı. Bu nüfuz kavgasında, İngilizlerin baş dostu ve yardımcısı Mustafa Reşid Paşa'ydı. Nitekim, inşaat izninin alınabilmesi, ancak 1858'de Mustafa Reşid Paşa'nın ölümünden sonra mümkün oldu.

Kanal çalışmalarının başlamasından sonra da İngilizler, baltalama faaliyetlerine devam ettiler. Ancak gerçek motiflerini gizleyip, muhalefetlerini daha çok insanî duygulara dayandırıyorlardı. İmtiyaz anlaşmasına göre Mısır valisi, Kanal şirketine angarya olarak çalışacak işçiler temin edecekti. Bu şekilde aralarında bol miktarda çocuk da bulunan 20.000 fellah görevlendirilmişti. İngiliz basını bunların köleden farksız olduğunu yazıyor ve acıklı çalışma koşullarını anlatıyordu. İngilizlerin Mısır'da demiryolu yapımında kendilerinin de aynı yöntemi kullanmış oldukları bilindiği halde, bu propaganda etkili oluyordu. İngilizler daha sonra, Mısır Valisi İsmail Paşa'nın Dışişleri Temsilcisi Nubar Paşa'nın da yardımıyla Mısır'ın tutumunu değiştirmesini sağladılar. Mısır, gerek angaryanın kalkması, gerekse Kanala cömertçe verilen toprakların, hiç olmazsa kısmen geri alınabilmesi için görüşmeler açtı. Bu görüşmeler sırasında somutlaşan anlaşmazlıklar, sonunda bizzat İmparator III. Napolyon'un hakemliğine sunuldu.

III. Napolyon'un 1864 Şubatında açıkladığı tahkim kararına göre Mısır artık şirkete işçi temin etmeyecek; şirket aldığı topraklardan 60.000 hektarlık bir kısmı Mısır'a iade edecek; buna karşılık Mısır da şirkete 84 milyon lira tazminat ödeyecekti.[27] İngiliz Elçisi Bulwer'ın tahrikleriyle Osmanlı hükümeti bu kararları benimsemedi ve onay fermanını çıkarmadı. Osmanlı

Devleti'nin tutumu ancak 1865'te değişecektir. Değişikliğe, o tarihte bir rahatsızlık dolayısıyla Güney Fransa'da bulunan Fuad Paşa'nın III. Napolyon'la bir görüşmesi gerekçe oluşturdu. Bir Fransız tarihçisinin anlattığına bakılırsa, buna "görüşme" de denemezdi.[28] Olay şöyle cereyan etmişti. Fuad Paşa, III. Napolyon'un Cezayir'e geçmek üzere Marsilya'da bulunduğunu öğrenince, kendisini selamlamak için Marsilya'ya gitmişti. III. Napolyon, Fuad Paşa'ya son derece soğuk davrandı ve yüzüne bile bakmadı. Ancak, Fuad Paşa'nın şaşkınlığını giderecek tek bir kelime söylemekle yetindi: Ferman! Ferman, 1866 Martında çıktı. Buna göre Osmanlı hükümeti, Mısır valiliği ile Kanal şirketi arasındaki anlaşmayı onaylıyordu. Angaryanm kalkmasıyla, şirket 20.000 Mısırlı işçiyi terkediyor, bunların yerine mukaveleli 15.000 kadar işçi koyuyordu. Mısır tazminatını 14 yılda ödeyecek ve anlaşma üç yıl uygulanarak 1869'da bitecekti. Gerçekten kanal çalışmaları 1869'da tamamlandı ve kanal, İmparatoriçe Eugenie'nin de katıldığı büyük bir merasimle açıldı.

Abdülâziz 1867 Temmuzunda Paris'e geldiği anda Kanal Şirketi ile ilgili bütün ihtilaflar çözülmüştü. Fakat şirket yöneticileri bununla yetinmediler. Sultanın ziyaretinden yararlanarak 100 milyon franklık borç tahvili çıkardılar. Tahviller 6-9 Temmuz 1867 tarihleri arasında, yani Sultan Paris'te iken piyasaya sürüldü ve kapışılarak satıldı.[29] Bunun dışında şirket, 1867 Sergisi'ne aktif bir şekilde katıldı ve makinelerini sergiledi. III. Napolyon da yöneticilerine altın madalya vererek, şirketin propagandasına bizzat katkıda bulundu.

Osmanlı Devleti'nin Beklentileri

Şimdiye kadar Abdülaziz'in Avrupa gezisi vesilesiyle, Batı'nın o sıralarda Osmanlı Devleti'nden neler beklediğini ve ne gibi ödünler kopardığını açıklamaya çalıştım. Şimdi de Osmanlı yöneticilerinin beklentilerini ve elde etmek istedikleri şeyleri açıklamaya çalışalım. Gerçekten, tarihte ilk kez olarak bir Osmanlı sultanını Avrupa ülkelerini ziyarete sevk eden motif, sadece meraktan ibaret değildi.

Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'ndan itibaren başlattığı

borçlanma siyaseti, Abdülâziz devrinde yeni boyutlar kazanmıştı. Aslında Sultan Aziz, daha veliahtlık yıllarında tanık olduğu bu hızlı borçlanmanın kötü sonuçlarını biliyordu. Bu yüzden, tahta çıktığı zaman bu konuda köklü bir reform programı ilan etmişti. Saray personelinde azaltma yapmış; saraydaki bütün kıymetli taşları kendi nezaretinde mühürleterek hazineye koydurmuş; özel ahırındaki kıymetli atları orduya devretmiş; kendi ödeneği ile annesininkini önemli bir şekilde azaltmıştı. Hatırlatalım ki, Abdülmecid döneminin son yılı borçlanma bakımından çok talihsiz bir yıl olmuştu. Osmanlılara Avrupa piyasalarında borç bulan Fransız Yahudisi Jules Mires, karşıt finans çevrelerce suçlanmış ve sahtekârlıktan mahkemeye verilmişti. Mirès, avukatlığını Evrensel Yahudi Birliği Başkanı A. Crémieux'nün aldığı[30] bu davada, kendisini hararetle savunmuştu. Bu savunmasında Mirès, objektif verilere dayanarak Osmanlı borçlanmasının Avrupa için ne kadar kârlı olduğunu kanıtlıyordu. Jules Mirès tüm Osmanlı borçlarının 800 milyon frangı geçmediğini; % 6 faiz hesabıyla bu borcun yıllık faiz ve diğer hizmet gelirlerinin 50 milyon frank civarında bulunduğunu; oysa, yıllık Osmanlı gelirinin 300 milyon Frank olduğunu ve kolaylıkla bunun 400 milyon Frank'a çıkarılabileceğini ileri sürüyordu.[31] Bu bakımdan aracılık yaptığı 400 milyon franklık kredinin hiçbir tehlikeye maruz bulunmadığın söylüyordu. Kaldı ki 400 milyon Frank, nominal değer olarak hesaplanıyordu ve Mirès'in ayrıntılı açıklamalarla gösterdiği gibi; faiz, tüm hizmetler ve kur farkı düşüldükten sonra Osmanlı hükümetinin eline ancak 154 milyon Frank geçecekti. Nihayet Osmanlı borcuna ait 80 milyon Franklık emisyon dilimi, İngiltere ve Fransa ulusal bankaları portföylerinde kalacağı için, bu da çıkarılırsa, Osmanlı hükümeti, net 74 milyon Frank alacaktı. Yani Osmanlı Devleti'nin borcu 400 milyon Frank daha artacak, fakat eline net olarak 74 milyon Frank geçecekti. Bütün bu borçlanmaların garantisi olarak da Osmanlı yönetimi bir uluslararası komisyon kurulmasını kabul ediyordu. Mirès'e göre, üç Fransız ve bir İngilizden oluşacak olan bu uluslararası(!) komisyon, borç garantisi olarak Osmanlı gelirlerini kontrol edecekti. Görüldüğü gibi Abdülâziz devrinin sonunda karşılaşılan malî iflas ve Avrupa kontrolünün mekanizmaları daha Abdülmecid

zamanında hazırlanmaya başlanmıştı. Ne var ki, bu proje gerçekleşmedi ve Jules Mirès sahtecilikten 5 yıla mahkûm oldu. Daha sonra temyiz mahkemesi Mirès'in mahkûmiyetini bozdu ise de, bu Osmanlı "dostu" itibarını epeyce kaybetti. Ancak, Abdülaziz'in seyahati sırasında, Fransız basınında Osmanlı maliyesi hakkında yazılar yazan bir maliyeci-yazar olarak kendisini yine ön planda bulacağız.

Osmanlı borçlanmaları artık içinden çıkılmaz bir hale gelince, Osmanlı idarecileri astronomik komisyonlar ödeyerek tuttukları beynelmilel maliye uzmanlarıyla karmaşık operasyonlara giriştiler. Bu operasyonlar bir yandan borçları birleştirip, konsolide ederken, tahvil sahiplerinin pek anlayamayacağı işlemlerle gizli emisyonlar sağlıyordu. Gerçekten 1865 Martında, çıkarılan bir kanunla 22.185.675 Osmanlı Lirası'na (1 Lira = 22.68 Frank) ulaşan Osmanlı borçları, faiz oranı % 6'dan % 5'e indirilerek, fakat alacaklılara fazla tahvil verilerek ve 4.000.000 liralık yeni borç tahvili çıkarılarak 33 milyon lira şeklinde birleştiriliyor ve konsolide ediliyordu. Bu operasyonu bir raporla Fuad Paşa'ya öneren tanınmış maliyeciler M. Wolff ve Merton, tüm borç üzerinden % 2 komisyon alacaklardı. Bu ise 660.000 Osmanlı Lirası (yaklaşık 15 milyon Frank) tutuyordu. Bu işlem eshamların değerini piyasa değerinden koparark, 2.5 milyon liralık bir "gizli emisyon" sağlıyordu. Osmanlı eshamlarının önemli bir kısmı (10 milyon lirayı aşan bölümü) Avrupa piyasalarında olduğu için, Batılı finans çevreleri yaygarayı kopardılar ve anonim bir broşürle Avrupalı alacaklıları ikaz ettiler.[32] Bu broşürde, Fuad Paşa "me'şum bir kişi" olarak suçlanıyor ve "gizli emisyon" düpedüz bir hırsızlık gibi sunuluyordu. Bununla beraber kısa bir süre sonra çıkarılan yeni bir kanun, 7 milyon liralık ilave bir borç emisyonu öngörüyor ve Osmanlı borçlarını 40 milyon liraya çıkarıyordu. Kanun, ilave 7 milyonluk emisyonu da dönemlere ayırarak planlıyordu. İşte Abdülaziz Paris'e gittiği zaman, bu şekilde planlanan borçların 50 milyon franklık bir dilimi ile ilgili bir borç anlaşması imzalanıyordu.

Daha Abdülaziz Fransa'ya gitmeden, Fransız elçisi Paris'e Osmanlı maliyesi ile ilgili ayrıntılı bir rapor göndermişti. Agathon Efendi'nin imzasını taşıyan bu raporda, Osmanlı bütçesi madde madde inceleniyordu.[33] Buna göre Osmanlı gelirleri

3.210.092 keseyi, giderleri ise 3.411.496 keseyi buluyordu. (Bir kese = 115 Frank veya yaklaşık olarak 5 lira). Sultanın tahsisatı 48.000 kese, hanedan mensuplarının toplam tahsisatı ise 262.111 kese idi. Buna karşılık sadrazam, vezirler ve Babıâli'nin tüm mensuplarının toplam tahsisatları 67.798 kese; Dışişleri Nezareti'nin tahsisatı 28.996 kese ve taşradaki bütün memurların tahsisatı 141.735 kese idi. Bu rakamlar Osmanlı sarayının yağmasını gözler önüne sermektedir. Agathon Efendi, Osmanlı Devleti'nin borçlarını da inceliyor ve bunların yıllık faiz ve hizmetlerinin 5.485.262 lira olduğunu bildiriyordu. Bununla beraber Agathon Efendi fazla kötümser değildi. Sarayın ve memurların tahsisatlarının kısılmasını ve bazı vergilerin artırılmasını öneriyor ve 1866 Temmuzunda borç faizlerinin ödenmesinde büyük güçlüklerle karşılaşan Osmanlı Devleti'nin, 1867'de "dış borca başvurmadan bütçesini denkleştirebileceği"ni kaydediliyordu. Oysa devamlı olarak kolay görünen yolları seçen Osmanlı yöneticileri, seyahatten yararlanarak 50 milyon Frank'lık yeni bir borç anlaşması imzaladılar.

Borçlanma, garip bir biçimde, Osmanlı Bankası'nın aracılığı ile değil de, Societe Generale aracılığı ile yapıldı. Fransa basınının belirttiği gibi, aslında Osmanlı Bankası'nın malî durumu çok iyiydi. Avrupa'nın en önemli kapitalistleri bankanın idare meclisinde yer alıyorlardı.[34] Ancak banka, ortağı Credit Mobilier'nin borçlarını ödeyemez hale gelmesi yüzünden itibar kaybına uğramıştı.[35] Aslında önemli olan, ne şekilde olursa olsun borcun alınmasıydı ve bu sağlanmıştı. Sultan Aziz, Avrupa'dan elleri boş değil, 50 milyon franklık yeni bir borçla döndü. Bu yeni paralar nasıl ve nerede kullanılacaktı? Bunların üstünde durmayalım ve bu konuyu, gezi sırasında Avrupa gazetelerinde çıkan bir haberle kapatalım.

9 Ağustos 1867 tarihli gazeteler İstanbul'da bir yangını haber veriyorlardı. 2 Ağustos'ta, yani sultan daha İstanbul'a dönmeden, Maliye Nezâreti'nde bir yangın çıkmıştı. Garip bir tesadüf sonucu, Nezâret'in, memurların biriken maaşlarının, dul ve yetim ödeneklerinin verildiği kısmı yanmıştı. Haberi veren yazar, bu Nezâret'in hep zenginlere hizmet ettiğini belirtiyor ve "Umarız ki sultan İstanbul'a dönünce bu yangının anlamını kavrar" temennisinde bulunuyordu.[36]

Bir de Muhalefet Vardı!

Sultan Abdülâziz Avrupa seyahatine çıkmadan bir hafta önce, Batı basını İstanbul'da önemli tutuklamalar olduğuna dair haberler vermeye başlamıştı. Tutuklananların Mustafa Fazıl Paşa'nın adamları olduğu söyleniyordu. Bunlar arasında Devlet Şûrâsı üyeleri, şeyhler ve bir sürü küçük memur vardı. İstanbul'da yayılan söylentilere göre, olay Kuleli Vak'ası'nın devamı idi.

Aslında İstanbul'da tehlikeli gelişmeler Nisan ayında başlamıştı. Avrupa basınında çıkan haberlere göre, başkentte bir ihtilâl patlamak üzereydi. Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa, sultana bir mektup göndererek özgür bir rejim istemiş ve bir temsilciler meclisinin kurulmasını önermişti. Kısa bir süre sonra da Namık Kemal, Ziya Bey ve Ali Suavi'yi Fransa'ya yollamıştı.

Bu şekilde ortaya çıkan Osmanlı muhalefetinin gerçek niteliği neydi? Bu sorun yakın tarihimizin en çok incelenmiş, fakat yine de aydınlanmamış sorunlarından biridir. Burada, bu konularda yazılmış eserlerde ayrıntılı bir şekilde verilmiş bilgileri tekrarlamayacağım. Sadece muhalefet olgusunun Fransa ile ilişkisine; daha açık bir ifadeyle, Osmanlı Devleti'nde muhalefetin de iktidar gibi geniş ölçüde Fransa'nın kontrolünde bulunduğuna dikkati çekeceğim ve bu konuda kullanılmamış bazı kaynaklar zikredeceğim.

Genç Osmanlılarla başlayan ve "liberal" bir hareket olarak nitelenen muhalefeti kavramak için iki unsuru ayrı ayrı ele almak gerekir. Bunlardan birincisi, bu hareketin lideri, Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa ve "çevre"sinin durumudur. Bu entrikacı prensin gerek Osmanlı Devleti, gerek Mısır Hidivliği ile ilgili ihtirasları bilinmektedir. Kendisi, Osmanlı Devleti'nde nâzırlık da dahil çok yüksek mevkilerde bulunduktan sonra, Fuad Paşa'yla ihtilâfa düşmüş ve 1866 Nisanında İstanbul'dan kovulmuştu. Aynı yılın Mayısında Paris'e yerleşen ve III. Napolyon'la da görüşerek, ünlü mektubunu yayımlayan M. Fazıl Paşa, Batı kamuoyunun dikkatini çekmeyi başarmıştır. Burada önemli olan nokta, M. Fazıl Paşa'nın III. Napolyon rejimiyle ilişkileridir. Muhalefetinin özünü de bu nokta tayin etmektedir. Böylece sözü ikinci unsura, o dönem Fransız siyasal rejimine

getirmiş bulunuyoruz.

1852'de bir darbeyle iktidar gelen III. Napolyon, Avrupa'nın en katı diktatörlüklerinden birini kurmuştu. Kendi ülkesinde özgürlükleri yok eden bu rejim, bütün Avrupa'ya yayılmış gizli ajanları vasıtasıyla başka ülkelerdeki özgürlük savaşlarını da izliyordu.[37] Bu bakımdan Osmanlı "özgürlük" savaşçılarının, gerçek özgürlükçülerin kendisinden kaçtığı Fransa'ya, hem de Fransız elçisinin yadrımıyla gitmeleri başlı başına düşündürücü bir olaydır. Osmanlı aydınları hiç olmazsa, ülkelerinde yeni doğmakta olan basın hayatının, Fransız basın kanunundan alman maddelerle disiplin altına alındığını bilmiyorlar mıydı? Bu konulara tekrar döneceğim. Şimdi önce Paris'in, İstanbul'daki elçisinin raporları ile Osmanlı Devleti'ndeki muhalefete ilişkin gelişmeleri nasıl izlediğini gözden geçirelim.

Fransız Elçisi M. Bouree 15 Mart 1867 tarihinde kaleme aldığı raporunda, Mustafa Fazıl Paşa'nm sultana bir mektup yolladığını; mektubun bir kopyasını III. Napolyon'a ulaştırdığını, iki kopyasını da kendisine verdiğini bildiriyor.[38] Demek ki mektup sultanla, III. Napolyon'a aynı anda gönderilmiş; bu yetmiyormuş gibi iki kopyası da Fransız elçisine verilmiştir. M. Bouree mektuptaki fikirleri beğenmekte ve paşanın Osmanlı sistemine, şimdiye kadar Fransızların yaptıklarından daha sert eleştiriler getirdiğini belirtmektedir. Mektubunu imparatora ulaştıran M. Fazıl Paşa, 17 Mart'ta III. Napolyon'la görüşmüş ve fikirlerini sözlü olarak da anlatmıştır. 20 Mart 1867'de ise, M. Bouree, *Muhbir* gazetesinin kapatıldığını; yazı işleri müdürünün tutuklandığını ve bunun üzerine birkaç bin "Jön-Türk"ün Fransız ve İngiliz elçilikleri önünde(!) nümayiş yaparak yardım istediklerini belirten bir rapor kaleme almıştır. Elçiye göre, artık özgürlük isteyen Müslümanlar da gözlerini Batı elçiliklerine çevirmişlerdir! Aynı raporda elçinin, M. Fazıl Paşa'nın samimiyeti hakkında güvensizlik ifade ettiğini ve eşitlikle ilgili fikirlerinin "haklı olarak şüphe uyandırıcı nitelikte" olduğunu belirttiğini görüyoruz. Burada kısa bir parantez açarak *Muhbir* gazetesinden söz edelim.

Muhbir Gazetesi Ne Diyordu?

Muhbir gazetesini Ali Suavi Efendi, 1 Ocak 1867'den itibaren çıkarmaya başlamıştır. Bu gazetede Osmanlı rejimine karşı ciddi bir muhalefet aramak boşunadır. Gazetede Avrupa'nın önerdiği "ıslahat" hareketleri övülüyor; fakat Avrupa devletleri bu konuda rekabet halinde oldukları için "ıslahat"ın güçlükleri belirtiliyordu.[39] *Muhbir* kapatılmadan önceki sayılarında Paris'teki uluslararası sergiden ve Napolyon rejiminden söz etmektedir. 1867 sergisi, Muhbir'de, şimdiye kadar açılan en mükemmel sergi olarak övüldükten sonra, şunlar yazılmıştır: "İmparator hazretleri sergiye seyirci aramaya başladı. Hatta hükümdarlara bile imparatorun davetnamesiyle sergiyi görme hevesleri geldi."[40] Gazete birçok imparator ve kraldan sonra, "Hazret-i Hilâfetpenahi"nin de sergiye gideceğinin açıklandığını belirtiyor ve şunları ilave ediyordu: "Fakat bunca hükümdarların Paris'e azimeti, bir sergi temaşası için olamaz." Yazarın tahminine göre, Paris'te bir "İmparator Meclisi" ile siyasal sorunlar çözüme bağlanacaktı. Gerçekten Osmanlı Sultanı'nın bir gezi dolayısı ile Avrupa'ya gideceği haberi, İstanbul'da birçok dedikodunun yayılmasına neden olmuştu. Ahmet Mithad Efendi, *Üss-i inkılâp*'ta "bu misillû evham ve hayalden madud rivâyâtın hüküm götürür hiçbir yeri ve hakikaten ehemmiyet verilecek değeri olmadığı derkâr ise de, hayalât-ı mezkûre Fransızca risaleler tarzında neşredilmek derecesine kadar ehemmiyet aldırılmış..."[41] diyerek, bu dedikoduları anlatıyor ve eleştiriyordu. *Muhbir* in yayınları muğlak bir şekilde kaleme alınmışlardır. Özgürlükten yoksun bir ortamda yazılmış bu yazılardan, yazanların gerçek düşüncelerini anlamak zordur. Ancak *Muhbir*'de III. Napolyon'un, bir zorunluluk olmadığı halde, çok övüldüğü de bir gerçektir.[42] Kısaca 1867 yılında, Osmanlı devlet adamları da, Osmanlı muhalefeti de III. Napolyon'un borusunu çalmaktadırlar. Burada *Muhbir* gazetesi ile ilgili açtığımız parantezi kapatalım ve M. Bourée'nin raporlarını izlemeye devam edelim.

Fransız elçisi 16 Mayıs 1867 tarihli raporunda, sultanın kendisine "Eğer öyle bir ziyaret imparatoru hoşnut kılacaksa, Paris'te kendisini görmek istediğini" bildirdiğini, ancak bizzat

imparatordan yazılı bir davet almazsa bu ziyaretin gerçekleşemeyeceğini ilave ettiğini yazıyor. Fransa Dışişleri Bakanlığı, sultanın Fransa ziyaretinden sonra İngiltere'ye gidip gitmeyeceğini ve hangi yolla döneceğini İstanbul'daki elçisine sorduktan sonra, davetiyeyi gönderiyor ve elçi M. Bourée 21 Mayıs'ta "imparatorun el yazısıyla yazılmış olan davetiyeyi" sultana takdim ediyor ve haber 24 Mayıs tarihli gazetelerde yer alıyor. Sultanın ziyaretini haber veren Fransız gazeteleri, aynı gün, anlamlı bir biçimde Mustafa Fazıl Paşa'nın sultana mektubu hakkında da övücü yazılar yazmaktadırlar. Fransız elçisinin 22 Mayıs tarihli raporunda ise sultanın Fransız elçisine şu sözlerle teşekkür ettiğini okuyoruz: "Çocukluğumdan beri Avrupa'yı ve modern uygarlığın harikalarını bizzat gözlerimle görmek istedim. Bugün bu arzuya; Osmanlı İmparatorluğu için o kadar şeyler yapan yüce müttefiğim imparatorun şahsen tanınması arzusu da katılıyor." Rapora göre, buraya kadar tercüman görevi yapan Fuad Paşa, burada söze karışarak şunları söylemiştir: "Sultanın Fransa dönüşünde nâzırların işi daha da güçleşecek. Çünkü sultan hemen gerçekleşmesi mümkün olmayan şeyler isteyecek." Buna da sultan, gülerek, "Olabilir. Fakat artık bugün bana yaptığınız itirazları yapamayacaksınız. Çünkü sizleri, bilerek reformlara zorlayacağım" şeklinde cevap veriyor. Elçinin kaydettiğine göre, Sultan bu seyahate kendisinin de katılmasını elçiden rica etmiştir. M. Bourée'nin 11 Haziran 1867 tarihli raporunda (yani seyahatten hemen önce) şunlar yazılı: "Bu seyahat mümkün olan şeyleri daha kolay, mümkün olmayan şeyleri de mümkün kılacak."

Fransız elçisinin raporlarından ve Fransız basınından aktardığımız bu bilgilerde önemli nokta şuradadır: Fransa kamuoyuna sultanın gelişi haberi ile Mustafa Fazıl Paşa'nın muhalefeti ve mektubu aynı anda sunulmaktadır. Yine aynı günlerde, M. Fazıl Paşa'nın mali yardımıyla ve M. Bourée ile İstanbul'da *Courrier d'Orient* gazetesini çıkaran Jean Pietri'nin[43] desteğiyle Namık Kemal, Ziya Bey ve Ali Suavi, "Genç Osmanlılar" muhalefetinin temsilcisi olarak Paris'e gelirler. Bütün bunlar bir rastlantı olamaz. Çünkü M. Fazıl Paşa'nın mektubu daha 1867 yılının başlarında biliniyordu. Bir kopyası imparatora ulaştırılan bu mektubun, ayrıca iki kopyası da Fransa Dışişleri Bakan-

lığı'na yollandığını belirtmiştik. İlginçtir ki, elçi M. Bourée mektubun kopyalarını gönderdiği 15 Mart 1867 tarihli raporunda "şimdilik kamuoyuna açıklanmasın" diye bir not da koymaktadır. Demek ki, bunun en etkili biçimde kullanılması için bir "zamanlama" düşünülmektedir. Sultanın ziyareti bu fırsatı yaratmıştır. Böylece Fransız temsilcisinin "güvenilmez" bulduğu bir M. Fazıl Paşa kullanılarak, sultana baskı yapılacak ve mümkün olduğu kadar ödün koparılacaktır. Haziranın ilk günlerinde İstanbul'da ortaya çıkarılan "komplo"da bu yönde kullanılacaktır. Genç Osmanlılar arasından tutuklamalar olacak, olay Batı basınında ilgi ile izlenecektir. Bu konuda Paris elçisinin gönderdiği, 5 Haziran 1867 tarihli raporda "komplo" şöyle yorumlanmaktadır. İstanbul'da muhalefet önce "bir çeşit Mason Derneği" şeklinde başlamış; sonra gizli bir siyasal örgüt haline gelmiştir. Özellikle Rum basınında, Girit'in Rumlara verileceği şeklindeki haberler, halkı heyecana getirmiştir. Hareketi Mustafa Fazıl Paşa'nın sarrafı yönetmektedir. Ali ve Fuad Paşalar korku içindedirler.

Fransız elçisinin bu görüşlerine karşılık, M. Fazıl Paşa Paris'te, kendisinin hareketle hiçbir ilişkisi olmadığını kesinlikle ileri sürmektedir. Buna zaten mecburdur da. Çünkü bir taraftan III. Napolyon'la flört ederken, öte yandan da Batı yöneticilerine "Avrupa düşmanı" gibi görünen bir hareketin başını çeken izlenimini vermek, M. Fazıl Paşa açısından parlak sonuçlar vermeyecekti. Kaldı ki, zaten çok kısa bir süre sonra Genç Osmanlılar Fransa'dan çıkarılacaklardır.

Haziran "komplo"su, Osmanlı muhalefetinin, yöneticilerinin oportünizmine rağmen, potansiyel dinamizmini ortaya koymuştur. Şöyle ki, maddi ızdırap içinde bulunan ve gururu rencide olan halk, ayaklanma eğilimleri göstermekte; fakat hareket bazı "liderler" aracılığı ile III. Napolyon'a bağlanmaktadır. Bu muhalefetin içeriği ne olmuştur ve ne gibi ülküleri savunmuştur? Bu konuda gerek Batı'da gerek Türkiye'de en çok yankı uyandıran belge M. Fazıl Paşa'nın ünlü mektubudur.

Niyazi Berkes'in "liberallerin ilk manifestosu"[44] olarak nitelediği bu mektup, Osmanlı hükümetini "despotizm" ve "tiranlık"la suçluyor ve bunu önleyecek bir Anayasa öneriyordu.[45] Sultanın şahsını koruyan; fakat hükümeti şiddetle suçla-

yan bu mektupta ilerisi için bir Anayasa tasarısı da vaadediliyordu. Mektupta sadece temel bir ilke önerilmiştir. Buna göre, "her eyalette özgürce seçilmiş bir meclis" kurulacak ve bunların delegelerinden oluşan bir meclis de periyodik bir şekilde İstanbul'da toplanacaktı. Mektup, Müslümanlarla Müslüman-olmayanların eşitliğini savunan bir espri içinde yazılmıştır.

Mustafa Fazıl Paşa imzasını taşıyan bu mektubun, aslında onun tarafından yazılmadığı gerek Osmanlı, gerek Batılı yazarlar tarafından ileri sürülmüştür.[46] Bunlara göre, bu mektup aslında Romanyalı yazar Gregory Ganesco tarafmdan yazılmıştı. Kanımca bu iddiaya inanmamak için hiçbir neden yoktur. Bir kere mektup, okununca açıkça görüldüğü gibi, Avrupa diplomasisinin inceliklerini bilen biri tarafından kaleme alınmıştır. Dönemin Osmanlı politikacıları ve aydmları böyle bir formasyondan yoksundular. Hele kendisini yakından tanımış bir Fransız yazarının "kuş beyinli entrikacı"[47] diye nitelediği Mustafa Fazıl Paşa, böyle bir formasyondan tamamen yoksundu. Buna karşılık, *Diplomatie et Natonalite* isimli eserin yazarı G. Ganesco, Balkanlar'daki tüm siyasal ve ulusal hareketleri yakından izleyen bir gazeteci olarak, bu iş için ideal birisi görünüyor.

G. Ganesco, Romanya asıllı bir gazeteciydi. 1857'de Fransa'ya yerleşerek bir gazete çıkarmaya başlamıştı. Ancak rejime ters düşen neşriyatından dolayı Fransa'dan kovulmuş ve Frankfurt'a yerleşmişti. G. Ganesco 1867 yılında, Fransa'ya tekrar dönmüş ve Fransız vatandaşlığına kabul edilmişti. Yeniden göze girmek ve Fransız vatandaşlığına kabul edilebilmek için G. Ganesco, acaba ne gibi ödünler vermişti? M. Fazıl Paşa'yı Fransız yöneticilerle ilişkiye sokması bu konuda yararlı olmuş muydu? Ayrıca belirtelim ki, bu karanlık şahsiyetin, III. Napolyon'a "emrinizdeyim" diye hizmet sunan mektupları yayınlanmıştır.[49] Kısaca olayların gelişiminin mantığından çıkan şudur ki, III. Napolyon rejimi, M. Fazıl Paşa'yı şahsen güvenilmez bulmakla beraber, Osmanlı yönetimine baskı yapmakta kullanılacak kozlardan biri olarak görmüştür. Aslında M. Fazıl Paşa, elbette tek başına bir şahsiyet değildi. Onun bir dış, bir de iç çevresi vardı. Fakat Mısır Prensi olarak özel durumu ve malî gücü onu bir "kilit adam" haline getiriyordu. Bu bakımdan paşanın çevresini incelemeden önce Mısır'la ilgili gelişime kısaca bakalım.

M. Fazıl Paşa'nın Gerçek Kavgası

Mısır'da Mehmet Ali Paşa zamanında başlayan bağımsızlık davası uluslararası bir sorun haline gelmiş ve "Düvel-i Muazzama"nın garantisi altında çözüme bağlanmıştı. Ne var ki kavga, kazanılmış yarı özerkliği giderek tam bir bağımsızlık haline getirme amacıyla Said ve İsmail Paşalar zamanında da devam etti. Fransız diplomatlarının ve özellikle Süveyş Kanalı dolayısıyla büyük ilgileri olan F de Lesseps'in teşviki ile Said Paşa İstanbul'da –sonradan İsmail Paşa tarafından devam ettirilen– büyük bir nüfuz yarışına başladı. Bunun yolu ise, Osmanlı payitahtına altın akıtmaktı. Cevdet Paşa'nın yazdığına göre, Mısır'dan gelen paşalar ve hanımlar, sefahatin artmasında büyük rol oynamışlardı. "Hele Mısırlı hanımlar alafranga melbusat (giyim) ve sair tecemmülâta (süslenme) rağbet edip İstanbul hanımları ve alelusûl saraylılar dahi onları taklid eder oldular."[50] Sonunda Mısır'ı Osmanlı Devleti'nden önce iflasa sürükleyen bir borçlanma ve rüşvet politikası İsmail Paşa zamanında daha da arttı. Sultan Abdülaziz'in de bu konudaki zaaflarını iyi bilen İsmail paşa döneminde altınlar İstanbul'a "portakal sandıkları" ile giriyordu. Bu paralarla İsmail Paşa, büyük bir nüfuz kavgası yapıyor ve hatta bir hafiye teşkilâtı besliyordu. M. C. Kuntay, para sayesinde "bu İsmail'in İstanbul'daki hafiyeleri arasında bir Osmanlı padişahı da vardı"[51] diye yazabilmiştir. Aslında İsmail Paşa'nın somut bir hedefi vardı. Mısır Valiliği'nin veraseti ile ilgili kaideyi değiştirmek istiyordu. Bu kaideye göre valilik, yaşlılık durumu gözönünde bulundurularak, valinin kardeşlerinden birine veya büyük oğluna geçiyordu. Oysa İsmail Paşa, kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'yı devreden çıkararak, sadece çocuklarını vâris yapmak istiyordu. Bu amacına 1866 Mayısında ulaştı. Gerçekten 27 Mayıs 1866 tarihli fermanla, Mısır Valiliği öncelikle babadan büyük oğula geçiyor; ancak valinin oğlu yoksa kardeşleri vali olabiliyorlardı.[52] Buna karşılık Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne ödediği 80.000 keselik vergi de, 150.000 keseye (750.000 Osmanlı Lirası) yükseltiliyordu. Bu durum Mustafa Fazıl Paşa'yı çileden çıkarıyor ve onu, İsmail Paşa'nın İstanbul'daki işbirlikçilerine karşı şiddetli bir savaşa sokuyordu. İşte Osmanlı Devleti üzerinde etkin bir ve-

sayet uygulamak isteyen Fransa, elbette ki bu kavgadan yararlanmalıydı. Kaldı ki, Mustafa Fazıl Paşa da Osmanlı yönetiminde çok önemli mevkiler işgal etmiş, nüfuzlu bir adamdı ve kavganın sonucu henüz belli değildi.

İsmail Paşa, "taht"ını çocukları için garantiledikten sonra, yeni bir ihtirasla harekete geçti. Artık özerkliğini artırmak ve onu tam bir bağımsızlık haline getirmek amacındaydı. Bu ise bir yandan Ali ve Fuad Paşaların; öte yandan da Batılı merkezlerin özellikle Fransa'nın desteğini sağlamakla gerçekleşebilirdi. Bu amaçla 1867 Mart ayı başında, Dışişleri temsilcisi Nubar Paşa'yı İstanbul'a yolladı. Nubar Paşa Mısır'ın yabancı ülkelerle anlaşma yapabilmesi hakkının tanınmasını istiyordu.

Nubar Paşa İstanbul'da sadece Osmanlı devlet adamlarıyla değil, Batılı elçilerle de görüşüyordu. Fransız Elçisi M. Bouree'nın Paris'le yazışmaları, Fransa'nın bu konudaki ikili oyununu ortaya koymaktadır. Gerçekten Nubar Paşa İstanbul'a gelince, M. Bouree acele Paris'e nota yazarak, ona karşı nasıl davranacağı konusunda "talimat" istiyordu. Dışişleri Bakanlığı 8 Mart 1867 tarihli cevabında şu "talimat"ı veriyordu. "Ona, dostça ve Mısır konusunda tamamen sempatik bir dil kullanın. Babıâli'yi Mısır'a vereceği ödünlerden vazgeçirecek hiç birşey yapmayın. Fakat ihtiyatlı davranarak, onları da desteklemeyin." Görüldüğü gibi, Fransa, aslında Mısır'ın bağımsızlık yönünde atacağı adımdan memnundur. Ancak temkini de elden bırakmamaktadır. Bir yandan Osmanlı Devleti'ni gücendirmek istememekte, öte yandan da M. Fazıl Paşa'yla görüşmeler yapmaktadır. Zaten M. Fazıl Paşa'nın sultana mektubu da tam bu günlerde gönderilmiştir. Bu konuda daha önce verdiğimiz bilgiler hatırlanırsa, Fransa'nın nasıl zincirin iki ucunu da elinde tutmaya çalıştığı kolaylıkla görülür.

Nubar Paşa'nın İstanbul'daki çabaları boşuna olmamıştır. Belki M. Fazıl Paşa'nın tahrik edici davranışları da İsmail Paşa'nın lehine rol oynamıştır. Sonuç olarak da 6 Haziran 1867 tarihli bir fermanla, İsmail Paşa'ya Mısır Hidivi unvanı verilmiş; iç işlerinde tam özerklik tanınmış ve gümrük, postacılık, transit ticaret gibi konularda, yabancı "ülkelerle düzenlemeler" yapılmasına izin verilmiştir. Bunun dışında Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'nun imzaladığı uluslararası anlaşmalara sadık

kalacaktır.[53] Fransız elçisi bütün bu gelişmeleri izlemiş ve daha Nisan ayı başlarında Ali Paşa'nın hazırladığı metni merkeze yollamıştır.

Osmanlı Muhalefetinin Çelişkisi

Şimdiye kadar verilen bilgiler, M. Fazıl Paşa'nın kişiliğini epeyce aydınlatmış olmalı. Bununla beraber, burada şöyle bir soru sorulabilir: M. Fazıl Paşa şahsen entrikacı ve opor-tünist bir kişi olsa dahi, aslında kişiliğini aşan bir muhalefetin sembolü haline gelmemiş midir? Paşa'nın Fransa'da ve Osmanlı Devleti'nde liberal bir hareketi temsil eden yandaşları yok muydu? Hareket bütün olarak ele alınınca ne gibi bir an-lam taşımaktadır?

Gerçekten, 1860'larda Osmanlı muhalefeti üç unsurdan oluşuyordu. Her şeyden önce, bu muhalefet temelde geniş bir halk hoşnutsuzluğuna dayanıyordu. Kaybedilen savaşlar ve boşu boşuna ölen yüz binlerce insan; Avrupa devletlerinin oyuncağı haline gelen politikacılar; pahalılık, yokluk ve sefalet, bu muhalefetin sosyal tabanının her gün biraz daha genişlemesine yol açıyordu. Ne var ki, Osmanlı toplumunun karmaşık yapısı dolayısıyla, bu muhalefet homojen ve tutarlı bir lider kadrosu bulamıyordu. Şerif Mardin, Genç Osmanlıların, reformların yarattığı ve ideal tiplerini Ali ve Fuad Paşalarda bulan "yeni bürokratik elit"e karşı muhalefet yaptıklarını belirtiyor ve bu muhalefetin "amorf bir proto-panislamizm" içerdiğini belirtiyor.[54] Bu biçimiyle Osmanlı muhalefeti, zaman zaman, bağnaz ve Batı'ya karşı ve reform düşmanı gibi görünmüştür. Aslında burada söz konusu olan, Batı veya reform düşmanlığı değil; reformların gerçek reformlar olmaması ve ülkenin her geçen yıl biraz daha yıkıntıya gitmesidir. Bu yüzden halk muhalefeti, ulusal bir potansiyel içermekte ve bir bağımsızlık savaşı özlemi taşımaktadır. Genç Osmanlıların karmaşık lider kadrosu, Avrupa düşmanı değildir. Tam tersine, birçok bakımdan Avrupa hayranıdır. Ancak Avrupa'nın, ulusal hareketleri destekleyici tutumu Osmanlı Devleti'ni bölücü etkiler yarattığı için bunlara karşı çıkmakta ve karma bir "Osmanlı ulusu" yaratmaya çalış-

maktadır. Ne var ki kendileri de, şeriatın dışında bir düzen düşünemedikleri için, aslında önlemeye çalıştıkları bölücülüğü körüklemekten başka bir şey yapamıyorlardı. O sırada Osmanlı nüfusunun yarısından fazlası Müslüman değildi ve Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi Osmanlıları, ancak laik bir devlet yapısı ve laik kanunlar birleştirebilirdi. Oysa böyle bir özlem ne Osmanlı yöneticilerinde, ne de bunlara "muhalefet"te mevcuttu. Tam tersine bunlar, zaman zaman aralarında Müslümanlık yarışı yapıyorlardı. Devlet de yavaş yavaş, kaçınılmaz akıbetine doğru ilerliyordu.

Batı ülkeleri, özellikle Fransa, Osmanlı muhalefeti olarak M. Fazıl Paşa'yı ön plana çıkarmış; N. Kemal, Ziya Bey ve Ali Suavi'nin Paris'e gelişleri hemen hiçbir yankı uyandırmamıştır.[55] Osmanlı muhalefeti, Fransa'da muhalefetle ilişki kurmuştur. Oysa Fransız Bonapartizminin muhalefeti de Genç Osmanlıların muhalefetine benzemektedir. Rejime ve bizzat imparatora bağlılık ifade etmekte; fakat yer yer yönetimi eleştirmektedir. Bununla beraber, 1867 yılında iç ve dış nedenlerle Fransa'da bir liberalleşme eğilimi vardır. Basında bunu en iyi Emile de Girardin'in *La Liberte* isimli gazetesi temsil etmekteydi. Bu gazete Genç Osmanlılara ve Osmanlı Devleti'ne karşı sempatik bir dil kullanmış ve Sultan Abdülaziz Paris'te iken "Özgür Avrupa'da, Özgür Türkiye" başlıklı bir yazıyla, Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne müdahaleleri kınanmıştır.[56] Ayrıca Osmanlı Devleti'ndeki tutuklamalar, Batı basınında yankılar uyandırmış ve sanıkları Fransa'nın en tanınmış avukatlarından Jules Favre'ın savunacağı yazılmıştır.[57] Bu konudaki yayınlara Ziya Bey de, *Le Siecle* gazetesine gönderdiği bir mektupla katılmıştır. "Zia" imzasını taşıyan ve "bir siyasal mültecinin mektubu" diye sunulan bu mektupta[58] Ali ve Fuad Paşaların despotik rejiminin hapishaneleri doldurduğu; ancak bunlar arasında Genç Osmanlıların ileri gelen üyelerinin bulunmadığı belirtiliyordu. Yazıda son tutuklamaların rejime karşı bir komployla ilgili olduğu iddiası şiddetle reddedilerek, "Haşmetli Sultan ve onun şanlı hanedanı biz bütün Osmanlılar için bir kült konusudur" denilmektedir. Bütün bu görüntülere rağmen birkaç gün sonra Genç Osmanlılar Paris'ten çıkarılacak ve ancak Sultan Paris'i terkettikten sonra Fransa'ya yeniden dönebileceklerdir. Bu dönüşle-

rinde örgütlenmeye başlayacaklar ve Ağustos sonunda, gayet iyimser bir şekilde, "*Muhbir*, doğru söylemek yasak olmayan bir memleket bulur ve yine çıkar"[59] diye yazarak, gazetelerini yeniden çıkaracaklardır.

Özet olarak diyebiliriz ki, Osmanlı muhalefeti, kendi halkıyla kaynaşamamış ve "liberal" Batı muhalefetinin desteğinden yararlanmaya çalışmıştır. Ne var ki Fransa'da Genç Osmanlılara yardım edenlerin kendileri de otoriter rejimlerle uzlaşma halinde, oportünist eğilimli kişilerdi. Bunlardan G. Ganesco hakkında daha önce bilgi verdim. Genç Osmanlıların savunmasını yapan J. Favre da, Sedan hezimetinden sonra dışişleri bakanı olmuş ve Komüncülerin kırımında ön plânda rol oynamıştır. Genç Osmanlıları Fransız elçisinin yardımıyla Fransa'ya kaçıran Jean Pietri için, Ş. Mardin, "takibata uğrayan başka birçok liberal ve her etik siyasetçi gibi Türkiye'ye yerleşmişti" diyor.[60] Takibata uğrayan bu liberalin, Fransız elçisi ile işbirliği halinde olması garip değil midir? Jean Pietri'nin o sırada Fransa'da polis şefliğini elinde bulunduran Korsikalı Pietri ailesi ile bir ilişkisi var mıydı?[61] Yoksa III. Napolyon'un kendisi de darbeyle gelmiş bir diktatör değil de, bir "liberal" miydi?[62] Bütün bunlar akla gelen sorulardır. Gerçek şudur ki, Genç Osmanlıların çevresi bir sürü entrikacı ve ajanlarla doluydu. Genç Osmanlılar da, içinde bulundukları objektif koşulların çelişkisine dayanan bir oportünizm içinde bulunacaklar ve rejime muhalefetle işbirliği arasında bocalayıp duracaklardır. Bu durum sürüp gidecek ve "özgürlük şairi" Namık Kemal, "despot" Sultan II. Abdülhamid'den nişan üstüne nişan alacaktır.[63]

Paris, Londra, Viyana...

Şimdiye kadar Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati sırasında, Osmanlı rejiminin gerek iç koşulları gerekse Batı'yla ilişkileri açısından ne gibi bir durumda olduğunu aydınlatmaya çalıştım. Şimdi bizzat seyahatin kendisinin hikâyesine başlayalım. Osmanlı Sultanı Avrupa'da nasıl karşılanmıştır? Neler görmüş, neler konuşmuştur? Nasıl bir izlenim bırakmıştır?[64]

Osmanlı Sultanı, İstanbul'dan maiyetiyle birlikte 21 Hazi-

ran'da hareket etmiştir. Ancak hareketinden önce, bir Fransız gazetesinin yazdığına göre, bir içtihat sorununu çözmek zorunda kalmıştır. Daha önce anlattığım gibi, Osmanlı hükümdarının, bu gezisi bir kısım ulemanın ve halkın inançlarına ters düşüyor ve onları üzüyordu. Sultan Aziz, herhalde bunları tatmin amacıyla, ulema cemaatinden, "Fransa Osmanlı Devleti tarafından fethedildiği için, padişahın seyahatine hiçbir engel yoktur." (*Le Siècle*, 30 Haziran 1867) diye bir fetva almıştır. Daha sonra İngiltere için de böyle bir fetva çıkarılmıştır. İncelediğimiz Osmanlı kaynaklarında rastlamadığımız bu bilgiyi nakleden Fransız gazetesi, anlayışlı davranmakta ve Napolyon Bonapart zamanında İngiliz Kralı III. George'un, resmî metinleri hep "İngiltere ve Fransa Kralı" diye imzaladığını hatırlatmaktadır.

Seyahatin içtihat kapısı açıldıktan sonra, Sultan, Fransız Elçisi M. Bourée ve İngiliz Elçisi Mr. Lyons'un da refakatiyle *Sultaniye* gemisine binmiştir. *Sultaniye* gemisi, "gerçek bir küçük saray" gibi döşenmişti ve içinde Sultan hazretlerin iki de küçük köşk düzenlenmişti. Gemi Fransız ziyaretçilere açık tutulmuştur.

Abdülaziz'e bu ziyaretinde 10 yaşındaki oğlu Prens Yusuf İzzeddin ile yeğenleri Mehmet Murat (27) ve Abdülhamid (25), yani iki müstakbel padişah eşlik ediyordu. Sultan Avrupa'da sorun yaratmamak için "harem"inden kimseyi götürmemiştir! Sultan Aziz'in karşılama töreni *Sultaniye* gemisinin Haziran sonunda ulaştığı Toulon limanında başlamıştır. III. Napolyon, burada Sultana "hoşgeldiniz" demek üzere iki marki ve bir de kont yollamıştı. Fakat karşılama merasimi sırasında toplar atılırken bir kaza olmuş, bir Fransız ölmüş, üç kişi de yaralanmıştı. Sultan ölen askerin ailesine maaş bağlayarak yoluna devam etmiştir.

Osmanlı Sultanı 30 Haziran 1867'de saat 16.30'da Lyon garına ulaşmıştır. Burada hazırlıklar çok daha önceden başlamıştı. Halılar serilmiş; tribünler kurulmuştu. Bir Fransız gazetesine göre, bu tribünlerde yer bulmak için Paris Osmanlı Elçiliği'ne o kadar müracaat olmuştur ki, bunları ancak 50 sekreter ayıklayabilirdi!

Sultanı Lyon garında bizzat imparator karşılamıştır. Ken-

disine, Prens Jerome, Prens Joachim Murat; dışişleri, maliye, adalet, içişleri ve savunma bakanları; General Fleury, Paris valisi M. Hausseman ve Polis şefi J. M. Pietri eşlik ediyordu. Osmanlı Sultanı'na ise, kendisini Dijon'da karşılamış olan Avrupa'daki Osmanlı elçileri, Mısır Hidivi ile yardımcısı ve Os-man Hamdi Bey refakat ediyordu. Bu şekilde oluşan ve rengâ-renk üniformalar içinde parıldayan alay, XIV. Louis'nin Versailles Sarayı'ndan çıkarılmış arabaları ile Elysée Sarayı'na doğru yola koyulmuştur. Lyon garından başlayarak, Bastille'e; oradan St. Antoine, Rivoli ve Louvre sokaklarını izleyerek Elysée'-ye varan heyet, yol boyunca korkunç bir kalabalığın ilgisini çekmişti. 1 Temmuz 1867 tarihli Fransız gazeteleri, genellikle başyazılar halinde Sultanın gördüğü ilginin büyüklüğünü anlatmakta ve "geçmişte hiçbir kral ve imparatorun Paris'i ziyaretinin Abdülaziz'inki kadar merak uyandırmadığını" söylemektedirler (*Le Journal des Debats*, 1 Temmuz 1867).

Fransız basını genellikle Osmanlı Sultanı hakkında olumlu şeyler yazmıştır. Zaten sıkı bir kontrol altında bulunan bu gazeteler, imparatorun konuğu hakkında kötü bir dil kullanamazlardı. Bununla beraber, gazeteler açıkça ortaya koyamadıkları eğilimlerini, dolaylı olarak kısmen belli etmişlerdir. Örneğin *La Liberte*, *Le Siecle* gibi liberal eğilimler taşıyan gazeteler Sultana karşı saygılı bir dil kullanmakla beraber, Osmanlı muhalefetine de büyük bir yer vermişlerdir. Osmanlı Sultanına karşı en olumsuz tutumu *Le Temps* gazetesi benimsemiştir. Gerçekten, II. İmparatorluğun *"The Times"*ı olma iddiasını taşıyan ve finans çevrelerinin etkisi dışındaki tek organ olan[65] bu gazete, Sultanın ziyaretine asgarî düzeyde yer vermiştir. Hatta bütün gazetelerin objektif bir haber olarak verdikleri karşılama merasiminin ihtişamını, sokakların kalabalığını vb. bile anlatmamıştır. Öyle anlaşılıyor ki, o sırada Fransa'da gerçek bir basın özgürlüğü bulunsaydı, *Le Temps* gazetesinde acı eleştiriler okumak mümkün olacaktı.

Osmanlı Sultanı, Paris'e geldiği akşamı Elysée Sarayı'nda, yemeğini imparatorun sofrasında yemiş; 3 Temmuz'da da şerefine büyük bir resepsiyon verilmişti. Ne var ki, 6 Temmuz tarihinde Paris'e ulaşan bir haber Elysée Sarayı'nı mateme boğmuş ve Sultanın ziyaretini de olumsuz bir şekilde etkilemiştir.

Bu habere göre, III. Napolyon'un sömürgecilik girişimlerinin önemli bir halkasını teşkil eden Meksika macerası felâketle bitmiş; Meksika İmparatoru Maximilien yerli muhalefet tarafından idam edilmişti. Bu acı haber üzerine Louis Napoleon ve karısı yas tutmaya başlamışlar ve Sultan'ın şerefine verilecek olan büyük balo da iptal edilmiştir. Aynı şekilde, Osmanlıların sergi için hazırladıkları köşkte verecekleri resepsiyon da iptal edilmiştir. Bundan sonra Sultan Aziz, sadece Champs-Elysees'de şerefine düzenlenen törenle yetinmiş ve daha ziyade Paris'in görülmeye değer yerlerini ziyaret etmiştir.

Osmanlı Padişahı'nın "seyahatname"si geziye tercüman olarak katılan "Mabeyn-i Hümayun Başkâtibi" tarafından yazılmış ve bir hayli sonra yayınlanmıştır.[66] Burada Fransa ziyareti çok kısa geçilmiştir. Hatta Sultan'ın nereleri ziyaret ettiği bile belirtilmemiştir. Sadece Sultan'ın, Paris'te, "lüzum-u hakikisi derkâr olan mahal ve mevakimi (yerleri) seyr-ü temaşa eyleyerek" 11 gün kaldığı kaydedilmektedir. Ancak Fransız basınından öğrendiğimize göre, Sultan, Louvre Müzesi'ni, İnvalides'i ve Napoleon Bonapart'ın mezarını, Güzel Sanatlar Okulu'nu, imparatorun St. Cloud'daki malikânesini, Elysée Sarayı'nın ahırlarını ve Boulogne ormanını gezmiştir. Ayrıca çocuğu ve yeğenleriyle operaya gitmiş ve *Don Juan*'ı (*The Times*'a göre *Giselle*'i) izlemiştir. Bütün bunların Sultan'ı etkilediğine dair pek bir işaret yoktur. Buna karşılık Abdülâziz'in St. Cyr'i (Askeri Okul) ziyareti ve orada yapılan askeri tatbikat, genel kanıya göre gezinin en canlı yönünü teşkil etmiştir. Bunların dışında, Sultan, geziye vesile teşkil eden Uluslararası Sergi'yi de gezmiş ve pek beğendiği Sèvres porselen ve kristallerinden satın alarak, İstanbul'a yollamıştır. Bütün bunlardan sonra, 11 Temmuz'da Paris'i yine görkemli bir törenle terketmiştir.

Osmanlı Sultanı İngiltere'de de muhteşem bir şekilde karşılanmış ve orada da 11 gün kalmıştır. Kraliçe Victoria, kendisini Buckingham Sarayı'nın merdivenlerinde karşılamış ve Sultan orada, kendisini elini önce göğsüne, sonra dudaklarına, daha sonra da alnına götürerek selamlamıştır. Aynı akşam kraliçenin davetlisi olarak ve Wagner'in *Tahkäuser*'inden parçalar dinleyerek akşam yemeğini yemiştir. 17 Temmuz'da, Sultan, 1851 sergisinin düzenlediği Crystal Palace'da bir konsere davet

edilmiş ve Rossini, Bellini, Verdi, Donizetti, Mozart ve Weber'in eserlerini dinlemiştir. 19 Temmuz günü düzenlenen "bayram" ise fevkalade görkemli olmuş ve *The Times* gazetesi "bizim neslimiz asla bu kadar muhteşem bir bayram görmedi" diye yazmıştır. Her şeye rağmen Sultan'ın Londra'da da en çok ilgi duyduğu şey, askerî tatbikatlar ve müzeler olmuş; özellikle Spithead deniz filosunun manevraları Osmanlı Sultanını büyülemiştir. Daha sonra İngiltere'den de büyük merasimlerle ayrılmıştır.

Osmanlı Sultanı Londra'dan sonra Viyana'da 5 gün ve Peşte'de de bir akşam kaldıktan sonra Varna'dan tekrar *Sultaniye* gemisine binerek İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da devlet ileri gelenleri, sefirler, askerler, öğrenciler ve halk tarafından karşılanmış ve "sahile sevk olunan ve sınıf sınıf saf olunan asâkir (askerler) ve mekâtibi mevcude şakirtleri (mevcut okulların öğrencileri) 'padişahım çok yaşa' diye bağırmışlardır."[67] Sultan'ın gezisinin son kısmı da parlak geçmiş; Abdülâziz, Viyana'da dünyanın en zengin askerî koleksiyonunun bulunduğu *"Ambraser Sammlung"*u ziyaret etmiş ve bu arada Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın silahlarını da görmüştür.

Söz Gümüşse

Bu seyahat sırasında Sultan Aziz neler görüşmüş, ne gibi bir izlenim bırakmıştır? Fransız basınının incelenmesinden edindiğimiz izlenime göre, Osmanlı Padişahı her şeyden önce sükûtuyla dikkati çekmiştir. Fransız Akademisi'nden P. Challemel-Lacour'un yazdığı gibi, Sultanın "muhteşem dilsizliği, sonunda herkesi şaşırtmıştır."[68] Sultanın "Fransa'da uygarlığın sonuçlarını, İngiltere'de ise nedenlerini gördüm" dediği ileri sürülmüştür. Ancak bu gibi sözler hep Fuad Paşa'ya atfedilmekte ve kendisi Sultan'ın adeta suflörü olarak kabul edilmektedir. Sultan'ın merasimler sırasında sadece bir defa konuşması basına aksetmiştir. O da Londra'da 18 Temmuz tarihinde, City'yi ziyaretinde yaptığı teşekkür konuşmasıdır. *The Times* gazetesinin yazdığına göre, Sultan "Arapça"(?) konuşmuş ve sözleri Londra Sefiri Musurus Paşa tarafından İngilizce'ye çevril-

miştir.[69] Bu konuşmasında Sultan Aziz şunları söylemiştir: "Avrupa'nın bu ve diğer kısımlarına yaptığım seyahatle iki amacım vardı. Birincisi, bu uygarlık merkezlerinde, başladığımız eserleri tamamlamak için yapılacak neler kaldığını görmekti. İkincisi de, sadece kendi tebaam arasında değil, Avrupa uluslarının arasında, çağımızın şerefi ve insanlığın ilerlemesinin temeli olan kardeşlik duygusundan başka bir şey olmadığını göstermek içindi." Alkışlarla karşılanan bu konuşma, Sultan Aziz'in Batı gazetelerinde raslayabildiğimiz tek konuşmasıdır.

Sultan Aziz Avrupa'da konuşmadığı gibi, gülmemiştir de! Saint-Cry'deki askerî tatbikata, orada iki yıl okumuş yüzbaşı Muzaffer Bey'in de başarılı bir şekilde katılması, *La Presse* gazetesine göre, Sultanı "İstanbul'u terkettiğinden beri ilk defa" güldürmüştür.

Sultan Aziz, merasimlerde ve meydanlarda pek konuşmamıştır ama gittiği ülkelerin devlet başkanları ve ileri gelenleri ile görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmelerde ayrıntılı olarak ne gibi konuların ele alındığını bilmiyoruz. Ancak basına yansıyan tek tük haberden anlaşıldığına göre, görüşmeler daha ziyade Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanların durumuyla ilgili olmuştur: Sultan'dan, Romanya ve Sırbistan'dan sonra Karadağ için de özerk statü istenmiştir! Öyle anlaşılıyor ki, Sultan'ın daha Avrupa'ya adımını atmadan verdiği ödünler yeterli bulunmamış, yeni ödünler istenmiştir. Görüşmelerin sihirli kelimesi "reform"dur. Ancak Batılı yöneticiler "reform" derken, sadece Hıristiyanların durumunu düşünmektedirler. Bu durum Osmanlı yöneticilerini üzmekte ve "reform" sözcüğü onlar tarafından çoğu kez fazla inanılmadan kullanılan, "diplomatik" bir kelime olarak ortaya çıkmaktadır. "Reform" çıkmazı, Genç Osmanlıların Batı basınına yansıyan muhalefetlerini cevaplandırmak için iktidar yanlısı birinin (herhalde Ali Paşa'nın bir adamının) yazdığı mektup açıkça ifade etmektedir. *Le Journal des Debats* gazetesinin 8 Temmuz 1867 tarihli sayısında, "bir yurtsever" imzası ile yayınlanan bu mektupta, Kur'an ilkelerine dayanılarak Osmanlı kurumları savunulmakta ve Avrupa'dan ne kadar çok şey alınırsa, imparatorluğun o kadar çabuk çökeceği ileri sürülmektedir. Yazara göre, Osmanlı Hıristiyanlarının eğitim düzeyi, Müslümanlarınkinden çok ilerde olduğu için, bun-

lara verilecek eşitlik Müslümanlığın sonu olacaktır. İşte, Osmanlı iktidarı, Batı kamuoyunda kendini bu düzeyde savunabilmektedir. Mektubu takdim eden Fransız gazetecisi, Osmanlı "yurtsever"inin çelişkisini şöyle özetlemektedir: "Reform yapmadan nasıl yaşanır? Çökmeden nasıl refom yapılır?" Mektup sahibi, "tüm ümitler sadrazamdadır!" diyerek, herhalde bu çelişkiyi çözdüğünü sanmaktadır. Oysa çelişki, izleyen yıllarda gitgide derinleşecektir.

Sergi ve Osmanlılar

Sultan Aziz'in Avrupa seyahatini, çeşitli yönleriyle anlatmaya çalıştık. Son olarak da, bu geziye vesile teşkil eden 1867 Uluslararası Sergisi hakkında bazı ilgiler verelim. Bu konuda temel kaynağımız, Osmanlı sergi komiseri Selâhaddin Bey'in, 1867'de Fransa'da yayınlanan "1867 Evrensel Sergisinde Türkiye" isimli eseri olacaktır.

1867 sergisi Osmanlıların ilk katıldıkları sergi değildi. Osmanlı Devleti, daha önce, 1851'de Londra'da, 1855'de de Paris'te Chaps-Elysées Sarayı'nda açılan sergilere katılmıştı. 1851 Sergisine, tarım ve sanayi maddeleri ve özellikle "güzel kumaşlar, yaldızlı işlemeler ve kıymetli şallar" yollanmıştı. 1855 sergisine çok daha geniş ölçüde katılınmış ve 2000 kadar madde teşhir edilmiştir. Selâhaddin Bey, Osmanlıların bu son sergiden 27 madalya, 20 de mansiyon aldıklarını belirtiyor. Osmanlı Devleti daha sonra ise 1862'de Kensington Gardens'da açılan sergiye katılarak 787 özel ya da kamusal işletmenin mallarını sergilemiştir.

Osmanlılar üç kez uluslararası sergilere katıldıktan sonra, 1863'de bir de Osmanlı Devleti'nde ulusal bir sergi açmışlardır. Bu amaçla Sultan Ahmet Meydanı'nda yaptırılan bir sarayda 13 sınıf eşya sergilenmiştir. Sergi, o zaman Maliye Nazırı olan Mustafa Fazıl Paşa'nın yönetiminde özel bir komisyonca hazırlanmış ve 27 Şubat-1 Ağustos tarihleri arasında açık tutulmuştur. Girişlerden elde edilen hasılatın 450.000 kuruşa yükselmesi, serginin büyük bir ilgi gördüğünün işareti olarak sunulmaktadır.

1867 sergisi, daha önceki bütün sergilerden görkemli olmuş ve bu vesileyle Paris'e tüm kral ve imparatorların gelişi de sergiye özel bir önem katmıştır. Sergi Champs de Mars'da (Eyfel Kulesi ile Ecole Militaire arasında uzanan alan) hazırlanmıştır. Bu geniş bölgeye devletler, kendi tarihlerini ve mimarilerini temsil eden eserler dikmişlerdir. Bu amaçla Osmanlılar, kendilerine ayrılan bölgeye üç bina yaptırmışlardır. Birincisi, Bursa Yeşil Camii'nin bir modeliydi. İkincisi, İstanbul'da sayıları –o günlerde dahi gitgide azalan– Boğaz köşklerinden birini temsil ediyordu. Bu binaların ilk plânlarını M. B borini yapmış; daha sonra bunları M. Parviller pratik amaçlarla tâdil etmiştir.

Osmanlılar 1867 sergisine çok geniş ölçüde katılmışlardır. Osmanlılara tahsis edilen alan, diğer Avrupa devletlerininkine oranla hayli kısıtlı olmasına rağmen, sergiye katılanların sayısı açısından ikinci sırayı işgal etmektedirler. Bu konuda sergi kataloğunun verdiği rakamları şöyledir:[70] Sergileme alanı:

Fransa	63.640 m^2
İngiltere	21.059 m^2
Prusya	12.765 m^2
Rusya	6.060 m^2
İtalya	3.459 m^2
Osmanlı Devleti	1.525 m^2

Sergiye katılanlar:

Fransa	11.645 sergici
Osmanlı Devleti	4.499 sergici
İtalya	3.992 sergici
İngiltere	3.609 sergici
Prusya	2.206 sergici
Rusya	1.392 sergici

Osmanlı Devleti'nin bu katılma yoğunluğu nereden ileri gelmektedir? Kataloglara bakınca, bunun nedenini kolayca anlıyoruz. Osmanlılar, ülkelerinde ne üretiyorlarsa, hemen hepsinin bir örneğini sergiye taşımışlardır. Böylece Osmanlı vitrinlerinde, pastırma ve sucuktan, tahin ve pekmeze; simitten, sa-

lebe kadar her şey sergilenmiştir.

Selâhaddin Bey, gerek 1867 sergisine, gerekse daha önceki sergilere Osmanlı katılımını çok överek anlatmıştır. Bunun böyle olması doğaldır. Aslında Osmanlılar 100 kadar madalya ve mansiyon da almışlardır.[71] Fakat sergide 64 büyük ödül; 893 altın, 3.653 gümüş, 6.565 bronz madalya ve 5.801 mansiyonun dağıtıldığı unutulmamalıdır. Osmanlılar Mısır'la birlikte bir "büyük ödül" almışlardır. Bu mükâfat, Amerikan İç Savaşı yıllarında, pamuk ekimini geliştirdikleri için verilmiştir. Hükümetin kollektif bir biçimde sunduğu "tarımsal ürünler"den, ipekçilikten ve dantelcilikten altm madalyalar kazanılmıştır. Buna karşılık, sebzecilik ve meyvecilik dalında 38 altın madalya dağıtıldığı halde, Osmanlı temsilcileri incir ve üzüm dallarında 3 bronz madalya ile yetinmişlerdir. Ancak Osmanlı sergicilerinin asıl zaafı, sanayi alanında ortaya çıkmıştır. Batılı firmalar, özellikle Anglosaksonlar, en ileri sanayi araçlarını sergilerken ve bunların reklamını yaparken, Osmanlılar, saban demiri, orak, tırmık, bahçıvan makası vb. gibi aletler teşhir etmişlerdir.

Bütün bu konularda Selâhaddin Bey'in eseri çok öğreticidir. Elbette Osmanlı sergi komiseri, Osmanlı katılımını elinden geldiği kadar yüceltmeye çalışmaktadır. Fakat ne yazık ki, 1860' larda Osmanlı ekonomisinin objektif verileri, bir gerçeği bütün çıplaklığı ile yansıtmaktadır. Selâhaddin Bey'in sunduğu verilerin ayrıntılı analizi, bu makalemizin çerçevesini aşar. Fakat bir iki örnekle durumu açıklayalım. Osmanlıların en eski ve en ulusal sanayilerinden halıcılığı alalım. Yazara göre, imparatorluğun her tarafında, halıcılık hâlâ gelenekler, ilkel el tezgâhlarında yapılırken, İzmir ve civarında Avrupalı girişimciler, en yeni teknikler kullanan işletmeler açmışlardır. Kaliteyi hiç düşürmeden üretimi son derece artıran bu işletmelerde 3000 kadar kadın, günlüğü 1/3 Frank'a, sürekli çalışmakta ve 7.5 m^2'lik bir halı imaline aynı anda 10 işçi katılabilmektedir. Bu işletmelerden sadece biri, senede 84.375 m^2 halı dokuyabilmektedir. Kula'nın, Uşak'ın, Saruhan'ın dünyaca ünlü halıları böyle dokunmaktadır. İzmir ve civarında yıllık halı üretiminin –yerli üreticilerle birlikte– 9 milyon Frank, imparatorluğun geri kalan bütün kesiminde ise 4.5 milyon Frank değerinde olduğu göz

önünde bulundurulursa, işin önemi ortaya çıkar.

İkinci örneği, günlük yaşantıyı daha yakından ilgilendiren somut bir alandan, değirmencilikten ve fırıncılıktan alalım. Osmanlı sergi komiserinin verdiği bilgilere göre, büyük merkezlerde Avrupalı girişimciler bu alanda da üstünlük sağlamışlardır. İmparatorluğun en önemli "un fabrikası" İstinye'de M. Pigeon'a aittir. Bu fabrika ayda 3 milyon kilo buğday öğütebilmektedir. Tüm İstanbul'da, o sırada, ayda 11.250.000 kilo buğday öğütüldüğüne göre, bunun 1/4'ünden fazlası sadece M. Pigeon'un buhar makineli değirmeninde üretilmektedir. Galata'da M. Augier'in 24 yıldan beri çalışan fabrikası ise günde 15.000 kilo un üretmekte ve bunu aynı gün ekmek haline getirip satmaktadır. Selâhaddin Bey'in yazdığına göre, M. Augier'in fabrikası, bütün Kırım Savaşı boyunca, Osmanlı ordusuna günde 40.000 tayın sağladığı gibi, İstanbul halkına da satışlarına devam etmiştir. Selâhaddin Bey başka Avrupalı girişimciden de söz ediyor. Fakat sanıyorum ki, yukarıdaki örnekler çarpıcıdır.

Artık Doğu, Batı'dır...

İşte 1860'larda Osmanlı Devleti'nin genel tablosu budur. Görüldüğü gibi, bu tabloda bir bütünlük vardır. Osmanlı toplumsal düzeni; iktisadi yapısı, dipomatik ilişkileri, siyasal rejimi ve iç muhalefeti ile tutarlı bir bütün teşkil etmektedir. Ne yazık ki, bu bütünlük, bütün unsurlarıyla bağımlılık şeklinde ortaya çıkmakta ve Osmanlı aydınları arasında modernizme götürecek bir fikir sistemi ve bir siyasal hareket görünmemektedir. Abdülaziz'in Avrupa seyahati, bütün bu bağımlılıkları ve eziklikleri simgelemektedir.

Abdülaziz Avrupa'ya diplomatik manevralar çevirmeye gitmedi. Hiçbir Batı dili bilmeyen bu Sultan'ın zaten bağımsız diplomatik görüşmeler yapması da olanaksızdı. Abdülaziz'in, yönetici çevrenin de etkisiyle, Avrupa'yı görme konusunda büyük merak duyduğu kuşkusuzdur. Fakat böyle bir gezinin yaratacağı –ve de yarattığı– sorunlar göz önünde bulundurulursa, seyahat salt bir merakla açıklanamaz. Abdülaziz, Girit'-in ve Balkanlar'ın kaynadığı bir sırada, Avrupa'ya, ödünler verip

şirin görünerek, Düvel-i muazzama ile ilişkilerin hiç olmazsa daha kötüye gitmemesini sağlamak için gitti veya götürüldü. Bu amaçla da Avrupa'da tam bir "uygarlık öğrencisi" gibi hareket etti.

Sultan Aziz'i görmek için, tüm hükümdarlara olduğundan daha büyük kalabalıkların sokağa dökülmesi, ne sevgiyle, ne de hayranlıkla açıklanabilir. Batılı insan, yüzyıllarca Avrupa'yı tehdit etmiş, korkutmuş; fakat biraz da büyülemiş "Doğu"nun en yüce sembolünü gözleriyle görmek, tanımak istiyordu. Sokakları dolduran yüz binlerce insanın bu ilgisinde, Osmanlı Devleti'nin değil, Batı'nın zaferinin bir işaretini görmek gerektir. Belki de Abdülaziz, bunu biraz hissettiği için gezi boyunca gülemedi. Belki de Osmanlı uleması bunun için rahatsız oldu ve bu rahatsızlığı çeşitli şekillerde belli etti. Beki de bu yüzden Osmanlı tarihçileri bu geziden mümkün olduğu kadar az söz ettiler. Güçlü ve kendinden emin Batı ise, XIV. Louis'nin yaldızlı arabasında Elysée Sarayı'na doğru yol alan yakışıklı Osmanlı Sultanı'nda, artık, fantazmlarla dolu bir tarihin renkli bir simgesinden başka bir şey görmüyordu. Sultanın ziyareti dolayısıyla bir başyazı yayınlanan *La Presse* gazetesi, "Doğu"nun yüzyıllarca süren üstünlüğünü anlattıktan sonra, şunları ekliyordu:[71] "Bugün ne büyük değişiklik! Bütün dünyanın dikkati, emektar Hıristiyan Avrupa'nın üstünde toplanıyor. Avrupa artık dünyanın merkezi ve dayanağı haline geldi. Doğu biziz! Aydınlık biziz!" Bu sözler, galiba, bütün Avrupa kamuoyuna tercüman oluyordu.

DİPNOTLAR

1 Hayrettin Nedim, *Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiye* (İstanbul, 1326), Cilt: I, s. 58.
2 Ord. Prof. E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VII (Ankara TTK, 1956), s. 118.
3 Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâb* (İstanbul, 1294/1877), s. 183.
4 R. D. Davison, *Réform in the Ottoman Empire, (1856-1876)* (Princeton, 1963), s. 235.
5 Renkli bir kişiliği olan bu prensin, III. Napolyon'la da anlaşmazlıkları vardı. Bak. Lengle, *Le Neveu de Napoleon*, (Paris, 1893).
6 Hayrettin Nedim, *age*, s. 13-14.
7 Bak. A Schopoff; *Les Réformes et la Protection de Chretiens en Turquie*, (Paris, 1904), s. 85-89.
8 M. Bourée'nin 5 Mart 1867 tarihinde yolladığı raporda, bu sorundan ilk kez şöyle söz ediliyor: "Reformlar konusunda, önce yabancıların mülkiyet hakkı sorununa hücum ettim." Ve şunlar ilave ediliyor: "Ali Paşa, konuyu Sultan'a, benim ele aldığım biçimde sunmaya karar verdi." 7 Mart 1867'de ise M. Bouree, "Yabancıların mülkiyeti konusunda davayı kazandık" diye yazıyor. 4 Haziran 1867'de, son anda çıkan bir anlaşmazlığın Fuad Paşa tarafından çözüldüğünü bildiriliyor ve son olarak 19 Haziran 1867'de yani Sultan'ın Avrupa'ya seyahatinden iki gün önce, nihaî metin Fransa'ya yollanıyor. Bak. Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri: *Fonds de la Correspondance Politique, La Turquie*, cilt: 370, 1867.
9 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzat* (İstanbul, 1980), s. 194.
10 *Aynı eser*, s. 195.
11 *Aynı eser*, s. 196.
12 M. Celâleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat* (İstanbul, 1236) Cilt: I, s. 29.
13 *La Presse*, 7 Temmuz 1867. Fermanın metni için bak. Gabriel Noradounghian, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman* (Paris, 1902) Cilt: III, s. 271-275.
14 *The Times*, 2 Temmuz 1867.
15 Paul Dumont, "Jewish Communities in Turkey During the Last Decades of the XIX. Century in the Archives of the Alliance Israelite Universelle",

(der.) B. Braude ve B.Lewis *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (Londra, 1982).

16 Isidore Loeb zikrediyor, *La Situation des Israelites en Turquie, en Serbie et en Roumanie*, (Paris, 1877), s. 65.

17 Fransız diplomatik raporlarında, Türk aleyhtarı kampanyanın ne kadar abartmalı ve yalanlarla dolu olduğuna dair bilgiler vardır. Örneğin M. Bouree'nin 19 Haziran 1867 tarihli raporunda, *Independence Hellenique* gazetesinde çıkan Türk aleyhtarı bilgilerin çok aşırı ve yalan olduğu anlatılıyor. 18 Haziran tarihli raporda da Bulgar çetelerinin Türkleri tahrik için Müslümanları öldürdüğü bildiriliyor. (*La Turquie*, Cilt: 371, s. 245 ve 250).

18 *Encyclopedia Judaica*, (Jerusalem, 1971) Cilt: V.

19 Moise Franco, *Essai sur l'Histoire des Israelites de l'Empire Ottoman*, (Paris, 1897), s. 247. *Encyclopedia Judaica*'da Sultan Aziz'in yabancılara mülkiyet hakkı tanıyan fermanı, Kamondolar'ın eseri olarak verilmektedir. Fransız elçisi M. Bouree ise, raporlarında bunu tamamen kendi eseri gibi sunmaktadır.

20 Kamondolar'ın, A. Cremieux'ye 6 Nisan 1867 tarihli bir mektubuna göre, Ali ve Fuad Paşalar Cremieux'ye destek vaad ediyorlarmış. I. Loeb, *age*, s 73.

21 *Encyclopedia Judaica*, "Charles Netter" maddesi; Andre Chowaqni, *Cent Ans d'Histoire, l'Alliance Israelite Universelle et la Renaissance Juive Contemporaine*, (Paris, 1965), s. 48-49.

22 Israel Margalith, *Le Baron Edmond de Rothschild et la Colonisation Juive en Palestine*, (Paris, 1957).

23 Paul Dumont, "La Turquie dans les Archives du Grand Orient de France" (*Economie et Societe dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1983), s. 180.

24 Albert Lantoine, *Histoire de la Maçonnerie Française* (Paris, 1925), s. 309.

25 P. Dumont, *age*, s. 180-181.

26 S. C. Burchell, *Le Canal de Suez* (Paris, 1967), s. 95.

27 J. Charles-Roux, *L'Isthme et le Canal de Suez* (Paris, 1901), Cilt: I, s. 348.

28 *Aynı eser*, s. 381-382.

29 *Aynı eser*, s. 382.

30 A. Cremieux, *Défense de Jules Mires par A. Cremieux* (Paris, 1861).

31 Jules Mires, *A Mes Juges: Ma Vie et Mes Affaires* (Paris, 1861), s. 138, 140. Mires'in verdiği rakamlarda gerçekleşmeyen kendi girişimi de dahildir.

32 Bak. *Le Verite sur la Conversion des Fonds Turcs* (Paris, 1865). İlgili kanunların metnini ve eleştirisini içeren broşür maliye tarihimiz bakımından ilginç bir belgedir.

33 Fransız Dışişleri Arşivleri, *La Turquie*, Cilt: 370, 24 Nisan 1867'de gönderilen rapor. Agathon Efendi, 1867 sergisi için kurulan Osmanlı Komisyonu'nun da üyesiydi.

34 *La Presse*, 8 Temmuz 1867, "L'Emprunt Ottoman" başlıklı yazı.

35 Oysa o zamana kadar Credit Mobilier, Osmanlı borçlanmasından çok kazanmıştı. Meksika borçlanmasından uğradığı zararları bu kârlarla kapatmıştı. Bak. M. Aycard *Histoire du Credit Mobilier*, (Paris, 1867), s. 445.

36 *La Liberte*, 9 Ağustos 1867.

37 Bak. E. K. Bramsted, *Dictatorship and Political Police* (London, 1945); Galtier-Baissière, *La Police Secrète sous le Deuxième Empire* (Le Crapouillot, Temmuz, 1936). Ayrıca Griscelli ve M Calude gibi gizli ajanların hatıraları.

38 Bu ve bunu izleyen bilgiler, daha önce zikrettiğim Fransız arşivlerinden alınmıştır. Bundan sonra, tarih zikrettiğim elçi raporları için ayrıca dipnotu vermeyeceğim. İlgili ciltler, 370 ve 371. ciltlerdir.

39 *Muhbir*, No: 45, 5 Muharrem 1284 (1867), "Islahat" başlıklı yazı.

40 *Muhbir*, No: 51, 18 Muharrem 1284 (1867).

41 Ahmet Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, s. 197-199.

42 *Muhbir*, Sayı: 55, 23 Muharrem 1284 (1867).

43 III. Napolyon döneminin gözde arkeologlarından Jean Perrot, 1864'te yayımlanan bir seyahatnamesinde Jean Pietri hakkında bilgi vermektedir. Buna göre, Pietri'nin çıkardığı gazete önce *La Presse d'Orinet* adını taşıyordu. Fakat bu gazete 1859 Süveyş ihtilafında Osmanlı hükümetine en sevimsiz gelen çözümü, kararlı bir biçimde savununca Fuad Paşa tarafından kapatıldı. Bu kapatılma üzerine, *Le Journal des Débats* gazetesi "Doğu'da bir Fransız bayrağı indi" diye yazmıştı. Gazete, sonra *Le Courrier d'Orient* adı altında tekrar yayımlanmaya başladı. Bak, *Souvenir d'un Voyage en Asie Mineure* (Paris, 1864), s. 17-18.

44 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, 1964), s. 208.

45 *Lettre Adressée à Sa Majesté le Sultan par le Prince Mustafa Fazil Pacha* (Paris, 1867).

46 R. D. Davison, D. Urquart'ın çıkardığı *Diplomatic Review* (Temmuz, 1876) dergisi (age, s. 202); Şerif Mardin ise Ali Suavi'nin bir eserini zikrediyor. *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton, 1962), s. 278.

47 L. Cahun, "La Turquie 1840-1870" (der.) E. Lavisse, *Histoire Générale*, cilt: XI, s. 47.

48 Bu bilgileri *La Grande Encyclopédie*'den çıkardık.

49 *Papiers et Correspondance de la Famille Impériale* (Paris, 1870) cilt I, s. 169.

50 Cevdet Paşa, *Tezakir*, Yay., C. Baysun, 1-12 (Ankara, 1953), s. 20.

51 M. C. Kuntay; *Namık Kemal* (İstanbul, 1944), s. 560.

52 Metin içinde bak. G. Noradounghian Efendi, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman* (Paris, 1902), cilt: III, s. 254.

53 G. Noradounghian, *age*, cilt: III, s. 261.

54 Şerif Mardin, *age*, s. 61 vd.

55 İncelediğimiz gazetelerden sadece *The Times*'da, Avrupa'da "Osmanlı siyasî mültecileri"nden, eskiden tasavvuru imkânsız bir yenilik olarak söz edilmektedir. 2 Temmuz 1867. M. C. Kuntay'ın belirttiğine göre, Namık Kemal, Paris'ten babasına yazdığı bir mektupta "ahbap değil, yanına ecinniler bile uğramaz" diyor. *age*, s. 259.

56 M.C. Kuntay, E. de Girardin'den "Napolyon'un adamı" diye söz etmektedir (*age*, s. 524). Oysa Napolyon'un Adalet Bakanı'nın, daha sonra yayınlanan notlarından anlaşıldığına göre, imparator bu ateşli gazeteciyi bir ara

hapse attırmak istemiş, fakat ancak para cezasına çarptırılabilmiştir. (Ed: J. Maurain) Baroche, *Ministre de Napoleon, d'apres ses Papiers Inedits* (Paris, 1936), s. 401-402.

57 *Le Journal des Debats*, 22 Haziran 1867.

58 *Le Siecle*, 29 Haziran 1867.

59 *Muhbir* (Le Mukhbir), 31 Ağustos, 1867.

60 Ş. Mardin, *age*, s. 33. Ayrıca bk. not 43.

61 III. Napolyon'un darbesinden sonra Pierre-Marie Pietri polis şefi olmuştu. 1866 tarihinde de kardeşi Joseph-Marie Pietri polis şefi olmuştur. *(La Grande Encyclopediye)*.

62 Osmanlılarda III. Napolyon çok sevilmiştir! Daha sonraki bir dönemde, meşhur tarihçi Abdurrahman Şeref dahi ondan büyük bir övgü ile söz ediyor. Bak. *Tarih (Musahabeleri) Konuşmaları* (İstanbul, 1978 baskısı), s. 120.

63 Ömer Faruk Akün'ün belirttiğine göre, Namık Kemal 1881'de "Bâlâ Rütbesi", 1883'de "Nişan-ı Osmani" ve 1886'da "İmtiyaz Madalyası" aldı (*Islâm Ansiklopedisi*). M. C. Kuntay da "bir ihtilâlcinin muhiti" olarak, Namık Kemal'in yaşadığı ortamı şöyle sunuyor: "Üç Osmanlı şehzadesinin köşklerinde başlar: bir Mısır prensinin konağına uğrar ve bir Ermeni sarrafın İstanbul gümrüğü karşısındaki dükkânında biter" *age*, s. 257. Osmanlı muhalefeti içinde iktidara ödün vermeyen; yurt dışında idama mahkûm olan, fakat affedildikten sonra da "özgürlük yok" diye yurda dönmeyen, 1870'de Komüncülerle birlikte savaşan tek Osmanlı muhalifi, Genç Osmanlılardan Mehmet Efendi'dir. Bk. İ. Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1938, Cüz: 5, s. 943-945.

64 Bu konudaki bilgiler *Le Journal des Debats, La Presse, Le Siecle, Le Constitutionnel, Le Temps, Le Petit Journal, La Liberte* gazetelerinden çıkarılmıştır. İngiltere ile ilgili bilgiler ise *The Times*'dan nakledilmiştir.

65 *Histoire Generale de la Presse Française*, kolektif eser, clit: II (Paris, 1969).

66 Yazarın oğlu Behçet Bey tarafından "takdim olunan" eseri Necib Asım Efendi yayınlamıştır. *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, no: 49-62; s. 1335-1337.

67 Necib Asım, *agm*, s. 100.

68 P. Challemel-Lacour, "Les Hommes d'Etat de la Turquie", *Revue des Deux Mondes*, Ocak-Şubat 1868, s. 886.

69 *The Times*, 19 Temmuz 1867. Yazarın Arapça ile Osmanlıcayı karıştırmış olduğu anlaşılıyor.

70 *Catalogue Generale Publiee par la Commission Imperiale* (Paris, 1867), cilt: I, s. 35.

71 Ödüller için bak. Catalogue Officiel des Exposants Récompenses *par le Jury International* (Paris, 1867).
La Presse, 1 Temmuz 1867. Abdülaziz rejiminin sonunda yayınlanan eserinde, bir Alman gözlemci de şunu söylüyor: "Abdülaziz Han'da, İslamın, bir siyasal güç olarak sönen yıldızını görüyoruz." A. Schweiger-Lerchenfeld, *Unter dem Halbmonde* (Jena, 1876), s. 100.

MAVROYANİ PAŞA ANLATIYOR: OSMANLI GİZLİ POLİS ÖRGÜTÜ NASIL KURULDU?

Casusluk insanlık tarihinin en eski mesleklerinden biridir derler. Herhalde doğrudur. Devletin ilk ortaya çıkış anlarından itibaren, siyasal iktidarlar muhtemel rakipleri ve düşmanları hakkında doğru bilgilere ihtiyaç duymuşlardır. Bu bilgiler, en sağlıklı biçimde, bizzat bu rakip ve düşmanları içinde yaşayan, onlardan biri gibi görünen veya hiç olmazsa onlara dost sayılan kimseler tarafından sağlanabilirdi. "Muhbirlik", modern çağların teknik olanaklarına ulaşana kadar casusluğun başlıca şekli olmuştur.

Casusluğun tarihi çok eski olmakla beraber, örgütlenmesi nisbeten yenidir. Batı'da, mutlak monarşiler çağında, genel polis teşkilâtının bir şubesi olarak ilk örgütlerine kavuşmuştur. Fransa'da, XVIII. yüzyılda siyasal polis, bütün ileri gelen Fransız aydınlarının fişlerini tutuyordu. Özel hayatla ilgili ayrıntıların da kaydedildiği bu fişlerde, Aydınlanma Çağı'nın en güçlü düşünürlerinin, zamanlarında nasıl izlendiklerini görüyoruz. Meşhur "Ansiklopedi"nin mimarı Diderot'nun "tehlikeli bir insan"[1] olarak nitelendiği bu fişler, Aydınlanma Çağı'nın karanlık yönünü yansıtmaktadır. Napoléon Savaşları sırasında ise, haber alma örgütleri, siyasal iktidarları derinden etkileyen büyük bir önem kazanmışlardır.

Osmanlı Devleti, batılı mutlak monarşiler gibi, homojen bir ulusa ve gelişen bir pazara dayanan merkeziyetçi bir devlet değildi. Eski tip ve kendine özgü merkeziyetçiliği olan bir ikti-

dar yapısıydı. Bu yüzden Osmanlılar, XIX. yüzyıl ortalarına kadar gizli bir haberalma örgütüne sahip olmamışlar ve klasik biçim muhbirlerle yetinmişlerdir. Aslında Osmanlılar, gerek teoride, gerekse pratikte, siyasal nitelikli istihbarata çok önem veriyorlardı. Osmanlılarda bir çeşit yönetim bilimi ilkelerini teşkil eden "Siyasetnameler" sık sık casusluğun önemini belirtmişlerdir. Örneğin Osmanlı ulemasının çok iyi bildiği, Nizam-ülmülk'ün *Siyasetname*'sinde şu öneriler yer almaktadır: "Her tarafa tacir, seyyah, sufî, derviş, ilaç satan ziy ve kıyafetinde daima casuslar gitmeli ve ne işitirse haber getirmelidir... Çok vakit olur ki valiler, mukataa erbabı, memurin ve ümera isyan ve muhalefete meyleder ve padişah hakkında fenalık ister ve sui fikirde bulunur. Casus gelip haber verince, hemen padişah atına biner ve askerini sevkeder."[2] Gerçekten Osmanlı devlet geleneğine, casusluğun önemi ile ilgili fikirler, daha ziyade eski İran yönetim ilkelerinin model alınmasıyla giriyordu. XVI. yüzyılın sonlarında Mustafa Alî, devlet idaresinde casusluğun rolünü belirtirken, Osmanlılarda büyük bir itibarı olan Sasanî Hükümdarı Ardeşir'i örnek gösteriyordu. Ardeşir her tarafa becerikli casuslar göndermekle ün salmıştı.[3]

Bütün diğer devletlerde olduğu gibi, Osmanlılar da istihbaratçılığı, dış ve iç hedefli olmak üzere iki düzeyde kullanıyorlardı. Osmanlı yükseliş çağında, yabancı ülkelerle ilgili bilgileri, daha ziyade Hıristiyan ve Yahudi cemaatler arasından çıkan kimseler sağlıyordu. Batılı ülke mensupları da zaman zaman, kendi özel düşmanlarına karşı bilgiler vermekten geri kalmıyorlardı. F. Babinger, Fatih Sultan Mehmet'le ilgili biyografisinde, Sultan'ın sarayına davet ettiği İtalyan sanatkârlardan dahi zaman zaman istihbarat amacıyla yararlandığını yazar.[4] Kısaca Osmanlılar, yükseliş devrinde, kendi düşmanları içinden de casuslar bulmakta güçlük çekmemişlerdir. XIV. Louis devrinde, bir İtalyan yazarının yazdığı "Sultan'ın Casusu" başlıklı, tamamen hayal ürünü ve Avrupa'yı bir Türk casusunun kalemiyle eleştiren bir eser Batı'da büyük bir ilgi görmüş, birçok dillere çevrilmiş ve XVIII. yüzyıl ortalarına kadar okunmuştu.[5] Ancak duraklama ve özellikle gerileme çağında, durumun giderek tersine döndüğüne ve Batı'nın Osmanlı tebaası arasında daha kolay casuslar bulduğuna tanık oluyoruz.

Dış ülkelerle ilgili istihbarat konusunda Batı'yla Osmanlı Devleti'ni karşılaştırırken önemli bir noktayı gözden uzak tutmamak gerekiyor. Toplumsal bilimler ilerledikçe ve çeşitli ülkeler arasındaki temas olanakları arttıkça, yabancı memleketlerle ilgili istihbaratın büyük bir kısmı legal yollarla toplanmaya başlanmış ve casusluk, başka yollarla edinilemeyen, sır teşkil eden bilgilere inhisar ettirilmiştir. Örneğin, yasal alanda, Batılıların Osmanlı toplumu ile ilgili olarak kaleme aldıkları yüzlerce "Seyahatname"yi düşünelim. Aslında misyoner, tüccar, asker, maceraperest vb. gibi çeşitli kimseler tarafından yazılan bu seyahatnameler, kısmen birer "istihbarat raporu" gibi kaleme alınmışlardır. Bunların birçoğu prenslere ithaf olunmuş olup, içlerinde planlar, askeri ve stratejik bilgiler içerenler de az değildir. Hatta bunlardan Tüklere karşı bir savaş planı ile bitenler de vardır. Ayrıca bu gibi geçici misyonlar dışında, Batılılar XVI. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul'da devamlı diplomatik temsilcilikler kurarak, istihbaratı kurumsallaştırmışlardır. Osmanlılar ise, ilkel ve bağnaz bir inatla, Batı'da olup bitenleri küçümsemişler ve XIX. yüzyıla kadar Batı'da devamlı elçilikler kurmamışlardır. Fransız düşünürü Voltaire, *XII. Charles* isimli eserinde, Osmanlı Devleti'nin kendini beğenmişlik içinde Batı'ya temsilci göndermediğini ve bu yüzden dış politikasının tam bir cehalet içinde olduğunu yazar.[6] Oysa, daha XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı sarayı ile ilgili ayrıntılı bilgiler ve dedikodular, Batı gazetelerinde haber olarak çıkmaktadır. Osmanlılar Batı ile ilgili bu bilgisizliklerinin acısını, özellikle gerileme devrinde çekmişlerdir. Bu dönemde İstanbul'da büyük devletlerin elçilikleri, dragomanları, ticari ve askeri uzmanları ve yerli ajanlarıyla birlikte, birer iktidar odağı haline gelmiş ve "Şark Meselesi" adı altında asıl siyasal mücadele bunlar arasında geçmeye başlamıştır.

Burada Türkiye'de egemen tarih görüşünde hâlâ süregelen bir yanlışın altını çizmek isterim. Osmanlılar askeri planda başarısızlıklara uğramaya başlayınca, Batılı devletler askeri uzmanlar göndermeye ve bu alanda "reform"lara öncülük etmeye başlamışlardır. Gerçekten Baron de Tott, Moltke gibi subayların Osmanlı ordusunda, Batılı askeri yöntemlerin öğretilmesi açısından yararlı oldukları doğrudur. Ancak unutmamak gere-

kir ki, bu subaylar sadece asker değil, aynı zamanda diplomat olarak ikili bir işleve sahiptirler. Amaçları, Osmanlı ordusunun savaş yeteneğini artırmak; fakat aynı zamanda onu kendi ülkelerinin ulusal çıkarları yönünde kullanmaktı. Yüzyıllarca Osmanlı ordusunu baş düşman olarak görmüş Avrupalı uluslar, neden şimdi onu güçlendirmeye çalışacaklardı? Baron de Tott gibi, Türklere karşı antipatisini ortaya koymuş bir kişi, neden Osmanlı modernleşmesine katkıda bulunacaktı? 1930'ların başta gelen Nazi teorisyenlerinin, General Moltke'yi ilk temsilcileri arasında görmeleri boşuna mıdır?[7] Bunların dışında, Avrupa'da idama mahkûm olduğu için kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınmış ve sözde Müslüman olmuş Humbaracı Ahmed Paşa (Comte de Bonneval) gibi maceraperestlerin gerçek rolünü de yeniden gözden geçirmek gerekir.[8] Genel olarak söylenebilir ki, XIX. yüzyılda, giderek artan bir biçimde, Osmanlı devlet aygıtı ve ordusu, Batılı diplomatların, uzmanların ve ajanların kontrolü altına girmiştir. Bunlar, Avrupa düzenini de tehdit eden ihtilâlci hareketlere karşı[9] veya denetim altında bir Osmanlı bütünlüğü konusunda, yer yer Osmanlı iktidarına da yardım etmişlerdir. Çelişkiler içinde gelişen bu "yardımlar", Osmanlı "reformları"nın daha iyi anlaşılması için değişik bir yaklaşımla incelenmelidir.

O dönemin devlet adamları bu durumun elbette ki farkındaydılar. Rakiplerini, koruyucu devletler ve elçilerle birlikte düşünüyorlardı. Mustafa Reşid Paşa, bu desteklerden fazlasıyla yararlanmakla beraber, bunun yarattığı sistemden yine de şikâyet ediyordu. Bir muhtırasında, Reşid Paşa şunları yazmıştı: "Bir vezir memleketin iyiliği için çalıştığı vakit, yabancı ajanlar ustalıkla onun rakiplerinin etrafını sarıyor; bir yandan kıskançlıklarını tahrik ederek, öte yandan da Sultan nezdinde bir sürü entrika ile, ruhunda bin türlü şüphe yaratıyorlardı."[10] İşte böyle bir durumun sonucu olaraktır ki, Osmanlılarda istihbarat örgütü, yabancılar lehine kurulmuştur. Bu örgütlenmenin hikâyesine başlamadan önce, Osmanlılarda iç istihbaratla ilgili birkaç şey söylemek istiyorum.

"Nakl-i Kelâm" Osmanlı'da da Muteber Meslek Değildi

İçine kapalı bir toplum olan ve savaşlar ötesinde dış dünyaya büyük bir ilgi göstermeyen Osmanlılarda, iç istihbarat, yönetici zümre arasındaki kavgalara bağlı olarak büyük bir yer tutuyordu. Osmanlı merkezi iktidarı; saray ileri gelenleri, güçlü paşalar, etkili ulema, yeniçeri ve sipahi ağaları, nüfuzlu tüccar ve sarraflar gibi bireysel iktidar odakları arasında oluşan ve devamlı değişen çeşitli ittifaklardan doğuyordu. Bu odakların hepsi, rakiplerinin tüm eylemlerinden haberdar olmak ve acı sürpizlerle karşılaşmamak için mümkün olduğu kadar çok muhbirden yararlanmaya çalışırlardı. Osmanlı tarihinde IV. Murad ve Köprülü Mehmed Paşa gibi merkezi idareyi en güçlü haline sokan sultan ve vezirler, aynı zamanda en çok muhbir kullanan yöneticiler olmakla şöhret yapmışlardır. XIX. yüzyılda ise, II. Mahmud ve II. Abdülhamid gibi sultanlar veya Ali Paşa gibi vezirler zamanında "jurnalcilik" en aşırı boyutlara ulaşmıştır. Bununla beraber, "nakl-i kelâm" denilen muhbirlik Osmanlı toplumunda hiçbir zaman makbul ve popüler bir "meslek" olmamıştır. Osmanlı Nasihatnameleri yer yer dış âleme karşı casusluğun önemini belirtmekle beraber, muhbirlikten söz etmemişler ve ettikleri zaman da "nakl-i kelâm"ın ahlaksızlığını ortaya koymuşlardır.[11]

Sultan veVezir Ölümlerinin Nedeni Hep Gizli Kaldı

Muhbirliğin dışında, Osmanlı yöneticileri, iktidar kavgalarında kışkırtıcı ajanlar da kullanmışlardır. XVII. yüzyılın meşhur yeniçeri-sipahi kavgalarını tahrik eden bir vezir, açıkça "yeniçerilerle sipahiler birbirleriyle öldüresiye boğuşmadıkça bize emniyet yoktur"[12] demiştir. Aynı vezir, yeniçerileri sipahilere karşı tahrik için adamlarından birini sipahi kılığına sokmuş ve ona bir yeniçeri öldürtmüştür. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti giderek bağımsızlığını kaybettiği için, yabancı ajanların ve on-

ların yerli ortaklarının eylem biçimleri daha trajik boyutlara ulaşmıştır. Bu dönemde bazı Sultanların ve vezirlerin ölümlerinin doğal bir ölüm mü, intihar mı, yoksa bir cinayet mi olduğu devamlı tartışma konusu olmuş ve birbirleriyle çelişen doktor raporları düzenlenmiştir. Osmanlı bağımlılığının sonucu ve simgesi olarak, Osmanlı gizli polisi de yabancı bir elçinin girişimiyle kurulmuş ve başına da bir yabancı getirilmiştir.

Gizli polislerin tarihi, doğaları icabı, daima bir esrar perdesine bürünür. Zamanla birçok şey gün ışığına çıksa bile, polis örgütleriyle siyasal iktidarların birbirlerini nasıl etkiledikleri bütün yönleriyle hiçbir zaman anlaşılmaz. Osmanlı tarihi de, elbette bu kuralın dışında değildir. Bu bakımdan, Mavroyani Paşa'nın kaleme aldığı –ve Türkiye'de pek bilinmediğini sandığım– kitapçığı hayli ilgi çekici olsa gerektir.

Mavroyani Paşa, 1891'de yayınlanan 51 sayfalık küçük eserinde, Osmanlı Devleti'nde gizli polisin nasıl kurulduğunu anlatmaktadır. Kitap imzasız olarak yazılmıştır. Eserin Mavroyani Paşa tarafından yazıldığını, kataloglara kaydediliş şeklinden öğreniyoruz. Eserden Fransa Ulusal Kütüphanesi'nde iki nüsha vardır ve her ikisinin de nadir kitapların yer aldığı ayrı bir bölümde (Rezerv) bulunması, bunlara belli bir önem verildiğini göstermektedir. Kitap 1891'de basılmış, 1892'de ikinci baskısı yapılmıştır.[13]

Mavroyani Paşa, Sultan Abdülhamid'in özel doktoruydu. Tıp konularında, yabancı dillerde basılmış birçok kitabı ve makalesi vardır. Fakat burada bizi ilgilendiren siyasal kişiliğidir.

Osmanlı Devleti'nde Saray Hekimleri Her Zaman Önemli Roller Oynamışlardır

Osmanlı Devleti'nde saray hekimleri her zaman önemli siyasal roller oynamışlardır. Bir yandan, hiçbir şüphe uyadırmadan Sultanın ve yakınlarının yanına girip çıkabilmeleri ve onların sağlık durumlarını yakından bilmeleri; öte yandan da hemen hepsinin gayrimüslim olmaları ve Batı dilleri bilmeleri, onları yabancı ülkeler için çok cazip kılıyordu. Zaman zaman kendileri de Batı'nın bu ilgisine cevap vermişlerdir. Osmanlı Dev-

leti'nde, "ikili ajan" olarak çıkarlarını korumuş ve refah içinde yaşamış bir sürü başhekim vardır. Bunlardan Lord Byron'un hekimi iken, onun ölümünden sonra Osmanlı Sarayı'na yerleşmiş İngiliz doktoru Millingen'in hikâyesi çok ilginçtir. Öyle görünüyor ki Mavroyani Paşa da bu ikili ajanlardan biriydi. Gizli polis hakkında yazdığı kitap, kendisinin de bu işlerin içinde olduğunun delilidir. Yayınlarına bakılırsa, herhalde Fransa çıkarlarına hizmet ediyordu.

Mavroyani Paşa'nın dedesi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Ege'deki Paros Adası'ndan gelerek Fenerli Rumlardan bir sarrafın hizmetine girmişti. A. Cevdet Paşa'nın yazdığına göre, "cerbezeli ve açıkgöz" biri olduğu için, bazı güçlü paşaların da desteğini sağlayarak süratle yükselmiş ve Eflâk Voyvodası olmuştu. Ancak böyle bir "sarraf uşağı"nın[14] hızla yükselmesi birçok kıskançlığı davet etmiş ve sonunda bir tertiple idam edilmiştir. Öyle görünüyor ki, kendisinin idamı, ailenin sonu olmamış, Mavroyaniler yeni paşalar üretmişlerdir.

İngiliz Elçisi Stratfort Canning'in Telkinleri

Mavroyani Paşa, alaylı bir uslupla kaleme aldığı kitabında Osmanlı gizli polisinin İngiliz Elçisi Stratfort Canning'in telkini ile kurulduğunu yazmaktadır. Osmanlı, başlangıçta gizli polis örgütü fikrine direnmişler, "Bir Talleyrandlar, Carnotlar isteriz; fakat Foucheler istemeyiz" demişlerdir.[15] Bununla beraber, güçlü elçi, kuruluşun ilkesini Mustafa Reşid Paşa'ya kabul ettirmiş ve hazırlıklara başlanmıştır. Gelişmenin öyküsü şöyledir: Önce Batı ülkelerindeki polis örgütleri incelenmeye başlanır ve özellikle Paris'te Vidocq'un tecrübesi üzerinde durulur. Vidocq, sahtekârlıktan yıllarca hapis yattıktan sonra, Napoléon Bonapart zamanında göze girmiş ve müthiş bir gizli emniyet örgütü kumuştu. Napoléon'dan sonra da senelerce –ve skandallar arasında– gizli polis olarak çalışmıştı. Emekli olduktan sonra ise, hizmetlerine karşılık olarak, özel bir gizli polis bürosu kurmasına izin verilmişti. Osmanlı Devleti bu konularda hazırlıklar yaparken, Paris Türk Elçiliği'ndeki müşavir Sefels Soldenhof Efendi'ye, Vidocq'un tecrübelerinden yararlanması öne-

rilmiştir. Bu şekilde geniş bir rapor hazırlanmıştır. Bu rapor, Elçi Canning'in Osmanlı polis şefi olarak uygun gördüğü ve Mustafa Reşid Paşa'nın da kabul ettiği Civinis Efendi'ye takdim edilir. Civinis Efendi kimdir?

Civinis Efendi Kimdir?

Mavroyani Paşa'nın verdiği bilgilere göre, Civinis Efendi Korfu veya Kefalonyalı bir Rum'du. Senelerce St. Petersburg'da kalmış ve orada çariçenin hizmetkârlarından biri olmuştu. Bu arada Rus çarının özel muhafızlarından birinin güzel kızıyla evlenmeyi de başarmıştı. Fakat daha sonra çariçenin elmaslarını çalarak kaçmıştı. Civinis Efendi, daha sonra Anadolu'da imam kıyafetiyle ortaya çıkmıştı. Epeyce gezip dolaştıktan ve camilerde bir sürü vaazlar verdikten sonra tekrar ortadan kaybolmuştu. Çok geçmeden, bu kez de Comte de Riveroso adı altında, yatla dolaşan zengin bir İtalyan turisti olarak Ege Adalarında görülmüştü. Sonra İstanbul'a yerleşmiş ve Canning'in önerisiyle ve albay rütbesiyle polis şefi olmuştu. Böylece, Rum asıllı, Fransızca ve İtalyanca bilen, yıllarca Rus Sarayı'nda çalışmış biri, İngiliz elçisinin isteği ile Osmanlı gizli polis şefi seçilmişti. Senelerce çalıştıktan sonra da, emekli olmuş ve Ege'de Paros Adası'na yerleşmişti. Orada genç ve güzel bir Rum kızıyla evlenmiş ve son yıllarını mutlu bir şekilde geçirmişti.

Mavroyani Paşa, Civinis'ten büyük bir övgü ile söz etmektedir. Daha önce belirttiğim gibi, Civinis'in yerleştiği Paros Adası, Mavroyanis'in ailesinin geldiği adadır. Mavroyaniler ile ilişkiler Paros Adası'nda mı kurulmuştu? Daha da mı eskidir, bilinmez. Ancak Civinis'in başından beri ajan olarak yetiştirildiği ve çariçenin elmaslarını çalmasının uydurma olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Mavroyani Paşa, kurulan örgütün çalışmalarına örnekler de veriyor. Ancak bu çalışmaların, çoğu kez doğrudan siyasetle bir ilgisi yoktur. Birtakım tanınmış paşaların, sarrafların, diplomatların evlerinin ve özel hayatlarının sıkı bir şekilde izlenmesiyle ilgilidir. Örgütün antenleri Pera konaklarından, sarayın haremine kadar uzanmaktadır. Öyle anlaşılır ki özel hayatla ilgili olarak

toplanan bilgiler, siyasal amaçlarla kullanılmaktadır.

Mavroyani Paşa'nın bu konuda anlattığı hikâyelerden biri şöyle: Paris'te genç bir Osmanlı diplomatı, Juliette adında, yazara göre Parisli bir "bulvar kadını" ile ilişki kurar. Bu ilişkiden bir de çocukları olur. Diplomat, kadını ve oğlunu İstanbul'a getirir. Fakat kadın bir süre sonra Fransa'ya döner. Yazar, bu genç diplomatın ilerde "en yüksek mevkilere" geldiğini de belirtir. Fransa'ya dönen Juliette, bir süre sonra tekrar İstanbul'a gelerek eski dostunun himayesinde bir konağa yerleşir ve yeni dostlar edinir. Yazara göre, yüksek idareciler, sarraflar ve diplomatlar arasından, dördü Müslüman, dördü Hıristiyan sekiz dost edinir. Bunların çoğu milyonerdir. Civinis, Juliette ve dostlarını yakından izler ve raporlar düzenler. Mavroyani Paşa, Madame Juliette hakkında bir açıklama yapmıyor. Fransa'ya döndükten sonra, tekrar İstanbul'a gelen ve kendine yüksek seviyede bir Osmanlı çevresi yaratan bu kadının da bir misyonu var mıydı acaba?

Mavroyani Paşa'nın anlattığı başka bir hikâye, çok zengin ve Müslüman bir sarrafla ilgili. Kadınlara pek düşkün olan bu sarraf, Paris'ten sahte(!) bir kontes getirtiyor ve Pera'da bir konağa yerleştiriyor. Kendisi tanınmış biri olduğu için o konağa yaptığı gizli ziyaretlerde, ancak gecenin 11'ine kadar kalabiliyor. Oysa, kontes hanım, sarraf dostu gittikten sonra, gerçek dostlarını çağırıyor ve sabahlara kadar eğleniyorlar. Civinis yine raporlarını tanzim ediyor ve yönetici kadrolar, kahkahalar arasında birbirlerine hep sarraf efendinin hikâyelerini anlatıyorlar. Sarraf rezil oluyor ve kontes Marsilya'nın yolunu tutuyor. Ne var ki, bu gibi öyküler sadece birtakım yöneticileri ve sarrafları rezil etmekle kalmıyor, bizzat gizli polisin de aleyhine oluyor ve Osmanlı idarecileri, "bazı şeylerin bilinmemesi, bilinmesinden daha iyidir" diyerek örgütü kapatıyorlar.

Mavroyani Paşa, gizli polis örgütünün kurulduğu ve kapatıldığı yılları belirtmiyor. Fakat 1863'de yeniden açıldığını belirtiyor. Bu tarihte gizli polisin başına, "büyük sayıda bir Katolik Ermeni grubunun girişimiyle ve bazı başka nedenlerle", Dniester kıyılarında doğmuş olan Baron C..." getiriliyor. Yeni başkan farklı yöntemlerle çalışıyor. Mavroyani Paşa'nın verdiği ilginç örnek şöyle: Baron C... yabancı bir elçiye, elde ettiği

bir anlaşma taslağının kopyasını satıyor. Bu taslağa göre, Osmanlı Devleti o elçinin devletine karşı, savunma ve saldırı amaçları ile başka bir devletle anlaşmış. Taslağı elde eden büyükelçi, çok sinirli bir şekilde derhal sadrazam Âlî Paşa'nın yanına çıkıyor. Âlî Paşa taslağı gördükten sonra, kendisi de çekmeceden başka bir taslak çıkarıyor. Viyana'daki Osmanlı elçisinin büyük bir para ödeyerek elde ettiği bu taslağa göre ise, bu yabancı elçinin ülkesi Osmanlı Devleti aleyhine bir taksim anlaşması imzalamış. Durum inceleniyor; taslaklar karşılaştırılıyor. Sonunda anlaşılıyor ki her iki taslak da Baron C...'nin kaleminden çıkmıştır. Âli Paşa küplere iniyor; fakat yabancı elçi, bu kez polis şefini savunmaya başlıyor. Hatta terfisini bile istiyor! Baron C... terfi ediyor mu, bilmiyoruz. Ancak Mavroyani Paşa'nın ne olduğunu anlatmadığı, başka bir kötü olay sonucu işinden atılıyor. Paşa, Baron C...'nin büyük bir servetle Osmanlı Devleti'ni terkettiğini yazıyor.

Ahmet Rasim Paşa'nın İlginç Öyküsü

Mavroyani Paşa, gizli polis örgütü kurulurken, bu işe aday olan bazı başka kimseleri de anlatmaktadır. Bunlardan Ahmed Rasim Paşa'nın hikâyesi de ilginçtir. Ahmed Rasim Paşa, yeniçeri kırımından, Rum karısının kadın kıyafetine sokarak kaçırdığı bir yeniçerinin oğluydu. Kaçtıktan sonra, Atina'ya yerleşiyorlar ve Ahmed Rasim orada tamamen Hıristiyan inanca göre yetiştiriliyor. Bir süre sonra İstanbul'a dönüyorlar ve Ahmed Rasim, dragoman olarak işe başlıyor. Sonra hızla yükselerek Paşalık rütbesine kadar çıkıyor. Evlilik suretiyle Mithad Paşa ile akrabalık da kuruyor. Tuna eyaletinde örnek bir gizli polis örgütü oluşturan Mithat Paşa, Bulgarlara karşı, Ahmed Rasim Paşa'nın hizmetlerinden yararlanıyor. Başka bir gizli polis adayı da, yine yeniçeri kırımından kaçmış Ahmed Bayraktar isimli bir asker. O da sonraları yükselerek zengin bir çiftçi oluyor. Rüşvetle sultanın emlâkinin "koruyucusu" görevini de elde ediyor ve Bosna'da uçsuz bucaksız tarlaları yoksul yerlerden gelen gündelikçi işçi ordularına işletiyor. Kendi bölgesinde, Tanzimat'tan sonra kurulan tarımsal zaptiyenin şefi oluyor. Canning'in, gizli polis kur-

mayı kabul ettirdiğini öğrenince, Babıâli'ye müracaat ederek, "gizli ve siyasî nitelikteki" kendi polis örgütünü öneriyor! Ahmed Bayraktar, Ahmed Rasim'in babasıyla komşu ve arkadaş imiş. Bu konuda Mavroyani Paşa, başka bir bilgi vermiyor.

Makedonya'da Ortodoks kilise ve manastırlarıyla meşhur Aynaroz'a da, Bosnalı Hasip Efendi adında bir ajan yerleştiriliyor. O sırada Makedonya'da bir ayaklanma var. Yorgi ve Stavro adlarında iki Rum ayaklanmanın liderliği için çatışıyorlar. Hasip Efendi, Stavro'dan yana tavır alarak kavgayı körüklüyor ve sonra ikisini de yakalatarak İstanbul'a yollatıyor. Bir de rapor düzenleyerek, Mustafa Reşid Paşa'ya yolluyor. Bu raporda, Hasip Efendi, "Bu siyasî polisi icad eden Lord Redeliffe Canning ve İngiltere Kraliçesi'ne teşekkür etmek gerek" demeyi de ihmal etmiyor. Reşid Paşa, raporu elçi Canning'e de gösteriyor. Hasip Efendi'yi kaymakamlığa terfi ettiriyor ve bir de nişan veriyorlar.

Mavroyani Paşa'nın anlattıklarının en önemlilerini naklettmiş bulunuyorum. Görüldüğü gibi, bunlar arasında "sansasyonel" bilgiler pek yoktur. Mavroyani Paşa, gizli polisin tarihini yazmamıştır. Hatta herhalde bildiklerinin çoğunu da yazmamıştır. Sadece, alaylı ve küçük düşürücü bir biçimde bazı çarpıcı örnekler vererek, Osmanlı gizli polisinin nasıl işlediğini anlatmıştır. İşin ilginç yönü, Mavroyani Paşa, bu eseri Fransa'da yayınlattığı zaman, Osmanlı Sarayı'nda II. Abdülhamid'in özel hekimi olarak görev yapmaktadır.[16] Sadece, eseri imzasız olarak yayınlatmak tedbirini almıştır.

Mavroyani Paşa'nın eserinin önemi, Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve siyasi bağımsızlığını kaybederken, nasıl polis örgütüne bile egemen olamadığı ve bunu bile yabancı bir elçinin önerisi ve yardımıyla kurduğunu, başına da bir yabancıyı getirdiğini göstermesi açısındandır. Bilindiği gibi, İngiliz Elçisi Stratfort Canning'in hayatı, kendi notlarına dayanılarak, Stanley Lane Poole tarafından yazılmıştır.[17] Elçi, notlarında, Osmanlı "reform"ları konusunda çok iddialı bir üslup kullanmakta ve bunları hep kendi eseri gibi sunmaktadır. Fakat iki ciltlik bu eserde gizli polisin kuruluşu anlatılmamaktadır. Herhalde, büyük elçi, bunu da Osmanlılara kabul ettirdiği "reform"lar arasında saymaktan biraz utanmıştır.

DİPNOTLAR

1 R. Darnton, "Dossiers Secrets sur les Ecrivains des Lumieres, *"l'Histoire"*, No: 64, 1984.
2 Nizam-ülmülk, *Siyasetname* (İstanbul, 1954), s. 91.
3 Mustafa Alî, "Fusul' Hal Vakd, Usul Haraç ve Nakd"; B. N. *Manuscrits Turcs* Suppl., No: 858, s. 3.
4 F. Babinger, *Mahomet II, Le Conquerant et son Temps* (Paris, 1954), s. 609-612.
5 Giovani Paolo Marana, *L'Espion du Grand Seigneur* (Paris, 1684).
6 Voltaire, *Histoire de Charles XII* (Paris, 1968 baskısı), s. 172.
7 A. Rosenberg, *Der Mythus des 20. Jahrhunderts* (München, 1932), s. 512-513.
8 Humbaracı Ahmed Paşa, kendisini idama mahkûm eden Avusturyalıların koyu bir düşmanıydı. Tüm diplomatik raporlarında, Osmanlıları Avusturya'ya karşı tahrik ediyordu. Raporların bir nüshası da gizlice Fransa'ya yollanıyordu. Kendi adına, iki kez sahte hatıralar yayınlatmıştır. Müslümanlığı da samimiyetsizdi. Bak. Salih Münir, "Bonneval Pacha", *Revue d'Histoire Diplomatique*, 1908. Ayrıca, S. Gorceix, *Bonneval Pacha, Pacha à Trois Queues*, Paris, 1953.
9 Ergun Hiçyılmaz'ın *Belgelerle Teşkilât-ı Mahsusa* adlı kitabında belirtildiğine göre, Avusturya polisi, Yunan ihtilâl şairi Rigas'ı Osmanlılara teslim etmiştir. Rigas Belgrad Kalesi'nde öldürülmüştür (İstanbul, 1979, s. 27).
10 F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement* (Londra, 1942). Muhtıra Fransızca olarak, eklerde veriliyor, s. 273.
11 Nabi, *Conseils de Nabi Efendi à son Fils Aboul Khair* (Paris, 1857), Eser eski Türkçe metinle birlikte basılmıştır; bak. o kısım, s. 60.
12 Haz. Z. Danışman, *Naima Tarihi* (İstanbul 1968), cilt: IV, s. 1895.
13 (S. Mavrogenis) *La Police Secrete en Turquie* (Paris, 1891 ve 1892).
14 *Tarihi Cevdet*, cilt V (İstanbul, 1309), s. 63, 64.
15 Fouche, Fransız İhtilâli'nin "terreur" döneminde yükselmiş, sonra da uzun süre görev yapmış korkunç bir polisti.
16 Mavroyani Paşa'nın, aynı tarihlerde Fransa'da basılan, sıtma hastalığı ile ilgili kitabında sıfatları şöyle sayılıyor: "Senatör (Âyân üyesi), Sultanın özel doktoru, imparatorluk hastanelerinin müfettişi vb, vb, vb" Bu üç kez tekrarlanan "vb"ler, herhalde paşanın gizli kapaklı işlerini ifade ediyor.
17 Stanley Lane Poole, *The Life of the Right Honorable Stratfort Canning*, ıkı cilt (Londra, 1888).

SON DÖNEM OSMANLI HEKİMLERİ ÜZERİNE BİRKAÇ NOT

Mavroyani Paşa'nın bir risalesi ile ilgili olarak daha önce yazdığım bir yazıda[1] Osmanlı Devleti'nde saray hekimlerinin oynadığı role dikkati çekmiştim. Aynı konuya ilave olarak bazı şeyler daha söylemek istiyorum.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde birçok hekim, Osmanlı Sarayı'nda salt doktorluğun ötesinde bir rol oynamış ve –isteyerek ya da istemeyerek– dönemin siyasal olaylarına karışmışlardır. Bunlardan Doktor J. Millingen, Lord Byron'un özel hekimliğini yaptıktan sonra, onun ölümünü izleyen yıllarda İstanbul'a yerleşmiş ve Saray'a hekim olmuştu. Dr. Millingen Osmanlı payitahtında çok dağdağalı bir hayat geçirmiştir. Hakkında daha ziyade oğlu Frederick Millingen'in eserlerinden bilgi ediniyoruz. Şöyle ki, Dr. Millingen'in İstanbul'da boşadığı karısı, intikam hırsıyla yanıp tutuşmuş; bu amaçla daha sonra sadrazam olan bir Osmanlı paşasıyla evlenmiş ve oğlu F. Millingen'i de babasına düşman olarak yetiştirmiştir. İşte bu genç Millingen (veya Osmanlı ismiyle Kıbrıslızade Osman Bey), yazdığı birçok eserle, Abdülaziz döneminde Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz entrikalarını anlatmış ve başta babası olmak üzere İngiliz ajanları"nı, eylemleriyle birlikte sergilemiştir. Daha sonra da Rus tabiyetine geçerek, Vladimir Andrejevich adı altında Osmanlılara karşı savaşmıştır. Millingenlerin aile dramı ile karışık maceralarını ileride anlatacağım.[2]

Abdülaziz'in "intiharı" sırasında ve bunu izleyen kritik

dönemde de Dr. Capoleone ile Dr. Mavroyani'yi başrollerde görüyoruz. Bunlardan Napolili Doktor Capoleone, V. Murat'ın özel doktoruydu. V. Murat'm taraftarları, rahatsızlığı sırasındaki müdahalelerinin isabetsizliği konusunda kendisini çok suçlamışlardır. Ancak Dr. Capoleone'nin kendisi eser vermemiş ve görüşlerini açıklamamıştır.

Dr. Mavroyani'ye gelince, kendisi, kökeni XVII. yüzyıla kadar giden meşhur "Mavroyani" ailesinden geliyordu. Bu ailenin tarihi, XIX. yüzyıl sonlarında Theodore Blancard tarafından 921 sahifelik bir eser halinde yazılmıştır.[3] Bu eser 1909'da iki cilt halinde yeniden basılmıştır. Eserde başhekim Spridion Mavroyani'den de ayrıntılı bir biçimde bahsedilmektedir.

Dr. Mavroyani, 1869 yılından itibaren Abdülhamid'in özel hekimi ve en güvendiği kişilerden biri olmuştur. Bununla berber, Hekim Paşa'nın Sultan'la ilişkileri çelişkili bir tabana dayanıyordu. Mavroyani Paşa Fransız yanlısıydı. Tıp tahsilini Viyana'da yapmış olmakla beraber, Marsilyalı Rumlarla bağlantısı olan zengin bir Rum ailesinin kızıyla evlenmiş ve balayını da Paris'te geçirmiştir. Bu seyahat sırasında çeşitli Fransız çevreleriyle dostluk bağları kurmuştur. Yayınlarının çoğu da Fransızcadır. Mavroyani Paşa'nın frankofil tutumu, onu ister istemez V Murat taraftarlarına yaklaştırıyordu. Bu ise, bilindiği gibi, Abdülhamid'in en hassas olduğu konulardan biriydi. Bununla beraber Hekim Paşa, durumunu uzun süre başarıyla korumayı becermiştir.

Mavroyani Paşa'nın önemini bize başka bir doktor anlatıyor. Bu doktor, daha önce sözünü ettiklerimizin aksine bir saray doktoru değildi. Ancak İstanbul'da uzun yıllar geçirmiş ve Osmanlı toplumu hakkında birçok eser yazmıştır. Eserlerini Paul de Régla olarak imzalamakla beraber, gerçek ismi Paul André Desjardin idi. 1838 yılında Cezayir'de doğan ve askerî doktor olan Desjardin, daha sonra askerlikten ayrılarak İstanbul'a yerleşmiştir.

Yazdıklarından[4] anlaşıldığına göre, P. A. Desjardin, V. Murat'ın kurtarılması için çalışıyordu. V. Murat şehzadeliğinden itibaren daha çok Batı sempatizanı bir eğitim görmüştü. Tahta çıktıktan sonra da mason olmuştur (Mason olan tek Osmanlı Sultanı). Dr. Desjardin de Mason du. Fakat, bir eserinde belirtti-

tiğine göre, Fransız mason localarını fazla "Yahudileşmiş"[5] bulduğu için, o çevrelerden uzaklaşmış ("uyku"ya yatmış) bulunuyordu. Bununla beraber, sırf V. Murat'ın propagandasını yapmak için yeniden aktif olmuş ve mason localarında eski Osmanlı Sultanı'nı övücü konferanslar vermiştir.

P. A. Desjardin, Mavroyani Paşa'nın dostuydu ve kendisinden büyük bir övgüyle söz etmiştir. Ayrıca Desjardin, Mavroyani Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde olup biten her şeyden haberdar olduğunu ve her şeyi etkilediğini ileri sürmüştür. Bu konuda –belki de biraz abartarak– yazdıkları şunlardır: "Doğu'da Abdülhamit'in doktorunun parmağı olmayan hiçbir siyasal olay, hatta hiçbir özel nitelikte mesele yoktur. Kendisi kısa süren V. Murat dönemi ile Abdülhamid idaresinin gizli tarihi hakkında fevkalade çok şey bilmektedir. Eğer hatıralarını yazabilseydi, tarihçilerimize ve diplomatlarımıza ne kadar çok şey öğretecekti!"[6] Aslında Abdülhamid döneminin yaygın "jurnalcı"lığından Mavroyani Paşa da kurtulamamış ve 1892 sonlarında "Yıldız Sarayı'nın Gizli Tarihi"ni yazıyor diye jurnal edilmiş ve evi aranmıştır. Haber Batı'ya, "Paşa tutuklandı" diye gitmişse de, bunun aslı yoktur. Böyle olmakla birlikte, Mavroyani Paşa, bu olaydan sonra eski itibarını kaybetmiştir.

Mavroyani Paşa, 1902 yılında ölmüştür. Aynı yıl Dr. Desjardin (yine Paul de Régla ismiyle), Osmanlı Devleti hakkında "Casuslar Ülkesinde" diye bir eser yayınlamıştır. Abdülhamid yönetiminin çok ağır bir şekilde suçlandığı bu eserde, yazar "birtakım güçlü şahsiyetleri zor duruma sokmamak için"[7] daha önce vermediği bazı bilgileri de, artık bu şahıslar öldüğü veya Türkiye'yi terkettiği için, verebildiğini açıklamaktadır. Gerçekten yazar, Mavroyani Paşa'yı tanık göstererek bazı bilgiler aktarmaktadır. Bunlardan belki de en önemlisi, Abdülaziz'in "öldürülmesiyle" ilgilidir. Mavroyani Paşa, Dr. Desjardin'e Abdulaziz'in intihar etmediğini, öldürüldüğünü anlatmış; hat-ta bir kayık gezintisinde katillerin Çırağan Sarayı'na girdikleri pencereyi göstermiştir. Bu pencere sonradan kapatılmıştır.[8] Dr. Desjardin'in kitabında bu nitelikte daha fazla bilgi yoktur. Bununla beraber, Abdülhamid döneminin en önemli olaylarının anlatılmasında, yazar herhalde Mavroyani Paşa'dan duyduklarını kullanmıştır.

Dr. Desjardin, Osmanlı Devleti'nin siyasal ve toplumsal hayatını anlatan kitaplarından başka, bir de "İslâm İlâhiyatı"(!) ile ilgili bir kitap yazmıştır. Konunun garipliği dolayısıyla bundan da kısaca söz etmek istiyorum. Öyle görünüyor ki Cezayir doğumlu doktor, "İslam İlâhiyatı" başlığı altında yayınladığı ve "Aşkın Gizli Kanunlarının Kitabı"[9] ismini taşıyan eserinde daha ziyade Müslümanlığın cinsel ilişkiler konusundaki kabulleriyle ilgilenmiştir. Çünkü eser, esas itibariyle, şer'i ilkelere göre cinsel hayatın nasıl düzenleneceğini anlatmaktadır. Aslında eserin gerçek sahibi Ömer Halebî adında bir din adamıdır. Dr. Desjardin kendisi gibi Cezayirli olan ve Cezayir'in Fransa tarafından işgalinden sonra İstanbul'a yerleşen bu din adamından şahsî dostu olarak ve büyük sempatiyle söz etmektedir. Yazar, önsözünde, eseri "bilimsel, felsefî ve dinî açıdan arzettiği yüksek ahlakî değer" dolayısıyla yayınladığını belirtmekte ve peşinen, "erotik" bir eser olarak görülmesinin kendisini üzeceğini ifade etmektedir. Yazar bu kaygısında samimi midir? Bilemeyiz. Fakat bize öyle geliyor ki "El Kitab"ın 1893, 1898 ve 1906 yıllarında üç kez basılması, eserin "bilimsel" yönünden çok, "erotik" yönüyle ilgilidir. Bununla beraber, Dr. Desjardin'in söylediği şey de yanlış değildir. Çünkü eser, şer'î açıdan cinsel ilişkiler konusuna büyük bir ciddiyetle eğilmiş ve herhalde bu konuda söylenebilecek her şeyi söylemiştir. Özet olarak eser, Ömer Halebî Hoca'nın ağzından Batılı okuyucuya, normal cinsel ilişkiler, eşcinsellik, sodomi, fuhuş, bazı doğum kontrolü yöntemleri, Müslüman olmayanlarla cinsel ilişkiler vb. gibi konularda slâm'ın önerilerini anlatmaktadır.

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Batılılar tarafından Osmanlı toplumu ile ilgili olarak sayısız eser ve makale yazılmıştır. Çoğu Türkiye'de bilinmeyen bu eserlerin "bilimsel" değeri nedir? Yakın tarihimizi anlamak bakımından bize ne ölçüde yardımcı olabilirler?

Rönesans'ta ve Klâsik Çağda Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden "seyyah"ların sayısı bir hayli azdı. Bunların pek çoğu, ziyaretlerini birer "seyahatname" ile değerlendirmişlerdir. Bununla beraber, XIX. yüzyılda Osmanlılarla ilgili eserlerin aniden çoğalması, sadece ziyaretçilerin artması ile ilgili değildir. Çözülme döneminde, Osmanlı Devleti ile ilgili çıkarların yo-

ğunlaşması da bunda önemli bir rol oynamıştır.

Toplumsal disiplinlerin gelişmesi açısından, XIX. yüzyıl bir geçiş dönemidir. Bu dönemde Batı, dış dünya ile ilgili "seyahatname"lerden, "oryantalizm" ve bunun çeşitli dallarından oluşan bılımsel iddialı disiplinlere yönelmektedir. Ancak bu geçiş döneminde, özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olarak, "püblisist" diye isimlendirilen yazarlar tarafından bir sürü eser kaleme alınmıştır. Yukarıda sözünü ettiğimiz yayın bolluğu, geniş ölçüde bu "püblisist"lerin eserlerinden oluşmaktadır. Tıp, arkeoloji, mühendislik, vb. de dahil çeşitli mesleklerden gelen bu yazarlar, daha çok uluslararası ilişkiler konusunda ılginç eserler vermişlerdir. Çoğu kez gerçek mesleklerini unutarak, tam bir siyasetçi ve diplomat gibi davranmışlardır. Yukarıda sözünü ettiğimiz A. P. Desjardin de bunlardan biridir.[10] Bu gibi yazarların küçümsenmemesi ve eserlerinin dikkatle incelenmesi gerektiği kanısındayım. Fakat bu inceleme. soz konusu yazarların siyasal tutumlarının ve amaçlarının saptanmasıyla başlamalıdır. Örneğin Desjardin, bir Fransız siyasetçisi gibi hareket etmekte ve Osmanlı Devleti'nde "İngiliz Kamarillası"na karşı Fransız yanlısı bir parti oluşturmaya çalışmaktadır. Amacı bir Osmanlı-Fransız-Rus anlaşmasına katkıda bulunmaktır. Yazarın açıkça belirttiği amaç göz önünde bulundurularak–ve diğer frankofil kaynaklarla karşılaştırılarak– eserleri Osmanlı dış ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabilir. Bu dönemle ilgili olarak, bütün devletlerden bu gibi yazarların eserler verdiği göz önünde bulundurulursa, bunlar karşılaştırmalı bir şekilde incelenerek bütüncül bir görüşe varılabilir. Şöyle ki: Fransız yazarlar, örneğin Alman entrikalarını; Alman yazarlar Rus entrikalarını vb. ortaya koyarak öğretici şeyler yazmışlardır. Bütün mesele, bunların hep birlikte ve kritik bir şekilde okunmalarıdır. Bunun dışında dönemle ilgili olarak verdikleri somut bilgiler de, diğer kaynaklarla karşılaştırılarak, gerçeğin ortaya konmasında yararlı olabilir.

DİPNOTLAR

1 Bak. Bir önceki makalemiz, "Mavroyani Paşa Anlatıyor: Osmanlı Gizli Polis Örgütü Nasıl Kuruldu?", Haziran 1984, No: 6.

2 F. Millingen'in en önemli eserleri şunlardır: *La Turquie sous la Regne d'Abdülaziz: 1862-1867*; Paris, 1878; *Les Anglais en Orient: 1830-1876*, Paris 1877; *Les Femmes en Turqute*, Paris, 1878; *Les Imams et les Derviches, Prutiquers, Supertitions et Moeurs des Turcs*, aris, 1881; *Les Russes en 1877-1878*, Paris, 1889.

3 Theodore Blancard, *Les Mavroyeni*, Paris, 1893 (ayrıca 1909 baskısı).

4 P. A. Desjardin'in (Paul de Regla imzasıyla) eserleri: *La Turquie Officielle*, Paris, 1889; *Les Mysteres de Constantinoples*, Paris, 1897; *Les Mysteres de Yıldız*, Paris, 1897; *Les Bas Fonds de Constantinople*, Ibtanbul, 1892; *Au Pays de l'Espionnage*, Paris, 1902; *Theologie Musulamane: El Kitab des Lois Secretes de l'Amour*, Paris, 1893 (1898 ve 1906'da tekrar basılmıştır).

5 Paul de Regla, *Au Pays de l'Espionnage*, s. 213.

6 Paul de Regla, *Revue Diplomatique*, 5 Kasım 1892.

7 Paul de Regla, *Au Pays de l'Espionnage*, s. 20.

8 Aynı eser, s. 42-43.

9 *Theologie Musulmane: El Kitab des Lois Secretes de l'Amour* (1893, 1898 ve 1906 Paris).

10 Osmanlı toplumuyla ilgili eserler veren hekimlerden söz ettiğimiz bu yazıda, XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde tıp eğitimi ile ilgili bir incelemeyi de ilgi duyan okuyucuların bilgisine sunalım. "La Medecine en Turquie", *La Revue du Monde Musulman*, 1907 (cilt: III, No: 9). Yazarı, Abdülhakim Hikmet, "İstanbul Tıp Okulu eski Fizyoloji Profesörü" olarak takdim edilmektedir (s. 38, 72).

KARL MARX, JOHANN BANGYA VE... MİRALAY MEHMET BEY

19. yüzyılda modern kapitalizmin doğuşunun en önemli yan ürünlerinden biri de, siyasal sığınma (iltica) hareketlerinin başlamasıdır. Gerçekten, bu döneme damgasını vuran devrimci atılımlar tutucu iktidarlar tarafından bastırılınca, özgürlük ortamını az çok koruyabilmiş ülkeler siyasî mültecilerle dolup taşmıştır. Bütün Avrupa'ya yayılmış olan 1848 devrimci atılımları, bu konuda bir başlangıç sayılabilir. Bu hareketler kısa bir süre sonra ezildiğinde, işçi sınıfına ve demokratlara büyük umutlar bağlayan tüm siyasetçilere de gurbet yolları görünmüştü. Bunların çoğu, İngiltere'ye ve İsviçre'ye yerleştiler. Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu da, özellikle Macar ve Polonyalılardan oluşan sığınmacılar dalgasının dışında kalmadı.

Osmanlı Devleti'ne siyasal mültecilerin gelişi, bu ülkede daha çok özgürlüğün bulunmasından kaynaklanmıyordu; bu ülkenin farklı bir kültürden olması ve Avrupa'daki fikir akımlarının tamamen dışında bulunması ile açıklanabilirdi. Nitekim, siyasal iltica konusu, Osmanlı Devleti'nde sadece dış politika sorunu olarak kalmış ve Rusya ile Babıâli arasında gerginliklere neden olmuştur. Bununla birlikte, siyasal mülteciler Osmanlı Devleti'ne dolaylı yollardan iç sorunlar yaratmaktan da geri kalmamışlardır. Bunlar, Müslümanlığı kabul ederek Osmanlı hizmetine giren bazı mültecilerin oynadıkları değişik roller dışında, aşağıda anlatacağımız öykünün gösterdiği gibi, ajanlık şeklinde beliren rollerle de ortaya çıkmışlardır.

Yükselen kapitalizmin yarattığı ilerici güçler, Avrupa'nın tutucu iktidarlarına karşı 1848 atılımlarında iki cephede birden kavga veriyorlardı. Bunlardan proleter devrimcilerin özlemlerini Marx ve Engels temsil ediyordu. *Manifesto*'yu bu amaçla kaleme almışlardı. Buna karşılık, küçük burjuva devrimcileri, *Manifesto*'da ileri sürülen tezleri aşırı ve kışkırtıcı buluyorlar ve kıyasıya eleştiriyorlardı. 1848'da karşı-devrim galebe çalınca, her iki kampın önderleri de ilticanın yolunu tuttular.

Marx, 1848 Devrimleri ertesinde, kısa bir süre Paris'te kaldıktan sonra Londra'ya yerleşmişti. O sıralarda, İngiltere'de iktidarı Whiglerle (liberaller) Toryler (muhafazakârlar) paylaşıyor, işçiler de Chartist hareket çerçevesinde bunlara muhalefet ediyordu. Özgürlükler bir hayli sınırlıydı ve siyasî mülteciler aleyhine büyük bir kampanya vardı. *The Times* gazetesi bu kampanyada önemli bir rol oynuyor ve hükümeti "her memleketten gelmiş bu acayip cüretkârlara karşı" önlemler almaya çağırıyordu. Aslında, her hareketleri denetim altında olan mülteciler psikolojik olarak da bunalıyorlardı. O sıralarda Marx, *The Times*'ın tutumunu acı acı eleştiren yazılar yazmıştır.[1]

Proleter devrimcileri yalnızca İngiliz tutucu çevrelerinin baskısı altında bulunmuyorlardı. Bern'e yerleşmiş ya da Almanya'da kalmış küçük burjuva çevrelerinden gelen saldırılara da hedef oluyorlardı. Bunlardan Dr. Karl Vogt'un hücumları Marx'ı çok meşgul etmiş, onu Vogt'a karşı bir iftira davası açmaya ve bütün olayları da *Herr Vogt* başlıklı bir eserde yayımlamaya sevketmiştir.

Dr. Vogt 1857 yılında profesör olmuş materyalist bir bilim adamıydı. Ancak tıp ve zooloji alanındaki çalışmaları kadar, siyasal eylemleriyle de tanınmaktaydı. 1844'te Paris'e giderek aşırı sol çevrelere girmiş ve bu arada Bakunin'le de tanışmıştı. Daha sonra Almanya'ya dönmüş ve 1848 Devrimi ertesinde Frankfurt milletvekili olmuştu. Fakat karşı-devrimin zaferinden sonra, o da iltica dalgasına katılmış ve Bern'e yerleşmiştir.

O dönemde, Bern'deki proleter devrimciler, Marx ile Engels'in dostu W. Liebknecht'in çevresinde toplanmışlardı. Dr. Vogt bütün saldırıları, "kokuşmuş çete" *(Schwefelbande)* diye adlandırdığı bu Marksist çevreye yöneltmiştir. Onları, kışkırttıkları işçiler polis tarafından ezilirken, işçi fonları ile rahat

rahat yaşamakla suçluyordu. Hatta daha da ileri giderek, provakatörlükle ve polisle dirsek teması halinde bulunmakla itham ediyordu. İşte bu sıralarda, Marx'ın düştüğü bir tuzak, Dr. Vogt ve arkadaşlarının ekmeğine yağ sürdü.

İlticanın Büyük Adamları

Marx, Bern'de kümelenmiş küçük burjuva çevrelerinden gelen saldırıları karşılamaya çalışırken, bir Macar ihtilâlcisiyle(!) tanıştı. Johann Bangya ismindeki bu mülteci polisle bir sürü ilişkisi dolayısıyla Marx'a hiç de güven vermemişti. Ancak Bangya, Macar devrimcilerinin önderi Kossuth'tan bir tanıtma mektubu getirmiş ve kendisinin eski bir polis olduğunu da gizlememişti. Dediğine bakılırsa, devrime katılmıştı ve ihtilâlin haberalma işlerinden sorumluydu. Marx, Kossuth'u da beğenmemekle birlikte,[2] Bangya ile sonradan başına dert açacak bir konuda işbirliği yapmak ihtiyatsızlığını gösterdi.

Bangya, Marx'tan mülteciler hakkında genel bir eser yazmasını istiyor ve bunu hemen yayımlatacağını söylüyordu. Bu fikir, daha önce sözünü ettiğimiz saldırılardan bunalan Marx'a da uygun göründü. Bir iki ay içinde, Engels'le birlikte "İlticanın Büyük Adamları" başlıklı bir kitapçık[3] kaleme aldılar. Ne var ki, broşürü yayımlatmak üzere teslim ettiği Bangya sırra kadem basmıştı. Marx ile Engels durumu az çok tahmin etmekle birlikte, Bangya'dan hiçbir haber çıkmamasının rahatsızlığını uzun süre çektiler.

Johann Bangya'nın 1853'te Prusya polisi olarak tekrar ortaya çıkışı, Alman küçük burjuva devrimcilerini çok sevindirdi. Bunlar, New Yok'ta yayımlanan bir organlarında, olayı daha önceki suçlamalarının bir kanıtı olarak ileri sürdüler. Marx da aynı gazetede, Bangya'nın oyunlarını sergilemekten geri kalmadı.[4] Bu olaydan sonra, Marx ile Engels'in mektuplarından, Bangya'nın peşini bırakmadıklarını anlıyoruz.

Bangya Mehmet Bey Oluyor!

Marx'la Engels, Bangya'yı 1856 Paris Barış Antlaşması'ndan sonra Müslüman olmuş, miralay rütbesi ve Mehmet Bey adıyla Osmanlı ordusuna katılmış olarak buldular. Bu şaşırtıcı durumun izahı da çok geçmeden, Bangya, Polonyalılar tarafından yakalanıp casus olarak yargılanınca ortaya çıktı. Muhakeme sırasında, sanığın kendisi de casus olduğunu itiraf etmiş ve sonunda idama mahkûm olmuştur. Marx, bütün bu olayların gelişimini *Herr Vogt*'ta anlatmaktadır.[5]

Bangya hangi konuda ve kimin hesabına casusluk yapıyodu? Askerî mahkemenin açıklamaların göre, görünüşteki görevi Polonyalı mültecilerle birlikte Çerkezleri Rus egemenliğinden kurtarmaktı ve bu amaçla Sefer Paşa'nın (W. Koscielski) yardımcısı olmuştu. Ancak asıl görevi, tam tersine, Çerkezlerin Ruslarla savaşmasını önlemek olup, bu amaçla, kendisi de bir mülteci olan Ferhat Paşa (General Stein) ve Rus Generali Philipson ile işbirliği halindeydi. Bu görevi, ona Kossuth vermişti.

Bangya'nın itirafları Batı basınında büyük yankılar uyandırdı. Osmanlı hükümeti de zor bir duruma düşmüştü. Polonya askerî mahkemesi, sanık Osmanlı topraklarında olduğu için, verdiği idam cezasını uygulayamadı ve Bangya'yı Osmanlıların takdirine bıraktı. Bangya da, Osmanlı makamlarının hareketsizliği karşısında, İstanbul'a geldi ve yüzsüz bir şekilde, kendisini bir "komplo kurbanı" olarak gösterdi. Osmanlıların hareketsizliğinde en önemli rolü, Bangya'yı himayesine alan Rus Elçiliği oynamıştı. Bununla beraber, durumun yeni araştırmalarla Osmanlılar açısından daha fazla açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Marx, *Herr Vogt*'u yazarken, Bangya'nın hâlâ "sakin sakin yaşaması"na karşı duyduğu öfkeyi dile getirmiştir. Bangya daha sonra Türkiye'yi de terketmiş ve yaşamını Avrupa'da sürdürmüştür. Paris Antlaşması'yla bütünlüğü Avrupa devletlerinin kolektif güvencesi ve vesayeti altına alınan Osmanlı Devleti ise bu küçük(!) polisiye vak'ayı kısa zamanda unutmuştur...

DİPNOTLAR

1 Bu konuda bakınız: Marx-Engels, *Ouevres politiques* (Paris, 1929), cilt II. s 229-271.

2 Marx, Kossuth'un iki yüzlü politikasını eleştiriyor ve inancından şüphe ediyordu. Onun belirttiği gibi, Kossuth bir yandan Mustafa Reşid Paşa'ya ve Urquhart'a Türk dostu yazılar yazarken, bir yandan da Mazzini ile birlikte, Türklerin Avrupa'dan kovulmasını öneren bildiriler yayımlamaktaydı. Bakınız; K. Marx, *Herr Vogt* (Paris, 1927), cilt II, s. 152.

3 Bu yapıt, Marx'ın Almanca yayımlanan Bütün Eserleri'nde yer almıştır: "Die grossen Maenner des Exils", *Werke* (Berlin, 1960), cilt VIII, s. 235-335.

4 Marx'ın açıklaması için bakınız, *Werke*, cilt IX, s. 39-42.

5 Marx, *Herr Vogt*, cilt II, s. 153-154.

NAMIK KEMAL'İN MAGOSA SÜRGÜNÜ VE ULUSLARARASI POLİTİKA

Namık Kemal'in düşünce tarihimizdeki yeri çok tartışılmıştır. Bu tartışmalar Osmanlı şairinin kişiliğindeki ikilikten kaynaklanıyor. Dönüşüm halindeki bir toplumda kimlik kavgası veren Namık Kemal, içinde yaşadığı koşulların çelişkilerini bünyesinde taşıyordu. Bir yandan İslamcı formasyonu kendisini yaşadığı toplumun geleneksel değerlerini savunmaya zorluyor; öte yandan da üstünlüğünü gördüğü ve etkilendiği Batı uygarlığından yararlanmaya çalışıyordu. Bu yüzden tutucular onun kişiliğinin daha ziyade İslâmcı yönünü ön plana çıkarmaya çalışmışlar; Batıcılar da kendisini her şeyden önce demokrasinin ve özgürlüğün ön savaşçısı olarak görmüşlerdir. Bununla beraber günümüzde Namık Kemal'i *vatan* ve *özgürlük* kavramlarının yaratıcısı olarak kabul eden görüşün daha ağır bastığını söyleyebiliriz.[1] İslamcıların da benimsedikleri bu görüş Namık Kemal'i düşünce tarihimize iyice yerleştirmekte ve bir sembol haline getirmektedir. Oysa bu durum, kolayca farkedilebilecek başka bir olguyla çelişki teşkil ediyor. Günümüzde Namık Kemal, ismi pek popüler olmakla birlikte, eserleri fazla okunan bir yazar değildir. Gerçekten bugünkü kuşakların, ders kitaplarında aktarılan parçaların dışında, Namık Kemal'in romanlarını, şiirlerini ya da tiyatro eserlerini pek okuduklarını söyleyemeyiz. Bu durum, bugünkü dile aktarılmak suretiyle giderilebilecek olan dil güçlüklerinden doğmuyor. Aradaki yüz yıllık uzaklıktan ve bunun yarattığı "eski-

me"den de ileri gelmiyor. Namık Kemal'in yaşadığı yıllarda dünya edebiyatının bugün de pek aşılmamış olan başyapıtları yazılmıştır. Bu durum esas itibariyle Namık Kemal'in edebî ve düşünsel ürünlerinin niteliksel içeriğinden doğuyor. Daha açık bir ifadeyle Namık Kemal ne büyük bir şairdi, ne büyük bir tiyatro yazarıydı ne de büyük bir romancıydı. Hatta çağında ulaşılan uygarlık ölçülerine göre fazla kültürlü bir insan bile değildi.

Namık Kemal zamanında Osmanlı toplumu, Batı'nın iktisadi, siyasi ve askerî baskısı altındaydı. Bizzat Namık Kemal de bu baskıyı bütün açıklığı ile hissetmiş ve ona isyan etmiştir. Kendisindeki "özgürlük" kavramı da daha çok Osmanlı bütünlüğü ve bağımsızlığı anlamına geliyordu. Oysa bu yöndeki özlemler, ancak Batı'nın üstünlüğünü sağlayan değerleri özümleyebilmek ve o düzeyde yaratıcı olabilmekle gerçekleşebilirlerdi. XIX. yüzyıl Osmanlı aydınları çeşitli nedenlerle bu güç görevin üstesinden gelememişlerdir.

Namık Kemal'in kişiliğinin "İslamcı" ve "Batıcı" olmak üzere iki yönü olduğunu belirtmiştik. Yazarın düşüncesi her iki yönüyle de sistemleştirilmek istenmiştir. N. Fazıl Kısakürek, Namık Kemal'in 100. doğum yıldönümü dolayısıyla kaleme aldığı eserde, yazarın İslamî görüşlerinde hiçbir derinlik bulunmadığını ve kendisinin "büyük bir sanatkâr ve mütefekkir olmadığını"[2] yazmıştır. Namık Kemal, Batı'nın Osmanlı toplumuna çok ilgi duyduğu bir sırada Avrupa'da da bir "İslam düşünürü" olarak görülmemiş, örneğin, bir Cemaleddin Afganî'nin uyandırdığı yankıyı uyandıramamıştır. Bunun dışında yazarın özgürlük ve "temsili sistem" ilkelerine paralel fikirleri konusundaki sistemleştirme çabaları da bize ikna edici görünmüyor.[3] Bu yazı çerçevesinde göstereceğim gibi, Namık Kemal ve arkadaşları uzun süre kaldıkları Batı'da özgürlük ve demokrasi kavgacıları olarak da görülmemişlerdir.

Gerçekten eserlerini bu açıdan incelersek, çağdaş anlamıyla bir özgürlük temasının işlendiğini söyleyemeyiz. Namık Kemal düşünce ve değerleri itibariyle çağının gerisindeydi ve onu bir "düşünür" gibi sunmaya çalışan yaklaşımlar, ister istemez bazı zorlayıcı yöntemlere başvurmak zorundadırlar.

O halde Namık Kemal'i nasıl ele almalıyız? Yakın tarihimizdeki büyük önemini yadsıyamayacağımız bu Osmanlı aydı-

nını objektif olarak nasıl kavrayabiliriz? Bizce Namık Kemal'i doğru anlamak için, onu her şeyden önce bir "Osmanlı politikacısı" olarak değerlendirmemiz gerekir. Edebiyatı da, politikacılığının aracı olarak etkili olmuş ve kitleleri sürüklemiştir. Böyle bir öneri, bizi ikinci bir önerinin ifadesine götürüyor: Namık Kemal'in etkinlikleri sırasında Osmanlı politikası bağımsız değildi ve uluslararası politikanın ("Şark Meselesi"nin) çekişme alanıydı. Bu yüzden, yazarımızın siyasetçiliğini de uluslararası ilişkiler örgüsü içinde değerlendirmeliyiz. Somut bir tabana oturan böyle bir yaklaşım, Namık Kemal'in edebî ürününü ve kişiliğini de daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Hiç kuşkusuz böyle bir yaklaşım, çok boyutlu ve ayrıntılı bir incelemeyi gerektirir. Bu makalenin böyle bir iddiası bulunmuyor. Ne var ki, Namık Kemal'in hayatından, günümüzdeki imajına da dayanak olan önemli bir olayı vesile ederek, yazarımız ve çağı hakkında bazı gözlemlerde bulunabiliriz. Bu önemli olayı Namık Kemal'in Magosa sürgünü oluşturuyor. Osmanlı aydınının siyasal sürgününü "Şark Meselesi" içinde düşünmek ve "hürriyet"çiliğini bu çerçevede tartışmak istiyoruz.

Vatan Yahut Magosa

Namık Kemal, Magosa'ya, 1 Nisan 1873'de Gedik Paşa Tiyatrosu'nda temsil edilmeye başlayan ve çok büyük bir heyecan yaratan *Vatan Yahut Silitre* isimli piyesi dolayısıyla, 10 Nisan 1873 fermanı ile sürüldü. Fermanda sürgün nedeni olarak temsiller değil, *İbret* gazetesindeki bazı zararlı yayınları ("neşriyat-ı muzirreye ibtilâsı")[4] gösteriliyordu. Nitekim Vatan Yahut Silistre'nin temsilleri sürgünden sonra da devam etti. Buna karşılık *İbret* ve *Sıraç* gazeteleri 6 Nisan'da kapatılmış ve Namık Kemal'le birlikte bazı başka gazeteciler de sürülmüşlerdi. Oysa aslında gerçek sürgün nedeni *Vatan Yahut Silistre*'nin temsilleri sırasında ortaya çıkan taşkınlıklardı.[5] Bu gösteriler sırasında Osmanlı tahtına aday olarak görülen Prens Murad'ın adı, "Allah muradınızı versin" gibi dolaylı şekillerde anılmış ve bu gelişim sarayda korku yaratmıştı. Aslında *Vatan Yahut Silistre* piyesinin görünürde iktidara fazla ters düşen bir tarafı yoktu.

Eser, Kırım Savaşı sırasında Ruslara karşı bir kalenin savunulmasını konu ediniyor ve vatan aşkı her türlü aşkın üstünde gösteriliyordu. Piyese, aşırı savaşçı ve adeta savaş içinde ölümü övücü bir espri egemendi. Öyle ki Namık Kemal'in eseri, yazıldığı dönemin değerleri açısından bile, tam anlamıyla *militarist* bir eser olarak kabul edilebilir. Hatta zamanın basın müdürü Arifî Bey bile eserin "Vatandan, düşman kanından ve savaştan bahsederek kışkırtıcı nitelik taşıdığını"[6] ileri sürmüştür.

Namık Kemal'in özgürlük kahramanlığı Magosa sürgününden doğmuştur. M. Kaplan'ın dediği gibi, "Namık Kemal kahraman olmuşsa, 38 ay kaldığı Magosa'da olmuş ve yaptığı kahramanlık edebiyatını hayatı ile ödemişse orada ödemiştir."[7] Şimdi bu kahramanlığı hayatı ile nasıl ödediği sorununa gelelim.

Her türlü davanın savaşçılığı ancak belli efsanelerle süslenirse tarihe ve kitlelere malolur. Namık Kemal'in özgürlük kavgası da "Magosa zindanları" efsaneleri ile bezenmiştir. Bu konuda yakın zamanlara kadar egemen olan ve en iyi ifadesini yazarın oğlu Ali Ekrem (Bolayır)'in eserinde bulan anlatıma göre "Magosa, Kemal'i öldürebilmek için bil-iltizam (bilerek) ona menfa (sürgün yeri) tayin olunmuştu... (orada) tam üç sene her şeyden mahrum bir halde yarı aç yarı tok yaşadı."[8] Bizzat Namık Kemal'in, bugün yayınlanmış bulunan mektupları, bu görüşün gerçeklere uymadığını ortaya koymaktadır. Bunlara göre Namık Kemal başlangıçta "pek de mezardan farkı olmayan bir muzlim (karanlık) odaya" konulmuşsa da "üç gün sonra Veys Paşa'nın imdada yetiş(mesi)"[9] ile geniş ve ferah bir odaya nakledilmiştir. Daha sonra Namık Kemal hiçbir şeyden yoksun kalmayacak bir biçimde zamanını geçirmiş ve Magosa yılları edebiyat açısından hayatının en verimli yılları olmuştur. Hatta Namık Kemal'in kendisi de bir mektubunda "Ben burada o kadar rahattayım ki tarif edemem, her akşam denize giriyorum..."[10] diye yazabilmiştir.

Görüldüğü gibi Namık Kemal'in sürgün yılları yokluk ve ızdırap içinde geçmemiştir. Bu durum şöyle bir soruyu akla getiriyor. Aslında kendi başına sevinilecek bir husus olan bu olgu nereden ileri geliyordu? Bunun nedeni zamanın iktidarının, sanıldığının aksine, göreli bir hoşgörüsünde (ya da aczin-

de) mi yatıyordu; yoksa bizzat Namık Kemal'in "Vatan" ve "Hürriyet" anlayışının niteliğinden mi kaynaklanıyordu? Tartışmaya ikinci varsayımdan başlayalım:

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumunda "vatan" ve "özgürlük" kavramları modern bir biçimde ve tutarlı olarak nasıl savunulabilirdi? Bu soruya cevap vermek için genel bir gözlemden hareket etmek gerekiyor. Bu dönemde Osmanlı toplumu ulus-devlet şeklinde beliren ve gerekli kurumsal yapıya sahip olan modern bir devlet aygıtından yoksundu. Ne düzenli bir bütçesi, ne istikrarlı bir bürokrasisi ne de homojen bir hukuk yapısı vardı. Osmanlı Devleti'nin vergileri "havale" sistemiyle ve mültezimler aracılığı ile toplanıyor ve küçük memurların maaşları düzenli bir şekilde verilemezken, yüksek yöneticilerin aylıkları o andaki güçlerine göre ve adeta pazarlıkla veriliyordu. Modern bir "vatan" kavramı ve bunun içerdiği, kanun önünde eşit bir "vatandaş" kavramı Osmanlılara yabancıydı. Osmanlı Devleti'nin temelini oluşturan şeriat hukuku, Osmanlı tebaası açısından iki düzeyde kısıtlama getiriyordu. Birincisi bu hukuk düzeni Müslüman-olmayan tüm Osmanlıları sistemin dışında bırakıyor ve onları "zımmî" olarak ikinci sınıf vatandaş kılıyordu. Bu konuda Batı'nın da zorlamasıyla Tanzimat'tan itibaren girişilen "ıslahat" hareketleri temel durumu çok değiştirmemiştir. Osmanlı reformizmi "şeriat" içinde evrim anlayışını aşamamıştır. Sorun sadece gayrimüslim Osmanlıların devlet yönetimine katılabilmeleri sorunundan ibaret değildi. Osmanlılarda felsefe, bilim ve eğitim konularının hepsini kapsayan bir zihniyet ve uygarlık sorunu halinde ortaya çıkıyordu. Ayrıca Müslüman halk da az çok bir kast düzeni konan Osmanlı "Kanun"u tarafından siyasal katılma süreci dışında bırakılıyordu. Osmanlı toplumunda özgürlük kavgasının temel koşulu işte bu noktalarda ortaya çıkıyordu. Fransız Devrimi'nden yüz yıl sonra, Osmanlı düzenindeki hukukî ayrıcalıkları ortadan kaldırmayı hedef almayan hiçbir hareketi "özgürlük" kavgası olarak kabul edemeyiz ve "devrin koşulları" ile mazur göremeyiz. Oysa bu konuda Tanzimatçılarla, başta Namık Kemal olmak üzere yeni Osmanlılar arasında temelli bir fark yoktu. Her iki hareket de şeriat düzeni içinde kalıyor ve kavgalarını şeriat çerçevesinde veriyorlardı. Hat-

ta Yeni Osmanlılar, bazı Tanzimatçı yöneticileri zaman zaman şeriata ihanetle, dinsizlikle bile suçlamışlardır. Bu demektir ki, Yeni Osmanlıların verdiği özgürlük kavgası kendi çağlarının gerisindeydi. Bugün sık sık sözünü ettikleri "meşveret" fikrine çağdaş bir anlam vererek, ağaçlara bakmaktan ormanı göremez duruma düşmemeliyiz. Yeni Osmanlılar şeriatçı ve çağdışı bir dönemin savunucusu idiler. İktidar tarafından da bu yüzden göreli bir hoşgörü ile karşılanmışlar ve sürgüne yollandıkları zamanlarda bile bir ölçüde rahatları sağlanmıştır. Sürgünde bulunmadıkları zamanlarda ise genellikle iktidar katında olmuşlar; yüksek maaşlı devlet memuriyetlerini paylaşmışlar ve nişanlar almışlardır.

Böyle bir gözlemden tarihi analizle ilgili olarak çıkarabileceğimiz sonuç nedir? Şudur sanıyoruz: Bugünkü kavramlardan hareket ederek Osmanlı toplumunu modern bir devlet yapısına sahip bir düzenmiş gibi ele almak yanıltıcı sonuçlar vermektedir. Osmanlı iktidar yapısı bütüncül bir yapıya sahip değildi ve belli odaklar arasında parçalanmıştı. Alman kararlar mevcut hukuka göre sonunda padişah tarafından imzalanarak bir fermanla ilan edilmekle beraber, aslında kaygan bir iktidar yapısı içinde sosyolojik olarak farklı gruplar tarafından olgunlaştırılıp, Sultana çoğu kez empoze ediliyorlardı. İşte bugün, gerçek bilimsel yaklaşım, XIX. Yüzyılda krizden krize sürüklenen Osmanlı toplumunda bu iktidar odaklarını gerçekçi bir biçimde saptamak ve her kriz durumunda bu mekanizmanın bütünüyle nasıl işlediğini çözümleyebilmektedir. Burada tarihçilik yöntemiyle, sosyoloji ve siyasal bilimler yöntemlerinin ortak bir şekilde kullanılmaları gerekiyor. Aynı şekilde, sözünü ettiğimiz iktidar grupları Batılı büyük devletlerin elçilikleriyle devamlı ilişkiler içinde olduğu için, incelenen dönemin uluslararası ortamını da gözden uzak bulundurmamalıyız. Başka bir deyişle, girişte de belirttiğimiz gibi, incelemeyi "Şark Meselesi" sorunsalı üzerine yerleştirmeliyiz.

1873'te Uluslararası Durum

Şimdi yukardaki gözlemler çerçevesinde tekrar Namık Ke-

mal'in Magosa sürgününe dönelim ve bu olguyu uluslararası ilişkiler içinde değerlendirmeye çalışalım.

Osmanlı Devleti'nde 1870'ler, büyük bir uluslararası olayın etkisi altında kaldı. Bu olay 1870 Eylülünde Prusya'nın Sedan'da III. Napolyon'un ordusunu yenerek uluslararası dengeye büyük bir darbe vurmasıydı. Bu savaştan bir yıl önce Fuat Paşa'nın bir yıl sonra da Ali Paşa'nın ölmeleri, Osmanlı Devleti'nde Fransa yanlısı politikanın iki büyük mimarını da tarihe gömüyordu. Böylece Paris Antlaşması'nın kurduğu düzenin çözüldüğü yeni bir dönem başlıyordu.

Çözülme, bu düzeni zorla kabul etmiş ve hiçbir zaman da benimsememiş olan Rusya'nın amacıydı. Rus Elçisi İgnatiyef daha savaş bitmeden Ali Paşa ile görüşmelere başlamış ve Rusların Karadeniz ve Boğazlar'la ilgili isteklerini bildirmişti. Gerçekten Paris Antlaşması, Rusların Karadeniz kıyılarında tahkimat yapmasını önlediği gibi, Boğazlar'ı da savaş gemilerine kapıyordu. Ali Paşa bu yöndeki isteklere şiddetle karşı çıkmıştı.[11] Bununla beraber Fransa'nın Sedan'daki yenilgisi, Rus istekleri yönünde elverişli bir ortam yaratıyordu. III. Napolyon yükselen Almanya karşısında daha Sedan'dan önce endişeye kapılmış ve İstanbul'a Rus sempatizanı Kont Fleury'yi elçi tayin ederek ona "Ruslar'la bağların sıkılaştırılması"[12] yönünde talimat vermişti. Fakat Sedan'dan sonra Ruslar böyle bir işbirliğine fazla muhtaç değildiler. Gorçakof, Fransız yenilgisinden yaklaşık iki ay kadar sonra Rus elçiliklerine bir mektup yollayarak Rusya'nın 1856 Paris Antlaşması'nın Karadeniz'le ilgili hükümleriyle kendini bağlı saymadığını tek taraflı olarak ilan etti.[13] Rus prensi, neden olarak uluslararası ilişkilerdeki değişiklikleri gösteriyor, fakat Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü ile ilgili genel ilkelere uyacağını da ilave ediyordu. Başlangıçta Rusya yeni bir güç olarak beliren Almanya'yı kendisine karşı bir düşman olarak görmüyordu. Tam tersine Prusya kralı ile Rus çarı akraba idiler ve Rusya, Fransa-Prusya savaşı sırasında daha çok Almanlara sempati duymuştu. Fransa'nın Rusya'ya yaklaşma çabalarına rağmen bu ülkenin Osmanlı Devleti'ndeki güçlü durumu ve Polonyalı mültecilerle işbirliği Rus Sarayı'nı tedirgin ediyordu. Buna karşılık Almanya, Bismarck'ın ağzından, Rusya'nın Karadeniz'le ilgili isteklerine karşı olmadığını

belirtmişti.[14] Bütün bu gelişmeler, diğer ülkeleri Rusya'nın oldubittisini kabule zorluyordu. Bu oldu-bitti, İngilizlerin de onayı alınarak bir uluslararası konferansta legalleştirildi. Londra'da toplanan Almanya, Fransa, Avusturya, İngiltere, İtalya ve Rusya temsilcileri 13 Mart 1871'de, Paris Antlaşması'nda Rusya'nın karşı olduğu 11, 13 ve 14. maddelerini kaldırdılar.[15]

Almanya'nın dışında Rusya'ya yaklaşmak isteyen devletlerden biri de Avusturya idi. Tıpkı Fransa gibi, bu ülke de Almanya tehlikesine karşı Rusya'ya intikamcı bir politikaya destek arıyordu. Bununla beraber, Almanya'nın Fransa'yı da ezmesi Avusturya'yı korku içinde bırakmış ve onda kaybedilen toprakları geri almaktan çok, yeni topraklar kaybetmemek kaygısı yaratmıştı. Bu yüzden Avusturya Rusya ile birlikte Almanya'ya da yaklaştı ve üç imparator 1872 Eylülünde Berlin'de buluştular. Bu toplantıdan somut bir anlaşma çıkmadıysa da, üç hükümdarın biraraya gelişi bir çeşit "kutsal ittifak" esprisi içinde sunuldu.[16] Bu gösterinin dışında, daha somut planda, Avusturya ve Rusya Bosna-Hersek ve Yakındoğu'da statüko üzerinde anlaştılar. Bu adımlarla üç ülke arasında bir askerî anlaşmaya doğru gidiliyordu. Bu anlaşmanın ilk halkası Mayıs 1873'te Almanya-Rusya askerî halkası ile gerçekleşti. Bu anlaşmaya usulle ilgili bazı itirazları yüzünden katılmayan Avusturya da ikna edilerek, Haziran 1873'te üçlü ittifak kesin olarak kuruldu.

Görüldüğü gibi bütün bu gelişmeler uluslararası planda Rusya'yı çok avantajlı bir duruma getiriyor ve İngiltere dışında tüm ülkeler Rusya'ya yakın bir politika izliyorlardı. Bu uluslararası gelişmeler Osmanlı iç politikasında elbette ki önemli etkiler yaratacaktı. Bu etkiler nasıl somutlaşmışlardır?

Uluslararası Kriz ve Osmanlı İç Politikası

Kırım Savaşı'nı izleyen yıllarda Osmanlı Devleti'nde daha çok Fransa etkisi ağır basmıştı. Bu yıllarda Fransa yanlısı politikanın mimarları Ali ve Fuat Paşalar olmuşlardı. Buna karşın Rusya'nın da İstanbul'da belli bir güce sahip bir "parti"si bulunuyordu. Rusya geleneksel olarak Osmanlı Devleti aleyhine bir politika izlemekle beraber, baskıyla, tehditle ya da rüşvetle

daima belli yöneticilerin desteğini sağlayabiliyordu. 1870'ten sonraki gelişmeler bu bakımdan gücünü daha da artırmıştı. Buna karşılık, Rusya'nın karşısında bir denge unsuru olabilecek sadece İngiltere kalıyordu. Bu yüzden Osmanlı iç politikasında, Rus ve İngiliz partilerinin şiddetle kapışmaları giderek kaçınılmaz oluyordu.

1860'larda Ali Paşa-Fuat Paşa işbirliği Sultan Abdülaziz'in otoritesini ikinci plana atmış ve iktidarın ağırlık merkezini saraydan Babıâli'ye kaydırmıştı. Her ikisinin de ölmesi ve Fransa'nın gücünü kaybetmesi ise Abdülaziz için yeni bir dönem başlatıyordu. İngiliz Elçisi H. Elliot'un yazdığına göre, Sultan Aziz bu koşullarda "nihayet özgür bir insan"[17] olduğunu söylemişti.

Sultan Aziz Rusya yanlısıydı. Bu yüzden 1870'i izleyen yıllar, İstanbul'da Rus etkisinin egemen olduğu yıllar olmuştur. Osmanlı Sultanı'nın bu konuda iki büyük yardımcısı vardı. Bunlardan biri Rus Elçisi İgnatief, ikincisi ise damadı olan Mahmud Nedim Paşa idi. Bununla beraber, Osmanlı Devleti'ndeki Rus egemenliği, daha önceki yıllarda gözlenen İngiliz ve Fransız egemenlikleri ölçüsünde olmamıştır. Çünkü tüm diğer Avrupa ülkeleri, ne kadar Rusya'ya yaklaşırlarsa yaklaşsınlar, bu ülkeyi Osmanlı Devleti'nde yalnız bırakmaya da razı değildiler. Bu durumu Rus elçisi de pek iyi biliyordu. Hatta İgnatief bütün Avrupa ülkelerinin için için Rus düşmanı oldukları inancındaydı ve bu yüzden Osmanlı Devleti'ne "Türklerle doğrudan doğruya anlaşma"[18] yoluyla nüfuz etmek istiyordu.

Abdülaziz-M. Nedim Paşa-İgnatief üçlüsüne, farklı amaçlarla Mısır Hidivi İsmail Paşa da katılmıştır. Bu sırada İsmail Paşa bağımsızlığını daha da pekiştirecek bir yargı reformu peşindeydi ve Osmanlı Sultanı'nı bu yönde etkilemek istiyordu. Baş düşmanı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın İngiliz partisinden oluşu da, Hidiv'i saraya doğru meylettiren nedenlerden biriydi. Hidiv İsmail Paşa, amacına ulaşmak için İstanbul'a altın yağdırmış; hatta iddialara göre Rus Elçisi İgnatief'e bile rüşvet vermiştir.[19]

İngiliz partisine gelince, o da en üst düzeyde Mithat Paşa, Mustafa Fazıl Paşa ve İngiliz Elçisi S. H. Elliot üçlüsüne daya-

nıyordu. M. Fazıl Paşa'nın, eskiden olduğu gibi bir Genç Osmanlılar grubu olmamakla beraber yine de geniş bir çevresi vardı. Namık Kemal Avrupa'dan döndükten sonra Genç Osmanlılar grubunu canlandıramamış; fakat 1872 Haziranından itibaren *İbret* gazetesini çıkarmaya başlamıştı. Bununla beraber, Genç Osmanlılılardan kavgaya devam edenler umutlarını daha ziyade Mithad Paşa'ya yöneltmişlerdir.

İstanbul'daki İngiliz-Rus kavgası, elbetteki bir çıkar kavgası olarak sunulmamıştır. Osmanlı yöneticilerinin de katıldığı, hatta bazı durumlarda başrolü oynadıkları bu kavga *ideolojik planda* bir siyasal rejim kavgası biçiminde gösterilmiştir. Buna göre İngiliz partisi (Fransızlarla kısmen işbirliği kısmen rekabet içinde) *meşrutiyetçi* hareketi, Rus partisi ise *mutlakiyetçi reformizmi* temsil ediyorlardı. Bizzat Sultan Aziz de, Rusya'dan gelen tehdidi pek iyi bilmekle beraber, sorunun bu yönü dolayısıyla çarlık rejimine sempati besliyordu. Fransız arşivlerinden çıkardığımız bir elçi raporuna göre, Osmanlı Sultanı bu konudaki fikirlerini, Dışişleri Bakanı Halil Paşa'ya şöyle anlatmıştı: "Bana iktidarımın bir kısmından vazgeçmem ve meşrutiyet sistemine yaklaşmam önerildi. Sizin de meşrutiyetçi fikirlerden uzak olmadığınız söyleniyor. Fakat bunları onaylamıyorum. Rusya'da olup bitenler bana mutlakiyetçi rejimin üstünlüklerini gösteriyor. Rusya, imparatorunun gayreti ile büyük ilerlemeler kaydediyor."[20]

Osmanlı Devleti'nde Rus partisinin 1870'den sonra gücünü ve eylemini artırdığını belirtmiştik. Özellikle Paris Antlaşması'nın Karadeniz'i nötralize eden hükümlerini değiştiren Ruslar, Avusturya ve Almanya ile askerî ittifak kurmuştu. Bu girişimin ilk halkasının Mayıs 1873'te Almanya ve Rusya arasındaki anlaşma ile gerçekleştiğini burada tekrar hatırlayalım. Anlaşmanın hazırlıkları 1873 Şubatında başlamış, Alman İmparatoru Willhelm, Bismarck ve General Moltke ile beraber Saint-Petersbourg'a giderek Mayıs başında anlaşmayı imzalamıştı.[21] Bu durumda akla gelen sorular şunlardır. Osmanlı Devleti için öyle bir anlaşma gayet tehlikeli bir ortam yaratmıyor muydu? Bu anlaşmanın hazırlıkları başından beri Osmanlı aydınları tarafından izlenmiyor muydu? Bu anlaşmadan bir ay önce temsillerine başlayan ve tam bir "Moskof düşmanlığı"[22] gösterisi

halini alan *Vatan Yahut Silistre* temsilleri, bu uluslararası konjonktürde anlamını bulmuyor muydu? Bu sorulara kesin yanıtlar vermek iddiasında değiliz. Bununla beraber, düşünce eğilimimizin bu olguyu, o çağın normlarına uygun bir "vatan" ve "özgürlük" kavgası olmaktan ziyade, Rus partisinin girişimine karşı Osmanlı-İngiliz işbirliğinin ajitasyonu olarak değerlendirme olduğunu söylemeliyiz. Bu yönde bir varsayımı destekleyecek kanıtlar nelerdir? Bunların başında bizzat dönemin İngiliz Elçisi H. Elliot'un yazdıkları akla geliyor. İstanbul'da çok aktif olan ve İngiliz yanlısı Osmanlıları Prens Murat'la temasa sokan[22] İngiliz elçisi, Osmanlıların ağzından "Anayasa" sözcüğünü ilk kez 1875 sonunda duyduğunu belirtmiştir.[24] Elbette ki, "meşrutiyet" sözcüğü daha önce de biliniyor ve hatta Abdülaziz'i de korkutuyordu. Fakat ortada bu yönde açık bir tasarı ve gruplaşma yoktu. Nitekim *Vatan Yahut Silistre* ile ilgili olaylar ve sürgünler Batı'da, günümüzdekinden çok farklı değerlendirilmişlerdir. Şimdi, bugüne kadar kullanılmamış bazı belgelerden de yararlanarak. birtakım tamamlayıcı bilgiler vermek istiyoruz.

Batı Basınında ve Fransız Raporlarında Magosa Sürgünü

Namık Kemal ve diğer birkaç gazetecinin tutuklanarak sürgüne gönderilmeleri Batı'da pek bir yankı uyandırmamıştır. Avrupa gazeteleri bu olaya bir "özgürlük kavgası" gözüyle bakmamışlar, olanları bir iki satırla nakletmişlerdir.[25] Hatta Namık Kemal Londra'da uzun süre kaldığı ve gazete çıkardığı halde, *The Times* gazetesi bu sürgünü bir cümleyle anlatmakta ve "Kemal Paşa"nın[26] tutuklanarak Kıbrıs'a sürüldüğünü yazmaktadır. Olaya biraz daha fazla yer veren *Le Temps* gazetesi ise, sürgünlere ayda 600 kuruş aylık ve bir de ücretli hizmetçi tahsis edildiğini belirttikten sonra şunları ilave ediyordu: "Görülüyor ki, ne kadar keyfî ve despotik olursa olsun, bu sürgün olayında belli bir iyilikseverlik de vardır."[27]

İncelediğimiz Fransız diplomatik raporlarında da durum farklı değildir. Daha ziyade Osmanlı Devleti'ndeki hükümet

değişiklikleri ilgi ile izlenmekte; klik çatışmasına ise sınırlı bir yer verilmektedir. Hatta Fransız elçisi sürgün olayı ile ilgili ayrı bir rapor yazmamış, ancak kısa bir süre sonraki kabine değişikliği ile ilgili raporunda bu olaydan bahsetmiştir. Elçi M. Vogüe'nin 16 Nisan 1873 tarihli raporunda Namık Kemal şu şekilde sunulmaktadır: "Epeyce zeki bir insan, fakat tutarsız. Paris'te bulundu ve oradan birtakım haklı özlemlerle sosyalist teorilerin çelişkili karışımı olan hayli belirsiz fikirleri getirdi. Etrafında benzer eğilimde ve onun gibi işinden olmuş, kendini uygar zanneden genç insanlar ve ismini burada anmaya gerek olmayan (M. Fazıl Paşa kastediliyor, T.T.) paşaya az çok çıkar bağlarıyla bağlı küçük ve düşkün bir memur zümresi bulunuyor."[28] Rapordan daha sonra İstanbul'da asla ihtilâl koşullarının bulunmadığı ve olayın anlamsız bir şekilde sarayı ürküttüğü belirtilmektedir.

Namık Kemal'le arkadaşlarının sürgününden on gün kadar sonra Sadrazam Esad Paşa'nın görevinden alınması, değişik yorumlara yol açmıştır. Bazı Türk kaynaklarında bu olay Esad Paşa'nın sürgünlere karşı olması ile açıklanırken[29], Batı basını bunu daha ziyade bu sıradaki Osmanlı kredi arayışları çerçevesinde değerlendirmiş; hatta hükümetin düşüşünün eski Paris Valisi M. Haussmann'ın eseri olduğunu ileri sürmüştür.[30] Gerçekten bu sırada Osmanlı hükümeti demiryolu finansmanı için Batı piyasasından 50 milyon liralık bir kredi arıyordu ve Avrupa'nın bütün büyük malî kuruluşları İstanbul'a temsilciler yollamışlardı. Bu arada M. Hausseman.da önemli bir şirketin temsilcisi olarak İstanbul'a gelmişti. Oysa 1867 yılında Sultan Aziz'in Paris seyahati sırasında Osmanlı Padişahı ile tanışmış olan M. Haussmann, bu ilişkileri değerlendirmek istemişse de başarıya ulaşamamıştır. Fransız elçisinin yukarıda sözünü ettiğimiz raporuna göre, Esad Paşa, sultanın vermek istediği cezaları yumuşak bir şekilde uyguladığı için düşürülmüştür. Ancak bunun "liberalizm" konusunda görüş ayrılığı olmaktan çok, Rus taraftarı bir sultanın şiddetli bir biçimde Rus düşmanlığı yapan bir grubu cezalandırması olduğu söylenebilir. Esad Paşa'nın yerine tayin edilen Şirvanizade Rüşdü Efendi gerek bilgisi, gerek uyanık kişiliği açısından Batı basınında ve diplomatik raporlarda övülmüştür.

Görülüyor ki, 1873 sürgün olayı, kısmen incelediğimiz, fakat temsilî bir değer taşıyan Batı kaynaklarında da bir "özgürlük" kavgasından çok, bir "parti" ve bir çıkar kavgası olarak görülmüştür. Bu yaklaşım, olayı 1870'ten sonra yükselen Rus partisine karşı bir tepki olarak değerlendirmemizi destekliyor.[31] Bu incelemede sözünü ettiğimiz baskı gruplarını ya da "parti"leri somut olarak sergilemekten ziyade, bunların varlıklarının ancak uluslararası ilişkiler bağlamında, "Şark Meselesi" çerçevesinde mümkün olduğunu ileri sürdük. Böyle bir yaklaşım bizlere, bu konularda çok zengin olan kaynakların seçimi ve kullanımı hakkında da yeni ipuçları vermelidir.

DİPNOTLAR

1 Bu konuda *İslam Ansiklopedisi*'nin çeşitli baskılarıyla (Th. Menzel, Paris, 1927; F.A. Tansel, Paris, 1978; Ömer Faruk Akün, Ankara, 90-cüz) Türk Ansiklopedisi'ndeki maddeyi (F. A. Tansel) örnek verebiliriz.

2 Necip Fazıl Kısakürek; *Namık Kemal*, Ankara, 1940, s. 203.

3 Bu konuda ilk sentez DTCF öğretim üyelerinin incelemelerinden oluşan "Namık Kemal Hakkında" (İstanbul, 1942) başlıklı eserdir. Niyazi Berkes de "Türk liberalizmi sorusunun en iyi düşünsel anlatımının Namık Kemal tarafından yapıldığı" kanısındadır. (*The Development of the Secularism in Turkey*, Montreal, 1964, s. 209) Şerif Mardin ise, Namık Kemal'in İslami düşüncelerini de vurgulamakla beraber, onun temsili kurumlarla, hukuk ve özgürlükle ilgili fikirlerini ön plana çıkarmış; fakat bunlara hep İslami dayanak araması dolayısıyla da, yazarın Kemalist devrimin ancak "kısmen" öncüsü sayılabileceğini belirtmiştir. (*The Genesis of the Young Ottoman Thought)*, Princeton, 1962, s. 404).

4 F. A. Tansel; *Namık Kemal'in Mektupları;* Ankara, 1967, cilt: I, s. 231.

5 Ahmet Mithad, *Menfa* (İstanbul, 1923, s. 79).

6 Murad Efendi (gerçek yazar Franz Werner), *Turkische Skizzen;* cilt I, 94-96.

7 Dr. M. Kaplan, *Namık Kemal*, Ankara, 1929, s. 50.

8 Ali Ekrem (Bolayır), *Namık Kemal;* Ankara, 1950, s. 50.

9 F. A. Tansel; *age*, cilt: I, s. 252 (6 Hziran 1873 tarihli mektup)

10 *Aynı eser;* 1873 yılında yollanan tarihsiz bir mektuptan.

11 Bu konuda G. Troubetzkoy'un Rus arşivlerine dayanan incelemesi çok aydınlatıcıdır. Bak. "Les Preliminaires de la Conference de Londres", *Revue l'Histoire Diplomatique*, 1909, cilt: 23.

12 *Aynı makale*, s. 110.

13 G. Fr. de Martens; *Nouveau Recueil de Traites* (Liechtenstein), 1975, cilt: 18, s. 273.

14 W. L. Langer, *European Alliances and Alignments, 1871-1890;* New York, 1950, s. 11.

15 Bak. G. Noradounghian; *Recueil d'Actes Internationales de l'Empire Ottoman;* Paris, 1902, cilt: 3, s. 70-79.

16 W. L. Langer; *age*, s. 21.
17 H. Elliot, "The Death of Abdulaziz and of Turkish Reform", *The Nineteenth Century*, 1888, cilt: 23, s. 277.
18 B. H. Summer "İgnatiev at Constantinople", *The Slavonik Review*, 1933, No: 32 ve 33. İgnatief'in anılarının bir özetini teşkil eden bu makale çok öğreticidir. Bir Fransız yazarın İgnatief'le ilgili gözlemleri için bk. a. de Caston, *Constantinople en 1869*, Paris, 1869, s. 373-385.
19 Roderic H. Davison; *Reform in the Ottoman Empire*; Princeton, 1963, s. 285.
20 Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri; Correspondance Politique, La Turquie, cilt: 394; Fransız Elçisi M. Vogüe'nin 12 Mart 1873 tarihli raporu. Halil Paşa Fransız yanlısı olduğu için, sultanın başbaşa bir görüşmede kendine söylediklerini hemen Fransız elçisine anlatmış ve o da "çok ilgi çekici" bulduğu bilgileri derhal Paris'e yollamıştır.
21 W. A. Gould, "The 'Dreikaizerbündnis", and the Eastern Question", *The English Historical Review*, April, 1925, s. 211.
22 N. Fazıl Kısakürek; *age*, s. 211.
23 R. Davison; *age*, s. 300.
24 Henri Elliot; *agm*, s. 279.
25 Bu konuda incelediğimiz gazeteler: *Le Temps, La Journal des Debats, Le Constitutionnel, Le Siecle, La Presse, La Liberte, The Times.*
26 *The Times*, 14 Nisan 1873.
27 *Le Temps*, 10 Mayıs 1873. Bu bilgiye başka hiçbir kaynakta rastlamadık.
28 Fransız Dışişleri Arşivleri, La Turquie, cilt: 394, 16 Nisan 1873 tarihli rapor.
29 F. T. Tansel, Esad Paşa'nın "bu gibi emirleri iyi karşılamadığı için" görevden alındığını yazıyor. *(Türk Ansiklopedisi)*
30 Örneğin *La Presse*, 28 Nisan 1873.
31 Dr. M. Kaplan'ın naklettiği ve Sultan Abdülhamid tarafından dikte edilen bir belge, 1873'de İngiliz yanlısı "parti"yi şöyle sergiliyor: "Murad Efendi, M. Fazıl Paşa, bazı küberayı Mısıriye, Köçeoğlu Agop, Hristaki Efendi, Ziya Bey, Şinasi Efendi, Süavi mel'unu ve bunların hepsine vekâleten riyaset etmek üzere mütercim Rüşdü Paşa ve oğlu, Rıza Paşa ve oğlu İbrahim Paşa ve daha ismini zikretmek istemediğimiz bazı küberayı mahalliye..." *age*, s. 88.

SULTAN ABDÜLHAMİT, ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE ERMENİ SORUNU (1876-1897)

Yakın tarihimizi oluşturan semboller arasında, bir türlü gerçekçi bir şekilde yerine oturtmadığımız bir isim, kolektif belleğimizin derinliklerinden bizi sorguluyor: Sultan II. Abdülhamit. Ve kendi kendimize soruyoruz: Bu ilginç kişiliğin gerçek niteliği neydi? Hemen kabul etmeliyiz ki bu soruya rahat ve önyargısız bir biçimde yanıt verecek bir ortamda bulunmuyoruz. Tarihi öncüllerini iyi çözümleyemediğimiz iki klişe, bizi adeta otomatik bir biçimde "ulu hakan"la, "kızıl sultan" arasında bir seçime zorluyor. Bizde bugünkü formasyonumuza ve eğilimlerimize göre seçimimizi yapıyoruz. Oysa kültürel değerlerimizin tahlilini yapmadan acaba Abdülhamit'i anlayıp anlayamayacağımızı hiç düşündük mü? Bugünkü politikacının ve aydının ruhlarının bir köşesinde belki de Abdülhamid'ten bir parça yatmıyor mu? Çabuk öfkemiz, devamlı tedirginliğimiz, toplumsal paranoyamız ve sert yöntemleri kabullenme eğilimimiz bir ölçüde Abdülhamit'ten devraldığımız mirastan kaynaklanmıyor mu? Yanlış anlaşılmasın: Tarihi bireylerin yaptığına ve bu bağlamda, yer yer ileri sürüldüğü gibi, yakın tarihimize Abdülhamit'in damgasını vurduğuna inanmıyoruz. Gerçekte tam tersine, yaşadığı çağ ve ortam Abdülhamit'in kişiliğini belirlemiştir. Bu olgu Abdülhamit için doğru olduğu gibi, dönemin diğer devlet adamları için de doğrudur. Korku, kuş-

ku ve bunların doğal sonucu olan şiddet o dönemin tüm politikacılarında ortak niteliklerdi. Hiç kuşkusuz herkes aynı kalıptan çıkmış bir madde gibi olaylar karşısında aynı tepkiyi göstermiyordu. Belirli uluslararası ilişkiler ortamında şekillenen toplumsal baskılara, herkes kişisel özellikleri çerçevesinde cevap veriyordu. Bununla beraber, dönemi temsil eden unsurlar arasında bir "Abdülhamit Sendromu"ndan söz edebiliriz. Hiç kuşkusuz Abdülhamit sıradan bir adam değildi. Kutsal bir dünya görüşüne dayanan bir imparatorluğun kutsal makamını işgal ediyordu. Bu durum ise, kendisi görülmese de işitilmese de, kulaktan kulağa nakledilen sözlerine, davranışlarına ve ruh hallerine büyük bir yayılma gücü sağlıyordu.

Abdülhamit'in biyografisi gerçekçi ve ayrıntılı bir biçimde yazılmamıştır. Çoğu Batılılar tarafından kaleme alınmış ve görgü tanıklığından çok söylentilere dayanan bir sürü eser, objektif olmaktan uzaktır. Bununla birlikte, bilinenleri kritik bir biçimde değerlendirerek, sultanın kişiliğinin şu özelliklerini vurguluyabiliriz.

Prens Abdülhamit, Osmanlı Sarayı'na özgü kuşku ve entrika ortamı içinde, aile sevgisinden yoksun bir biçimde büyümüştü. Amcası Abdülaziz, Osmanlı veraset kanununa aykırı bir biçimde, Abdülhamit ve Murat'ı bertaraf ederek bizzat kendi oğlu Yusuf İzzeddin'i tahta geçirmek istediği için, devamlı korku içinde yaşamış ve hep kendini kollamak zorunda kalmıştı. 1867'de Abdülaziz'in Avrupa seyahatine 25 yaşındayken katıldığı zaman da, Batı'nın tüm yatırımlarının prens Murat üzerinde toplandığını görmüş ve geleceğin entrikalarını hisseder gibi olmuştu. Tahta çıkışı, amcasının öldürülmesi, kardeşinin sinir krizi ve Rus Harbi gibi felaketli olaylar arasında gerçekleşmişti.[1] Uzun saltanat yılları da her an yeni ve daha büyük felaketlere gebe bir huzursuzluk ortamı içinde geçti.

Abdülhamit'in tahta geçişini hemen izleyen yılda çıkan ve yenilgiyle sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı-Batı ilişkilerinde büyük bir sarsıntıya yol açmıştır. Bu dönemde Batılı ülkeler, özellikle İngiltere, Osmanlı bütünlüğünü Avrupa'nın kolektif garantisi altına alan Paris Antlaşması'nın geçerliliğini kaybettiğini hissetmeye başladılar. Lord Salisbury'ye atfedilen "Kırım Savaşı'nda yanlış ata oynadık!" düşüncesi bu yeni eğilimi

ifade ediyordu. Öte yandan XIX. yüzyılın son çeyreğinde Batı kapitalizmi açıkça sömürgeci yöntemleri benimsiyor ve dünyayı paylaşma planları hazırlıyordu. Gizli diplomasinin oluşturduğu esrar perdesi arkasında, kralların ve bakanların sık sık görüşerek nelere karar verdikleri bilinmiyor; ara sıra sansasyonel haberler yayılıyor ve Osmanlı Devleti'ni paylaşma planları bazen bizzat Batı gazetelerinde yer alıyordu.[2] Avrupa basınını dikkatle izleyen ve gerekirse büyük paralar harcayarak onu etkileyemeye çalışan[3] Abdülhamit, günümüz politikacılarının sık sık yakındıkları "anlayışsızlık" konusunda çok daha olumsuz bir durumla karşı karşıya bulunuyordu. Gerçekten XIX. yüzyıl politikacıları ve gazetecileri, bazen açıkça yalana ve iftiraya da başvurarak, Osmanlı yöneticileri ve Türkler hakkında en ağır hakaretleri yağdırmaktan geri durmuyorlardı. Bulgar ayaklanmaları sırasında "liberal" devlet adamı Gladstone, günümüzde Nazi taslaklarının bile açıkça söylemedikleri fikirleri, Türkler için söylemekten kendini alamamıştı.[4] 1894-1896 Ermeni ajitasyonunda, "Bulgar mezalimi"nin tekrarını gören batılı bir sürü yönetici ve yazar, Türklerle ilgili olarak söylemediklerini bırakmadılar. Öte yandan batılı diplomatların ağızlarından düşürmedikleri "reform" sözcüğü bu dönemde her türlü sosyal içeriğin dışında, sadece Hıristiyanların haklarını genişletmek ve onları Osmanlı Devleti'nden koparmak anlamına gelmeye başlamıştı. Bu psikoz yaratıcı ortamda Abdülhamit'in güvencesi ve manevra olanakları ne olabilirdi?

Sultan Abdülhamit sağlam bir eğitim almamıştı. Ciddi bir Batı kültürüne sahip olmadığı gibi, derin bir İslami bilgiden de yoksundu. Bununla beraber, kendisini az çok tanımış olan herkesin üzerinde birleştiğine göre, son derece zeki bir insandı. Sağlam bir kültüre dayanmadığı için bu zekâ, daha çok "kurnazlık" şeklinde ortaya çıkıyor ve Abdülhamit uluslararası planda zaman zaman usta bir politikacı olarak görünüyordu. Bizde resmi tarih anlayışı, Abdülhamit'i, reformculuğun karşısında bağnazlığın ve tutuculuğun sembolü olarak görmüştür. Aslında Abdülhamit'in dini inançlarında, bağnazlık şöyle dursun, samimi olup olmadığı bile şüphelidir. Kendisini Yıldız Sarayı'nda gözlemiş dikkatli bir tanığın ifadesine göre, sultanın dindarlığı daha çok biçimseldi. İ. M. Mayakon şunları yazmış-

tır: "(Sultana göre) Osmanlı İmparatorluğu'nun bir tek manası vardı: Nefsi Hümayun! Nefsi Hümayun'un da bir tek düşmanı vardı: Suikast!"[5] Böyle bir tutum Abdülhamit'i tüm siyaseti tahtıyla birleştirmeye ve her türlü aracı da bu yönde kullanmaya sevkediyordu. Bu araçların en önemlilerinden biri hiç kuşkusuz dindi. Mayakon'un belirttiği gibi, "Sultan Hamid'in dindarlığı bir ahret işi olmaktan ziyade bir siyaset işiydi."[6] İşte Abdülhamit'in sık sık sözü edilen "panislamizm"i bu ilkenin uygulanmasından başka birşey değildi. Aslında Osmanlı Sultanı bu politikaya biraz da sürüklenmişti. Mithat Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Devletin en nüfuzlu din adamları, "Kanun-u Esasî" çerçevesinde, laikliğe yakın bir çizgide birleşebilmişlerdi. Olayları yakından izlemiş bir Fransız gözlemcisinin yazdığı gibi "birkaç ay boyunca İstanbul'un dini otoritelerinin, İslamı en basit ilkelerine indirgemeleri; onu yozlaştıran tüm hurafelerden, önyargılardan ve kuruntulardan temizlemeleri ve insan aklına hiç de aykırı olmayan birkaç temel inanç haline getirmeleri gibi olağanüstü bir olaya tanık olunmuştu."[7] Bu konudaki umutlar ve beklentiler Rus Harbi'nin felaketli sonucu ve İngiltere'den beklenen yardımın gelmemesiyle sert bir tepkiye dönüşmüş ve bu tepki de dini bağnazlık rengine bürünmüştü. Abdülhamit, kıvrak zekâsıyla, bu tepkinin eninde sonunda kendisine karşı döneceğini hissetmiş ve derhal harekete geçerek dinci tepkinin liderliğini almıştı.

Abdülhamit döneminde İngiltere, Fransa ve Rusya gibi sömürge imparatorlukları bir kısım Müslüman halkları da kendisınırları içine katmışlardı. Değişik bir kültürden olan bu halklar, sömürge idarelerinin zayıf halkalarını oluşturuyordu. Osmanlı Sultanı bu zaaflardan zaman zaman büyük bir başarıyla yararlanmıştır. Aslında denilebilir ki Abdülhamit'in "Dünya Müslümanlarının Halifeliği" gibi büyük bir iddiadan daha sınırlı, daha gerçekçi amaçları vardı. Gerçekten 1881'de Hindistan'a yollanmak üzere Yıldız'da İslam gazetesi bastırırken; çeşitli Arap bölgelerine ajanlar yollayıp propagandasını yaptırırken; ya da Cemaleddin Afgani gibi bir âlimi sarayına davet ederek İngilizlere karşı kullanırken, hep emperyalist ülkeler üzerine baskı yapmak ve onların Osmanlı Devleti'yle ilgili entrikalarını bertaraf etmek amacını güdüyordu. Otuz üç yıllık saltanatı

sırasında bu politikayı epeyce ustalıkla kullanmıştır.[8] Ne var ki İslamcı dünya görüşü emperyalist ülkeler tarafından da yer yer Osmanlılara karşı kullanılmış ve bazen de Arap İslamcılığının yerine, anti-Türk bir arap milliyetçiliği geliştirmenin yolları aranmıştır.

Abdülhamit –sosyolojik açıdan mümkün olabileceği kadar– "kişisel" bir yönetim kurmuştur. Bu otokratik yönetim "Yıldız" sözcüğüyle simgelenmiştir. Bununla beraber Sultan Hamid'in politikası uluslararası ilişkilerin verileri ile sınırlanıyor ve belirleniyordu. Buna karşılık, uluslararası politikanın iç çelişkileri ve krizleri de Osmanlı Padişahı'na, zekâsını ve manevra kabiliyetini kullanma ve diplomamik alanda güçlü bir kişilik olarak görünme olanağını veriyordu. 1894-1896 yılları arasında tüm Avrupa politikacıları ve basını Abdülhamit'i Ermeni Sorunu konusunda ağır bir şekilde suçladıktan bir yıl sonra, Osmanlı Sultanı Batı kamuoyundaki imajını değiştirme ve tekrar saygın bir görünüm kazanma başarısını elde edebilmişti. Öyle ki dönemin önemli Fransız tarihçisi E. Lavisse, "Türkiye yeniden itibarını kazandı" diye yazabilmiş ve çok karşı olduğu Osmanlı Sultanı için "Abdülhamit belki de büyük bir adam"[9] diye hayretini ifade etmişti.

Kısaca Abdülhamit dönemini, uluslararası politikanın çelişkiler içindeki evrimi ile Osmanlı Sultanı ve yakın çevresinin manevraları arasındaki diyalektik gerginlik belirlemişti. Bu yüzden bu dönemi daha iyi anlayabilmek için, önce uluslararası ilişkilerin genel karakteristiklerini kavramaya çalışalım.

Yeni Bir Düzen Kurulurken...

XIX. yüzyılın son otuz yılını iki önemli olay derinden etkiledi. Bunlardan birincisi Prusya'nın 1870'de Fransızları yenerek Alman Birliği'ni kurması ve Alsace ile Lorrain'i sınırları içine katmasıydı. Sedan yenilgisi, III. Napolyon'un kurduğu ve Osmanlı Devleti'ni etki alanına alan Fransa hegemonyasını son veriyor ve bu ülkeyi ikinci sınıf bir ülke haline getiriyordu. Bu durumda Fransa ister istemez Rusya'ya yaklaşacak ve kayıplarını gidermek için onun desteğini arayacaktı. Böyle bir beklenti

ise Bismarck'ın politikasını belirleyecek ve Alman Şansölyeyi birbiriyle pek de tutarlı olmayan bir anlaşmalar ağıyla kendi aleyhine bir Fransız-Rus ittifakını önlemeye çalışacaktı.

1890'da Alman İmparatoru II. Wilhelm'in, Bismarck'ı işinden uzaklaştırarak kendi iktidarını kurması, sözünü ettiğimiz ikinci önemli olguyu teşkil ediyor. Şansölyenin otoriter tavırlarını ve ihtiyatlı politikasını onaylamayan genç imparator ve danışmanları, dinamik bir diplomasiden yanaydılar. Bismack'ın görevden ayrıldığı 1890 yılının, aynı zamanda "Alman tekelleri ve yunkerlerinin en gerici ve en saldırgan örgütü"[10] olan Pangermen Birliği'nin (Alldeutsche Verband) kurulduğu yıl oluşu anlamlı bir rastlantıdır. İktidar ve kamuoyu üzerinde güçlü bir baskı aracı olan bu akım 1894'den itibaren "Doğu'ya Yöneliş" (Drang Nach Osten) sloganını atacak ve başkanı E. Hasse, Osmanlı Devleti'ni paylaşma planları hazırlayacaktır.[11] Yine 1894 yılında Bismarck'ın bin bir zahmetle önlemeye çalıştığı Fransız-Rus anlaşması gerçekleşecek ve bir "paylaşım savaşı" şeklinde ortaya çıkacak olan Dünya Savaşı kaçınılmaz hale gelecektir.

XIX. yüzyılın sonlarında Avrupa ülkelerinin dış politikalarının belirlenmesinde iç politika verileri önemli bir rol oynamaya başlamıştı. Fransa'nın zayıflamasıyla ön planda iki güç haline gelen İngiltere ve Rusya bu açıdan değişik baskılarla karşı karşıya idiler. Kapitalizmin en gelişmiş durumda bulunduğu İngiltere'de sosyalizm, en az gelişmiş olduğu Rusya'da ise demokratik devrim gündemdeydi. III. Napolyon diktatörlüğünden yeni kurtulan Fransa güç şartlar altında III. Cumhuriyeti yaşatmaya çalışıyor, fakat Almanya'ya karşı intikamcı duygular, özgürlükleri tehdit eden şoven akımları kamçılıyordu. Demokratik geleneklerden yoksun Almanya ise toplumsal disiplinle özgürlükleri bağdaştırmaya çalışıyor ve işçi haklarını yukardan aşağı düzenliyordu. Osmanlılar açısından en önemli ülke Rusya idi ve Fransa'nın çöküşünden sonra denge politikası için sadece İngiltere'ye yönelebilirlerdi.

Katerina'dan itibaren Akdeniz'e doğru bir yayılma politikası güden Ruslar, son derece başarılı bir diplomasi yürütmüşlerdir. Diğer Avrupa ülkelerine oranla sosyo-ekonomik açıdan epeyce geri bulunmalarına rağmen Rusların dış politikada çok

becerikli ve etkili olmaları, çağdaş gözlemcilerin de dikkatini çekmiştir. Engels'in bir "cizvit tekkesine" benzettiği ve çoğunlukla Aydınlanma Çağı'ndan itibaren tüm Avrupa saraylarına hizmetlerini sunan maceraperest aydınlar arasından seçilen Rus diplomatik heyeti, yüz yıldan fazla bir süre halklara "özgürlük", krallara da "istikrar ve huzur" vaat ederek birçok amacına ulaşmıştı.[12] Bununla beraber bu atak diplomasi, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gelişen demokratik ve devrimci hareketlerle frenlenmeye başlamıştı. Bu gelişim Osmanlı Devleti'ne karşı izlenen siyasette nasıl ifadesini bulmuştur?

Rusya'nın İstanbul'u alma ve Boğazlar'a egemen olma şeklinde özetlenebilecek geleneksel amacı, daha genel bir planda, iki diplomatik yöntemin gereklerine uyduruluyordu. Uluslararası durum elverişli olduğu veya iç politika çalkantılarını başka alanlara yöneltmek gerektiği anlarda Rusya baskı ve saldırı politikası izleyebiliyor, bunun dışındaki durumlarda ise Osmanlı Devleti'ne dostluk elini uzatıyordu. Rusya'nın gözünde bu "dostluk" elbetteki eşit iki devletin dostluğu değildi. Söz konusu olan, daha ziyade kendilerinin Osmanlı Devleti'ni "himaye" altına almaları ve ancak bu koşullarda onun toprak bütünlüğünü kabul etmeleriydi. Bismarck'ın da işaret ettiği gibi, bu "himaye politikası"nı Ruslar açısından en iyi Hünkâr İskelesi Antlaşması modeli teşkil ediyordu.[13] Bu politika 1870 Alman-Fransız Savaşı'ndan sonra epeyce başarılı bir şekilde uygulanmış ve Abdülaziz'in de işine gelmişti. Ne var ki İngiliz-Rus nüfuz mücadelesi sonucunda Rusya yanlısı Abdülaziz hayatını, İngiltere yanlısı V. Murat da ruh sağlığını kaybetmiş ve bu kriz 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nı doğurmuştu.

Abdülhamit'in saltanatının ilk yıllarında uluslararası durum Osmanlılar açısından hiç de alışılmamış bir görünüm kazanmaya başlamıştı. Değişiklik Almanya'nın yeni konumundan ve de İngiltere'de kamuoyunun evriminden kaynaklanıyordu. Almanya'nın askeri üstünlüğü Abdülhamit'i büyülemişti ve Osmanlı Sultanı'nın nazarında Rusya'ya karşı dengeyi artık en iyi Almanya sağlayabilirdi. Daha Berlin Konferansı görüşmeleri sırasında Abdülhamit'in danışmanlarından Albay Dreysse, sultana Alman askeri misyonunu önermiş ve bu yöndeki bir başvuruyu da Bismarck ilke olarak kabul etmişti.[14] Bundan

sonraki gelişmeler hızlı cereyan etmiş ve 1880'de bu konuda bir anlaşma imza edilmişti. Osmanlı Devleti'ne ilk Alman askeri heyeti 1882'de geldi ve ordu üzerindeki Alman nüfuzu artık devamlı olarak arttı.[15] Bununla beraber söz konusu anlaşmanın yapıldığı yıllarda Bismarck, Osmanlılarla yakın diplomatik ilişkilerden yana değildi. 1882'de Abdülhamit, Almanya ve Avusturya ile anlaşma yapmak istemiş, fakat pek yüz bulamamıştı.[16] Daha önce de söylediğimiz gibi, Rusları gücendirmemek ve Fransa-Rusya anlaşmasına olanak vermemek, Alman şansölyesinin başlıca kaygılarından biriydi.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu daha farklı unsurların etkisi altındaydı. 1877 Türk-Rus Savaşı sırasında İngiltere'de Muhafazakâr Parti iş başındaydı ve Disraeli başbakandı. Disraeli İngiltere'nin geleneksel Osmanlı politikasına yakın olmakla beraber, Dışişleri Bakanı Salisbury daha çok Rusya'ya sempati duyuyordu.[17] Bununla berber İngilizler, Hindistan yolunun güvenliği açısından, Ayastefanos Muahedesi'nin önemli bir şekilde değişmesine çalışmışlar ve Berlin Konferansı'nda bunu sağlamışlardı. Bu ödünleri koparırken, İngilizler yeniden Osmanlı Devleti'nin koruyucusu pozlarına girmişler ve bu amaçla da Osmanlılardan Kıbrıs'ı almışlardı. Gerçekten Berlin Kongresi sırasında imzalanan ve "Kıbrıs Konvansiyonu" adı ile anılan bir anlaşmaya göre İngiltere Anadolu'yu Ruslara karşı koruyacak ve bu amaçla "işgal edilmek ve yönetilmek üzere" Kıbrıs'a el koyacaktı.[18] İngiltere himayesine karşılık Osmanlılar, Hıristiyanlar için, İngilizlerle birlikte reform tasarılar hazırlayacaklardı. Burada "Hıristiyanlar"dan daha çok Doğu Anadolu'daki Ermenilerin kastedildiğini ve 1890'larda bu sorunun Osmanlı yönetimini çok zor durumlara soktuğunu biraz sonra göreceğiz.

Berlin Kongresi ve onu izleyen kısa dönemde İngiltere'de Muhafazakâr Parti iktidarda olmakla beraber, Liberal Parti lideri Gladstone, kişisel özellikleri sayesinde, izlenen dış politikayı derinden etkilemiştir. Bu etkileyiş ileride göstereceğimiz gibi, İngiliz diplomasisine somut bir değişiklik getirme şeklinde olmamıştır. Gladstone, Türklerle ilgili ünlü "pılıyı pırtıyı toplayıp Avrupa'dan def olma" formülü yönünde, kendi iktidar yıllarında dahi bir zorlamada bulunmamıştır. Gladstone'un etkisi

daha çok duygusal ve demagojik planda kalmış ve "liberal" lider yoğun bir Türk düşmanlığını kamuoyuna mal etmiştir.[19] Öyle ki bu atmosfer içinde, politikalarına ters düştüğü halde Muhafazakârlar bile Bulgar bağımsızlığını bir başarı olarak kabul etmişlerdir.

Gladstone 1880'de iktidara geldiği zaman, Abdülhamit zaten İngiliz politikasından korkmaya ve uzaklaşmaya başlamıştı. 1882'de İngilizlerin Mısır'ı işgal etmeleri Abdülhamit'in bu yöndeki duygularını körüklemiş ve onu bir İngiliz düşmanı haline getirmiştir. Osmanlı Sultanı'nın İngilizlere karşı duyduğu antipati 1885'te Gladstone iktidardan düştükten sonra da devam etmiştir. Onun yerine geçen muhafazakâr hükümet lideri Salisbury'nin Osmanlı Devleti'ne karşı duyguları, zaten Gladstone'unkilerden pek farklı değildi. Kendisi de Abdülhamit'ten aynı karşılığı görmüştür. Salisbury, kısa bir Gladstone hükümeti (1892-1894) hariç 1902'ye kadar iktidarda kalmıştır. Bu uzun yönetim esnasında Osmanlı Devleti ile ilgili olarak bazen paylaşma planları yapmış, bazen zorlama yöntemleri düşünmüş, fakat çoğu kez hareketsiz kalmıştır.[20] İktidara ilk gelişinde Salisbury, İstanbul'daki İngiliz Elçisi Mr. Layad'a yolladığı telgrafta "Türkiye'nin çöküşünü Rus İhtilâli'ne kadar tehir etmek büyük bir başarı olacak"[21] demişti. İngiliz emperyalizminin çirkin yüzünü göstermekle beraber, derin bir sezgiye dayanan bu diplomasi, Salisbury döneminde olmasa bile, Birinci Dünya Savaşı sırasında başarıyla uygulanmıştır.

Bismarck, Üçlü İttifak ve Osmanlı Devleti

1870'de Fransızları yenerek Alman Birliği'ni gerçekleştirdikten sonra Bismarck'ın bütün gayretleri Fransa-Rusya yakınlaşmasını önleyecek bir kolektif sistem kurmaya yönelmişti. Bu çabaların ilk ürününü 1873'te "Kutsal İttifak" modeli üzerine kurulan "Üç İmparator Birliği" (Dreikaiserbund) teşkil etti. Ancak Rusya, Avusturya ve Almanya İmparatorlarını bir araya getiren bu anlaşma 1877 Savaşı ve Berlin Antlaşması'ndan sonra önemini epeyce kaybetti. Gerçekten Türk-Rus Savaşı Avrupa düzenini ve bu konudaki geleneksel tezleri kökünden

sarsmıştı. Bismarck, Berlin Kongresi'ni otoriter bir şekilde yönetmiş ve Rusya-Avusturya çıkarlarını bağdaştırmaya çalışmıştı. Kendisi daha çok Rus çıkarlarını gözettiğini ileri sürmüşse de, Rusya aradığını bulamamış ve kırılmıştı. Çar'a göre Berlin'de "Tüm Avrupa, Bismarck'ın başkanlığında Rusya'ya karşı birleşmişti."[22] Bu durumda Bismarck, Balkanlar'da Ruslarla çıkar çatışması içinde bulunan Avusturya'ya daha çok yaklaşmış ve onunla 1879'da bir antlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma Bismarck'ın Avrupa sisteminin temelini teşkil edecek ve 1882'de İtalya'yı da içine alarak "Üçlü İttifak"a dönüşecektir. "Üçlü İttifak" dünyayı büyük savaşa götüren gizli diplomasinin en önemli unsurlarından biri olmuştur. 1915'e kadar yürürlükte kalmış ve gerçek içeriği ancak savaştan sonra bilinebilmiştir.

Bismarck, Üçlü İttifak'tan sonra, Rusya ve İngiltere'yle de ilişkilerini geliştirmek ve onları da sistemine dahil etmek istemiştir. Buna özellikle,1886'da Fransa'da General Boulanger'nin başlattığı şoven ve intikamcı politika dolayısıyla ihtiyacı vardı. Daha önce Fransa Katoliklerinin, Vatikan'ın desteğini de kullanarak yaptıkları baskıları "Kulturkampf" ile karşılamaya çalışan Bismarck, Fransız generalinde daha da büyük bir tehlike görüyordu. Bu tehlike 1887'de Ruslarla ve –dolaylı bir şekilde– İngilizlerle antlaşmalar yapmasında önemli bir rol oynamıştır.

Ruslarla anlaşma, Çar III. Aleksandr'ın isteği üzerine gizli olarak yapıldı. 1887 Haziranında imzalanan antlaşma, taraflardan biri üçüncü bir ülke tarafından saldırıya uğrarsa, diğerini tarafsız kalmaya mecbur ediyordu.[23] Bismarck'ın düşüncesine göre bu şekilde Fransız-Rus Antlaşması önlenmiş olacaktı. Alman şansölyesi bunu temin etmek için Rus Çarına, Bulgaristan'daki nüfuzunu yeniden kurmak ve onu gerektiğinde Boğazlara egemen kılmak için, yardımını vadetmiştir. Başka bir deyişle, Bismarck, Rusları kazanmak için onlara Boğazlar'ın kontrolünü Fransızlardan önce teklif ediyordu.[24] Türkiye'de Alman iktisadi çıkarları hızla gelişirken ve Osmanlı ordusunu Alman subayları eğitirken, Bismarck'ın bu diplomatik manevraları şaşırtıcı görünebilir. Fakat Alman şansölyesi, ülkesinin çıkarlarını sistemleştirirken, Osmanlı Devleti'ni dost ve müttefik olma-

ya değer bir varlık olarak kabul etmiyordu.

Bismarck Rusya'ya yaklaşırken, İngiltere'yi de tamamen ihmal etmiyordu. Çar'la "Garanti anlaşması"nın imzalandığı 1887 yılında, İtalya da İngiltere ile Akdeniz'de ortak hareket etmeyi amaçlayan bir antlaşma imzalıyor ve aynı yılın sonlarında Avusturya da buna katılıyordu. Böylece İngiltere dolaylı bir şekilde Bismarck'ın "Üçlü İttifak" sistemine katılmış oluyordu. Birinci ve İkinci Akdeniz Antlaşmaları denilen bu antlaşmalar, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını "önemli Avrupa çıkarlarının garantisi olarak"[25] kabul ediyor ve bu alanda ortak hareket öngörüyordu. İşin ilginç yönü Osmanlı bütünlüğünü garantiye alan bu antlaşma, bizzat Osmanlılardan da gizli tutulmuştur.

Görüldüğü gibi Bismarck'ın, aslında Avusturya ve İtalyan ittifakına dayanan, fakat İngiltere ve Rusya ile de bağlantılar kuran diplomasisi tutarsızlıklar içindeydi ve bu ikiyüzlü politikanın ancak "gizli antlaşmalar"la yürütülebilmesi doğaldı. Bismarck eğer bir konuda tutarlı idiyse o da hiç kuşkusuz Fransa'ya karşı izlediği tutumdaydı ve yukarda görüldüğü gibi, tüm antlaşmalarının amacı bu ülkeyi tecrit etmeye yöneliyordu. Bu amacına ulaşmış mıdır? Bu alanda düğüm noktası "Şark Meselesi"ydi ve Osmanlı Devleti'nde Alman-İngiliz çıkar çelişkilerinin giderek keskinleşmesi kaçınılmazdı. Şimdi gelişmelerin bu yönüne kısaca değinelim.

İngiliz İntikamı...

Jön Türkler'in önde gelen şahsiyetlerinden (Mizancı) Murat Bey, Abdülhamit'e karşı bayrak açarak yurt dışına kaçtıktan sonra yayınladığı kitapta şunları yazıyordu: '"Yurtsever ve filozof olarak dikkatimi çeken önemli sorunlar arasında, İngiltere'ye karşı *açıkça* düşmanlık politikası izleyen sultanın tutumu bulunuyordu. Buradan, İngiliz yanlısı bir politikaya taraf olduğum sanılmasın. Sonuna kadar ülkeme bağlı bir Türk yurtseveriyim ve öyle kalacağım. Korktuğum şey, St. James Hükümeti'nin muhtemelen almak isteyeceği intikamdı. Çok iyi biliyordum ki İngiltere bir çok alanda ulvî bir şekilde davranabilir; sa-

dece maddi çıkarları alanında öyle davranamaz ve hiç de davranmamıştır."[26] Murat Bey bu sözleri boşuna söylemiyordu ve bu kitabı yayınladığı sırada İngiliz intikamı çok somut bir biçimde ortaya çıkmaya başlamıştı. Bununla beraber, biraz sonra göstereceğimiz gibi, İngiliz tepkisinin salt iktisadi nedenlerin dışında da nedenleri vardı.

Alman iktisadi nüfuzu Osmanlı Devleti'nde Berlin Kongresi'nden önce artmaya başlamıştı. Krupp şirketi daha 1873'de sahra topları ve diğer ağır savunma topları için anlaşmalar yapmıştı.[27] İmparator II. Wilhelm, Krupp ailesinin dostu ve şirketin de hissedarı idi. Aynı dönemde Maueser ve Loewe silah fabrikaları da Deutsche-Bank'ın kredileri ile devreye girdiler ve Alman sermayesi, İngiliz çıkarları aleyhine gelişmeye başladı.

Başlangıçta Bismarck ihtiyatlı hareket ediyor ve İngiltere'ye karşı mümkün olduğu kadar olumlu davranıyordu. Bu amaçla, tam Alman askeri heyetinin Türkiye'ye geldiği sırada, İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesini de olumlu karşılamıştı. Buna karşılık İngilizler de Almanlar'ın imtiyazını aldıkları Bağdat Demiryolu hattını kendi çıkarlarına karşı bir tehdit olarak görmüyorlar ve onu destekliyorlardı.[28] Bu sırada İngiltere, Osmanlı Devleti'nde Alman çıkarlarının artmasını, bir yandan Fransız mali kontrolünü azaltması, öte yandan da bu ülkenin Rusya'ya karşı duvar teşkil etmesi dolayısıyla pek de olumsuz bulmuyordu. Bununla beraber, 1890'larda bu çıkarlar iyice İngiltere aleyhine egemen bir konum kazanmaya başlayınca ve dış politikada da giderek atak bir yöntemle birleşince İngiltere'nin tutumu değişti. Murat Bey'in sözünü ettiği İngiliz intikamı, "Ermeni Sorunu" çerçevesinde belirdi.[29]

Ermeniler, Misyonerler ve Reform

XIX. yüzyıl sonlarında Ermeni Sorunu, Yunan, Bulgar ve Sırp İhtilalleri'nde olduğu gibi bir "ulusal uyanış" hareketi olarak doğdu ve giderek bir Ermeni Devleti'nin kurulması hedefine yöneldi. Özellikle bu son yönüyle Ermeni Sorunu, Jön-Türk muhalefeti de dahil Müslüman-Türk yönetici zümreyi çok rahatsız etmiştir. Bunun başlıca iki nedeni vardı. Birincisi, Doğu

Anadolu dahil, Ermeniler Osmanlı Devleti'nin hiçbir bölgesinde etnik bir çoğunluk oluşturmuyorlar ve devlet kurmaya elverişli coğrafi bir tabana dayanmıyorlardı. İkincisi, Osmanlı fetihleri sırasında bir "Ermeni Devleti" bulunmadığı ve bunun varlığına son verilmiş olmadığı için, Ermenilerde yüzyıllar boyunca bağımsız bir devlet özlemi gelişmemişti ve Müslüman yönetici zümreyle daha kolaylıkla işbirliği yapabiliyorlardı. Bununla beraer Osmanlı "reform"larının yüzeyselliği ve Batı'da ulusal hareketlerin ortaya çıkışı ve gelişmesi, Osmanlı Ermenilerini de etkilemekten geri kalmamıştır.

Ermeni ulusal uyanışı, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ve diğer ulusal hareketlerde olduğu gibi kilise çerçevesinde başladı. Ermeni tarihçileri bu gelişimin başlangıcını –Mehitarist harekette ifadesini bulan şekliyle– özellikle Fransa'nın ve Cizvit misyonerlerinin etkisine bağlıyorlar.[30] XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti bağımsızlığını kaybedip Batı egemenliğine girince Ermeniler üzerinde de misyonerlerin çalışmaları yoğunlaşmıştır. Bu çalışmaların tarihi gelişimi konumuz dışında bulunuyor. Şu kadarını belirtelim ki, Ermeniler üzerindeki misyoner etkinlikleri, Osmanlı Devleti çerçevesindeki Batı nüfuz kavgasına paralel bir seyir izledi. III. Napolyon zamanında Osmanlı Devleti'nde Fransa ağır basınca, Ermeniler üzerinde de bu ülke daha çok nüfuz sahibi olmuştur. E. Lavisse'e göre liberal gelenekleri ve yazını kanalıyla, "1860 ile 1870 arasında ulusal Ermeni hareketini Fransa yarattı."[31] Sedan'dan sonra ise kısa zamanda işin rengi değişti. Gerçekten özellikle 1880'lerde Anadolu'yu Protestan misyonerlerin doldurduğunu görüyoruz. Bu misyonerler kiliseler, okullar kurarak ve çoğu geri bir kültür düzeyinde bulunan Anadolu Ermenilerine İncil'i okutarak bu bölgede etkili olmaya çalışıyorlardı. Bu amaçlarında ne ölçüde ba-şarılı olmuşlardır? Bunu realist bir biçimde değerlendirebilmek için Ermeni Sorunu'nu Osmanlı Devleti'nin reformu çerçevesinde ele almalıyız.

Ermeni Sorunu'nu Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü içinde düşünürsek, aslında sosyolojik olarak bir değil, iki Ermeni topluluğunun mevcut olduğunu görürüz. Gerçekten İstanbul'da (kısmen de diğer büyük merkezlerde) çoğunluğu refah içinde yaşayan ve giderek Osmanlı yönetimine büyük ölçüde katılan

Ermenilerle, Doğu Anadolu'da Müslüman halkla karışmış halde ve epeyce ilkel koşullarda yaşayan Ermeniler iki ayrı dünya teşkil ediyorlardı. İstanbul Ermenilerinin hızlı yükselişi biraz da Yunanlıların ayrı bir devlet kurmaları sayesinde gerçekleşmiş ve Ermeniler ticari hayatta giderek Rumların yerini almaya başlamışlardı. Bu süreç, Abdülhamit zamanında bizzat sultanın da dikkatini çeken boyutlara ulaşmıştır.[32] Bununla beraber bu iki toplumsal kategori birbirinden tamamen kopuk değildi. İstanbul Ermenileri içinde çok sayıda Doğu'dan gelmiş, yoksul ve çoğu hamallık ve işçilikle hayatını kazanan bir kitle vardı. Bu kitle zaman zaman varsıl zümreyi de etkiliyor ve Doğu Ermenilerinin sorunlarını gündeme getiriyordu. Buna rağmen, Ermeni ulusunun iki toplumsal kategoriden oluşması, Ermeni Sorunu'nun bu kategorilerde farklı bir biçimde yaşanmasına yol açmıştır. Gerçekten İstanbul Ermenileri daha çok Avrupa'nın etkisi altında bulunurken ve esas olarak kültürel özlemler taşırken, Doğu Ermenileri Rusya'nın etkisinde kalmışlar ve -en azından şiddet eylemlerine başvuran militan bir azınlık çerçevesinde- idari özerklikten bağımsız devlete doğru gelişen bir hedefe yönelmişlerdir. Bu gelişim nasıl örgütlenmiş ve ne gibi dış kaynaklardan destek bulmuştur?

Çok yaygın bir görüşe göre, 1878 Berlin Kongresi'ne, reform isteklerinin antlaşma metnine konulmasını sağlamak amacıyla bir Ermeni heyetinin gitmesi, pratik olarak Ermeni Sorunu'nu başlatmıştır. Bize göre bu görüş, daha sonraki gelişmelerin etkisinde ağırlık kazanmış olmalıdır. 1878'de Ani Kilisesi Başpiskoposu Nerses Varjabedyan'ın oluşturduğu küçük heyet, Osmanlı Ermenilerini ne dereceye kadar temsil ediyordu? Bunu gerçekçi bir şekilde saptamak gerekiyor. Bu heyet birçok Avrupa başkentine yaptığı ziyarette, çeşitli politikacılarla görüşmekle beraber, Disreli ve Bismarck gibi en önde gelen bazı devlet adamları tarafından kabul edilmemiştir.[33] Bunun dışında, 1878'i izleyen yıllarda Osmanlı Ermenilerinin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını ortaya koyan bazı anlamlı olaylar cereyan etmiştir. Aslında bu olaylar da dış gelişmelerden bağımsız değildi. Bununla beraber, aşağıda anlatacağımız gibi, belli bir eğilimi de yansıtmaktan geri kalmıyorlardı.

1881 yılında Rus Çarı II. Alexandr'ın bir suikastta hayatını

kaybetmesinden sonra yerine geçen III. Alexandr, Ermeniler konusunda bir özümleme politikası gütmeye başlamıştı. Giderek Rusya'daki Ermeni okullarının kapatılmasına varan bu politika Osmanlı Ermenilerini üzüntü ve endişe içinde bırakmıştı. Bu durumun sonuçları 1885'te Ermeni Kilisesi Ecmiadzin'in katolikosu (başrahibi) ölünce yapılacak seçim dolayısıyla ortaya çıktı. Ortada biri Osmanlı diğeri de Rus Ermenisi olmak üzere iki aday vardı. Ermeni ruhban sınıfının ayrıcalıklarını kısıtlayan III. Alexandr Rus adayını empoze edince, Ermeni milleti İstanbul'da bir "ulusal meclis" toplamış ve bu durumu kınamıştı. O sırada İstanbul'da bulunan ve Ermenileri kazanmaya çalışan bir cizvit papazının gözlemlerine göre, Ermeni topluluğu "Rusların kölesi asla olmayacağız! Yaşasın yüce sultanımız Abdülhamit!"[34] diye haykırmıştı. Fakat bölünmeyi önlemek isteyen Ermeni ileri gelenleri, ertesi gün Galata Saint-Grégoire Kilisesi'nde, Ermeni halkın sokulmadığı ikinci bir toplantı yapmış ve Rus adayını onaylamışlardı. Cizvit papazının yazdığına göre Kilise'nin etrafını çeviren büyük bir Ermeni kalabalığı seçim sonucunu öğrenince "Kahrolsun hainler!" diye bağırmış ve Ermeni ileri gelenlerini halkın elinden Osmanlı zabıtası kurtarmıştı.[35] Tarafsızlığından şüphe edemeyeceğimiz bir gözlemcinin 1885 yılı ile ilgili olarak aktardığı bu olaylar bir hayli aydınlatıcı görünüyor. Bu bakımdan Osmanlı toplumunda Ermeni Sorunu'nun ortaya çıkışını Berlin Kongresi'nden farklı bir konum içinde incelemeliyiz. Bu bağlamda bize bir başlangıç noktası olarak 1887-1890 yılları daha anlamlı görünüyor.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Osmanlı Ermenileri üzerinde en büyük etki İngiltere ile Rusya'dan gelmiştir. Bununla beraber söz konusu etkiler, bu ülkelerin farklı konumları dolayısıyla, değişik kanallardan kaynaklanmıştır. İngiltere'de Ermenileri destekleyen, hatta zaman zaman kışkırtan bizzat siyasal iktidar çevreleriydi. Buna karşılık Ermeni özlemlerinin Osmanlı Devleti'ndekinden çok daha fazla baskı altında tutulduğu Rusya'daki Ermeniler, desteği, sosyalist-popülist muhalefet çevrelerinde buluyorlardı.

1880'lerde Protestan misyonerlerin Anadolu'daki çalışmaları, aralarından birçoğunun yazmış olduğu kitaplarda anlatılmıştır. Bu misyonerler, çoğu Amerikalı olmakla beraber, en

çok İngiliz hükümetinden destek görüyorlardı. 1880'de Antep piskoposu Mıgırdiç, Protestan olunca, kendisi Londra'ya davet edilmiş ve büyük merasimler yapılmıştı.[36] Bu çalışmaların doğrultusunda 1888'de, merkez komitesi Londra'da olmak üzere "Yurtsever Ermeni Derneği" kurulmuş ve "Hayasdan" gazetesini çıkarmaya başlamıştı. Bu gazete ilk sayısında derneğin statüsünü yayınlıyor ve ikinci sayısında da sadece reform ve idari özerklik istediğini, şiddet yöntemlerine de kesinlikle karşı olduğunu belirtiyordu.[37] Dernek İngilizler arasmda epeyce destek bulmuş, hatta İngiliz Parlamentosu üyelerinden bir gurup, Hayasdan için patronaj komitesi kurmuşlardır. Bu çerçevede gelişen İngiliz desteği Ermenileri devamlı kışkırtacak, fakat onları en zor durumlarmda yalnız bırakacaktır.

Ermeniler üzerindeki Rus etkisi de, biri 1887'de Cenevre'de diğeri de 1890'da Tiflis'te kurulan iki örgüt aracılığı ile gerçekleşiyordu. Cenevre'de "kendilerini Marxist sayan ve Plehanov'u tanıyan"[38] altı öğrenci tarafından kurulan Hmçak Partisi, aslında daha çok Narodnikler'in (popülistlerin) etkisi altındaydı ve terörist hedefler güdüyordu. Zaten Hmçak (Çan) ismini de ünlü Rus yazar Herzen'den kopya etmişlerdi. Daşnaklar da daha ılımlı olmakla beraber, Hınçak'tan farklı yöntemlere sahip değildiler. Aralarında daha çok demokrat eğilimliler bulunmakla beraber, küçük bir grup, partiye şiddet metodlarını benimsetmişti.[39] Kısaca, daha önce (1885'te) kurulan, fakat büyük bir varlık gösteremeyen Armenekan Partisi'ni de sayarsak, örgütlenmiş olan üç grup da, çarla savaşan Kafkas ihtilalcilerinin etkisi altında, amaçlarına ancak terör yoluyla varabileceklerine inanmışlardı.

Ermeni örgütlerine Bulgar ayaklanması ve bunun sonucu olarak kurulan Bulgar Devleti, örnek alınması gereken bir model olarak görünüyordu. Bu hareketi başarıya ulaştıran unsur, Balkan komitecileri ve "hayduk"lar değil, bizzat büyük devletlerin müdahalesi olmuştu. Bu bakımdan Ermeni "fedai"lerinin halkı kışkırtması; Müslümanlar arasında suikastler, kırımlar tertiplemesi ve bunların da Osmanlı Devleti tarafmdan Ermeni kırımlarına yol açması gerekiyordu. Gerçekten, özellikle Hmçak örgütü, bizzat Ermeni katliamını programına almıştır. Terör –ayaklanma– kırım –müdahale olmak üzere dört aşamada

gerçekleşecek olan bu program, bildirilerle ilan edilmiş ve bizzat o bölgede çalışma yapan bazı misyonerleri dehşet içinde bırakmıştır.[40] Bununla beraber bu program Anadolu'nun çeşitli yerlerinde uygulmaya konulmuştur.

Ermeni örgütlerinden Hınçak, Kumkapı nümayişlerini (1890) Sasun Ayaklanması'nı (1894), Babıali Nümayişi'ni (1895) ve Zeytun Ayaklanması'nı (1895-1896); Daşnak ise Osmanlı Bankası baskınını (1896) tertiplemişlerdir. Bu eylemler önce terör ve suikast yoluyla Müslüman kırımına, sonra daha büyük ölçüde Ermeni kırımına yol açmış; fakat beklenen Batı müdahalesi gelmemiştir. Bu durum, zaten halklarından kopuk olan Ermeni İhtilalcileri'nin itibarını tamamen sarsmış ve 1896'da Londra'da toplanan Hınçak Kongresi'nde, yönetim şiddetle eleştirilmiştir.[41] Daha sonra ihtilâlciler fraksiyonlara ayrılmışlar ve giderek güçlerini kaybetmişlerdir.

Ermeni terörü ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan kırım Batı'da büyük bir kampanyaya yol açmıştır. Bu konuda, çoğu Protestan misyonerler tarafından kaleme alınmış birçok eser bulunuyor. Bunların büyük çoğunluğu tarafsızlıktan uzak olup, tek taraflı suçlamalarla doludur.[42] Bu eserlerden bazıları kırımları olduğundan çok fazla göstererek, Batı'da heyecan yaratmak ve bir müdahale sağlamak istiyorlardı. Bununla beraber yer yer o kadar abartmalara gitmişlerdir ki, bir süre sonra propaganda gücünü de yitirmişlerdir.[43] Bunun dışında aynı dönemde yazılmış ve tamamen Ermeni terörcülerle bunları kışkırtan Batı ülkelerini suçlayan eserler de vardır.[44] Bir kısım Türk ve Ermeni tarihçilerinin o dönemin olaylarına yaklaşımı ise sadece kendi haklılıklarını ortaya koymak ve karşı tarafı suçlamak şeklinde somutlaşmıştır.[45] Bütün bu kaynakları göz önünde bulundurarak ve sorunun hissi tarafını mümkün olduğu kadar bertaraf etmeye çalışarak, nasıl bir sonuca varabiliriz?

Abdülhamit: Ermeniler ve Reformlar

Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti konusunda verilecek hükümlere kaçınılmaz bir şekilde temel teşkil edecek basit bir gözlemle başlayalım. Abdülhamit idaresindeki Os-

manlı Devleti çok kötü yönetilen bir ülkeydi ve halk ızdırap içindeydi. Hiç kuşkusuz bu durum yeni birşey değildi ve kaynağını daha önceki sultanların yönetiminden alıyordu. Fakat ülkenin sosyo-ekonomik durumu giderek daha da bozuluyor ve halklar için dayanılmaz bir hal alıyordu. Bu durum ülkenin bütünü için radikal bir reform programını gündeme getiriyor ve daha önce başlamış olan yenileşme hareketlerinin kurumsallaşmasını ve yaygınlaşmasını gerektiriyordu. Abdülhamit o günkü anlamıyla reformlara ("ıslahata") karşı değildi. Özellikle kendi döneminde yedi kez sadrazam olan Said Paşa, daha önceki reformcu vezirlerden daha az reformcu sayılamazdı.[46] Abdülhamit döneminde laik eğitimin az çok yaygınlaşmasında ifadesini bulan bir politika izlemiş ve Jön Türk muhalefeti bile kendisini bu reformların ürünü olarak görmüştür.[47] Resmî tarih yazımında "bağnaz"lığın sembolü olarak görülen bu sultanın zamanında en çok medreselerin ve ulemanın ihmal edilmiş olduğunu da unutmamak gerekir.[48] Bununla beraber Abdülhamit reformculuğu da daha öncekiler gibi temel bir ilkeden yoksundu. XIX. yüzyılın sonlarında bir devlet aygıtı, ancak laik bir hukuk temeli ve çağdaş bir *vatandaş statüsü* yaratılarak modernleştirilebilirdi. Özellikle Osmanlı Devleti gibi bünyesinde milyonlarca Hıristiyan ve Yahudi'yi barındıran bir ülkede, bu husus kaçınılmaz bir koşuldu. İşte söz konusu Osmanlı reformizminin temel eksikliği de burada ortaya çıkmaktadır. Hiç kuşkusuz bir hanedanın teokratik saltanatını devam ettiren bir sultandan laik bir radikalizm beklenemezdi. Ne var ki XX. yüzyıla girerken Osmanlı toplumu laik programlı bir muhalefet bile çıkaramamış ve XVIII. yüzyıl Aydınlanma Çağı'nın bile gerisinde kamıştır. Gerçekten Jön Türkler zaman zaman Abdülhamit yönetimini "zulüm"le ve "despotizm"le suçlamakla beraber, şeriatın dışında cumhuriyetçi bir devlet düşünemiyorlardı. Bu yüzden iktidarla çoğu kez teması kesmiyorlar ve şiddetli muhalefet dönemlerini, uzlaşma ve işbirliği dönemleri izliyordu. Bu yüzden, çoğu yabancı ülkelerde muhalefet yapan Jön Türk liderleri Batı'da da fazla bir itibar sahibi olmamışlardır. Çünkü muhalefetlerini çağdaş değerlere dayandırmıyorlar, ikili ölçekler kullanıyorlar ve bir yandan despotizmi yererken öte yandan kendi aralarmda bile demokratik davranmayı bece-

remiyorlardı.[49] Ermeni sorunu bu bağlamda kolayca uluslararası boyutlar kazanmıştır.

Ermeni muhalefeti Jön Türk muhalefetinden herşeyden önce reform planındaki radikalizmi dolayısıyla ayrılıyordu. Bu da Ermenilerin Müslüman olmamalarından ve şeriata dayanan bir devlet düzeninde yaşamak istememelerinden kaynaklanıyordu. Osmanlı Devleti kuvvetli olduğu ve gücünü Avrupa'ya da kabul ettirdiği sürece bir "Pax Ottomana"yı sağlayabilmişti. Fakat XIX. yüzyılın çözülme süreci içinde Osmanlı milletlerinin birbiri ardısıra bağımsızlıklarına kavuşması Ermenileri de umutlandırmıştı. Bu umutları yaygınlaştırmak ve örgütlemek isteyen Ermeni muhalefeti Osmanlı reformculuğunun samimiyetsizliği ve sahteliği üzerinde duruyordu. Bunlara göre, "Osmanlılık" çerçevesinde yapılmak istenen sentez, aslında dinî inançların ötesinde bir ulus yaratmak amacına değil, sadece mevcut teokratik devleti ve Türk-Ermeni eşitsizliğini devam ettirmek amacına yönelikti. Başka bir deyişle, "Osmanlı" etiketi altında Ermenilerin ikinci sınıf vatandaş statüsü devam edecekti. Batı'da yayınlanan yayın organlarında özellikle bu noktayı vurguluyorlar ve Osmanlı reformizminin sembolü olan Kanunî Esasi'nin, bizzat kendi içinde bulunan hükümlere dayanılarak ("legal" bir biçimde) rafa kaldırıldığını ve yine aynı hükümlerle Mithat Paşa'nın sürgüne gönderildiğini belirtiyorlardı.[50] Kısaca Osmanlı reformculuğu, dinî temele dayandığı için bir uydurmacadan ibaretti.

Kendileri Müslüman olmayan Ermeniler, şerî kanunlar altında yaşamak istememekte elbette haklıydılar. Bu özlemlerini günümüzde bile bir "ihanet" olarak değerlendiren görüşler, Osmanlı bağnazlığının ve ilkelliğinin devamından başka bir şey değildir. Gerçi Tanzimat ve Islahat Fermanları, Müslüman olmayan Osmanlı vatandaşlarının eşitliğini ve idarî görevlere katılabileceğini ilan etmişti. Nitekim incelediğimiz dönemde Osmanlı idaresinde yüksek mevkilerde yer alan birçok Hıristiyan mevcuttu. Fakat sultanın (veya yönetici kliğin) iradesi dışında sosyal ve hukuki hiçbir garantisi olmayan bu durum, ayrıca Hıristiyanların idari görevleri yerine getirebilmek için İslami bir formasyona da sahip olmaları gibi garip ve haksız bir durum yaratıyordu.[51] Kısaca Osmanlı Ermenileri için sorun,

ekonomik olmaktan çok politik düzeyde ortaya çıkıyor ve *hukukî eşitlik* ilkesini amaçlıyordu. Bununla beraber Ermeni örgütleri, özellikle Doğu Anadolu'da yaşayan veya buralardan büyük kentlere göçmüş olan yoksul halkın iktisadi sorunlarını da gündeme getirmişlerdir.

Doğu illerinde yaşayan ve daha çok tarımla uğraşan Ermeni halkı, aslında o bölgenin Müslüman halkından daha kötü değil, daha iyi iktisadi koşullar içinde bulunuyordu. Yüzyıllardır bir arada yaşadığı ve örf ve adetler itibariyle de yakınlaştığı Müslüman halkla da[52] aralarında pek sorunları yoktu. Ermeni şikâyetleri başlıca üç noktada toplanmıştır. Bunlardan birincisi o bölgenin Kürt aşiretlerinin baskı ve yağmalarından kaynaklanıyordu. İkincisi sık sık keyfî davranışlarda bulunan ve rüşvet, hediye vb. isteyen bir kısım Osmanlı idarecisiyle ilgiliydi. Nihayet, daha çok popülist ihtilalciler tarafından dile getirilen üçüncü bir şikayet konusu da bizzat Ermeni sarraflarının sömürüsüydü.[53] Bu üç şikâyet konusundan en önemlisi ve en çok tartışmalara yol açanı Kürt aşiretleri ve bunların Abdülhamit tarafından örgülenmesi olmuştur.

Hamidiye Alayları ve Kırım

Sultan Abdülhamit'in Ermenilere hiçbir düşmanlık beslemediği, hatta 1890'lara kadar "kılıç Arnavutların, kalem Ermenilerin" ilkesiyle hareket ettiği söylenmiştir.[54] Değişiklik sultanın İngiliz politikasına karşı tutumuyla ve İngilizlerin Ermeni konusundaki kışkırtıcı girişimleriyle başlamıştır.[55] Gerçekten Abdülhamit'in Ermenilerle ilişkisi, saltanatını korumaya yönelik politikasının uluslararası planda karşılaştığı sorunlara göre gelişmiştir. Ermeni kırımlarından sonra Sultan Abdülhamit'i küçültmek isteyen bazı Batılı yazarlar, onun annesinin –hatta bazen anne ve babasının[56]– Ermeni olduğunu yazmışlardır. Bu iddiaların aslı olmadığı gibi, hiç bir açıklayıcı yönü de bulunmamaktadır. Sorunu uluslararası ilişkiler içine oturtmadan ve Osmanlı "mülk devleti" politikasının bu çerçevede nasıl işlediğini göstermeden durumu açıklamaya olanak yoktur.

Osmanlı devlet aygıtı, II. Mahmut'tan itibaren sarfedilen

çabalara rağmen, Batı tipi, modern anlamıyla merkeziyetçi bir yapıya sahip olmamıştı. Bu eksiklik, aşiret yapısının çok yaygın olduğu Doğu Anadolu'da kendini daha çok hissettiriyordu. Merkezi iktidarın kontrolü dışında yaşayan ve silah taşıyan Kürt aşiretleri, Ermeni köylüleri baskı altında tutuyorlar ve zaman zaman soyuyorlardı. Merkezi iktidarın goz yummak zorunda kaldığı bu durum 1890'lara kadar devam etti. Ne var ki, Bulgar modeli peşinde Ermeni terörünün başlaması ve Doğu Anadolu'daki huzursuzluğun artması Osmanlı Sultanı'nı 1891'de "Hamidiye Hafif Süvari Alayları"nı kurmaya sevketti.[57]

Hamidiye Alayları fikri, Müşir Zeki Paşa'dan çıkmış ve kısa zamanda her biri 512 ile 1152 kişi arasında değişen 36 alay kurulmuştur. Bu konuda bir araştırma yapan B. Kodaman, alayların kuruluş nedenlerinin, nizamnamelerine göre, "merkezi gücü kurmak, askerî güç teşkil etmek, Müslüman-Ermeni dengesini korumak vb." gibi hususlar olduğunu belirtiyor.[58] Ermeni tarihçileri ve bazı batılı yazarlar, alayların sırf Ermenilere karşı örgütlendiğini ileri sürmüşlerdir[59] Bunda bir gerçek payı olsa bile, o dönemde Ermeni Sorunu'nun Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüyle ilgili uluslararası bir sorun halini aldığını unutmamak lazımdır. Bizzat Sultan ise, Hamidiye Alayları'nı Rusya'ya karşı düşündüğünü söylemiştir.[60] Aslında Osmanlı sultanı en çok İngiltere'den korkuyor ve bu ülkeden nefret ediyordu. Fakat Doğu Anadolu'da doğrudan doğruya etkinlik sağlayacak güçler Ruslar olabilirlerdi. A. Vambery ile görüşmelerinde Sultan Hamit, Rus tahriklerini belgeleriyle kanıtlayabileceğini söylemişti.[61] Bununla beraber Rusya'dan gelen etki, daha çok ihtilâlci fikirleri yayan muhalefet çevrelerinden kaynaklanıyordu. Biraz sonra göstereceğimiz gibi Rusya, Ermeni konusunda son derece ılımlı davranmış ve hatta İngilizlere karşı Osmanlılarla anlaşmıştır.

1890'larda kendini gösteren Ermeni ajitasyonu en çok Sasun ve Zeytun Ayaklanmaları ile İstanbul Osmanlı Bankası Baskınında şiddet kazanmış ve daha da büyük bir şiddetle bastırılmıştır. İhtilâlci teröre karşı, devlet karşı-teröru ile cevap verilen bu olaylarda, ne kadar Müslüman ve ne kadar Ermeni hayatını kaybetmiştir? Elbette ki bunu kesin olarak bilmeye olanak yoktur. Fakat devletin olanakları her zaman sorum-

suz örgütlerin olanaklarından çok daha fazla olduğu için, ölen Ermenilerin sayıları elbetteki çok daha yüksek olmuştur.[62] Özellikle Sasun olaylarında Hamidiye Alayları kontrol edilemedikleri halde[63] bir önlem alınmamış, tam tersine yeni alaylar kurulmaya devam edilmiştir. Ermeni ve Ermeni yanlısı yazarların abartmalı iddiaları ve propagandaları bir tarafa bırakılsa bile, en yüksek düzeyde Osmanlı yöneticileri arasında da Ermeni kırımından rahatsız olan ve bunu kınayanlar çıkmıştır.[64]

Sultan Hamit hakkında "kızıl sultan" terimini icad eden Fransız akademisyeni A. Vandal bu olaylar' şöyle özetlemiştir: "Bizzat Ermenistan'da ihtilâlciler zararlı eylemler, suikastler ve cürümler yaptılar. Bu yüzden Türk zulmünün kendiliğinden doğduğu söylenemez. Fakat bu eylemler de suistimaller, her türlü zorlamalar ve anlaşmaların uygulanmaması yüzünden doğuyordu."[65] A. Vandal'ın söyledikleri doğru olmakla beraber, bize bu muhakeme zincirine iki halka daha ilave etmek zorunlu görünüyor. Birincisi Osmanlı Devleti'nin reformu ile ilgilidir. Bu dönemde tüm Avrupa ülkeleri artık Osmanlı Devleti'nin tarihi sürecini tamamladığına inanıyorlar ve gizli diplomasi çabaları, onu paylaşmanın zamanı ve şekli üzerinde yoğunlaşıyordu. Türkiye'yi her geçen gün daha çok nüfuzu altına alan Almanya'nın da bu konudaki tutumu farklı değildi ve Bismarck anlaşmalar sistemine Osmanlı Devleti'ni almayı düşünmemişti. İngiltere, gerekirse Doğu Anadolu'da Rusya'ya karşı tampon devlet olabilecek bir Ermenistan düşüncesiyle "reform"lar üzerinde duruyor, fakat Ermenileri sadece kendi çıkarlarının ajanları olarak görüyordu. Bu politikayı yakından izleyen Rusya ise, İngiliz müdahalesine ve "reform"lara karşı çıkıyor, hatta bu konularda Abdülhamit'e yardımcı oluyordu. Böyle bir uluslararası ortamda, Osmanlıların gerçek bir reform politikası izlemeleri olanaksızdı. Reform politikası; istikrar, uluslararası barışçı ilişkiler ve geleceğe ait güven ortamı ister. Oysa Osmanlı Devleti açısından bütün bu koşulların tamamen tersi mevcuttu ve Abdülhamit, bütün kurnazlığıyla, devleti sadece mevcut durumuyla devam ettirmeye ve gününü kurtarmaya çalışıyordu. Fakat kaçınılmaz bir şekilde Osmanlı Devleti üzerindeki kavga giderek yoğunlaşıyor ve durum gitgide kötüleşiyordu.

A. Vandal'ın yorumundaki ikinci eksiklik, Ermeni terörünün niteliği ile ilgilidir. Aslında Ermeni ajitasyonu küçük bir grubun eseriydi ve bizzat Ermeni halkına mal olmuş bir eylem programı olmaktan uzaktı. Ermeni komitecileri amaçlarına ulaşmak için Ermeni halkını da terör altında tutmuşlar ve bizzat Ermeniler arasında da cinayetler işlemişlerdir.[66] Fakat sonuç, terör olaylarında sık sık görüldüğü gibi, sadece kendilerinin değil, bu olayları onaylamayan binlerce insanın da kırılması şeklinde somutlaşmıştır. Batı'da da az çok tarafsızlığını koruyan gözlemciler, olayların en çok bu yönünü eleştirmişler ve Abdülhamit rejimi en fazla bu yüzden itibar kaybetmiştir.[67] Ne var ki kamu hayatında hâlâ ortaçağ kurumlarını ve değerlerini devam ettiren bir rejimden, bireysel sorumluluk ile hukuk dışı bir "kolektif sorumluluk" arasında bir ayırım yapması beklenemezdi.

İngiltere'de Ermeni özlemlerini en çok destekleyenler ve onlara hep yardım vaat edenler liberaller olmuştu. 1878 Kıbrıs Konvansiyonu da Ermeni ihtilâlcilerinin gözünde İngiliz müdahalesinin hukukî temelini teşkil ediyordu. Bununla beraber liberaller, Gladstone'un başkanlığında, Ermeni ajitasyonunun pek yoğun olduğu 1892–1894 yıllarında iktidar oldukları halde müdahale etmemişlerdir. Aslında Gladstone iktidara geldiğinde Rusya'ya sempatisini belirtmiş ve Ermeni Sorunu'nu bu devletle birlikte çözmek istemişti.[68] Ne var ki Rusya'nın, aşağıda anlatacağımız nedenlerle, bu konudaki isteksiz tutumu karşısında yalnız kalmış ve ancak çok kısmi müdahalelerde bulunmuştur. Bu müdahaleleri bizzat bir İngiliz diplomatının da belirttiği gibi "sözlü kışkırtma"[69] düzeyinde kalmış ve fiili müdahale halini alınca da sadece Protestan Ermenilerin korunmasına yönelmiştir. Bu durum Ermeniler arasında büyük bir hayal kırıklığı yaratmış ve Londra'da yayınlanan Ermeni dergileri Gladstone hakkında ağır eleştiriler yayınlamışlardır. İktidardaki Gladstone'un muhalefetteki Gladstone olmadığını belirten bu yazılarda, İngiliz başbakanının Ermenileri kışkırtan eski sözleri hatırlatılıyor[70] ve artık yardımın sadece Rusya'dan beklenebileceği söyleniyordu. Böyle bir yardım Rusya'dan gelmemiştir. Neden?

Rusya'yı ürküten ilk neden Ermeni ihtilâlcilerinin Rus mu-

halefeti ile ortak hedefler gütmesi ve bizzat Rus rejimi için çok tehlikeli yöntemler benimsemesiydi. Fakat bundan da daha önemli neden Rusya'nın Bulgaristan konusundaki düş kırıklığı olmuştur. Gerçekten Bulgaristan, Rusya sayesinde bağımsızlığına kavuştuktan sonra giderek ondan uzaklaşmış ve milliyetçi bir politika benimseyerek Rus yayılmacı siyasetine set çekmişti.[71] Bu yüzden Rusya, Bulgar modelini izleyen Ermeni ihtilalcilerine hiçbir şekilde güvenemiyordu. İşte bu güvensizlik Rusya'yı statükocu bir görüşe yöneltmiş ve bu ülke Salisbury hükümetinin Osmanlı Devleti aleyhindeki girişimlerini benimsememiştir.[72] Denilebilir ki Rusya, Osmanlı Devleti'nin paylaşımında, kendi açısından elverişli koşullar olduğuna henüz inanmamaktadır. Rusya'nın "Abdülhamitçi" siyaseti en çok Fransa'yı etkilemiştir. Gerçekten Ermeni hareketinin en yoğun anlarında, önemli bir iç muhalefete rağmen Fransa hükümetleri Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü savunmaktan geri kalmamışlardı. Almanya'ya karşı Rus ittifakı peşinde koşan Fransa'nın buydu politikası yer yer bizzat kendi diplomatlarını bile rahatsız etmiştir. İstanbul'a Fransız elçisi tayin edilen Paul Cambon "iyi bir Rus değilseniz, Fransız olamazsınız"[73] diye yakınmıştır. Bununla beraber, Osmanlı Devleti'nde gitgide artan mali çıkarları da Fransa'yı statükocu bir siyasete itmiştir. Böylece Abdülhamit, Ermeni ayaklanmasının en buhranlı dönemini, Rusya ve Fransa'nın farklı çıkar hesaplarına dayanan hareketsizliği sayesinde atlatmıştır. 1897'den itibaren ise Ermeni Sorunu güncelliğini kaybetmiş; Türk-Yunan Savaşı, Alman askeri eğitimin avantajlarını sergileyerek Alman nüfuzunun hızla artmasına yol açmıştır. 1897'den itibaren Sultan Abdülhamit'in yönetiminde 1908 Jön Türk ihtilaliyle noktalanacak olan ikinci bir dönemin başladığına tanık oluyoruz.

DİPNOTLAR

1 Abdülhamit döneminde devlet adamlarının hayatlarına suikast düzenleme, çok yaygın bir eylem biçimi haline gelmişti: Rus Çarı II. Aleksandr'ın, Fransız başkanı Carnot'nun, Sırp Kralı A. Obrenovitch'in öldürülmeleri örneklerinde görüldüğü gibi! Bizzat Abdülhamit'e de başarısız bir suikast girişimi olmuştu. Osmanlı Sultanı'nın son derece kuşkucu bir karaktere sahip olmasının nedenlerinden biri de bu ortamdır.

2 Örneğin, E. M. Bliss'in eserinde belirtildiğine göre, Anadolu'yu bile paylaşan bir taksim planı 1895'de "önde gelen" bir İngiliz gazetesinde yayınlanmıştı. Bk. *Turkey and the Armenian Atrocities*, Londra, 1896, s. 538.

3 W. E. Curtis bu konuda İstanbul'da "yüksek bir otorite"den aldığı bilgileri naklediyor. Bk. *The Turks and his Lost Provinces*, Londra, 1903, s. 80.

4 Gladstone, eski İstanbul Elçisi Canning'e saygılarıyla ithaf ettiği eserinde, Müslümanlar arasında yumuşak ve kültürlü uluslar bulunduğunu; Türklerin vahşetinin "Türk" olmalarından ileri geldiğini yazmış ve Türklerden "insanlığın insanlığa karşı nümunesi" diye söz etmiştir. Bk. *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, Londra, 1876, s. 12-13.

5 İsmail Müştak Mayakon; *Yıldız da Neler Gördüm?* İstanbul, 1939, s. 43.

6 Aynı eser, s. 66.

7 Gabriel Charmes; *L'Avenir de la Turquie*, Paris, 1883, s. 163.

8 Bu politikayla ilgili bir bilançoyu, 1906 yılında önemli bir İngiliz dergisinde okuyoruz. Makale Abdülhamit'e çok karşı duygularla yazılmış olmakla beraber, Osmanlı sultanı "Çağımızın en çarpıcı figürlerinden, hatta belki de –belli sınırlar içinde– en büyük kafalarından biri" olarak sunuluyor. Osmanlı muhalefetinin görüşlerine yer veren bu makale Prens Sabahattin'in de bir mektubunu aktarıyor. Bu mektupta Sultan Hamit'in Panislamizmi, Osmanlı reformculuğuna karşı kullandığı iddia ediliyor. Bk. Blackwood's Magazine: *Abdülhamid, Sultan and Khalif, and the Panislamic Movement;* Eylül 1906, s. 291-310. Panislamizm'in daha objektif bir bilançosu ve İngilizler tarafından nasıl kullanıldığı konusunda bk. E. Lee Dwight;

The Origins of Panislamism; The American Historical Review, 1942, Vol: 42, No: 2. Abdülhamit'in dinle ve özellikle tarikatlarla ilişkileri için bk. Orhon Koloğlu; *Abdülhamid Gerçeği,* İstanbul, 1987, s. 96-102.

9 Ernest Lavisse; *Notre Politique Orientale;* La Revue de Paris; 1897, No: 10 ve 12. s. 274-274.

10 L. Rathmann; *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi,* İstanbul, 1976, s. 61.

11 Ernst Hasse; *Deutsche Welt-politik;* Münih, 1897. Yazar uygar ülkelerin (Kultur Staaten) sömürge imparatorlukları kurduklarına işaret ederek, sıranın Türkiye ve Çin'e geldiğini hatırlatıyor ve bunlardan, Alman sanayiinin ürünleri için "birkaç yüz milyonluk devamlı alıcı teşkil edecek epeyce büyük bir hisse" bekliyordu. (s. 12). 1894 yılında Alman İmparatoru II. Wilhelm, Alsace-Lorraine valisi Prens Hohenlohe'yi işbaşına getiriyor ve Pangermen birliğinin savunduğu sömürgeci politikayı açıkça benimsiyordu. Bk. Charles Andler; *Le Pargermanisme Continental sous Guillaume II. de 1888 à 1914;* Paris, 1915, s. XIX.

12 F. Engels'in çok aydınlatıcı bir makalesi için bk. *La Politique Exterieure du Tsarisme.* Yararlandığımız makale R. Dangeville'nin derlediği *La Russie* (Paris, 1974) başlıklı eserde yer alıyor. Engels söz konusu incelemeyi 1890 Mayıs'ında kaleme almıştır.

13 Prince Bismack; *Pensee et Souvenirs;* Paris, 1899, cilt: II, s. 399.

14 W. N. Medlicott; *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe;* Londra, 1956, s. 111.

15 Bk. Kemal Beydilli; *II. Abdülhamit Devrinde Gelen Ilk Alman Askeri Heyeti Hakkında,* Tarih Dergisi, 1979 Mart Alman nüfuzunun girişi ve devamlı artışı hakında genel bir tablo için bk. Doç. Dr. İlber Ortaylı; *Osmanlı Imparatorluğu'nda Alman Nüfuzu,* İstanbul 1983.

16 M. S. Anderson; *the Eastern Question, 1774-1923;* Londra, 1966, s. 224.

17 1877-78 Savaşı'nı yakından izleyen Marx'a göre, İstanbul yakınlarına gelen Rus orduları "soğuktan ve açlıktan" harap olduğu için nihaî zaferi kazanacak durumda değildi. Fakat Marx'ın "İgnatiyef'in dostu" ve "Rus ajanı" olarak nitelediği Salisbury'nın etkisiyle Rusya lehine bir mütareke yapıldı. Bk. Marx-Engels; *Ecrits Militaires;* s. 605-608. (W. Liebknecht'e 4 Şubat 1878 tarihli mektuptan).

Çağdaş yazarlar da aynı yönde görüşler ileri sürmüşlerdir. W. Langer, klasikleşmiş araştırmasında, Salisbury'nin İgnatyef'in etkisinde kalarak, İstanbul Konferansı'na sunulacak metnin Türklerin dışında hazırlanmasını kabul ettiğini yazmaktadır. *Bk. European Alliances and Alignments, 1871-1800;* New-York, 1950, s. 105.

18 4 Haziran 1878 tarihli anlaşmanın metni için bk. G. Noradounghian; *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman;* Paris, 1902, cilt: III, s. 522-525. Bu anlaşmadan önce İngilizler Ruslarla görüşerek, 30 Mayıs 1878'de Osmanlı Devleti'nde Reformlar konusunda bir anlaşma yapmışlardı.

19 Max Weber, modern "karizmatik lider" tipinin ilk örneklerinden biri olarak kabul ettiği Gladstone'un "büyük usluplu demagojisinin büyüleyici niteliğinden" söz eder. Bk. *Le Savant et la Poltique;* Paris, 1959, s. 160-161.

20 Salisbury, Gladstone'u sultanı itham etmekle yetinmek ve hareketsiz kalmakla suçlamıştı. Aynı suçlama kendisine karşı da yapılmıştır. Bk. *Lord Rosebery's Speeches;* Londra, 1896, s. 399.
21 W. N. Medlicott; a.g.e., s. 72.
22 W. Langer; a.g.e., s. 172.
23 Anlaşma ile ilgili görüşmeler ve anlaşma metni için bk. *Die Grosse Politik der Europaischen Kabinettte,* Berlin, 1922, cilt: 5, s. 253-255. Anlaşmanın yorumu ve Üçlü ittifak ile çelişkileri için bk. W. Langer, age, s. 420- 425.
24 Anlaşmada bu konudaki madde "çok gizli ek protokol"ün ikinci maddesini teşkil ediyor. Aynen şöyledir: "Rus imparatoru, Rusya'nın çıkarlarını korumak için Karadeniz'e girişi yasaklamak zorunluluğunu duyarsa, Almanya tarafsız kalacak ve Majestelerinin, *İmparatorluğunun anahtarlarını muhafaza etmek için* alacağı önlemlere diplomatik ve moral desteğini sağlayacaktır", *Die Grosse Politik...,* cilt: 5, s. 255.
25 W. Langer; age, s. 440.
26 Mourad Bey; *Palais de Yıldız,* Paris, 1895, s. 14.
27 L. Rathmann; age, s. 36-37.
28 W. Langer; *The Diplomacy of Imperialism,* New-York, 1935, cilt: II, s. 647.
29 Mourad Bey; age, s. 16.
30 Bk. H.Pasdermadjian; *Histoire de l'Armenie,* Paris, 1949, s. 294-300. Ortodoks Ermeniler dahi, Katoliklerin etkilerinin olumlu yönlerini belirtiyorlar. Bk. M. Ormanian; *L'Eglise Armenienne;* Paris, 1910, s. 66-67
31 E. Lavisse, age, s. 276. XIX. yüzyıldaki gelişmelerin çağdaş bir tarihçi açısından özeti için bk. A. Ter Minassian; *L'Armenie te l'Eveil des Nationalites; 1800-1914.* (Histoire des Armeniens, kolektif eser, Toulouse, 1982)
32 Ermenilerin daha II. Mahmut zamanında Osmanlı ekonomik ve mali sisteminde elde ettikleri egemen konum için bk. D. Urquhart, *La Turquie et Ses Ressources;* Paris, 1836, cilt: 2, s. 203-213.Abdülhamit de bir muhtırasında, Yunan İhtilali'nden sonra Ermenilerin ticaret ve sanayiyi ele geçirdiklerini söylüyor ve "hatta devletin hayatı demek olan araç ve gereci, barut imali bile Ermenilerin eline verilmiştir" diye ilave ediyor. Bk. *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları;* Derleyen Mehmet Hocaoğlu, İstanbul (tarihsiz), s. 232.
33 Bu heyetin görüşmelerini anlatan bir yazı dizisi için bk. *Memoires d'un Delegue au Congres de Berlin; L'Armenie* gazetesi, 15 Mart 1890 ve devamı.
34 P. Amedee de Damas; *Coup d'Oeuil sur l'Armenie,* Paris, 1887, s. 473-474.
35 Aynı eser, s. 475.
36 Aynı eser, s. 165.
37 *Le Haïasdan,* 1 Kasım ve 15 Kasım 1888 sayıları. Bilal Şimşir'in derlediği İngiliz diplomatik belgelerine göre Türkiye Ermenileri bu gelişmeyi olumsuz karşılamışlardır ve İstanbul'daki Patrik Londra Ermenilerinden şikâyet etmiştir. Bk. *British Documents on Ottoman Armenians, 1880-1890;* Ankara, 1983, Vol: II, s. 595 (İngiliz elçisi W. White'ın 8 Aralık 1888 tarihli raporundan).
38 A. Ter Minassian, agm, s. 465.
39 Aynı makale, s. 463-465.

40 Bu konuda Robert College kurucusu Cyrus Hamlin'in mektubu için bk. *Papers Relating to the Foreign Relalitons of the United States;* 1895, cilt: II, s. 1415-1416.

41 A. Ter Minassian; agm, s. 467.

42 Bu gibi eserlerin en çarpıcı örneği J. Lepsius'un *L'Armenie et l'Europe* (Lausanne, 1896) başlıklı eseridir. Eseri takdim eden R. Pinon, bir teoloji doktoru olan yazarı şöyle tanıtıyor: "J. Lepsius, bir gün Ermenilerin Asya Türkiye'sine Alman ticaretinin nüfuz etmesinin en iyi ajanları olacakları umudunu besliyordu.", s. IX.

43 Richard Davey; *The Sultan and his Subjects;* Londra, 1897, Sasun olaylarında 8000 Ermeni'nin öldürüldüğü her tarafa yayılmıştı. Oysa, İngiliz, Fransız, Rus ve Türk temsilcilerinden oluşan bir tetkik komisyonu sadece 900 kişinin öldüğünü saptadı. Bk. Charles Eliot; *Turkey in Europe,* Londra, 1908, s. 406.

44 R. Des Coursons'a göre, Ermeni Sorunu planlı bir şekilde İngilizler tarafından çıkarılmıştır. Yazar İngiliz muhafazakârlarının 1888'de *Daily Chronicle, Standard ve Pall Mall Gazette*'de Ermeniler ile ilgili kampanyayı başlattıklarını belirtiyor. Bk. *La Rebellion Armenienne,* Paris, 1895, s. 17-18. Alman yazar Hans Barth da aynı konudaki eserinde benzer görüşler ileri sürmüştür. Bk. *Le Droit du Croissant,* Paris, 1898. Ortalama bir görüşü savunan başka bir yazar için bk. S. Withman, *Turkish Memories,* Londra, 1914. Rus resmi görüşünü savunan yazarlar da İngiltere'yi suçlamışlar ve Osmanlıların planlı bir kırımı hiç düşünmediklerini belirtmişlerdir. Bk. N. Notovitch; *L'Empereur Nicolas II et la Politique Russe;* Paris, 1895, s. 85.

45 Ermeni tarihçileri hep Abdülhamit'i ve Türkleri suçlamışlar, dış tahrikleri dikkate almamışlardır. Bu konuda en ayrıntılı kaynak H. Pasdermadjian'ın yukarda sözünü ettiğimiz eseridir. A. Ter Minassian ise, Ermeni ihtilâlcilerin etkilendikleri kaynakları belirtmekle beraber, İngiltere'nin kolonyalist amaçlarını dikkate almamıştır.

Türkiye'de o dönemle ilgili egemen görüşleri yazmış olan Prof. Enver Ziya Karal ise, olayların çıkışında Protestan misyonerleri ve Rus ajanları suçlamış ve İngiliz diplomatı M. Sykes'ın bir eserine dayanarak "Ermenilerin aşağılık insanlar olduğunu" yazmıştır. Yazar bu ırkçı diplomatın Türkler hakkında da daha olumlu fikirler taşımadığını ve bizzat Türkiye'yi paylaşan anlaşmalarda imzası bulunduğunu görmezlikten gelmiştir. Bk.*Osmanlı Tarihi,* cilt: VIII. s. 128, 143, 145.

46 Bk. Ercümend Kuran; *Küçük Sait Paşa, 1840-1910: As a Turkish Modernist:* International Journal of Middle East Studies, 1970, I.

47 Mourad Bey; age, s. 9.

48 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895 1908,* İstanbul, 1983, s. 58-59.

49 Jön Türkler hakkında geniş bir yazın vardır ve çeşitli örnekler verilebilir. Ben örneğimi Turk yazınında layık olduğu yeri almamış bir romandan, Bekir Fahri'nin *Jonler*'inden (İstanbul, 1985) vereceğim. Bu otobiyografik nitelikli romanda, XX. yüzyıl başında Mısır'da yaşayan Jön Türkler ve Jön Türk Kongresi için Kahire'ye gelmiş bulunan Damad Mahmud Celalettin

Paşa ile iki oğlu (Prens Sabahattin ve Lütfullah) anlatılır. Burada dikkatimizi çeken nokta, roman kahramanının (aslında yazarın kendisi) üniversite mezunu bir aydın olmasına rağmen paşa ve prenslerin yüzünü bile görmemesidir. Roman kahramanı Necip, "yalnız bir defa olsun (Paşanın) huzuruna çıkamamaktan" duyduğu üzüntüyü belirtir (s. 94). Kısaca, muhalefet lideri paşa, muhalefet çevrelerinde, "sultan" gibi davranmaktadır. (Eserin ilk baskısı 1910).

50 Bu konuda Batı'da yayınladıkları bir broşür için bk. *L'Armenie*, 15 Temmuz 1891. Osmanlı reformculuğunu bu açıdan değerlendiren batılı bir yazar, reformcular için, eğer din dışında bir Osmanlı yaratabilseydiler "doğunun en derin devrimlerinden birini başarmış olacaklardı" diyor. Bk. G. Charmes; *L'Avenir de la Turquie*, s. 163.

51 A. Vambery, Osmanlı idaresine Hıristiyanların katılmasını anlatırken, merkezde ve eyaletlerde bir sürü Hıristiyanın klasik Osmanlı hukuk kitabı Multeka'yı da öğrendiklerini yazar. *La Turquie est-elle Susceptibles de Réformes?* Paris, 1878, s. 16.

52 Bazı misyonerlerin yazdıkları gibi, Anadolu'da Rum ve Ermeni köyleri Müslüman örf ve adetlerinin etkisinde kalmışlardı. Bk. H. O. Dwight, *Constantinople and its Problems*, Londra, 1901, s. 147.

53 A. Ter Minassian; agm, s. 471.

54 E. Driault; *La Question d'Orient*, Paris, 1914, s. 248.

55 İngilizlere gizli ajanlık da yapan ünlü şarkiyatçı A. Vambery, 22 Ekim 1899 tarihli raporunda şunları yazıyor: "Padişahı en fazla sinirlendiren konu Ermeni Sorunu'na ilişkin olarak İngiltere'deki menfi politika(dır)" Ermeni ayaklanmasından sonra, 1 Kasım 1895'de yolladığı bir raporda ise şu satırları okuyoruz: "Uzun yıllardır yasa tanımaz yağmacı Kürtlerin elinden çektiği zulümleri ve adaletsizlikleri kabul etmekle birlikte, bugünkü ayaklanmanın aslında İngiltere'de örgütlenen ve İngiliz liberallerinin fazlasıyla değer verdiği Ermeni ihtilal komitesinin gizli tahrikleriyle gerçekleştiğini unutmamamız gerektiğine inanıyorum." Bu konuda çok aydınlatıcı bir kaynak; M. Kemal Öke, *Ingiliz Casusu Prof. A. Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul, 1983, s. 46, 98.

56 İddialar için bk. G. Dory; *Abdülhamid Intime;* Paris, 1901, s. 1-2. Yanıt için bk. Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamit*, Ankara 1984.

57 Bu konuda Bayram Kodaman'ın *"Hamidiye Hafif Süvari Alayları"* başlıklı incelemesinden yararlandık. Tarih Dergisi, 1979, Mart.

58 Aynı makale, s. 445.

59 M. S. Anderson; age, s. 254.

60 Souvenirs *d'Aldülhamid*, Paris, 1916, s. 17 (Haz: Ali Vehbi Bey).

61 M.Kemal Öke; age, s. 61.

62 İngiliz kaynaklarına dayanan bazı yazarlar 1895 sonuna kadar 30-35 bin Ermeni'nin hayatını kaybettiğini yazıyorlar. Bazı misyonerler bu rakamı 75.000'e kadar çıkarmışlardır. (Duke of Argyll; *Our Responsabilities for Turkey;* Londra, 1896, s. 88. E. M. Bliss, *Turkey and armenian Atrocities*, Londra, 1896, s. 553).

63 B. Kodaman, agm, s. 450.

64 Bunların başında bizzat Sadrazam Said Paşa geliyor. Bk. *Anılar*, İstanbul (1977 baskısı) s. 107 239. Tarihçi olarak Ermenileri ağır bir şekilde suçlayan Prof. E. Z. Karal dahi, Kâmil Paşa'nın hatıralarına dayanarak, Sasun Ayaklanması bastırılırken "gerçekten de çok şiddetli davranıldı ve birçok Ermeni kırıldı" diye yazmaktadır. age, s. 138.

65 A. Vandal; *Les Armeniens et la Réforme;* Paris, 1897, s. 13.

66 Victor Berard; *La Politique du Sultan,* Paris, 1897 Yazarın belirttiğine göre, komiteciler bir sürü "hain" Ermeni'yi öldürdüler ve böylece "Ermeni şehirleri giderek her şeyi yapabilecek bir Ermeni komitesinin zulmü altına düştü.", s. 173. Ayrıca bk. W. Langer, *The Diplomacy...,* s. 322. İngiliz Elçisi W. White'ın sefaret yılları ile ilgili bir eser yazan L. S. Colin, 1890'da Ermeni bağımsızlık hareketinin "Sadece Gladstone'un ve Londra'daki Ermeni komitecilerin kafasındaki bir sorun" olduğunu belirtmiştir. Bk. *The Embassy of Sir William White;* Londra, 1957, s. 107.

67 Bu yıllarda Osmanlı bütünlüğünü savunan Fransa'nın İstanbul'daki elçisi P. Cambon, Sultan Abdülhamıt'le görüşerek ona Fransa-Osmanlı Devleti geleneksel dostluğunu hatırlatıyor ve kendisinden "Halk kitlesini küçük ihtilâlci gruptan ayırmaya çalışmasını ve sebepsiz yere hapislere atılan binlerce masumu serbest bırakmasını" istiyordu. Bk. *Documents Diplomatiques Français;* cilt 12, s. 756 (26 Eylül 1896 tarihli rapor).

68 Londra'daki Rus Elçisi Baron de Staal, Gladstone 1886'da tekrar başbakan olunca, kendisini çok iyi karşıladığını ve Rusya'ya dost olduğunu bir raporla bildirmişti. Bk. *Correspondance Diplomatique de Baron de Staal,* Paris, 1929, 12-24 Şubat 1886 tarihli yazışmalar.

69 Bk. *Lord Rosebery's Speeches;* Londra, 1896, s. 399-400.

70 Bu yazılar özellikle Gladstone'un iktidardan düşmesinden sonra yayınlanmıştır. Bk. *L'Armenie,* 1 Nisan 1894, 1 Haziran 1894, 1 Temmuz 1894.

71 Bk. Charles Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism,* Los Angeles, 1962, s. 235, 237.

72 Alman Elçisi Hatzfeldt'in raporlarına dayanılarak İngiliz Başbakanı Salisbury'nin 1895'de Ruslara Boğazların kontrolünü vaat ederek paylaşma önerisinde bulunduğu belirtilmiştir. Ne var ki bazı çağdaş araştırıcılar bunu kabul etmiyorlar. k. M. M. Jefferson; *Lord Salisbury and the Eastern Question;* Slavonic and East European Review, 1960, No: 1. İngiltere'den gelen ayrı bir girişim de Abdülhamit'i ortak bir hareketle iktidardan uzaklaştırmak (1896 sonbaharı) olmuştur. Rusya bunu da kabul etmemiştir. Başka bir araştırıcı da bu sırada Osmanlı Devleti'ni Salisbury'nin değil, Almanların paylaşmak istediği kanısındadır. Bk. J. A. S. Grenville; *Lord Salisbury and Foreign Policy;* Londra, 1964, s. 43.

73 P. Cambon; *Correspondance;* Paris, 1940, s. 344.

Taner Timur, Osmanlı'nın sosyo-ekonomik gelişimini Batı'da evrensel boyutlar kazanan kapitalistleşme süreci içinde değerlendiriyor. *Osmanlı Çalışmaları*, devlet yönetimi ve uluslararası ilişkiler açısından bugünkü sorunlarımızın çoğunun kökeninin XIX. yüzyılda olduğu savından yola çıkarak, ağırlık verdiği bu dönemi resmi tarih görüşünün dışında bir yaklaşımla ele alıyor.

ISBN 975-533-138-7

490000